

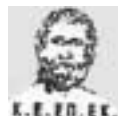
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ Δ.Ε.

ΝΟΜΑΡΧΙΑ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Κ.Ε.Ε.Ε.Ε.
ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΣΤ΄ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ
με Διεθνή Συμμετοχή

ΛΑΚΩΝΙΑ
Γλώσσα - Ιστορία - Πολιτισμός

Πρακτικά Συνεδρίου

LIMENI VILLAGE, ΑΡΕΟΠΟΛΗ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

14, 15 και 16 ΜΑΪΟΥ 2004

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΑΛΩΣΟΡΙΣΜΑ, Η ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΤΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ, ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΙ.....	9
ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ.....	25
Μ. Γ. Μερακλής, Από το λαϊκό πολιτισμό της Μάνης.....	27
Άννα Λυδάκη, Εικόνες γδικιωμού στη λαϊκή λογοτεχνία της Μάνης.....	38
Ελένη Δαράκη, Ιερό προσκύνημα στην Παναγία τη Γιάτρισσα του Ταυγέτου: Ένα «κείμενο» εθνογραφικού αναστοχασμού μέσα από την οπτική του μεταμοντέρνου φεμινισμού.....	59
Καλλιόπη Γαβαλά, Προικοσύμφωνα Οιτύλου (1837-1848) «Νυμφευθείς την ειρημένην..., έλαβεν εις προίκα...»	69
Λαμπρινή Σκούρα, Το Μονοτάξιο Διδασκαλείο Σπάρτης (1924-1929)	81
Δημοσθένης Ι. Δασκαλάκης, Η γυναίκα στην αρχαία Σπάρτη.....	97
Ευστράτιος Δούνιας, Πολιορκία και απελευθέρωση της Μονεμβασίας.....	110
Γιαννούλα Κατσουγκράκη, Η άμυνα στη Νότια Λακωνία: Οι περιπτώσεις των κάστρων Βαρδούνιας, Πασσαβά και Κελεφάς.....	123
Μεταξία Παπαποστόλου, Η Λακωνία την εποχή του Πausανία.....	134
Πέτρος Μ. Μπογέας, Πρόσωπα από πέτρα	137

Μενέλαος Γκίβαλος , Κοινωνικές και πολιτικές δομές στην Αρχαία Σπάρτη. Η επιρροή στο Δυτικό Διαφωτισμό.....	143
Ανδρέας Ντάρας , Η Λακωνία στην Παλαιολιθική Εποχή.....	162
Μαίρη Κουδούνα, Εμμανουήλ Φυριππίς , Υψηλή στρατηγική και διπλωματία της αρχαίας Σπάρτης - Λακωνίας στα πλαίσια του Πολιτειακού Μοντέλου «Πόλις-Κράτος»	171
Γιάννης Σαΐτας , Η μνημειακή και αρχιτεκτονική κληρονομιά της Μάνης. Ζητήματα προστασίας και ανάδειξης	186
Δημήτριος Κατσαφάνας , Πληροφορίες από τον υπ' αριθ. 61 ανέκδοτο κώδικα της Μονής Ιβήρων για συμβάντα στη Λακωνία του 1685-1730	195
Μαρία Τζάνη, Χρήστος Κεχαγιάς , Η συμβολή της Λακωνικής γης στη διαμόρφωση των αξιών του Ελληνισμού	205
Άντα Κατοίκη-Γκίβαλου , Ο γενέθλιος τόπος στο ποιητικό έργο του Νικηφόρου Βρεττάκου	218
Φώτης Πολίτης , Η «ποιητική» της θηλυκότητας: Μια «ανάγνωση» του ποιήματος του Γιάννη Ρίτσου «Μονεμβασιώτισσες»	234
Ελένη Γ. Λεοντοίνη , Η Σπαρτιάτισσα «Ελένη της Τροίας»: Μύθος και πραγματικότητα.....	243
Ευαγγελία Μπέτα-Δρογκάρη, Κώστας Δρογκάρης , «Ακτή ποιητών»: Το Γύθειο στη ζωή και το έργο Ελλήνων ποιητών. Οι περιπτώσεις των Γιάννη Ρίτσου και Νικηφόρου Βρεττάκου	255
Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης , Ένα παράξενο παραμύθι σε μια παραλλαγή από τη Μάνη	267
Χαράλαμπος Μπαμπούνης , Η πρωθυπουργία (1909-1910) του Κυριακούλη Μαυρομιχάλη και ο «Στρατιωτικός Σύνδεσμος». Επιβεβαιώσεις και αμφισβητήσεις της ελληνικής πολιτικής ζωής	275
Γιώργος Στεφανάκος , Ιστορία της Μάνης και Διδακτική της Ιστορίας	284

- Νικόλαος Ε. Μαραμπέας, Μανιάτικη Αλληλεγγύη:** Μια προσπάθεια σύνδεσης της Τοπικής Ιστορίας με τις πολιτισμικές καταβολές της Μάνης (Δύο περιπτώσεις από τα θέματα που προβλήθηκαν: Α. Το ιδιότυπο εκκλησιαστικό καθεστώς της Μάνης: αίτια και επιδράσεις του, και Β. Νικήτας Νηφάκης: ο φορέας των μηνυμάτων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού στη Μάνη) 293
- Κωνσταντίνος Λιάσκος, Αναστάσιος Κόλλιας, Φαίη Παπαδάκη, Η Μάνη στο Διαδίκτυο:** Διερεύνηση και αξιολόγηση του διαδικτυακού υλικού σχετικά με τη Μάνη. Μια πρόταση κατασκευής ιστοσελίδας 304

ΚΑΛΩΣΟΡΙΣΜΑ
Η ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΤΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ
ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΙ

Η ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΤΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Κυρίες και κύριοι,

Το Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αθηνών συμπληρώνει φέτος τα είκοσι χρόνια λειτουργίας του. Ιδρύθηκε με το νόμο 1268/82 και άρχισε η λειτουργία του από το ακαδημαϊκό έτος 1984-1985. Είκοσι χρόνια προσπαθειών για προσφορά στους φοιτητές μας πολύπλευρης μόρφωσης υψηλού επιπέδου και τέτοιας ώστε να ανταποκρίνεται στις δικές τους προσδοκίες, στις προσδοκίες του ελληνικού λαού και στις απαιτήσεις της σύγχρονης κοινωνίας. Είναι ακόμη είκοσι χρόνια συνεχούς προσφοράς στον Εκπαιδευτικό, στην εκπαίδευση και στο κοινωνικό σύνολο γενικότερα.

Αυτή την επέτειο των είκοσι χρόνων γιορτάζουμε εφέτος με μια σειρά από εκδηλώσεις που περιλαμβάνουν συνέδρια, ημερίδες, θεατρικές παραστάσεις, καλλιτεχνικές εκδηλώσεις και άλλες δραστηριότητες, που έχουν ως στόχο την ανάδειξη της γλώσσας, της λογοτεχνίας, της ιστορίας και του πολιτισμού στη χώρα μας και την επισήμανση σημαντικών ιστορικών και πολιτισμικών στιγμών που συνέβαλαν στη διαμόρφωση της ελληνικής φυσιογνωμίας.

Το συνέδριο που αρχίζει τις εργασίες του σήμερα εντάσσεται στα πλαίσια αυτών των εκδηλώσεων. Οι εκδηλώσεις θα συνεχιστούν την επόμενη εβδομάδα 26, 27 και 28 Μαΐου στους χώρους του παλαιού Πανεπιστημίου στην Πλάκα, όπου θα γίνουν μουσικές, θεατρικές και άλλες καλλιτεχνικές εκδηλώσεις και θα υπάρχουν και εκθέματα εικαστικών έργων που έχουν γίνει από τους φοιτητές. Οι εκδηλώσεις για τα είκοσι χρόνια λειτουργίας του Τμήματος θα κλείσουν με το τριήμερο συνέδριο που θα γίνει στο Κεντρικό Κτίριο του Πανεπιστημίου Αθηνών στις 4, 5 και 6 Ιουνίου 2004. Κατά το συνέδριο του Ιουνίου θα παρουσιάσουμε τα περιεχόμενα ενός ενημερωτικού τόμου που έχουμε ήδη ετοιμάσει και περιέχει τις δραστηριότητες του Τμήματος όλα αυτά τα 20 χρόνια. Επίσης θα παρουσιαστούν και εισηγήσεις των Διευθυντών των Τομέων του Τμήματος και άλλων συναδέλφων πάνω σε θέματα που αφορούν στις δραστηριότητες των τομέων και των εργαστηρίων του Τμήματος, στις προπτυχιακές και μεταπτυχιακές σπουδές, καθώς και σε άλλα επί μέρους γνωστικά αντικείμενα και θέματα που θεραπεύονται στο Τμήμα μας. Η έναρξη των εργασιών αυτού του συνεδρίου θα γίνει στις 4 Ιουνίου 2004, ημέρα Παρασκευή και ώρα 6 το απόγευμα. Θα ήταν ιδιαίτερη χαρά για εμάς να σας έχουμε κοντά μας και σ' αυτές τις εκδηλώσεις.

Στο σημερινό συνέδριο με θέμα: «Λακωνία: Γλώσσα - Ιστορία - Πολιτισμός» μια μεγάλη ομάδα διαπρεπών επιστημόνων πραγματεύεται θέματα από αυτές τις μεγάλες θεματικές περιοχές και τις φωτίζει από πολλές πλευρές, επιτρέποντας

έτσι να αναδυθεί σφαιρικά η οντότητα και η φυσιογνωμία της λακωνικής γης και του Λάκωνα του χθες και του σήμερα και να διαφανούν οι δυνατότητές τους για το αύριο.

Το ίδιο θέμα θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και για άλλες ελληνικές γωνιές και μάλιστα με επιτυχία. Γιατί επιλέξαμε τη Λακωνία; Έπειτα από πολλή σκέψη και συζήτηση, καταλήξαμε στην απόφαση ότι η Λακωνία προσφέρει έναν πλούτο πτυχών της που δεν έχουν φωτισθεί επαρκώς.

Η γλώσσα, για παράδειγμα, όπως ξεκινά από τη δωρική διάλεκτο της αρχαιότητας, όπως περνά από τους *Νόμους* του Πλήθωνος Γεμιστού, όπως εμφανίζεται στα μανιάτικα μοιρολόγια και τη ντοπιολαλιά της Μάνης παρέχει ένα ευρύ πεδίο για ενδιαφέρουσες γλωσσολογικές, λαογραφικές και κοινωνιολογικές μελέτες και έρευνες.

Ο ιστορικός πάλι μπορεί να σταθεί σε πολλά σημεία της ιστορικής διαδρομής που ξεκινά από τις Αμύκλες και την αρχαία Σπάρτη, περνά από το Βυζαντινό Δεσποτάτο του Μυστρά και συνεχίζει με τις προσπάθειες για ανεξαρτησία από τους Τούρκους, τα Ορλωφικά και τους αγώνες των Μανιατών που ξεκίνησαν τον αγώνα στις 17 Μαρτίου του '21 από τούτον εδώ τον τόπο, την Αρεόπολη, είχαν έντονη παρουσία καθ' όλη τη διάρκειά του σε πολλά σημεία της Ελλάδας και με τις νίκες τους στη Βέργα και το Διρό ουσιαστικά έκλεισαν τον κύκλο των αγώνων και οδήγησαν στη νίκη και στη δημιουργία της ελεύθερης Ελλάδας.

Τα απομεινάρια από τις παλαιότερες φάσεις του πολιτισμού στη λακωνική γη είναι άφθονα. Αρχαιολογικοί τόποι διάσπαρτοι από την Πελλάνα, τη Σπάρτη και το Βαφειό μέχρι το Νεκρομαντείο και το ναό του Απόλλωνα στο Ακροταίναρο. Βυζαντινές εκκλησίες αμέτρητες κι ενδιαφέρουσες. Καστροπολιτείες όπως η Μονεμβασιά και ο Μυστράς απαράμιλλες. Κάστρα φράγκικα, πανέμορφα, όπως αυτά στο Γεράκι, στον Πασσαβά και στο Μέξαπο, καθώς και το τουρκικό κάστρο στην Κελεφά.

Αλλά και προσωπικότητες των Γραμμάτων σημαντικές έχει να παρουσιάσει η λακωνική γη. Κατά την αρχαιότητα, αν δεν έθρεψε τον Τυρταίο και τον Αλκιμάνα, τουλάχιστον τους ενέπνευσε να εκφράσουν ο πρώτος με τις ελεγείες του το σπαρτιατικό πατριωτισμό κι ο δεύτερος με τα χορικά του ποιήματα τα ζωηρά φυσιολατρικά του συναισθήματα. Από τη Σπάρτη καταγόταν ο Αγαθίνος, διακεκριμένος γιατρός του 1ου μ.Χ. αιώνα «*ανήρ ου το τυχών*», κατά τη φράση του μεγάλου γιατρού Γαληνού. Με τη Σπάρτη και το Μυστρά είναι συνδεδεμένο το όνομα του Γεωργίου Πλήθωνος Γεμιστού, του νεοπλατωνικού φιλοσόφου της εποχής της Αλώσεως. Και από τους νεότερους, Λάκωνας ήταν ο ποιητής Νικηφόρος Βρεττάκος, μια προσωπικότητα με ήθος, συνέπεια, ευγένεια και σεμνότητα, με πολύπλευρη συμμετοχή στα ελληνικά Γράμματα, τον οποίο είχαμε τη χαρά και την τιμή να τον παρουσιάσουμε στο Τμήμα μας όσο ακόμη ζούσε. Από τη Μονεμβασιά ήταν επίσης και ο Γιάννης Ρίτσος, ο ποιητής που πίστεψε στις δυνάμεις της Ρωμοσύνης και ύμνησε τη δυναμικότητα του λα-

ού μας και τη συμμετοχή του στο ιστορικό και κοινωνικό γίγνεσθαι.

Μα πέρα από τα μεγάλα ονόματα, εκτός από τα γνωστά ιστορικά γεγονότα και τα αρχαιολογικά μέρη με τους πολλούς επισκέπτες, υπάρχουν πρόσωπα, τόποι, μνημεία του λόγου και γεγονότα που δεν είναι γνωστά στο ευρύ κοινό, και που ωστόσο είχαν και έχουν σημαντική συμβολή στην πολιτιστική και όποια άλλη διαμόρφωση της λακωνικής και κατ' επέκταση της ελληνικής φυσιογνωμίας, και τα οποία θα έχουμε την ευκαιρία να γνωρίσουμε. Αυτός είναι και ο στόχος του συνεδρίου.

Το επίπεδο των εισηγήσεων είναι υψηλό και είμαι βέβαιος ότι θα έχουν και πολύ ενδιαφέρον. Υπάρχουν εισηγήσεις που αναφέρονται σε θέματα Λαογραφίας, επίσης υπάρχουν εισηγήσεις που αναφέρονται στην Ιστορία, στην Κοινωνιολογία, στις Πολιτικές Επιστήμες και αρκετές εισηγήσεις που αναφέρονται σε θέματα Λογοτεχνίας.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους τους εισηγητές για την προσπάθεια που έκαναν να συγκεντρώσουν αξιόλογο και πολύ ενδιαφέρον υλικό και να μας το παρουσιάσουν συνοπτικά σ' αυτό το συνέδριο.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τους χορηγούς του συνεδρίου, το Πανεπιστήμιο Αθηνών, τη Νομαρχία Λακωνίας που είναι και συνδιοργανώτρια αυτού του συνεδρίου, το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, το Υπουργείο Πολιτισμού και τις Εκδόσεις «Ατραπός», οι οποίοι στήριξαν το συνέδριο οικονομικά ή με άλλους τρόπους. Ευχαριστώ επίσης τα μέλη της επιστημονικής και της οργανωτικής επιτροπής του συνεδρίου, τα μέλη της τοπικής οργανωτικής επιτροπής και τα μέλη της γραμματείας του συνεδρίου, τα οποία εργάστηκαν σκληρά για να προετοιμάσουν το συνέδριο με τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Ευχαριστώ ιδιαίτερα το συνάδελφο κ. Κων/νο Φασούλη, ταμιά του συνεδρίου, και τον ειδικό επιστήμονα του Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Παναγιώτη Μανιάτη, χωρίς τη συμβολή των οποίων η πραγματοποίηση του συνεδρίου θα ήταν αδύνατη. Θέλω να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τον Πρύτανη του Πανεπιστημίου Αθηνών κύριο Γιώργο Μπαμπινιώτη, που είναι σήμερα μαζί μας και θα κάνει την εναρκτήρια ομιλία του συνεδρίου. Επίσης θέλω να ευχαριστήσω τους Αντιπρυτάνεις του Πανεπιστημίου Αθηνών κ.κ. Μιχάλη Δερμιτζάκη, Χρίστο Κίττα, Δημοσθένη Ασημακόπουλο καθώς και τον προϊστάμενο Γραμματείας του Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Παναγιώτη Κοντό, που παρά το φόρτο εργασίας που έχουν βρίσκονται σήμερα κοντά μας.

Θα ήθελα τέλος να ευχαριστήσω:

- Το Σεβασμιότατο Μητροπολίτη Γυθείου, Οιτύλου, Ζαρνάτας και Πάσης Μάνης κ.κ. Χρυσόστομο.
- Το Νομάρχη Λακωνίας κύριο Κων/νο Φούρκα και το Νομαρχιακό Συμβούλιο του Νομού.

- Τους Βουλευτές του Νομού κ.κ. Παναγιώτη Σκανδαλάκη, Υφυπουργό Εξωτερικών, Αθανάσιο Δαβάκη, Κοσμήτορα της ελληνικής Βουλής, και Λεωνίδα Γρηγοράκο.
- Το Δήμαρχο Οιτύλου κύριο Πέτρο Ανδρεάκο και το Δημοτικό Συμβούλιο του Δήμου.
- Το Δήμαρχο Ανατολικής Μάνης κύριο Παναγιώτη Τσιριγώτη.
- Το Δήμαρχο Σπάρτης κύριο Σαράντο Αντωνάκο.
- Το Δήμαρχο Μυστρά κύριο Οδυσσέα Κατσουγκράκη.
- Το Δήμαρχο Γυθείου κύριο Πέτρο Τζωρτζάκη.
- Τον Περιφερειακό Δ/ντή Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης της Περιφέρειας Πελοποννήσου κύριο Μιχάλη Σούμπλη.
- Τον Προϊστάμενο Επιστημονικής και Παιδαγωγικής Καθοδήγησης Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Περιφέρειας Πελοποννήσου κύριο Παναγιώτη Ξηντάρα.
- Τον Προϊστάμενο Επιστημονικής και Παιδαγωγικής Καθοδήγησης Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Περιφέρειας Πελοποννήσου κύριο Γεώργιο Νάσσανα.
- Το Διευθυντή της Διεύθυνσης Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης του Νομού Λακωνίας κύριο Αντώνη Κεκέ.
- Το Διευθυντή της Διεύθυνσης Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης του Νομού Λακωνίας κύριο Φώτη Πολίτη.
- Τον Προϊστάμενο του 1ου Γραφείου Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Νομού Λακωνίας κύριο Ιωάννη Φουρίδη.
- Τον Προϊστάμενο του 2ου Γραφείου Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Νομού Λακωνίας κύριο Ευάγγελο Κοσμέτο.

Ευχαριστώ τέλος όλους εσάς που μας τιμάτε με την παρουσία σας.

Καθηγητής Θεόδωρος Γ. Εξαρχάκος
*Πρόεδρος του Παιδαγωγικού Τμήματος Δ.Ε.
του Πανεπιστημίου Αθηνών
και Πρόεδρος του Κέντρου Έρευνας Επιστήμης και Εκπαίδευσης*

Χαιρετισμός
του Δημάρχου Οιτύλου (Δυτικής Μέσα Μάνης)
Πέτρου Ανδρεάκου

Αγαπητέ μας κ. Πρόεδρε,

Παρά την αληθή μου βούληση να βρίσκομαι σήμερα κοντά σας δεν το κατόρθωσα. Και αυτό λόγω έκτακτων λόγων μη δυνάμενων να προβλεφθούν. Νιώθοντας την ανάγκη να επικοινωνήσω μαζί σας, επιτρέψτε μου να απευθύνω ένα σύντομο χαιρετισμό στο Συνέδριό σας.

Κυρίες και Κύριοι,

Εδώ, στην καρδιά της Μάνης, όπου επιχειρείται μια προσέγγιση στη Γλώσσα, στην Ιστορία και στον Πολιτισμό, επιθυμούμε να σας καλωσορίσουμε.

Εδώ, στον ξεχωριστό αυτό τόπο μας, απλώνοντας το νου και τις αισθήσεις, τις εμπειρίες και τη νοσταλγία, κάνουμε θυσία! Για να φύγει η λήθη του παρελθόντος, για να ξαναζωντανέψουν οι δρόμοι που μας οδήγησαν μέχρι εδώ!

Εσείς, όλοι εσείς που σας βαραίνει η γνώση, η ιδέα και η επιθυμία της έρευνας, καλώς το επιχειρείτε!

Γιατί σ' αυτό τον ιστορικό και ξεχωριστό τόπο υπάρχει πλούσιο παρελθόν. Και εμείς εδώ οι ντόπιοι το νιώθουμε να χορεύει κάτω από τα πόδια μας, μέσα στην ψυχή μας. Σαν τις μαγευτικές νεράιδες στο λυκόφως και στο λυκαυγές, στο υπερήφανο των βράχων, των βουνών και της απεραντοσύνης της θάλασσας, σ' αυτό το απύθμενο παρελθόν.

Είμαστε σίγουροι ότι μ' αυτόν τον τρόπο προτείνεται ένα αγκάλιασμα στοργής που θα μας ενδυναμώνει για «συνέχειας στόχων». Ακόμα θα μας ενθαρρύνει να διατηρήσουμε Αρχές, Αξίες και Ιδανικά που θα ανακαλύψετε.

Σας ευχαριστούμε εξαιρετικά!

Αλλά ιδιαίτερος επιτρέψτε μας να ευχαριστήσουμε από βάθους καρδιάς τον αγαπητό μας φίλο, τον επιφανή Μανιάτη, τον πανεπιστημιακό μας δάσκαλο, τον κ. Θεόδωρο Εξαρχάκο, που κάνει θυσίες για τον τόπο του, την ιδιαίτερή μας πατρίδα! Δάσκαλέ μας, σ' ευχαριστούμε και να το γνωρίζεις: θα βρίσκεσαι στην καρδιά μας για πάντα!

Κυρίες και Κύριοι,

Καλή επιτυχία στις εργασίες σας και να περάσετε καλά στη Μάνη μας!

Στη Μάνη που τιμάτε σήμερα με την παρουσία σας.

Χαιρετισμός του Δημάρχου Μυστρά Οδυσσέα Κατσουγκράκη

Με ιδιαίτερη χαρά και βαθιά συγκίνηση θέλω πρώτα να συγχαρώ όλους όσους είχαν την πρωτοβουλία και βοήθησαν για τη διοργάνωση του ΣΤ΄ Περιφερειακού Συνεδρίου του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αθηνών για τον εορτασμό είκοσι χρόνων γόνιμης παρουσίας στην εκπαίδευση και ιδιαίτερα τον Πρόεδρό του, Καθηγητή και φίλο κ. Θεόδωρο Εξαρχάκο, που αποφάσισε αυτό το Συνέδριο να είναι αφιέρωμα στη Λακωνία και να πραγματοποιηθεί εδώ στην Αρεόπολη με θέμα «Λακωνία: Γλώσσα - Ιστορία - Πολιτισμός».

Δεύτερον, εγκάρδια χαιρετίζω όλους εσάς και σας εκμυστηρεύομαι πως κάθε φορά που βρίσκομαι στην Αρεόπολη νιώθω άλλος άνθρωπος, γιατί έρχονται μπροστά μου οι ημέρες που έζησα όταν υπηρετούσα ως καθηγητής στο Γυμνάσιο και Λύκειο Αρεόπολης, οι οποίες σημάδεψαν έντονα τη ζωή μου και γι' αυτό και η συναισθηματική μου φόρτιση.

Με το Συνέδριο αυτό θα μας δοθεί η δυνατότητα να ακούσουμε αξιόλογες εισηγήσεις από διακεκριμένους ομιλητές και με επισκέψεις μέσα στο διήμερο να γνωρίσουμε τη Λακωνία, την ιστορία της, τη γλώσσα της και τον πολιτισμό της. Είναι η σοβαρότερη προσπάθεια για να βγει και η Λακωνία εκτός των συνόρων της, να προβληθεί, να προσελκύσει το ενδιαφέρον της πολιτείας για την επίλυση των προβλημάτων της.

Είναι μια αξιόλογη πνευματική προσπάθεια, που τονώνει την περιφέρεια, της δίνει ελπίδες για αποκέντρωση, ανάπτυξη και μια ευοίωνη προοπτική για την παρ'άφερα πορεία της.

Εδώ, σε ένα τόσο όμορφο περιβάλλον, μακριά από το θόρυβο και τη μολυσμένη ατμόσφαιρα, εδώ, κάτω από τον καταγάλανο ουρανό και τη δροσερή πελαγίσια αύρα, εδώ, που η ιστορία είναι παρούσα, μπορούμε να συζητήσουμε και να σκεφθούμε καθαρά και αντικειμενικά τα προβλήματά μας και να προτείνουμε τις λύσεις.

Κυρίες και Κύριοι Σύεδροι,

Πιστεύω ότι είστε πλέον φίλοι της Λακωνίας και ότι θα αποκομίσετε, αποχωρώντας από την Αρεόπολη και τη Μάνη, τις πλέον αισιόδοξες εμπειρίες και εντυπώσεις και αυτές σας παρακαλώ να μεταφέρετε παντού στους δικούς σας ανθρώπους και φίλους.

Ευχαριστώ θερμότατα τον Πρόεδρο κ. Θεόδωρο Εξαρχάκο για την πρόσκληση, εύχομαι καλή επιτυχία στο Συνέδριό σας, καλή διαμονή και να έχετε σωματική και πνευματική υγεία για να συνεχίσετε το λαμπρό σας λειτούργημα, το λειτούργημα της παιδείας.

Χαιρετισμός
του Περιφερειακού Διευθυντή
Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Πελοποννήσου
Μιχαήλ Σούμπλη

ΣΥΝΑΠΑΝΤΗΜΑ ΘΡΥΛΟΥ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

*Σεβασμιότατε,
Κύριε Καθηγητά και Πρόεδρε,
Οργανωτική Επιτροπή του Συνεδρίου,
Κύριε Νομάρχα,
Κύριοι Δήμαρχοι,
Κύριοι Σύεδροι,*

Στην υψιπετή και απόμακρη Μάνη, που η αγριότητα του εδάφους ανταμώνει με της θάλασσας τις επελάσεις και του ουρανού τους απροσμέτρητους ιριδισμούς, που οι αρχέγονες ραβδώσεις των βουνών γιγαντώνουν των κατοίκων της το πείσμα, είναι η καλύτερη επιλογή που κάματε να πραγματοποιήσετε το τριήμερο συνέδριο με θέμα τη Λακωνία: Γλώσσα - Ιστορία - Πολιτισμός.

Η Μάνη, μυστηριακή όσο και οι σπηλαιώδεις ακτές της, σπαθίζει τον μέσα κόσμο, ερεθίζει τη φαντασία και γιγαντώνει το νου για επιστημονικές διερευνήσεις αλλά και για πνευματικές ανατάσεις σε μια κοινωνία λογικής και βιωμένου συναισθήματος.

Της Μάνης το πνεύμα συναρτάται, κατά μαθηματική ακολουθία, με της Σπάρτης την πεισματωμένη βούληση να διατηρήσει την πρωτοτυπία της πολιτείας της στο διηνεκές. Σπάρτη και Λακωνία, απόλυτα ταυτισμένες, κατά την αρχαιότητα, παρέχουν σε εμάς σήμερα μία νοσταλγική περιδιάβαση να σεμνυνόμαστε για την ιδιαιτερότητά της.

Κι όταν περπατήσεις σε οποιοδήποτε μέρος της, όταν καθίσεις στις αρχαίες πέτρες, κοιτώντας τον Ταΰγετο, αυτό το αρσενικό βουνό, όπως το χαρακτήρισε ο Μυριβήλης, όταν ανεβείς τα καλντερίμια του Μυστρά και τινάξεις στους αιώνες τη φαντασία σου και ακούσεις τις οπλές των αλόγων των απτόητων Παλαιολόγων, δεν θέλεις να αφήσεις πια τούτο τον τόπο.

Με τη νοερή τούτη ιχνηλάτηση, κύριε Πρόεδρε, χαιρετίζω τις εργασίες του συνεδρίου και είμαι πεπεισμένος για την επιτυχία του.

Χαιρετισμός
του Προϊσταμένου Επιστημονικής και Παιδαγωγικής Καθοδήγησης
Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Περιφέρειας Πελοποννήσου
Παναγιώτη Ξηντάρα

«ΛΑΚΩΝΙΑΣ» ΑΥΡΑ

*Σεβασμιότατε,
Κύριε Πρόεδρε της Οργανωτικής Επιτροπής του Συνεδρίου,
Κύριε Νομάρχα,
Κύριοι Δήμαρχοι,
Κύριοι Σύεδροι,*

Επιτρέψτε μου το νοερό ξεστράτισμα στην απόληξη της λακωνίδας γης που σφηνώνει στη θάλασσα του Ταινάρου και αποτελεί το τέρμα της χερσαίας ευρωπαϊκής επικράτειας. Κρατώ και διαχέω τους διαλογισμούς μου στο σημερινό χωροχρόνο, στο απονευρωμένο χθες και στο αφυδατωμένο επέκεινα.

Η ακρώρεια της λακωνικής γης, η Μάνη, μουσκεύεται από το κύμα της και αγριοκάνει τον παφλασμό της. Και σαν αιώνια δύναμη, η θάλασσα σκοροβολάει στα κακοτράχαλα των βράχων του Ταυγέτου, που εγκαταλείπει την υψηλή υπερηφάνειά του και ημερεύει, καθώς το αγέρωχο ύψος του χαμηλώνει, λες και θέλει να προσεγγίσει τις ανθρώπινες διαστάσεις. Και στο βάθος βουίζει τεράστιος ο ωκεανός της δωρικής φύτρας. Ένα σημαδάκι εγώ στην ατέλειωτη παραλία, μια κουκκίδα χαμένη στο χώρο, χαμένη στο χρόνο, που ματαιοπονεί να υπάρξει, ακούω τα «λόγια», που εκβάλλει το αφρισμένο κύμα. Η ενόραση, αρωγός και συνοδοιπόρος, σκαλεύει τη μνήμη της σπαρτιάτιδος χώρας. Ξυπνάει συνειρμούς. Αναμοχλεύει ιστορικά διαβάσματα. Σφηνώνονται σκέψεις. Ακούμε τον ήχο της συγγραφικής και διδακτικής προτροπής του Παναγιώτη Ν. Πατριαρχέα «*Το λακωνίζειν εστι φιλοσοφείν*».¹ Η βραχυλογία περικλείει εν σπέρματι τη γέννηση ή, καλύτερα, τη σύλληψη της φιλοσοφίας. Στη Σπάρτη γεννήθηκε, επέμενε, το φιλοσοφικώς σκέπτεσθαι.

Και οι συνειρμοί στήνουνε χορό: Δωριέων κάθοδος. Εγκατάσταση στην Κοίλη Λακεδαίμονα. Παρόχθιος βίος των σκηνιτών Σπαρτιατόπουλων στον καλλιδόνακα Ευρώτα. Η πειθαρχία και ο φημισμένος μέλανας ζωμός για την αλήθεια του σώματος και απ' την άλλη ο Καιάδας για τη φυλετική διατήρηση. Και επεκτείνε-

1. **Πατριαρχέας Π. Ν.**, *Αρχή και γένεσις της φιλοσοφίας*, έκδοσις 3η, εν Αθήναις 1969, βλ. το Β' μέρος: Κεφ. Δ' «Η Σπάρτη ως τόπος γενέσεως της φιλοσοφίας και του τρόπου του φιλοσοφείν», σσ 121-144 και κεφ. Ε' «Η αφετηρία προς το φιλοσοφείν και η γένεσις της φιλοσοφίας εν Σπάρτη», σσ 145-169. (Ο Π. Ν. Πατριαρχέας ήταν καθηγητής της Ιστορίας της Φιλοσοφίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών).

ται η δωρίς φυλή. Σπάρτη και Λακωνία ταυτίζονται. Και εγένετο πόλις-κράτος κραταιό, με ιδιότυπο πολίτευμα: κομμουνιστικό προ του κομμουνισμού, σημείωσε κάποιος ιστορικός. Ίσως να μην υπερέβαλε.

Ατίθασοι όμως και άτακτοι οι συνειρμοί συνείρονται προσωπικά. Πιέζονται και εκτίθενται. Ο κωνοειδής βράχος των 641 μέτρων, ο βυζαντινός Μυστράς –με βουίζουσα την πολιτεία του των 40.000 κατοίκων, γαντζωμένη στις απότομες κατωφέρειές του– συγ-χορεύει με τον ομομήτριο βράχο της Μονεμβασιάς, που ορθώνεται ακοίμητος φρουρός της λάκαινας χώρας και κλείνει στο καστρότειχό του τον ποιητή της ρωμοσύνης. Νυχτερινός όμως περιπατητής ο Γιάννης Ρίτσος λιθοβολεί τους καταπατητές των ονείρων. Κι ο Νικηφόρος Βρεττάκος από την Πλούμτσα των Κροκεών διαλαλεί τον ποιητικό του ουμανισμό.

Και ο χορός των συνειρμών καλά κρατεί με τη Μάνη να πεισματώνει που συγχορεύει τελευταία, ισοκρατώντας την ελληνική ψυχή, και εξυφαίνει το «*λακωνικό γίγνεσθαι*», με τη θάλασσα να μαυρίζει, να μαίνεται και να σηκώνει σπιλιάδες. Και οι γλάροι κυνηγημένοι πετούν με το φυσομάνημα και κρατούν για δροσίσιμά τους τη «*λακωνιάδα*» αύρα.

Έτσι, λοιπόν, Κύριε Πρόεδρε της Οργανωτικής Επιτροπής, οδοιπορώντας και «*αυτοκινητούμενοι*» στη νοτιότερη άκρη της χερσαίας Ευρωπαϊκής Ένωσης, η φαντασία του καθενός πλέκει τον ιστό της ιστορίας ή η ιστορία πυργώνει την φαντασία του. Και καλείται το τριήμερο ομακοεΐον (συνέδριο) να ξεδιαλύνει γλώσσα, ιστορία και πολιτισμό της Λακωνίας, που με τόση ευστοχία θέσατε ως θέμα του. Γι' αυτό σας αξίζουν θερμά συγχαρητήρια και είμαι βέβαιος για την επιτυχία των εργασιών του.

Χαιρετισμός

του Προϊσταμένου Επιστημονικής και Παιδαγωγικής Καθοδήγησης
Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Περιφέρειας Πελοποννήσου
Γεωργίου Σπ. Νάσαινα

*Σεβασμιώτατε,
Κύριε Νομάρχη,
κ.κ. Βουλευτές του νομού,
κ.κ. Δήμαρχοι,
κ. Πρόεδρε της Οργανωτικής Επιτροπής του Συνεδρίου,
Κυρίες και Κύριοι σύνεδροι.*

Με μεγάλη μας χαρά δεχθήκαμε την πρόσκλησή σας και μεγάλη είναι και η τιμή που μας κάνατε να χαιρετίσουμε το Πανελλήνιο συνέδριό σας με θέμα: «*Λα-*

κωνία: Γλώσσα - Ιστορία - Πολιτισμός», ένα συνέδριο με τρεις πολύ σημαντικές ενότητες που δένουν αρμονικά μεταξύ τους και μας δίνουν μια ολοκληρωμένη εικόνα της παλιάς αλλά και της σύγχρονης Λακωνίας.

Της Λακωνίας, του «λάκκου των δαμώνων», της εύφορης μεταξύ του Ταϊγέτου και του Πάρωνα πεδιάδας, δώρου των θεών, αλλά και της κατοράχλης και ηρωικής Μάνης. Της Λακωνίας, της πατρίδας τόσων ένδοξων ηρώων αλλά και προσωποποιήτων του Πολιτισμού και της Πολιτικής.

«Αισθάνομαι υπερήφανος διότι στις φλέβες μου ρέει διασταυρωμένο Λακωνικό και Κρητικό αίμα και άμα έχω κοντά μου τους Κρητικούς και τους Μανιάτες, έχω ολόκληρη την Ελλάδα» έλεγε ο εθνικός ηγέτης Ελευθέριος Βενιζέλος, που έλκει την καταγωγή του από αυτόν εδώ τον τόπο, μια που είναι σε όλους σας γνωστό πως ο Μπενιζέλος Κρεβατάς, μακρινός πρόγονος του Εθνάρχη, διέφυγε μετά τα Ορλωφικά από τη Μονεμβασιά και εγκαταστάθηκε στα Χανιά της Κρήτης.

Αλλά, κυρίες και κύριοι σύνεδροι, η Λακωνία είναι μια περιοχή που όχι μόνο στις ένδοξες αλλά και στις δύσκολες για την πατρίδα μας εποχές είχε πάντα έντονη την παρουσία της, όπως για παράδειγμα κατά τη δεύτερη Ενετοκρατία (1685-1715) όπου στην Πελοπόννησο με τους 176.844 τότε κατοίκους της και τους 15 οικισμούς άνω των χιλίων κατοίκων –αναφερόμαστε στην πρώτη συστηματική απογραφή της νεότερης Ελλάδας που έγινε το 1700– εδώ, σ' αυτά τα μέρη άκμασαν οι περισσότεροι από τις άλλες περιοχές της Πελοποννήσου οικισμοί, όπως η Μονεμβασιά, η Κρεμαστή, το Φαρακλό, ο Μυστράς και το Γεράκι, πράγμα που δείχνει την αντοχή, τη θέληση, την τόλμη αλλά και το πείσμα των κατοίκων της ιστορικής αυτής γης να μείνουν ελεύθεροι και να δημιουργήσουν στον τόπο τους.

Με τις σκέψεις αυτές, κύριε Πρόεδρε της Οργανωτικής επιτροπής, κυρίες και κύριοι σύνεδροι, χαίρετίζω το Πανελλήνιο Συνεδριό σας που πραγματοποιείται στο –κατά τον Παναγιώτη Ψαράκη– «στολίδι της Πελοποννήσου», την ιστορική Μάνη και είμαι βέβαιος για τη μεγάλη επιτυχία του.

Χαιρετισμός
του Διευθυντή της Διεύθυνσης Δευτεροβάθμιας
Εκπαίδευσης Ν. Λακωνίας
Αντωνίου Κεκέ

Χαιρετίζοντας το σημαντικό αυτό συνέδριο, το οποίο είναι αφιερωμένο στην ιστορία, τη γλώσσα και τον πολιτισμό του τόπου μας, επιθυμώ να σας εκφράσω τις ευχαριστίες μας για την τιμή την οποία αποδίδετε στη ΛΑΚΩΝΙΑ και την ευγνωμοσύνη μας για την υπηρεσία την οποία προσφέρετε με την κατάθεση ψήγματος του επιστημονικού σας έργου στην κοινή προσπάθεια όλων μας για ανάδειξη

των μοναδικών ιστορικών, γλωσσικών και πολιτιστικών χαρακτηριστικών του ευλογημένου αυτού κομματιού της πατρίδας.

Σας καλωσορίζουμε στην άνυδρη αλλά λεβεντογέννα ΜΑΝΗ και σας δηλώνουμε ότι η προσπάθειά σας εξελίσσεται «μετά Λακεδαιμονίων» και δη εκπαιδευτικών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης οι οποίοι μνήμονες των παρακαταθηκών του Αλκμάνος, του Χείλωνος, του Γεωργίου Πλήθωνος Γεμιστού όπως και του Λεωνίδου, του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, του Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη, του Κωνσταντίνου Δαβάκη, σας συμπαραστέκονται.

Καλή επιτυχία και καλή διαμονή.

Χαιρετισμός
του Διευθυντή της Διεύθυνσης Πρωτοβάθμιας
Εκπαίδευσης Ν. Λακωνίας
Φώτη Πολίτη

*Αγαπητοί/ές προσκεκλημένοι/ες,
Κυρίες και κύριοι,*

Σας καλωσορίζω και εγώ ως συμπρόεδρος της τοπικής οργανωτικής επιτροπής στο παρόν συνέδριο, με θέμα: «Λακωνία: Γλώσσα - Ιστορία - Πολιτισμός», που διοργάνωσε το Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αθηνών σε συνεργασία με το Κέντρο Έρευνας Επιστήμης και Εκπαίδευσης, τη Νομαρχία Λακωνίας και τις Διευθύνσεις Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης.

Το συνέδριο αυτό επιδιώκει το διάλογο μεταξύ γλώσσας, ιστορίας και πολιτισμού μέσα στα συγκείμενα της Λακωνίας. Ο πολιτισμός, ως κοινό πλαίσιο ζωής και μνήμης, αποτελεί το σημείο αναφοράς της συλλογικής ταυτότητας μιας κοινωνίας, την κληρονομιά η οποία μεταβιβάζεται από τη μια γενιά στην άλλη με διαδικασίες κοινωνικές και μέσα στην οποία η γλώσσα κατέχει ιδιαίτερη θέση για τη διαμόρφωση της ιστορικής και πολιτιστικής ταυτότητας αυτού του κοινωνικού συνόλου.

Θεωρούμε ότι το σημερινό συνέδριο θα εξετάσει εις βάθος και πολυδιάστατα θέματα που αφορούν τη γλώσσα, την ιστορία και τον πολιτισμό της Λακωνίας και θα καταλήξει σε συμπεράσματα και τεκμηριωμένα στοιχεία που θα βοηθήσουν όλους/ες μας. Είμαι βέβαιος ότι οι εισηγήσεις των συνέδρων, κατά τη διάρκεια αυτού του τριήμερου πανελληνίου συνεδρίου με διεθνή συμμετοχή, θα δώσουν τη δυνατότητα ν' αναπτυχθεί ένας γόνιμος διάλογος, μέσα στα πλαίσια του ίδιου του συνεδρίου, αλλά και ένας ευρύτερος διάλογος που θα μπορέσει να συνεχιστεί και με-

τά τη λήξη των εργασιών του και να προωθήσει τα θέματα που θίχτηκαν.

Η τοποθέτησή μου ως Διευθνή Εκπαίδευσης στο νοτιοανατολικό αυτό άκρο της Πελοποννήσου, τη Λακωνία, μια περιοχή της πατρίδας μας με ένα ξεχωριστό πέρασμα μέσα στην Ιστορία και τον Πολιτισμό, που αρχίζει από τα νεολιθικά ακόμα χρόνια, την πατρίδα του Λεωνίδα και των τριακοσίων, αλλά και του Γιάννη Ρίτσου, του Νικηφόρου Βρεττάκου και τόσων άλλων επιφανών ανθρώπων της ιστορίας και του πνεύματος, μου δημιουργεί πρόσθετες υποχρεώσεις. Μέσα από αυτόν λοιπόν το θεσμικό ρόλο επιδιώξαμε και επιδιώκουμε συνεχώς την άμεση εμπλοκή των μαθητών και μαθητριών σε ζητήματα που αφορούν την τοπική οικολογία, την τοπική ιστορία και τον τοπικό πολιτισμό, μέσω προγραμμάτων Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης, Αγωγής Υγείας και Πολιτιστικών Θεμάτων.

Τελειώνοντας, αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω θερμά όλους και όλες εσάς για τη συμμετοχή σας, αλλά ιδιαίτερα τον πατέρα αυτής της ιδέας για τη διοργάνωση και υλοποίηση του παρόντος πανελληνίου συνεδρίου με διεθνή συμμετοχή, τον εμπνευσμένο οραματιστή, Πρόεδρο του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αθηνών, Λάκωνα καθηγητή, κύριο Θεόδωρο Εξαρχάκο, που με το δυναμισμό και την καθοδήγησή του υλοποιήθηκε το παρόν συνέδριο στο οποίο νιώθω υπερήφανος που συμμετέχω.

Σας ευχαριστώ πολύ.

Χαιρετισμός
του Προϊσταμένου του 1ου Γραφείου Πρωτοβάθμιας
Εκπαίδευσης Ν. Λακωνίας
Ιωάννη Φουρίδη

*Σεβασμιότατε,
Κύριε Δήμαρχε,
Κύριοι Βουλευτές,
Κύριε Νομάρχα,
Κύριε Πρόεδρε του Π.Τ.Δ.Ε. του Παν/μίου Αθηνών και του Κ.Ε.ΕΠ.ΕΚ.,
Κυρίες και κύριοι εκπρόσωποι των αρχών,
Αξιότιμοι κυρίες και κύριοι σύνεδροι,*

Σε ένα «φευγαλέο στίχο της Μάνης» ο Ανδρέας Καρναντώνης γράφει ότι εδώ «...βουβαίνεσαι, στοιβάζοντας μέσα σου παράξενες εντυπώσεις, που δε θέλεις, δεν τολμάς να τις εκφράσεις, γιατί νομίζεις πως δε θα τα καταφέρεις και πως τα πιο ουσιαστικά θα μείνουν καταχωνιασμένα στο ανέκφραστο...»

Αυτή η ιερή γη που κράτησε τη γλώσσα και το μοιρολόι της έως αργά στην εξέλιξη, που έζησε την ιστορία και στην ιστορία, που παρουσίασε πολιτισμό από τους ανθρώπους της και όχι από τον πλούτο της, ζητά από όλους εσάς να σπάσετε τη σιωπή για τούτο τον τόπο και να συνεχίσετε το βαρύ σας έργο, έτσι, έχοντας έγνοια για τα θεμέλια του ελληνικού πολιτισμού πολλά από τα οποία βρίσκονται στην περιφέρεια της χώρας.

Όλοι εμείς που υπηρετούμε τον τόπο τούτο νιώθουμε ότι η σημερινή είναι η λαμπρότερη ημέρα της άνοιξης αυτής, κορυφαίοι πανεπιστημιακοί δάσκαλοι τιμούν τη Λακωνία –τον πολύμορφο τούτο τόπο– με την παρουσία τους και τον πνευματικό τους μόχθο βάζοντας στο κέντρο της έρευνάς τους τον άνθρωπο και τα έργα του, αποδεικνύοντας αυτό που πολύ σωστά έχει διατυπώσει ο καθηγητής Δημ. Ματθαίου, ότι έχουν προσθέσει στα καθήκοντα του δασκάλου και του ερευνητή εκείνα του συμβούλου και του διαμεσολαβητή ανάμεσα στη γνώση και στην κοινωνία.

Ο προσανατολισμός του συνεδρίου στα αντικείμενα της γλώσσας, της ιστορίας και του πολιτισμού και η συμμετοχή σε αυτό επιστημόνων διεθνούς κύρους, δείχνουν ότι το Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αθηνών, αν και λειτουργεί σε πολλά επίπεδα, όπως τα αντίστοιχα ιδρύματα του εξωτερικού, αναπτύσσοντας και εξελίσσοντας τις δράσεις και τα προγράμματά του σύμφωνα με τα διεθνή δεδομένα, αντιστέκεται κριτικά στην εμπορευματοποίηση της έρευνας και στην εισαγωγή αμφιβόλου ποιότητας γνωστικών αντικειμένων, ώστε με σφρίγος να μπορεί να στραφεί και να μην εγκαταλείψει την έρευνα και την ανάπτυξη όλων αυτών των τομέων της επιστήμης που συνδέονται με τις αξίες του λαού και του πολιτισμού μας, ο οποίος κανείς δεν γνωρίζει πού θα οδηγηθεί στο νέο περιβάλλον της παγκοσμιοποίησης.

Θεωρούμε ότι η πραγματοποίηση του συνεδρίου αυτού στη Λακωνία, και μάλιστα στα πλαίσια των εκδηλώσεων για τον εορτασμό των είκοσι χρόνων λειτουργίας του Π.Τ.Δ.Ε. του Πανεπιστημίου Αθηνών, αποτελεί τη μεγαλύτερη τιμή που θα μπορούσε να γίνει στο νομό μας.

Η λειτουργία του Π.Τ.Δ.Ε. όχι μόνο υλοποίησε τα όνειρα και τις ελπίδες πολλών γενεών εκπαιδευτικών, αλλά έφερε μια από τις πιο σημαντικές και πιο διακριτές αλλαγές στο εκπαιδευτικό μας σύστημα.

Με βαθιά συγκίνηση εκφράζουμε –με αυτή την ευκαιρία– την ευγνωμοσύνη μας στους πρωτεργάτες πανεπιστημιακούς δασκάλους, οι οποίοι είκοσι χρόνια τώρα θεμελίωσαν και ανέπτυξαν το τμήμα αυτό προς όφελος της ελληνικής κοινωνίας.

Κύριε Πρόεδρε, στα πλαίσια του εορτασμού των είκοσι ετών λειτουργίας του Π.Τ.Δ.Ε. παρακαλούμε να δεχτείτε το αναμνηστικό αυτό ως ένδειξη τιμής προς όλους εσάς τους πρωτοστάτες της αλλαγής και του εκσυγχρονισμού της εκπαίδευσης.

Εύχομαι οι εργασίες του Συνεδρίου να αποβούν καρποφόρες, να δικαιώσουν τους διοργανωτές και να ωφελήσουν τους συμμετέχοντες.

Καλή επιτυχία.

ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ

ΑΠΟ ΤΟ ΛΑΪΚΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ ΤΗΣ ΜΑΝΗΣ

Μ.Γ. Μερακλής

Ομότιμος Καθηγητής Π.Τ.Δ.Ε. Πανεπιστημίου Αθηνών

Από τις διάφορες ετυμολογίες που προτάθηκαν για την ονομασία της Μάνης δύο θεωρήθηκαν οι επικρατέστερες: η μία τη συσχετίζει με την αλβανική λέξη Māni, η οποία σημαίνει τη μουριά: αυτό πάντως προϋποθέτει την παρουσία εδώ των Αλβανών ήδη κατά το 10ο αιώνα, γιατί από τότε μαρτυρείται η ύπαρξη του τοπωνυμίου· όμως οι Τουρκαλβανοί κατεβαίνουν πολύ αργότερα. Η άλλη ετυμολογία, που μάλλον είναι και η εγκυρότερη, συνδέει την ονομασία Μάνη με το αρχαίο ελληνικό επίθετο “μανός”, που σημαίνει: αραιός, σπάνιος και κατ’ επέκταση μπορεί να δηλώνει ένα τοπίο αραιό σε βλάστηση, γυμνό. Αυτό ισχύει κατεξοχήν για τη Μέσα Μάνη. Αλλά δεν διαφέρουν σημαντικά και τα υπόλοιπα τμήματά της. (Θυμίζω πως Μέσα Μάνη είναι το νοτιότερο μισό της Δυτικής [Αποσκιαδεμένης] Μάνης, από την Αρεόπολη ως το Ταίναρο, και πως το βορειότερο μισό, από τη Σέλιτσα ως το Οίτυλο, είναι η Έξω ή Μεσσηνιακή Μάνη. Η Ανατολική [Προσηλιακή] Μάνη, σ’ όλη την έκτασή της, από το Γύθειο ως το Πόρτο Κάγιο, είναι γνωστή και ως Κάτω Μάνη.)

Ο Μανιάτης ριμαδόρος Νικήτας Νηφάκης, που γράφει τα στιχουργήματά του κατά την εποχή του τέλους του 18ου αιώνα, λέει πως η Κάτω Μάνη «μπαμπάκι περισσόν και βελανίδι κάνει». Το ευφορότερο τμήμα είναι της Μεσσηνιακής (Έξω) Μάνης που, κατά τον ίδιο, «μετάξι, λάδι περισσόν και πρινοκόκκι κάνει» (όπως σχολιάζει ο εκδότης των στιχουργημάτων του Νηφάκη, καθηγητής της Ιστορίας Σωκράτης Κουγέας, το πρινοκόκκι, δηλαδή ο κόκκινος κόκκος του πουρναριού, αποτελούσε αξιόλογο εισόδημα για την «πετρώδη» Μάνη, γιατί εξαγόταν στο Τούνεζι –Τύνιδα– για την κατεργασία της κόκκινης βαφής, που χρησιμοποιούσαν κυρίως για τα φέσια. Απόλυτα ρεαλιστικός είναι ο Νηφάκης για τη Μέσα Μάνη, όπου τα χωριά έχουν:

*ορδύκια και φραγκόσουκα [τ]η[ν] πρώτη τους ιντράδα (εισόδημα)
Δέντρον ή ξύλον ή κλαδί δεν είναι μήτε ένα,
δεν βρίσκουν ίσκιον να σταθούν θεούρια¹ τα καημένα.*

1. Πρόκειται για «χλευαστική προσωπονμία των επί αγριότητα διακρινομένων της περί το Ταίναρον Μέσα Μάνης» (Κουγέας).

*Νερό δεν βγαίνει πούπετα σ' όλην την Μέσα Μάνη,
καρόπν κουκκία μοναχά και ξεροκορίθι κάνει.*

«Μανόν» τοπίο, λοιπόν. Η πιθανότητα άλλωστε της παρουσίας στη Μάνη της αρχαιοελληνικής λέξης που αποδίδει τη φυσιογνωμία του τοπίου, διαιωνιζόμενη από γενιά σε γενιά, από στόμα σε στόμα, είναι πολύ ισχυρή, δεδομένου ότι η αρχαιολογική ελληνική έρευνα έχει αποδείξει ότι η περιοχή κατοικήθηκε τουλάχιστον από τη νεολιθική εποχή (5.000-3.000 π.Χ.) και με μια συνέχεια βίου στις μετέπειτα προϊστορικές και ιστορικές περιόδους του Χαλκού (3.000-1.000 π.Χ.), Μυκηναϊκής εποχής (μαρτυρίες υπάρχουν στα Ομηρικά έπη) και ούτω καθ' εξής. Όπως γράφει ο Ελευθέριος Αλεξιάκης στην εξαιρετη διδακτορική διατριβή του για τα γένη και την οικογένεια στην παραδοσιακή κοινωνία της Μάνης, «από τις πόλεις και τα χωριά που αναμφισβήτητα έχουν κτιστεί από τη μυκηναϊκή και την παλαιότερη ακόμα εποχή, μπορούμε να αναφέρουμε την Καρδαμύλη, το Οίτυλο, την Τευθρώνη (Κότρωνας), τη Γερήνια (Κάμπος), τις Θαλάμες (Κουτήφαρη) κ.ά. Πολλά από αυτά τα πολιτιστικά κέντρα κατοικούνται συνεχώς ως τη σημερινή εποχή». Ως ένα βαθμό η ζωντανή αυτή συνέχεια μέσα στους αιώνες οφείλεται και στο γυμνό τοπίο, που δεν ήταν ιδιαίτερα ελκυστικό –κάθε άλλο μάλιστα– για ανθρώπους από άλλα μέρη.

Τη μοναξιά της Μάνης ίσως έσπασε μόνο τον 7ο αιώνα η διαπιστωμένη ιστορικά διείσδυση σλαβικών φυλών (Μελιγγών και Εξεριτών), πάντως και αυτών έως την Έξω και τη Βόρεια Ανατολική Μάνη, «δηλαδή στα βόρεια Αεροπόλεως – Σκουταρίου. Η παλαιότερη μάλιστα ονομασία της Αεροπόλεως (Τσίμοβα) φαίνεται ότι πρέπει να είναι και το νοτιότερο αναμφισβήτητα σλαβικό τοπωνύμιο». Και ο Κωνσταντίνος 7ος ο Πορφυρογέννητος (10ος αιώνας), που έδωσε λαβή στο Φαλλμεράουερ να διατυπώσει, παρανοώντας αρκετά πράγματα, τη γνωστή “θεωρία” του, βεβαιώνει ότι «στο νότιο άκρο της χερσονήσου παρέμενε ακμαίο το παλαιό ελληνικό στοιχείο». Διαβάζω και τα παρακάτω από την εργασία του Αλεξιάκη: «Σ’ αυτό [εννοεί την αφομοίωση των σλαβικών στοιχείων] συντέινα η κρατική πολιτική, η οποία με μετακινήσεις και εγκαταστάσεις πληθυσμών ενίσχυσε τις ευαίσθητες περιοχές, καθώς και η Εκκλησία, η οποία την περίοδο που ακολουθεί (9ος-10ος αι.) προχώρησε στην αύξηση των επισκοπών και την αναδιοργάνωσή τους σε μικρότερες περιφέρειες [...]. Σήμερα, εκτός από τα τοπωνύμια και ορισμένες λέξεις, κανένα άλλο απόλυτα εξακριβωμένο πολιτιστικό στοιχείο δεν υπάρχει, που να θυμίζει την εγκατάστασή τους».

Αν οι Σλάβοι αφομοιώθηκαν, οι Τούρκοι καλά καλά δεν πάτησαν στη Μάνη. Γράφουν οι Δανιήλ Φιλιπίδης και Γρηγόριος Κωνσταντάς στη *Γεωγραφίαν Νεωτερικὴν περί της Ελλάδος* (1791), ένα έργο που κατά την Αικατερίνη Κουμαριανού (πραγματοποίησε νέα έκδοσή του) «αποτελεί πολύτιμη πηγή στη διερεύνηση των προβλημάτων, όσα ανάγονται στη δομή και στη λειτουργία της ελληνικής κοινωνίας στο φθίνοντα ιη' αιώνα», γιατί οι συγγραφείς του «δεν αρκέστη-

καν να καταγράψουν ή να περιγράψουν τα κοινωνικά φαινόμενα, αλλά προσπάθησαν να τα αναλύσουν και, συχνά, να τα ερμηνεύσουν»: «Η Μάνη διαιρείται εις μέσα Μάνη και εις έξω Μάνη [αναφέρονται λοιπόν στη Δυτική Μάνη]. Η μέσα Μάνη [...] δεν ε γνώρισε καθόλου την τυραννία του Τούρκου έως τα 1779² και η έξω Μάνη ομοίως, έξω από ένα πολλά ολίγο δόσιμο οπού έδιναν διά να μην ενοχλούνται όταν εύγαναν έξω διά χρεία τους· και αυτό όμως το έδιναν με μια καταφρόνεσι Λακωνική.

»Οι Τούρκοι εδοκίμασαν πολλάς φοραίς να έλθουν να υποτάξουν τη Μάνη, η δοκιμή τους όμως εστάθηκε όχι μόνο άπρακτη, αλλά και ολέθρια εις αυτούς· επειδή κοντά εις τον δύσκολο τόπο οπού έχει η Μάνη, έχει και κατοίκους οπού σώζουν ακόμι εκείνο το πνεύμα οπού εμψύχωνε τους παλαιούς προγόνους τους». Είναι βέβαια εδώ οι διαφωτιστές λόγιοι, που θέλουν να φρονηματίσουν και εθνικά το λαό τους.

Τη μεγαλύτερη αύξηση του πληθυσμού της και την αριότερη –πριν από την επανάσταση– πολιτική οργάνωσή της θα γνωρίσει η Μάνη κατά το 18ο και 19ο αιώνα, με την αξιόλογη μετακίνηση απ' τα μικρότερα χωριά στα κεφαλοχώρια και τις πρωτεύουσες των δήμων, ιδίως μετά το 1850.

Το εισαγωγικό κεφάλαιο για τη γεωγραφία και την οικολογία της Μάνης κλείνει ο Αλεξάκης με την ακόλουθη παρατήρηση, η οποία ισχύει, γενικά, για όλη την περιφέρεια του ελληνικού κράτους: «Οι παλαιοί τρόποι αρχίζουν να εγκαταλείπονται μετά το 1900. Ιδιαίτερα ύστερα από τους Βαλκανικούς πολέμους η οικονομική και αστική ανάπτυξη που ακολουθούν στην Ελλάδα, καθώς και η εσωτερική μετανάστευση, επιφέρουν διαβρωτική μεταβολή στο κοινωνικό σύστημα της Μάνης, το οποίο μέχρι τότε στηριζόταν ουσιαστικά στους δεσμούς αιματοσυγγένειας».

Η τελευταία λέξη προσδιορίζει, βέβαια, μιαν ιδιαίτερα κλειστή κοινωνία, όπου ανάλογα είχε διαμορφωθεί και ο πολιτισμός της. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο παραπάνω ερευνητής μπόρεσε να ανιχνεύσει στη Μάνη ύπαρξη γενών, στοιχείων τους, έστω, γιατί ο ακραιφνής τύπος του αρχαϊκού γένους (clan) δεν ήταν δυνατό να επιβιώνει ακέραιος σ' ένα χώρο που ανήκε οπωσδήποτε σ' ένα σύγχρονο, στο δρόμο της συγκρότησής του, κράτος. Επισημαίνει, λοιπόν, και εντοπίζει τις κύριες προϋποθέσεις ύπαρξης γένους: σύνδεση των μελών με γενεαλογία, μονογραμμική –από την πλευρά των ανδρών– ένταξη στη συγγενική ομάδα, ένα ελάχιστο (έστω) αλληλεγγύης και κοινής δράσης στον οικονομικό, πολιτικό και τελετουργικό τομέα. Οπωσδήποτε η οικονομική κοινή δράση, σε αιματοσυγγενική βάση, δεν μπορούσε πλέον να υπάρξει (διατηρήθηκε σε μεγαλύτερη διάρκεια,

2. Αναφέρεται σε σύμπραξη του Νικόλαου Πέτρου Μαυρογένη (1735-1790) με τον «καπετάν πασιά», με αποτέλεσμα την επιβολή στους Μανιάτες «ενός δοσίματος διωρισμένου τον χρόνο».

σε μια πρώτη φάση λειτουργίας του τσελιγγάτου, αλλού βέβαια: π.χ. στους Σαρακατσάνους). Στη Μάνη οι υπάρχοντες υλικοί όροι συνέβαλαν, από νωρίς, και κατ' ανάγκην, σε μια διάχυση ή διάσπαση της –στοιχειώδους βέβαια– οικονομικής δραστηριότητας. Περίπου ο καθένας έκανε, “παρήγε”, ό,τι μπορούσε. Ευρύτερες ομαδοποιήσεις μπορούσαν να πραγματοποιηθούν στο πολιτικό επίπεδο, όπου όμως η αιματοσυγγένεια θα δεχόταν σχετικά γρήγορα πιέσεις για χαλάρωση: αυτό θα γινόταν στις καπετανίες της Μάνης. Αν, σε νεότερους χρόνους, παρατηρούμε την οικογενειακή στο σύνολό της προσκόλληση σε πολιτικά πρόσωπα, αυτό είναι ένα φαινόμενο που ίσχυσε επί μακρόν, πιο πολύ, σ' ένα πελατειακό σύστημα, που λειτούργησε στην Ελλάδα. Και λειτουργεί, σε σημαντικό βαθμό, ακόμα. Διαρκέστερη υπήρξε η διατήρηση (ιδίως για πολύ γνωστά και ισχυρά γένη) μιας γενεαλογικής ιδεολογίας, με την αναγωγή του γένους σ' έναν απώτερο γενάρχη, ο οποίος χάνεται μέσα στο θρύλο.

Αυτή η σταδιακή αποδιοργάνωση του παλαιού συμπαγούς γένους εκφράζεται, γλωσσικά, με την υποκατάσταση του όρου γένος (φάρα) από τον όρο γενιά, μολονότι οι γενιές ήταν υποδιαίρεση του γένους: ένα άθροισμα από γενιές (αυτές είχαν, καθεμιά, συγκεκριμένο, υπαρκτό πρόγονο) αποτελούσε ένα γένος. Και πιο πέρα η γενιά, που είχε υποκαταστήσει, ως όρος, το γένος, υποκαταστάθηκε από τον όρο που σήμαινε την οικογένεια: φαμελιά (φαμίλια): και βέβαια οι οικογένειες ήταν υποδιαίρεση της γενιάς (περισσότερες οικογένειες αποτελούσαν τη γενιά, περισσότερες γενιές αποτελούσαν το γένος). «Νομίζω, έγγραφα και εγώ άλλοτε, πως η γλώσσα κάνει καθαρή την απόδοση μιας σταδιακής διαδικασίας, του σταδιακού στενέματος του συγγενικού ορίζοντα των μεγάλων ομάδων: το πνεύμα του σφιχτού γένους πέρασε, με τον καιρό, στη γενιά κι από αυτήν στην οικογένεια, όσο εξακολουθούσε, βέβαια, να είναι μια παραδοσιακή οικογένεια. Γι' αυτό, τόσο η “φαμίλια” όσο και η γενιά, σημαίνουν και το γένος: διαωνίζουν, κατά κάποιον τρόπο, την ιδεολογία του. Το γένος υπάρχει, έτσι, ως ένας ιδεολογικός συνεκτικός δεσμός».

Η χαλάρωση της παλαιάς οργάνωσης σε ανδρογραμμικά και ανδροκρατικά γένη δεν αντικαθρεφτίζεται μόνο στη γλώσσα. Αντικαθρεφτίζεται και στη βαθμιαία υποχώρηση συγκεκριμένων εθίμων, λαϊκών θεσμών. Εννοώ τη σταδιακή υποχώρηση έως τη σημερινή εξαφάνιση πλέον αφενός του εθίμου της σύγκριας (πολύ νωρίτερα), αφετέρου του εθίμου του γδικωμού (με βραδύτερο βαθμό). Για το δεύτερο θα μιλήσει η κυρία Λυδάκη.

Για το έθιμο της σύγκριας (ή συγκόρμισσας) έχει γράψει κυρίως ο Μανιάτης ιστορικός Απόστολος Δασκαλάκης, αλλά και ο λαογράφος Δημήτριος Πετρόπουλος: ο τελευταίος εξέτασε και άλλα μέρη, αναφερόμενος στην ακληρία, όπως αντιμετωπιζόταν στα έθιμα του ελληνικού λαού. Επόμενο ήταν να απασχολήσει και τον Αλεξάκη, ο οποίος εμπλούτισε το υλικό με νέες, εν μέρει σπαρταριστές πληροφορίες, που του προσπόρισε η επιτόπια έρευνα (κατά τη δεκαετία του 1970). Φυσικά όλες οι πληροφορίες αναφέρονται στο παρελθόν. Σύγκρια λεγό-

ταν η δεύτερη γυναίκα που έπαιρνε ο άνδρας, αν η πρώτη δεν έκανε παιδιά, ακόμα και «επί θηλυγονίας», όπως σημειώνει ο Πετρόπουλος, τονίζοντας την ανάγκη να αυξάνονται τα άρρενα μέλη του γένους, ή της γενιάς, ή της οικογένειας σε μια κοινωνία, η οποία, κάτω από σκληρές συνθήκες ζωής «εις ένα δύσκολο τόπο», διακρινόταν για τον αμείλικτον ανταγωνισμό των ευρύτερων ή στενότερων συγγενικών οικογενειακών ομάδων. Προστίθεται κι ένας άλλος λόγος: σύμφωνα με το κληρονομικό δίκαιο της Μάνης «την περιουσία ενός άκληρου κληρονομούν οι αδελφοί του, ενώ εκείνου που έχει αποκτήσει μόνο κορίτσια οι γαμπροί του». Υπάρχει όμως κι ένας ακόμη λόγος, εξίσου διαφωτιστικός για την ψυχική, τώρα, ζωή των ανδρικών μελών μιας παραδοσιακής κοινότητας (αν και το φαινόμενο υπερβαίνει, πιστεύω, τα τοπικά και χρονικά όρια, δεν είναι άγνωστο και στις μέρες μας): χωρίς αρσενικά παιδιά κινδύνευε να σβήσει το όνομα της πατριαρχικής, ως το επαναλαμβάνω κάθε φορά, αρρενογραμμικής οικογένειας: το όνομα του εγγονού, το ίδιο με εκείνο του παππού, εξασφάλιζε ένα είδος αθανασίας μες στη συνείδηση αυτού του τελευταίου, εφόσον μάλιστα το ίδιο θα γινόταν και με τον εγγονό του εγγονού του, και ούτω καθ' εξής.

Η δεύτερη γυναίκα, που έπαιρναν, φρόντιζαν να είναι νέα, ενώ κατά κανόνα προερχόταν και από φτωχή οικογένεια. Το κύρος εξάλλου του εθίμου ενίσχυε το γεγονός, ότι μερικές φορές ευλογούσε τη σχέση αυτή ο τοπικός ιερέας, είτε γιατί πληρωνόταν γ' αυτό είτε γιατί δεχόταν πιέσεις. «Κανονικός δεύτερος γάμος γινόταν συνήθως, αν ο άνδρας είχε αποκτήσει με τη γυναίκα πολλά άρρενα παιδιά». Και πάντως τα παιδιά από τη δεύτερη γυναίκα ο άνδρας τα αναγνώριζε ως νόμιμα, ασχέτως αν είχε γίνει στέψη ή όχι. Η επίσημη Εκκλησία όμως, πρέπει να σημειωθεί, απέρριπτε αυτήν την πρακτική. Π.χ. ο επίσκοπος Γυθείου Ιωσήφ σε αναφορά του (το 1864) προς την Ιερά Σύνοδο είχε υποβάλει μια κατάσταση τριάντα παράνομων ζευγαριών της επαρχίας Γυθείου. Και αρκετές φορές επίσκοποι απειλούσαν με καθαίρεση ιερείς, που ιερολογούσαν δεύτερο γάμο και με αφορισμό τέτοια παράνομα, όπως τα θεωρούσαν, ζευγάρια και τους κουμπάρους. Η επιτόπια έρευνα έφερε στο φως, όπως είπα, σπαραταριστές περιπτώσεις: «ο άνδρας που ήθελε να αποκτήσει άρρενα παιδιά, χώριζε την πρώτη του γυναίκα, ύστερα από συμφωνία με την ίδια και τους γονείς της, και παντρευόταν δεύτερη γυναίκα. Πολλές φορές ο γάμος αυτός γινόταν, αφού η δεύτερη γυναίκα είχε εγκατασταθεί ήδη στο σπίτι και είχε εν τω μεταξύ αποκτήσει άρρεν παιδί. Πρέπει να αναφέρουμε ότι το διαζύγιο στη Μάνη ήταν άγνωστο. Ο άνδρας δεν μπορούσε να διώξει τη γυναίκα του παρόιμόν σε περίπτωση μοιχείας και τότε, αν δεν την σκότωνε ο ίδιος ή τ' αδέρφια της. Αν, λοιπόν, χώριζε την πρώτη του γυναίκα, για να πάρει σύγκρια, της έγραφε για αποζημίωση και εξασφάλιση ένα κτήμα, ή της έδινε ένα χρηματικό ποσό». Ο Αλεξάκης, όπως είπα, δίνει πολλές λεπτομέρειες που φωτίζουν βαθύτερα αυτή την ψυχική δοκιμασία κατά την επιδίωξη των συζύγων να αποκτήσουν αρσενικά παιδιά. Γράφει ακόμα: «Μέχρι να αποκτήσει η δεύτερη γυναίκα άρρεν παιδί, η θέση της ήταν εκκρεμής και έμοιαζε με θέση

ψυχοθυγατέρας ή υπηρέτριας. Δεν ντυνόταν όμως όπως οι υπηρέτριες. Η δεύτερη γυναίκα ποτέ δεν παρουσιαζόταν δημόσια μαζί με την πρώτη και στις γιορτές εκείνη που δεχόταν στο σπίτι ήταν η νόμιμη σύζυγος. Η δεύτερη σπάνια μπορούσε να καθίσει με την πρώτη γυναίκα στο τραπέζι για φαγητό. Συνήθως όμως σέβριβε την πρώτη και την εξυπηρετούσε. Είχε ξεχωριστό δωμάτιο, όπου δεχόταν τους γνωστούς και τους συγγενείς της, ή ακόμα κλεινόταν στον πύργο, αν υπήρχε. Από την στιγμή όμως που αυτή θα αποκτούσε αγόρι, τότε όλα άλλαζαν».

Όλα αυτά δεν σημαίνουν μια κοινωνική απαξίωση της γυναίκας; Και εννοώ της γυναίκας εν γένει, στη σχέση της με τον άνδρα, με το άρρεν φύλο. Καταρχήν έτσι είναι. Θα μπορούσε ωστόσο να παρατηρήσει κάποιος ότι το σύστημα αξιών προσδιορίζεται κάθε φορά από τις κρατούσες εξωτερικές συνθήκες, είναι σχετικό. Αν για μια οπωσδήποτε σύγχρονη κοινωνία η αντιμετώπιση της γυναίκας ή, ωμότερα, η χρήση της ως σκεύους ή οργάνου τεκνοποίησης στα χέρια του άνδρα απορρίπτεται, οι συνθήκες ζωής της μανιάτικης κοινωνίας στους προγενέστερους αιώνες επέβαλλαν την τέτοια “χρήση” ως μια αναγκαιότητα. Ενώ θα πρέπει να σημειώσω ότι και αυτή ακόμη η μεταχείριση προϋπέθετε, σε τελευταία ανάλυση, την ύπαρξη της κυρίαρχης άποψης στη συλλογική συνείδηση, ότι στη δημιουργία της νέας ζωής ισότιμος προς τον ανδρικό-πατρικό ήταν ο γυναικείος-μητρικός ρόλος. Η ιστομμία μάλιστα αυτή έφτανε να γέρνει θετικά προς το μέρος της γυναίκας, καθώς στο πανάρχαιο αυτό πλέγμα διαφυλικών σχέσεων είχε βαθιά εγχαραχθεί και η απτή, ορατή πραγματικότητα, ότι τελικά τη νέα ζωή κυφορούσε η γυναίκα, μέσα της. Είχε γι’ αυτό διαμορφωθεί πρωιμότητα –αλλά και με μακρότατη επιβίωση– μια *μαγική ιδεολογία*, που ήθελε τα γυναικεία μέλη να είναι τα αρμοδιότερα για να επικοινωνήσουν με τις υπέρ τον άνθρωπο δυνάμεις, που ορίζουν εξάλλου τα ανθρώπινα: να επικοινωνήσουν, προπάντων, σε κρίσιμες, οριακές στιγμές και καταστάσεις της αρχαϊκής, της αγροτικής ύστερα κοινότητας: σε αρρώστια, σε θάνατο, σε γάμο, σε γέννηση, σε σοδειά. Τα πλήθη από τις αμέτρητες αφανείς γιάτρισσες, σαβανώτρες, μοιρολογίστρες, προξενήτρες, μαμές, μάγισσες δεν είναι φαινόμενα της τύχης. Συγκροτήθηκαν με βάση αυτήν ακριβώς την ιδεολογία, που έδινε μια μαγική υπεροπλία στο γυναικείο φύλο, εξαιτίας της οποίας άλλωστε όχι λίγες φορές μνησικάκησε το φύλο των ανδρών. Οπωσδήποτε εξασφαλιζόταν έτσι, όπως και άλλοτε έχω υποστηρίξει, ένα είδος συνεξουσίας της γυναίκας στην ίδια την πατριαρχική αγροτική οικογένεια.

Οι νεότεροι άνθρωποι, οι διανοούμενοι π.χ. της περιόδου του Διαφωτισμού, δεν έδωσαν καμιά σημασία σε τέτοιες ανορθόλογες παραμέτρους, στην επιθυμία τους και την έπειξή τους να θάψουν στο σύνολό της τη δεισιδαιμονία, με οποιονδήποτε τρόπο κι αν εκδηλωνόταν. Την προσοχή τους αυτοί έστρεφαν αποκλειστικά στη σκληρή δοκιμασία, στην οποία υπέβαλλε, όπως φρονούσαν, τη γυναίκα η ανδρική βιαιότητα και δύναμη. Εντούτοις περισσότερο ιστορικά δικαιωμένο θα ήταν, αν η ευθύνη για το ένα και το άλλο σχήμα συμπεριφοράς και σχέσεων απο-

διδόταν, ας το επαναλάβω, σε άτεγκτους όρους δεδομένης κοινωνικής ζωής. Και ο άνδρας δεν περνούσε πολύ καλύτερα.

Θέλω να αναφέρω στο σημείο αυτό κι ένα άλλο παράδειγμα που μπορεί να αντικριστεί διαφορετρόπως, παίρνοντάς το επίσης από το χωριό της Μάνης (ο πιο πάνω σύντομες σκέψεις και παρατηρήσεις μου αφορούν, αυτονόητα, το σύνολο του παραδοσιακού αγροτικού χώρου). Ο μνημονευμένος ήδη Νικήτας Νηφάκης, τον οποίον ο Κουγέας τοποθετούσε, εύλογα, στο κλίμα του νεοελληνικού Διαφωτισμού, (έζησε στο διάστημα 1748-1818 περίπου), μεταξύ άλλων διεκτραγωγεί τη θέση των γυναικών στη Μέσα Μάνη, που είναι σκλάβες της δουλειάς. Δεν παραλείπει βέβαια να δώσει, όπως το είδατε κιόλας, την τραγική αιχμηρότητα του τοπίου, αφού «νερό δεν βγαίνει πούπετα» κι ο τόπος «καρόπν κονκκία μοναχά και ξεροκρίθι κάνει». Αμέσως ύστερα συνεχίζει:

*Αυτά γυναίκες σπέρνουν τα, γυναίκες τα θερίζουν,
γυναίκες με τα πόδια τους γυμνά τα αλωνίζουν,
γυναίκες με τα χέρια τους μονάχες τα λιχνίζουν,
γυναίκες με την ράχην τους γυμνές τα κουβαλούσι,
τα βγάζουν τα χροσά σκουτιά, για να μην τα χαλούσι.³
Από την κάψαν την πολλήν, την βράσιν του ηλίου,
πετάγεται η γλώσσα τους σαν καιψαλού σκυλίου.
Τα χέρια τους, τα πόδια τους είναι ξεροσκασμένα
σαν της χελώνας όμοια και χοντροπετσιασμένα.
Την νύχτα τον χερόμυλον τραβούν, γυρίζουν, κλαίγουν
αλέθουν τα κονκκία των και μοιρολόγια λέγουν·
και το ταχύ μισόγυμνες με τα κοφίνια βγαίνουν
και εις τους λάκκους τρέχουσι, για τις κοπριές πηγαίνουν.
Εκεί οπού τα ζώα τους νερού πάνε και πίνουν
και ξεμεσημεριάζουσι και τις κοπριές αφήνουν.
Εκεί κι εκείνες τρέχουσι και κάβαλα γυρεύουν,
γιατί μ' εκείνα τον χυλόν που τρώγουν μαγειρεύουν.
Και με σβουινιές φουρνίζουσι και ψήνουν τα ψωμιά.
Μ' αυτόν το τρόπον δέρονται αυτά η μανιατουρία...*

«Κατά τους δυσχειμέρους εκείνους χρόνους», γράφει ο Κουγέας, «ο Νηφάκης γίνεται διά του εμμέτρου του λόγου ο κήρυξ και ο πρόδρομος υγιών αρχών, ο προοδευτικός αναμορφωτής και ο διδάσκαλος ηθικών και ειρηνικών διδαγμάτων».

3. Έκδηλη η ειρωνεία του στίχου, όπως σημειώνει και ο Κουγέας, καθώς οι Μανιάτισσες εκτελούσαν τις εργασίες σχεδόν ημίγυμνες, «διά να μη φθείρωνται τα πενιχρά και ευτελή φορέματά των».

των, ο μετά παρρησίας και θάρρους στιγματίζων το έθιμον του γδικιωμού και την ροπήν των Μανιατών εις την πειρατείαν, ο μετά σαρκασμού φέγων την κακομεταχειρίσιν και την ταπεινώσιν της γυναικός, ο αμείλικτος κατήγορος της απαιδευσίας του κλήρου και των άλλων κοινωνικών ελαττωμάτων των Μανιατών».

Η αλήθεια εντούτοις απαιτεί, νομίζω, να λεχθεί ότι η εργασία, –εφόσον δεν την ασκούν επιτέλους αλυσοδεμένοι κατεργίτες ή κάτω από το κνούτο του αφέντη σκλάβου της γης–, όσο βαριά και σκληρή κι αν είναι, συγχρόνως ελευθερώνει, καλλιεργεί τη συνείδηση μιας ζωτικής συμμετοχής στο έργο –πιο καλά: στον αγώνα– της επιβίωσης της οικογένειας. Τη συνείδηση αυτή την είχε η παλαιά Μανιάτισσα, έστω κι αν εξωτερικά σημεία –συμβολικές κινήσεις, καθιερωμένοι τύποι–, παρουσιάζουν μιαν άλλη, πολύ διαφορετική εικόνα των σχέσεων ανάμεσα στα παντρεμένα ζευγάρια, στον άντρα και τη γυναίκα.

Ότι η γυναικεία οντότητα δεν αφανιζόταν κάτω από μια κυρίαρχη patria potestas γίνεται φανερό, μάλιστα με εντυπωσιακό τρόπο, στο μανιάτικο μοιρολόγι. Που δεν είταν, απλώς και μόνο, η έκφραση ορισμένων έκτακτων στιγμών της ζωής, αλλά πιο πολύ, μιας στάσης της Μανιάτισσας απέναντι στη ζωή και το θάνατο. Στάση διαμορφωμένη σε συγκεκριμένο χώρο και χρόνο με τις δικές τους ανελέητες απαιτήσεις και προτεραιότητες, όπου ο θάνατος είχε αποκτήσει τους δικούς του, βίαιους, ραγδαίους ρυθμούς πέρα από αυτούς που ορίζει η βιολογία των σωμάτων. Σε μια τέτοια πρωτοκαθεδρία του θανάτου, –ακόμα και η αγωνία απόκτησης επιπλέον νέων ανθρώπων και νέας ζωής: έθιμο της σύγκριας, εκπήγαξε απ' την αδήριτη αναγκαιότητα τροφοδοσίας και αμμοδοσίας εκείνου,– η γυναίκα δεν μπορούσε παρά να είναι συμπάρεδρός του. Δίνω μια χαρακτηριστική σελίδα από το έξοχο βιβλίο της Margaret Alexiou, *Ο τελετουργικός θρήνος στην ελληνική παράδοση*: «Η λειτουργία του τελετουργικού θρήνου των γυναικών στα νεότερα χρόνια παραμένει η ίδια όπως και στην αρχαιότητα. Καταπραΐνει την οργή, σε περιπτώσεις βίαιου ή πρόωρου θανάτου ή, αντίθετα, εξάπτει την επιθυμία για εκδίκηση, όπως ο *ένδικος γόος* του Ορέστη και της Ηλέκτρας (Αισχύλου, *Χοηφόρες*, 327-31). Αυτός ακριβώς είναι ο σκοπός των αφηγηματικών τραγουδιών “γδικιωμού” της Μάνης. Σ' ένα τέτοιο τραγούδι, με τον τίτλο *Το αίμα*, μια μητέρα αφηγείται πώς ετοιμάζεται ανήμερα το Πάσχα να εκδικηθεί το θάνατο του άνδρα της, που τον σκότωσαν πριν από δεκαοχτώ χρόνια. Γυρίζοντας στο σπίτι μετά την εκκλησία, στρώνει το λαμπριάτικο τραπέζι, αλλά βάζει ένα πιάτο παραπάνω. Στα πέντε της παιδιά λέει ότι είναι για τον σκοτωμένο πατέρα τους και τους δίνει εντολή να εκδικηθούν το θάνατό του. Πρέπει να κυνηγήσουν τους εχθρούς και να σκοτώσουν τον αρχηγό τους τη μέρα του Πάσχα, διαφορετικά θα τα κατατρέχει παντού η μαύρη της κατάρα. Τα παιδιά ζητούν την ευχή της μητέρας τους, που τους τη δίνει, καθώς τρώνε τελετουργικά το λαμπριάτικο αρνί, και ύστερα βγαίνουν έξω. Το βράδυ γυρίζουν έχοντας εκτελέσει το χρέος τους, και η μάνα τους τα χαίρετά υπερήφανη, αναγνωρίζοντας το θάρρος τους και ευχαριστώντας την τύχη» [η Alexiou παραπέμπει σε μοιρολόι της συλλογής του Κ.Α. Πασαγιάννη, *Μανιά-*

τικα μοιρολόγια και τραγούδια (1928)]. Αντιλαμβανόμαστε ότι δεκαοχτώ τουλάχιστον χρόνια η συγκεκριμένη Μανιάτισσα ρύθμιζε τη ζωή της με βάση το γεγονός του βίαιου θανάτου του άντρα της και των αναπότρεπτων παρεπομένων του.

Ο όρος ρύθμιζε νοείται και κυριολεκτικότερα· είναι σχεδόν κοινός τόπος όλων των σχετικών καταγραφών η μαρτυρία, ότι η Μανιάτισσα σε ώρες δουλειάς, αλλά και όποιαςσχόλης, αν υπήρχε, διασκέδαζε το χρόνο της, μοιρολογώντας· ακούσαμε ήδη τους στίχους του Νηφάκη:

*Την νύχτα τον χερόμυλον τραβούν, γυρίζουν, κλαίγουν,
αλέθουν τα κουκκία των και μοιρολόγια λέγουν·*

Και σχολιάζοντας ο Κουγέας σημειώνει πως το άλεσμα του χερόμυλου, συνοδευόμενο πάντα με το απαραίτητο μοιρολόγι, ήταν στη Μάνη η συνηθισμένη, νυχτερινή ιδίως, απασχόληση των γυναικών· δίνει ο ίδιος και το ακόλουθο δείγμα αρχής μοιρολογίου (παρατηρώντας συγχρόνως πως θυμίζει τας επιμολίους ωδάς των Αρχαίων):

*Άλεθε, βρε μαυρόμυλε,
κάνε τ' αλεύρια σου καλά,
να μην τα κάνεις στρογγυλά,
γιατί τα θέω για πασπαλά
και για χοντροχυλόπιτες,
να φάσι οι χωροφύλακοι
κι ο νωματάρχης το σκυλί
που κάθεται στην αγκωνή...*

Αξιοσημείωτη είναι και η ακόλουθη παρατήρηση της Αλεξίου η οποία, αφού εξέθεσε πιο πάνω τα κίνητρα του τελετουργικού θρήνου (καταπράυνση της οργής σε περιπτώσεις βίαιου ή πρόωρου θανάτου ή και, αντίθετα, έξαψη του πάθους και παρόρμηση για εκδίκηση), σημειώνει πως: «Υπάρχει, ωστόσο, και μια πιο υποκειμενική πλευρά: ο πόνος εκφραζόμενος στα μοιρολόγια ανακουφίζεται και καταπραΐνεται. Ο τελετουργικός θρήνος λοιπόν είναι εξίσου απαραίτητος και για τη μοιρολογήτρια και για το νεκρό. Στην αρχαιότητα η ιδέα αυτή είχε παρομοιακό σχεδόν χαρακτήρα· ενδεικτικά είναι τα λόγια του Χορού στην *Εκάβη*:

*ως ηδύ δάκρυα τοις κακώς πεπραγόσι
θρήνων τ' οδυρμοί μουσά θ' η λύπας έχει.
(Ευριπίδη, Τρωάδες, 608-9)*

*τι γλυκά που είναι τα δάκρυα στους βασανισμένους
και οι οδυρμοί των θρήνων και τα θλιβερά τραγούδια.*

»Την ίδια ιδέα απηχούν και πολλά νεότερα μοιρολόγια. Μια Μανιάτισσα τραγουδάει:

*Καλά που είναι τα κλήματα, γλυκά τα μοιρολόγια,
Κάλλιο 'χω να μοιρολογώ,
Παρά να φάω και να πιω.*

Πασαγιάννης, 88.5-7»

Αυτή η βαθιά είσοδος και η ένταξη του μοιρολογιού στη ζωή της Μανιάτισσας ως ένα βαθμό πρέπει να οφείλεται στο ότι το μανιάτικο μοιρολόγι, αυτό που ακουγόταν μόνο εκεί, –γιατί παράλληλα ακούγονταν και παραλλαγές μοιρολογιών γνωστών και στην άλλη Ελλάδα–, ήταν ένα είδος δραματικής αναφοράς σε στενά προσωπικά και οικογενειακά ζητήματα ζωής και θανάτου. Ο εκδότης των νεοελληνικών μοιρολογιών G. Saunier κάνει λόγο σε ξεχωριστό επίμετρο για το «Μανιάτικο μοιρολόγι», δίνοντας ένα παράδειγμα με 220 οχτασύλλαβους στίχους (αντλεί από τη συλλογή του Κ. Κάσση, *Μοιρολόγια της Μέσα Μάνης*, Α', 1979), όπου η μοιρολογίστρα Παρασκευή Σακκάκου «διηγείται με σπαραγμό, αλλά και με άγριο χιούμορ, πώς εκδικήθηκε το φόνο του αδερφού της, δηλητηριάζοντας τους δράστες: τον ίδιο το σύζυγό της, τον αδερφό και τον πατέρα του». Τον «φάγανε» «στα κλεφτά κλεφτά», γιατί είταν μοναχογιός (ο μοναχός της «καφός», αδελφός, λέει η γυναίκα), έτσι θα γινόταν αυτή η μοναδική κληρονόμος της πατρικής περιουσίας, δηλαδή ο άντρας της. Μετά το δικό της τριπλό φονικό η γυναίκα πήγε στη μητέρα της, είπε τι έκανε, εκείνη τη δικαιολόγησε, τη δικαίωσε: καλά έκανε, να φάει και να τα πει όλα τα κληρονομικά με τον άλλον άνδρα που θα βρει. Μέσα από αυτή την αγριότητα αναδύεται οπωσδήποτε ο κάθε άλλο παρά μονοδιάστατα παθητικός ρόλος και θέση της γυναίκας Μανιάτισσας, που προσλαμβάνει κίολας στοιχεία ηρωίδας αρχαίας τραγωδίας, όπως το δείχνουν και οι καταληκτήριοι στίχοι του μοιρολογιού:

*Ωμέ η λιγόμερη
αμποία άλλη χριστιανή
την ίδια μέρα της Λαμπροής
το γιόμα και το λειδινό
έθαψε άντρα κι αδελφό!*

Μιαν ανήμερη διάσταση επισημαίνουν και οι Φιλιππίδης - Κωνσταντάς στη *Νεωτερική Γεωγραφία* τους, οι οποίοι όμως έσπευδαν και να την κατανοήσουν ιστορικά: «Οι κάτοικοι της έξω Μάνης, μα περισσότερο της μέσα, μεταχειρίζονται και τον ληστρικό βίο, και μερικούς φοραίς και τον πειρατικό· επειδή ευγαίνουν με κάποια καΐκια όπου έχουν, και κάμουν λεία ό,τι εύρουν και ημπορέσουν· δεν είναι τώρα πολύς καιρός οπού έπιασαν δυο καράβια Φραντζέζικα, και ημπο-

ρεί να καταλάβει τινάς την επιτηδειότητά τους, όταν ακούη πως με καίκια μικρά πιάνουν καράβια. Προτιήτερα από τον υστερινό πόλεμο [Ρωσοτουρκικός πόλεμος του 1787] εύγαιναν μερिकाίς φοραίς εις τον Μορέα, και άρραζαν κοπάδια ολόκληρα, και έκαμναν και άλλαις λείαις αδιαφόρως εις Μωαμεθανούς και Χριστιανούς (...)

»Αυτό το έργο διά το οποίο τώρα κατηγορούνται οι Μανιάται, κατ' αρχάς βέβαια θα το έκαμναν από ανάγκη τους, κατοικώντας έναν τέτοιο τόπο, και προτιμώντας τον από κάθε άλλον διά την ελευθερία τους, τώρα όμως το εσυνείθισαν, και το έχουν τρόπον τινά μια τέχνη, η οποία δεν τους κινεί μήτε την παραμικρή συνειδησι. Όλοι τους κατηγορούν διά τούτο, ένας όμως γνωστικούς στοχαζόμενος τον σκοπό τους οπού επιμένουν αυτού να τηγανίζονται απάνω εις ταις πέτραις, δεν ήθελε κινήση κατήγορο γλώσσα εναντίο τους· δεν πρέπει να κατηγορή τινάς εκείνον οπού αναγκάζεται να συγχωρέση εις του λόγου του κάποιαις καίκιας· ας κατηγορήσωμεν του λόγου μας οπού κάμνομεν τόσαις χωρίς την ανάγκη των Μανιατών»...

Όσον αφορά το λαϊκό πολιτισμό της Μάνης σήμερα, –λαϊκός πολιτισμός θα υπάρχει πάντα, εφόσον θα υπάρχει και λαός, εις πείσμα όσων θέτουν υπό αμφισβήτηση τόσο τον ένα όσο και τον άλλο, ως δήθεν ιδεολογήματα–, μπορώ να πω κλείνοντας ό,τι έχω διατυπώσει γενικότερα ως άποψη μου για τη σύγχρονη ελληνική κοινωνία και τον πολιτισμό της: έχουμε περάσει σε μια φάση όπου νέα έθιμα δεν δημιουργούνται, ενώ και τα παλαιά υποχωρούν. Αντιθέτως ο παραδοσιακός λαϊκός πολιτισμός υπήρξε κατά κύριο λόγο *εθιμικός* πολιτισμός. Τα έθιμα βέβαια σχηματιζονταν με βάση τα ίδια τα ήθη της ανάλογης εποχής. Τα έθιμα κατ' ουσίαν είταν τα ήθη, εφόσον λάμβαναν μιαν ορισμένη, σταθερά επαναλαμβανόμενη τελεστική-τελετουργική *μορφή* (η σύγκρια, ο γδικιωμός, τα μοιρολόγια είταν έθιμα, σχηματισμένα, διαμορφωμένα επί τη βάσει συγκεκριμένων αρχών, τάσεων, στάσεων, που είταν τα ήθη).

Έθη εξάλλου υπάρχουν πάντα. Και σήμερα. Αλλά τα σημερινά ήθη διαφέρουν, δεν ενέχουν την τάση της τελεστικής και τελετουργικής μορφοποίησής τους.

Τα αίτια που η κατά το μάλλον ή ήττον ρευστή ύλη των ηθών δεν αποκρυσταλλώνεται πλέον σε τελετουργικές μορφές, σε έθιμα, είναι γνωστά. Η συζήτηση των αιτίων όμως δεν είναι του παρόντος, αφού άλλωστε είναι έτσι κι αλλιώς μια συζήτηση γενική· όχι ειδικά για τη Μάνη.

Οπωσδήποτε η σύγχρονη κοινωνία και ο πολιτισμός της είναι κοινωνία και πολιτισμός *ηθών*. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι τα ήθη δεν αποτελούν αντικείμενο λαογραφικής έρευνας και μελέτης· κάθε άλλο. Ίσα ίσα προς τα εκεί, προς τη μελέτη των ηθών προσανατολίζεται η νεότερη λαογραφία.

ΕΙΚΟΝΕΣ ΓΔΙΚΙΩΜΟΥ ΣΤΗ ΛΑΪΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΤΗΣ ΜΑΝΗΣ

Άννα Λυδάκη

Επίκουρη Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Περίληψη

Στην παρούσα μελέτη εξετάζονται οι μηχανισμοί που διαιώνισαν το έθιμο του γδικιωμού στη Μάνη και ανέδειξαν τη βία και τη σύγκρουση ως βασικές παραμέτρους των κοινωνικών δομών, της ταυτότητας των ανθρώπων, του αυτοπροσδιορισμού τους και των μεταξύ τους σχέσεων μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα.

Για το σκοπό αυτό μελετάται και προσεγγίζεται ερμηνευτικά η λαϊκή λογοτεχνία της Μέσα Μάνης, και συγκεκριμένα η συλλογή μοιρολογιών του Κ.Δ. Κάσση.

Σχεδόν κάθε μοιρολόι αποτελεί την περιγραφή ενός σκοτωμού, την ιστορία ενός γδικιωμού, και μιας συνήθως μακροχρόνιας έχθρας ανάμεσα σε υποκείμενα που ορίζουν τον εαυτό τους περισσότερο ως μέλη της οικογένειάς τους, ως συλλογικά υποκείμενα, παρά ως προσωπικότητες. Έτσι, μέσα από τη λαϊκή ποίηση αναδύονται στοιχεία της ιδιότυπης συνοχής της τοπικής κοινωνίας, των ματιάτικων ηθών και εθίμων, οι κανόνες του εθιμικού δικαίου που υποκαθιστούσαν το επίσημο, η ταυτότητα και ο τρόπος δόμησης του θυμικού κόσμου των ανθρώπων.

Οι ιδιαίτερες συνθήκες ζωής στη Μάνη, οι κυρίαρχες αξίες της τιμής, του γόητρου και της βίας, η οποία είχε σκοπό την επαναφορά στην τάξη που διαταράχθηκε από την προσβολή, το ανταποδοτικό δίκαιο, οι δεσμοί αίματος και οι ρόλοι ανδρών και γυναικών συγκρότησαν μια ιδιαίτερη μορφή πολιτισμού στη Μάνη, το οποίο εδώ επιχειρείται να παρουσιαστεί και να ερμηνευτεί.

Εισαγωγή

Εκδίκηση είναι η πράξη που απαντά στην προσβολή της τιμής και συνήθως δεν είναι θυμική αντίδραση: τις περισσότερες φορές αποφασίζεται, σχεδιάζεται και εν συνεχεία εκτελείται η πράξη που θα ανταποδώσει την προσβολή και θα αποκαταστήσει το γόητρο και την τρωθείσα τιμή του ατόμου ή της ομάδας.

Στη Μάνη, μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα, τα πράγματα είναι διαφορετικά: η εκδίκηση δεν αυτοσχεδιάζεται απολύτως από το εκάστοτε προσβεβλημένο άτομο, αλλά ως γδικιωμός «θεσμοποιείται» και οφείλει να ακολουθεί συγκεκριμένους κανόνες εθιμικού δικαίου: Αποφασίζεται από τη γεροντική (το συμβούλιο

των γερόντων, όχι πάντα ηλικιωμένων, αλλά οπωσδήποτε ανθρώπων με κύρος), εκτελείται από τον *βγαρτό* (εκείνον που διάλεγαν για να εκδικηθεί και να πάρει το αίμα πίσω), υπάρχει η δυνατότητα του *συνεβγαλτή* ή *ξεβγαρτή* (εκείνου που συνοδεύει τον εχθρό για να περάσει χωρίς κίνδυνο από την περιοχή της αντίπαλης ομάδας), της *τρέβας* (ανακωχή, της οποίας δεν επιτρέπεται η *απιστία*), του *ψυχικού*, του *σιαξίματος* (της συμφωνίας ανάμεσα σε αντιμαχόμενες οικογένειες να συμφιλιωθούν και να κλείσει ο κύκλος του αίματος) – ακόμη, πιο σπάνια, υπήρχε η δυνατότητα της εξαγοράς της προσβολής, όταν αυτή συνέβαινε μεταξύ συγγενών, και άλλοι επιμέρους κανονισμοί που όριζαν το αν πρέπει και πώς να δικαιωθεί ο προσβεβλημένος.¹

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι η Μάνη αποτελεί μια ενδιαφέρουσα περίπτωση μελέτης, καθώς φαίνεται ότι μέσα από τη σύγκρουση η κοινότητα συνέχεται και, όσο και αν είναι οξύμωρο το σχήμα, μέσα από τη βία ισχυροποιείται και διατηρείται ο κοινωνικός ιστός, ιδιότυπα βέβαια.

Στοιχεία για τους παράγοντες που δημιούργησαν και τους μηχανισμούς που διαίωνισαν το έθος της βίας και ανέδειξαν τη σύγκρουση σε βασική παράμετρο της ταυτότητας των ανθρώπων, του αυτοπροσδιορισμού τους και της σχέσης τους με τους άλλους, αναζητήσαμε στην τοπική λαϊκή λογοτεχνία, όπως αυτή έχει καταγραφεί και από τον Μανιάτη ερευνητή και συγγραφέα Κ.Δ. Κάσση. Ανάμεσα στο πολύτομο και πολύ σημαντικό έργο του υπάρχουν και δύο τόμοι με συλλογές μοιρολογίων και σχετικά ιστορικά στοιχεία (*Μοιρολόγια της Μέσα Μάνης. Ανέκδοτα κείμενα και άγνωστα ιστορικά μοιρολογίων και οικογενειών*, Αθήνα 1979, 1980) και τις συλλογές αυτές των δημοτικών τραγουδιών προσεγγίζουμε ερμηνευτικά.

Η λαϊκή λογοτεχνία. Το δημοτικό τραγούδι

Με τον όρο «λαϊκή λογοτεχνία» εννοούμε τον προφορικό, έντεχνο λόγο, έμμετρο ή πεζό, που δημιουργήθηκε στις παραδοσιακές κοινωνίες. Ο λόγος αυτός συνδέεται άμεσα με την ιδεολογία των ανθρώπων, γι' αυτό άλλωστε και το έργο του ανώνυμου δημιουργού βρίσκει ανταπόκριση, υιοθετείται, επαναλαμβάνεται, μεταφέρεται από στόμα σε στόμα, στην πορεία διορθώνονται οι ατέλειες και φθάνει σε υψηλό επίπεδο αισθητικής.

Έτσι οι μύθοι, τα παραμύθια, οι παραδόσεις, τα δημοτικά τραγούδια, αλλά και τα μικρότερα είδη, παροιμίες, γνωμικά, ανίγματα, επωδές βασιζονται στο συλλογικό φαντασιακό, συνδυάζουν τη λειτουργικότητα με την αισθητική μορφή

1. Ζαφειρακόπουλος Δ.Κ., «Μανιάτικα έθιμα (γεροντική, συνέβγαλμα, τρέβα, ψυχικό)», *Λαογραφία*, τόμ. Δ', εν Αθήνας, τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, 1912-1913, σελ. 387-402· Αλεξιάκης Ε., *Τα γένη και η οικογένεια στην παραδοσιακή κοινωνία της Μάνης*, Αθήνα, 1980, σελ. 100-115.

και σ' αυτά αποτυπώνονται κοινές αξίες και ήθη, δοξασίες, κοσμοθεωρία και συλλογικές αναπαραστάσεις, εσωτερικευμένες εικόνες του κόσμου που τυποποιούνται και αποκτούν το κύρος του «αντικειμενικού» λόγω ακριβώς της συλλογικότητάς τους.²

Από τα είδη της λαϊκής λογοτεχνίας τα δημοτικά τραγούδια είναι τα πιο ιθαγενή είδη: παρά τη λυρική, κατά ένα μεγάλο μέρος, σύστασή τους, παριστάνουν εντούτοις και ρεαλιστικά όχι μόνο το φυσικό, αλλά και το κοινωνικό και πνευματικό περιβάλλον τους, σημειώνει ο Μ.Γ. Μερακλής.³

Η *συλλογική δημιουργία*, μαζί με την ενότητα *λόγου-και-μουσικής* και τον αρχικά *αυτοσχεδιαστικό χαρακτήρα*, ορίζουν το δημοτικό τραγούδι. Και όταν λέμε συλλογικό δημιούργημα, γράφει ο Φ. Τερζάκης, εννοούμε ότι αφενός η ομάδα ασκεί τη δημιουργική της ικανότητα ως συλλογικό υποκείμενο, αφετέρου ότι κάθε μεμονωμένο άτομο αναγνωρίζει μέσα στο τραγούδι, στη φόρμα του και στο περιεχόμενό του, την ομάδα στην οποία ανήκει. Το τραγούδι στις πρωταρχικές του μορφές είναι το σύμβολο της σχέσης του ατόμου με την ομάδα και αυτή είναι η έννοια της εγγενούς λαϊκότητάς του. «Θα τολμούσαμε μάλιστα να κάνουμε την υπόθεση πως ό,τι αποκαλούμε σήμερα “γλωσσικές κοινότητες” δεν ήταν αρχικά παρά *κοινότητες τραγουδιού*».⁴ Ακόμη, αν σκεφτούμε ότι το τραγούδι πηγάζει από το θυμικό των ανθρώπων, χαρά, θλίψη, έρωτα ή και οργή, και εκφράζει πάθη και παθήματα ανθρώπων χωρίς καλλιτεχνικές φιλοδοξίες, οι οποίοι απλώς ήθελαν να μιλήσουν για γεγονότα που τους τάραζαν, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι τόσο τα γεγονότα που αφηγούνται όσο και ο τρόπος –κυριολεκτικός ή μεταφορικός και αλληγορικός– δεν μπορεί παρά να είναι απόρροια της κοινωνικής πραγματικότητας και η μελέτη τους μας δίνει πολλά στοιχεία γι' αυτήν.⁵

-
2. Βλ. Μέγας Γ.Α., *Συστηματική λαογραφία*, Αθήνα 1961, σελ. 51-107, Μερακλής Μ.Γ., *Έντεχνος λαϊκός λόγος*, Αθήνα, Καρδαμίτσας, 1993 σελ. 190-222, Detienne M., *L' invention de la mythologie*, Paris, Gallimard, 1981, Lessa W. A.& Vogt E.Z., *Reader in Comparative Religion. An anthropological approach*, N.Y., Harper Collins Publishers, 1979, σελ. 167-207. Βλ. και Kirk G.S., *Myth, its Meaning and Functions in ancient and other Cultures*, Cambridge - Berkeley and Los Angeles 1971, J. Middleton (ed.), *Myth & Cosmos. Readings in Mythology and Symbolism*, Texas, University of Texas Press, 1980, σελ. 47-61, Λυδάκη Α., *Τοκιοι κι αλαφροΐσκιωτοι. Λαϊκός λόγος και πολιτισμικές σημασίες*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σελ. 21-57.
 3. Μερακλής Μ.Γ., *Ελληνική λαογραφία*, ό.π., σελ. 69. Ο Fauriel Cl., *Ελληνικά Δημοτικά Τραγούδια, Α', Η έκδοση του 1824-1825*, (επιμ. Α. Πολίτης), Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1999, σελ. 26, έγραφε: «Μια συλλογή δημοτικών τραγουδιών, αν ήταν πλήρης, θα ήταν συνάμα και η αληθινή εθνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας, και ο πιο πιστός πίνακας των εθίμων των κατοίκων της».
 4. Τερζάκης Φ., *Σημειώσεις για μιαν ανθρωπολογία της μουσικής*, Αθήνα, Πρίσμα, 1990, σελ. 69-77.
 5. Βλ. και Λυδάκη Α., *Ποιοτικές μέθοδοι της κοινωνικής έρευνας*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2001, σελ. 120-124.

Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο επιλέξαμε να δούμε τις *Εικόνες του γλυκιωμού* μέσα στα δημοτικά τραγούδια της Μάνης. Του *γλυκιωμού* ως θεσμού και κανόνα εθμικού δικαίου.

Μοιρολόγια

Τα μοιρολόγια είναι δημοτικά τραγούδια της Μάνης. Η λέξη «μοιρολόγι» χρησιμοποιείται σήμερα για να δηλώσει γενικά το θρηνητικό άσμα για τον νεκρό από τους οικείους, ενώ η λέξη «θρήνος» χρησιμοποιείται ακόμη στη λόγια και εκκλησιαστική γλώσσα. «Μοιρολογώ» σήμαινε «προφητεύω το ίδιο μου το πεπρωμένο, προλέγω τη μοίρα μου» με θρηνητικές συνυποδηλώσεις. Γενικά, η αναφορά στην ιδέα της *μοίρας* σε όλα τα λογοτεχνικά είδη σημαίνει την αδυναμία του ανθρώπου να ξεφύγει από το πεπρωμένο του. Η ίδια σημασία της *μοίρας* διαφαίνεται εκτός από την αρχαία ελληνική παράδοση και στις βυζαντινές λαϊκές δοξασίες και στα ανώνυμα μυθιστορήματα του 14ου αιώνα και εξής, που είναι γραμμένα σε πολιτικό στίχο και δημώδη γλώσσα.⁶

Στη νεότερη λαϊκή παράδοση, πρόκειται ειδικότερα για τον τελετουργικό θρήνο που συνήθως εκτελείται όταν πεθάνει κάποιος. Ακόμη, μοιρολόγια υπάρχουν και για τους ξενιτεμένους, για τον γάμο και γι' αυτούς που εξαναγκάστηκαν να αλλάξουν θρησκεία, και έχουν σχέση με το *παιδομάζωμα*. Η Μ. Αλεξίου⁷ εξετάζει τις διάφορες κατηγορίες των μοιρολογιών για τους νεκρούς, σχολιάζει τους αυτοσχεδιασμούς που αναφέρονται με λεπτομέρειες σε γεγονότα του παρελθόντος, στα κυπριακά *ανακαλήματα* και στα λιτά και συγκρατημένα δίστιχα της Καρπάθου. Αναφέρεται ακόμη στην καταπραϊντική λειτουργία του τελετουργικού θρήνου ή στην έξαψη για εκδίκηση που μπορεί να προκαλέσει, όπως αυτά του *γλυκιωμού* στη Μάνη. Ορισμένα από τα μοιρολόγια έχουν ως γενικό θέμα τους νεκρούς και τον κόσμο τους, και κάποτε απευθύνονται άμεσα σ' αυτούς, και άλλα έχουν ιστορικό περιεχόμενο ή παιδευτικό χαρακτήρα με τη μορφή δίστιχων που εκφράζουν σε παροιμακό ύφος και με τη μεγαλύτερη δυνατή λακωνικότητα μια παραμυθητική σοφία για τη ζωή και τον θάνατο, λες και η επιβολή τάξης στα άλογα συναισθήματα θα εξασφάλιζε κάποιον έλεγχο στο αποσυντονιστικό και ακατανόητο φαινόμενο του θανάτου.

6. Αλεξίου Μ., *Ο Τελετουργικός Θρήνος στην Ελληνική Παράδοση*, (μτφρ. Δ.Ν. Γιατρομανωλάκης και Π.Α. Ροΐλος), Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2002, σελ. 190-203. Βλ. και Xanthakou Μ., «Discours d' outre-tombe: le langage du moirololi», *Langage et Societe*, 27 (1984), σελ. 33-54.

7. Αλεξίου Μ., *Ο τελετουργικός θρήνος στην ελληνική παράδοση*, ό.π., σελ. 203-207.

Μοιρολόγια: Τα δημοτικά τραγούδια της Μάνης

Μορφή και περιεχόμενο

Το μοιρολόι στη Μάνη είναι μια αυτοσχέδια σύνθεση τονισμένων οκτασύλλαβων στίχων, που συχνά εστιάζεται σε βιογραφικό περιεχόμενο, στη μοίρα του νεκρού· δηλαδή είναι κυρίως κοινωνικού και όχι πένθιμου περιεχομένου. Είναι μια αφήγηση της ζωής του, της γενιάς του, των πεπραγμένων του βίου του εν ολίγοις, που εκτυλίχθηκε μέσα σε ένα συγκεκριμένο πολιτισμικό σύστημα, όπου το ατομικό συναρείται σχεδόν ολοκληρωτικά στο συλλογικό και η μοίρα γίνεται κοινή. Έτσι, εάν προσδιοριστεί και το ιστορικό πλαίσιο, τα μοιρολόγια αποτελούν ντοκουμέντα για τη μελέτη μιας κοινωνίας που απέχει από τον ερευνητή τοπικά και χρονικά και προσφέρονται για ερμηνευτικές κοινωνιολογικές προσεγγίσεις.⁸

Οι Μεσο-Μανιάτες διαφοροποιούν το οκτασύλλαβο μοιρολόι από τα πιο «εγκόσμια» και εθνικά δεκαπεντασύλλαβα δημοτικά τραγούδια και τις σάτιρες, που τραγουδιούνται από άνδρες. Θεωρούνται χαρακτηριστικά του λόγου των γυναικών, αν και είναι γνωστό πως μερικοί άνδρες στο παρελθόν –τουλάχιστον μέχρι το 1835– έχουν συνθέσει μοιρολόγια σε εξαιρετικές περιπτώσεις.⁹

Στο έργο του Κάσση η ταξινόμηση των μοιρολογιών γίνεται αρχικά χρονικά - ιστορικά και στη συνέχεια με βάση το περιεχόμενο και τον τόπο από τον οποίο προέρχεται, αν και, όπως σημειώνει ο ίδιος, εφ' όσον όλα τα μοιρολόγια είναι της Μέσα Μάνης δεν διαφέρουν ιδιαίτερα από τόπο σε τόπο. Στα μοιρολόγια της τρίτης περιόδου (1864-1982), στον Α' τόμο, μια μεγάλη ενότητα αποτελούν τα μοιρολόγια του γδικιωμού και σ' αυτά επικεντρώσαμε το ενδιαφέρον μας για να φωτίσουμε έναν λαϊκό πολιτισμό του παρελθόντος, που ο απόηχος του μέσα από

-
8. Βλ. Hodder I., «The Interpretation of Documents and Material Culture» στο N.K., Denzin & Y.S. Lincoln (eds.), *Collecting and Interpreting Qualitative Materials*, USA, Sage, 1998, σελ. 110-129. Denzin N. & Turner St., «Studying Organization Through Levi-Strauss's Structuralism», στο G. Morgan, *Beyond Method. Strategies for Social Research*, USA, Sage, 1983, σελ. 189-201, Sanko H.P., «Voice, Discourse, and Space: Competing / Combining Methodologies in Cultural Studies», στο N. Denzin (ed.), *Cultural Studies: A Research Volume*, Volume 3, Stanford and London, Jai Press Inc., 1998, σελ. 75-96, Fairclough N., *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*, London, Longman, 1995, Hodge H. & Kress G., *Social Semiotics*, Cambridge, Polity Press, 1988.
9. Saunier G., *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια. Τα μοιρολόγια*, Αθήνα, Νεφέλη, 1999, σελ. 513, Σερεμετάκη Κ.Ν., *Η τελευταία λέξη στις Ευρώπης τα Αζορ. Δι-αίσθηση, θάνατος, γυναικες*, Αθήνα, Λιβάνης, 1994, σελ. 4, Κάσσης Κ.Δ., *Μοιρολόγια της Μέσα Μάνης. Ανέκδοτα κείμενα και άγνωστα ιστορικά μοιρολογιών και οικογενειών*, Α' τόμ., Αθήνα 1979, σελ. 23, 227-228. Ο ίδιος σημειώνει, σελ. 48, ότι θέματα μοιρολογιών αποτελούν και οι φρυγόδοι, η οικογένεια, οι ξένοι, η πολιτική, ο έρωτας, το σεξ. Το μοιρολόι είναι ιστορία-χρονικό ή είναι λυρικό τραγούδι ή μια διαμαρτυρία ή μια σάτιρα.

τα τραγούδια ηχεί ακόμη και να κατανοήσουμε μια παραδοσιακή κοινωνία μέσα από την ανάλυση της προφορικής λογοτεχνίας της.

Το περιεχόμενό τους είναι η ιστόρηση ενός φονικού και η σύγκρουση ανάμεσα σε άτομα ή οικογένειες. Περιγράφονται οι αντιπαλότητες, η αφορομή και συχνά η πραγματική αιτία της σύγκρουσης, οι αντιδράσεις, ο τρόπος του θανάτου και της δικαίωσης για την προσβολή. Τα αίτια των συγκρούσεων και των φονικών, γενικά, ήταν ποικίλα, όπως η δημόσια προσβολή (π.χ. χαστούκισμα, εξύβριση), το «ξαρμάτωμα», η αθέτηση λόγου, η καταπάτηση ξένης γης. Επίσης οι αγροζημιές, οι κληρονομικές διαφορές συγγενών και οι διαμάχες των γενών. Ακόμα οι προσπάθειες ισχυρών οικογενειών να πάρουν νύφες μοναχοκληρονόμισσες, τις οποίες για λόγους συμφέροντος διεκδικούσαν πολλοί. Ειδικότερα ένας μεγάλος αριθμός φονικών γινόταν εξαιτίας της προσβολής μια κόρης ή μιας παντρεμένης γυναίκας (βιασμός, αρπαγή, διάλυση χωρίς λόγο αρραβώνα, μοιχεία, αποπλάνηση κ.ά.) Για τον λόγο αυτό οι Μανιάτες θεωρούσαν το θηλυκό παιδί «βαρέλι με μπαρούτι στα θεμέλια του σπιτιού».¹⁰

Βασικό χαρακτηριστικό της μορφής των μοιρολογιών είναι το διαλογικό στοιχείο και η αντιφώνηση. Με τον διάλογο ζώντας και τεθνεώτες επικοινωνούν σε μια φανταστική συνομιλία με ερωταποκρίσεις που διαλευκαίνουν και παρουσιάζουν το συμβάν που προκάλεσε το φονικό, με οδηγίες για τους μεν και τους δε, με διατύπωση παραπόνων και επιθυμιών.

Η αντιφώνηση επικυρώνει τον λόγο μέσα στον ιδιαίτερο χώρο και χρόνο του κλάματος, βοηθά στην απομνημόνευση και δημιουργεί μια αφηγηματική παράδοση, ο αντίκτυπος της οποίας κινείται πέρα από το κλάμα. Η αντιφώνηση δηλαδή νομιμοποιεί και ιστορικοποιεί τον λόγο, δηλώνει τον κοινό τόπο και την έκφραση της συλλογικότητας.¹¹

Παράλληλα, εκτός από τη συμφωνία, η αντιφωνική δομή του τραγουδιού εκφράζει και μιαν ανοιχτότητα της μορφής του στον χώρο και τον χρόνο και σ' αυτήν οφείλονται οι διάφορες παραλλαγές του ίδιου τραγουδιού: διαφορετικά άτομα μπορούν να εκφράσουν διαφορετικές οπτικές γωνίες ή να παραλάβουν τον αρχικό πυρήνα και να επιθέσουν πάνω του αλλεπάλληλες επιστρώσεις σημασίας που μετασχηματίζουν και παραλλάσσουν την αρχική μορφή ως προς τα επεισοδιακά της στοιχεία στο διηνεκές, ενώ διατηρούν ανέπαφη τη βασική του δομή. Κυρίως, όμως, «εκφράζει, από ιστορική άποψη, τη στιγμή που η ατομικότητα δεν έχει ακόμα διαρρήξει τους δεσμούς της με τη συλλογικότητα από την οποία προέρχεται, και που η χαμηλή εξειδίκευση διατηρεί τον καταμερισμό της εργασίας σ' ένα επί-

10. Αλεξιάκης Ε., *Τα γένη και η οικογένεια στην παραδοσιακή κοινωνία της Μάνης*, Αθήνα, 1980, σελ. 101.

11. Σερεμετάκη Κ.Ν., *Η τελευταία λέξη στην Ευρώπη τα άκρα...*, ό.π., σελ. 132-141. Πρβλ. Alexίου Μ., *Ο τελετουργικός θρήνος στην ελληνική παράδοση*, ό.π., σελ. 221-264.

πεδο περιορισμένο... Όπου το τραγούδι, στην αυθεντική του μορφή, εξακολουθεί να ζει, μας μιλά για την επιβίωση κοινοτικών δομών στην περιφέρεια του αστικού σύμπαντος, δομών που είναι μάλλον καταδικασμένες σε σταδιακή εξαφάνιση».¹²

Η ιστορία. Τα γένη

Για να κατανοήσουμε τον γδικιωμό στη Μάνη πρέπει να δούμε τις ιδιαίτερες συνθήκες ζωής στη Μάνη, καθώς και τις εξωτερικές συνθήκες που συγκρότησαν εκεί έναν πολιτισμό ανταρσίας, μια συλλογική συγκροσιακή ταυτότητα.¹³

Στη Μάνη, και ιδιαίτερα στη Νότια, άγονη και άνυδρη περιοχή, η παραγωγή δεν επαρκούσε για τη διατροφή του πληθυσμού και έτσι εξηγείται η εποχιακή μετανάστευση των κατοίκων και η ροπή προς την πειρατεία. Η φτώχεια μαστιζε, βέβαια, περισσότερο τους Αχαμνόμερους από όσο τους μεγαλογεννήτες Νικλιάνους, αλλά το κύρος του Μανιάτη έγκειται κυρίως στην τιμή, την ανδρεία, τη λεβεντιά. Διαστρωμάτωση και ιεράρχηση είναι μεταξύ τους διακριτές μέχρι τα νεότερα χρόνια, πράγμα που σημαίνει ότι η περιοχή διατήρησε για πολύ την αρχαϊκότητα των δομών.¹⁴ Αυτό οφειλόταν στο γεγονός ότι η Μάνη παρέμεινε σχεδόν πάντα έξω από τη διοίκηση ισχυρών κέντρων εξουσίας είτε ήταν αυτά βυζαντινά είτε βενετικά είτε τουρκικά· μάλιστα κατά την Τουρκοκρατία, κατορθώνοντας να διατηρήσει την ανεξαρτησία της, γίνεται καταφύγιο κυνηγημένων Ελλήνων. Η κοινωνική διάρθρωση με βάση τα γένη, η οποία εμφανίζεται μετά την κατάρρευση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, συνέτεινε σ' αυτό όσο και οι προσπάθειες που κατέβαλαν οι Μανιάτες να κρατήσουν μια σχετική αυτονομία ακόμα και μέσα στα πλαίσια της ελληνικής πολιτείας μετά το 1830.¹⁵ Έτσι το επίσημο δίκαιο δεν φθάνει μέχρι τις περιοχές της Μάνης και το εθιμικό, «θεσμοθετημένο» στη διάρκεια, και ο έντονος κοινωνικός έλεγχος και οι συγγενικοί δεσμοί ορίζουν τις σχέσεις των ανθρώπων.¹⁶ Η προσβολή της τιμής θίγει ολόκληρο το γένος και θα αποκατασταθεί μόνο με τον γδικιωμό:

12. Τεοζάκης Φ., *Σημειώσεις για μian ανθρωπολογία της μουσικής*, ό.π., σελ. 76-77.

13. Πρβλ. Ασρινάκη Ου., *Ο άντρας κάνει τη γενιά ή η γενιά τον άντρα; Ταυτότητες, βία, ιστορία στην ορεινή δυτική Κρήτη*, διδ. διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Ιούλιος 2002.

14. Μεραλής Μ.Γ., *Ελληνική λαογραφία*, τόμ. Α', *Κοινωνική συγκρότηση*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1992, σελ. 60-63.

15. Βλ. Αλεξιάκης Ε., *Τα γένη και η οικογένεια στην παραδοσιακή κοινωνία της Μάνης*, ό.π., σελ. 9-20, Σερεμετάκη Κ.Ν., *Η τελευταία λέξη στις Ευρώπης τα Άκρα*, ό.π., σελ. 51-52, Παπαγιώργης Κ., *Κανέλλος Δεληγιάννης*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2001, σελ. 40-41, 137.

16. Ο Βακαλόπουλος Α.Ε., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Η Μεγάλη Ελληνική Επανάσταση (1821-1829)*, τόμ. Η', *τελευταίος (1828-27 Σεπτ. 1831)*, Θεσσαλονίκη, 1988, σελ. 425-431, γράφει για τις προσπάθειες του έκτακτου επίτροπου «να επιβάλλει το κύρος του νόμου στην απόμερη εκείνη περιοχή με τα άγρια ήθη και έθιμα, να τιμωρήσει τις αυτοδικίες και να επιβληθεί στις αντιμαχόμενες οικογένειες».

*–Δεν είχ’ ο Βέτουλας καφό
δεν έχει μήτε γενιακό;
Δεν έχει πρωτοξάδερφους*

*μήτ’ απομεισινούς δικούς;
Για να ν τονε δικηώσουσι
το αίμα του να πάρουσι; (180)¹⁷*

λέει στο μοιρολόι της η γυναίκα, απορώντας που οι συγγενείς του νεκρού δεν έχουν ακόμη πάρει το αίμα του πίσω. Ακόμα και ο ιερέας ακολουθεί το «οφθαλμόν αντί οφθαλμού»:

*Α βρε Σερεμετόγγονα,
το αίμα ζας το κρεμεζό
εσείς το κάματε νερό.*

*Μα ο αφέντης ο παπάς
λυώνει το δισκοπότηρα (373)*

.....

και σκοτώνει το φονιά του γιου του.

Επίσημο και εθιμικό δίκαιο

Η περιφρόνηση προς την κεντρική εξουσία και τα όργανα της είναι φανερή στα μοιρολόγια.¹⁸ Τις λίγες, όπως φαίνεται, φορές που το δικαστικό σύστημα παρεμβαίνει και επιχειρεί να αναστείλει την απειλή μιας ατέλειωτης διαδικασίας εκδίκασης, είναι φανερό ότι οι άνθρωποι αμφισβητούν τη δίκαιη κρίση του:

*Αχ μία ξάραγνη σουκιά,
έβγαλε τη φαρτσέτα της
μέσα στο δικαστήριο
και λέει «κύριε πρόεδρε,
α δεν τουσε δικάσετε*

17. Στο υπόλοιπο μέρος του κεμένου οι αριθμοί μέσα στην παρένθεση δηλώνουν τον αριθμό της σελίδας στο έργο του Κ.Δ. Κάσση.

18. Στη μετεπαναστατική Ελλάδα η αντίθεση μεταξύ εθιμικού και επίσημου δικαίου ήταν αιτία πολλών συγκρούσεων μεταξύ των τοπικών αρχόντων και της κεντρικής διοίκησης. Βλ. Κοντογιώργης Γ., *Ο Ιωάννης Καποδίστριας και η συγκρότηση του ελληνικού κράτους*, Θεσσαλονίκη, University Press, 1983, σελ. 100-109. Γενικότερα βλ. Clastres P., *La Societe contre l'Etat*, Paris, Des Editions de Minuit, 1974.

*νη θάνατο νη πιζωή
λέπεις ετούτο το σπαθί;
θα πάου στο μ πάνου μαχαλά
κι α δε μπορού μεγάληνε
θα πχιάσου ένα μικρό παιδί
και θα ντο σφάξου σαν αρνί
Γατί 'χα μοναχό παιδί
και μου το κομμαϊτιάσασι (273)*

Οι πειθαναγκασμοί και ο έλεγχος από την ομάδα στην οποία ανήκει το υποκείμενο είναι πολύ περισσότερο έντονοι από εκείνον που ασκείται από την απώτερη εξουσία, τη μακρινή και αόριστη. Οι υποθέσεις διευθετούνται μεταξύ τους. Γ' αυτό και ο φυγόδικος, που σκότωσε για μια παρεξήγηση (1908) και δεν παραδίδεται για να δικαστεί, (...*εγώ είμαι τ' άπιαστο πουλί / όπου δεν μπαίνουν σε κλουβί...* (376)], καλύπτεται από τους συγχωριανούς του, με τη συνέργια και του ιερέα, όπως μας πληροφορεί ο Κάσσης. Αργότερα, όταν προδομένος περικυκλώνεται και σκοτώνεται, σκοτώνοντας ο ίδιος και έναν χωροφύλακα, η ιστορία του γίνεται τραγούδι, και το μοιρολόι τελειώνει με τους στίχους, που φαίνεται να λέει ο ίδιος ο νεκρός:

*Τότε κι ο Δημαρόγγονας
τούριξε μία με το γκρα
–Παρ' τα γαλόνια τα διπλά,
ε παλιοχωροφύλακα.
Πάρε και τη μ προαγωγή
για να χαθού και γω και συ. (359)*

Κέντρο και τοπική κοινωνία έχουν διαφορετική αντίληψη για μια εγκληματική ενέργεια και το γραμμικό θετικιστικό σχήμα του δομολειτουργισμού,¹⁹ που εκλαμβάνει τη βία ως απόκλιση από την κοινωνική τάξη, δεν μπορεί να δώσει ερμηνείες και απαντήσεις για τη βίαιη δράση των ανθρώπων: «Μπορεί να ποικίλλουν από κοινωνία σε κοινωνία και από εποχή σε εποχή οι συμπεριφορές που θεωρούνται εγκληματικές· εκείνο όμως που παραμένει σταθερό και αμετάβλητο είναι ότι παντού και πάντα ορισμένες συμπεριφορές διεγείρουν συλλογικές αντιδράσεις αποδοκιμασίας επειδή είναι προσβλητικές των θεμελιακών κοινωνικών αξιών, πράγμα που συνιστά την πραγματικότητα του εγκλήματος».²⁰ Στη Μάνη, μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα, ο *γδικιωμός* δεν συνιστά ποινικό αδίκημα εφόσον, όχι μόνο

19. Βλ. Durkheim E., *De la division du travail social*, Paris, PUF, 1960.

20. Δασκαλάκης Η., *Η Εγκληματολογία της κοινωνικής αντίδρασης*, Αθήνα - Κομοτηνή, Σάκουλας, 1985, σελ. 11.

δεν αποδοκιμάζεται από την τοπική κοινωνία, αλλά επιβάλλεται για την αποκατάσταση της τιμής. Η κεντρική εξουσία, που έχει διαφορετική άποψη και παρεμβαίνει, εκλαμβάνεται ως εχθρική. Για τους Μανιάτες εγκληματική πράξη, που επισύρει την περιφρόνηση της κοινότητας, θεωρείται μόνο ο φόνος ανθρώπου αμέτοχου ή αδιάφορου, ανάξιου να αντιμετωπιστεί από έναν άντρα με κύρος:

*Εγίνηκες Αγαρηνός
ακόμα και χειρότερος
.....
Σαν ήθες να γενείς φονιάς
Σαν ήθες να αναδειχτείς
και παλληκάρι να φανείς
γιατί δεν αποφάζιζες
να πάεις στον Κούνου τα στενά
στον 'Κονομάκο το λοντά
όπου εκρέμοτα ο γκρας
να κόψεις δίκη κι άδικα,
το Δημαρόγγο να βρεις
κι υπόληψη να φορτωθείς
από τα νύχια ως τη γ κορφή;
Μο ειδιάηκες και σκότωσες
το μ παλιοχωροφύλακα
για το κομμάτι το ψωμί
για μια κουβέντα μοναχή..... (354)*

Ή ο φόνος χωρίς την επίσημη κήρυξη της έχθρας και την ανταλλαγή σφαιρών. Και όταν κάποιος κατηγορήθηκε άδικα ότι σκότωσε χωρίς ο εχθρός του να ξέρει ότι τον κυνηγά, το μοιρολόι σπεύδει να αποκαταστήσει τα πράγματα:

*Μωρή μη ντονε βρίζετε
μη τον καταβαρύνετε
.....
Κείνος το φώναξε μπιστά
στο Λάυριο στην αγορά
τι ένας θα μείνει στη ζωή
νη Μπιλαλάκος νη Παυλής.
Ο ένας θάναι τη Λαμπρή
να πίνει κόκκινο κρασί
να τρώει τι τυρόπιπτες.
Εκάθοντα στο μαγαζί
και εφιλονικήσασι*

κι αλλάξασι τι σφαίρε τους... (315)

Η ίδια περιφρόνηση προς τα εκτελεστικά όργανα της εξουσίας είναι φανερή σε μια παραλλαγή του μοιρολογιού της μάνας του Δικαιόπουλου. Οι «γιοχτροί» ούτε τον εκδικήθηκαν ούτε στάθηκαν απέναντι του ως άντρες για να τον σκοτώσουν:

*–Βρε άναντροι, βρε ποταποί
βρε σιχαμένοι, βρε δελοί
γιατί γλεντάτε εσήμερα;
Μήμπως τον εγδικήθητα;
μήμπως τον εσκοτώσατε;
Μ' όλο το κράτος τάβαλε
καένας δεν τον έπχιανε
τον έπχιασε η προδοσιά
κι η εξουσία η κακιά
πόναι και κείνη σαν εσάς.
Δεν είχε άλλο να γδικηθεί
κι ετέλειωσε με την τιμή
ο Γιώργη μου ο γιορνταμιλής (σελ. 327)*

Ο Δικαιόπουλος «ετελείωσε με την τιμή» άτρωτη, αφού «δεν είχε άλλο να γδικηθεί». Σε αντίθετη περίπτωση ο γδικιωμός επιβάλλεται να γίνει. Ο άντρας οφείλει να εκδικηθεί ακόμη και νεκρός· έστω και στον «άλλο κόσμο».

Ο «άλλος κόσμος»

Το οριστικό τέλος που επέρχεται με τον θάνατο δεν μπορεί να το συλλάβει ο ανθρώπινος νους, γι' αυτό ελπίζει και θέλει να πιστεύει ότι εκείνος που «έφυγε», «κοιμήθηκε ύπνον ανεξύπνητο» εδώ, αλλά κάπου αλλού «θα ξυπνήσει» και θα συνεχίσει να υπάρχει. Η εικόνα αυτού του «αλλού» ποικίλλει, αλλά, εξ όσων γνωρίζω, στα ελληνικά μοιρολόγια γενικά ο Άδης εξακολουθεί να είναι άγριος και σκοτεινός, όπως ακριβώς και στις δοξασίες του αρχαίου κόσμου. Στα μανιάτικα μοιρολόγια του γδικιωμού σπάνια περιγράφονται εικόνες του Κάτω Κόσμου, του Άδη και του Χάρου· και εκεί όπου συμβαίνει αυτό, ο άλλος κόσμος φαίνεται να διέπεται από τους ίδιους νόμους που κανονίζουν τα πράγματα εδώ. Αν κάποιος φύγει *αδίκωτος*, οι συγγενείς θα πάρουν εκδίκηση, όμως, αν έχει εκτελεστεί, όπως ο Δικαιόπουλος και δεν υπάρχει κανείς για να πάρει το αίμα του πίσω, ο ίδιος θα γυρέψει τον γδικιωμό στον Άδη, γι' αυτό και θέλει να πάρει το όπλο του μαζί του:

*–Ε μάννα, ε μαυρόμαννα,
άειντε να πάεις στο μαραγκό*

*παράγγειλο τη γκάσσα μου
και πες του τη δεκχιά μειριά
να ντήνε κάμει πχιο φαρδιά.
Βάλε στο μαξιλάρι μου
ένα μαχαίρι δίκοπο
μαζί με το μπιστόλι μου.
Γιατί στον Άδη που θα μπου
τα Παπαδόγγονα θα βρου
και κει θε να ντα κνηηού (332)*

Φαίνεται ακόμη ότι η προσβολή της τιμής θίγει και τους τεθνεώτες, γι' αυτό και η χήρα προσπαθεί να φέρει στο φιλότιμο τον νεκρό άντρα της, όταν οι γαμπροί της την αδικούν:

*Καθόμου στην ακρογιαλιά
κάτου στο κυμοθάλασσο
τη θάλασσα ετήραζα
και τα ψαράκια ερώτησα:
–Ψαράκια τ' αρμυρού νερού,
μην είδιατε το μ Παναγή
και το γ Καλογερόγιαννη;
Πες τε στο σπίτι του να ρθει
γιατί μαλλώνουσι οι γαμπροί
ποιός να πάρει το πολύ
και νοικοκύρης να γενεί
και γω να πάου στην οργή,
στο σπίτι του πατέρα μου
και υπερέιτρια να μπου
για το κομμάτι το ψωμί.
Όπου κι αν είσαι, Παναγή,
δεν τόχεις για προσεβολή; (481)*

Βεβαίως, πραγματικός αποδέκτης του μηνύματος που υποτίθεται ότι στέλνει στον νεκρό είναι οι ζωντανοί, αλλά ο τρόπος που χρησιμοποιεί το μοιρολόι δείχνει ότι η προσβολή μπορεί να θίξει και νεκρούς. Οι νεκροί, ως οιονεί ζώντες, παρακολουθούν τα γεγονότα. Άλλωστε μένουν για πάντα κοντά στο σπίτι που έζησαν: Κάθε γένος δίπλα στην οικογενειακή εκκλησία του είχε και το οικογενειακό νεκροταφείο του. Οι νεκροί ήταν κοντά στις αυλές των σπιτιών.²¹

21. Αλεξιάκης Ε., *Τα γένη και η οικογένεια στην παραδοσιακή κοινωνία της Μάνης*, ό.π., σελ. 150.

Άντρες αφίθυμοι και «φυλλοδάγκατοι»

Οι άντρες στη Μάνη είναι ευερέθιστοι, αφίθυμοι *φυλλοδάγκατοι*, λέει το μοιρολόι (395), το παραμικρό μπορεί να τους θίξει, και αυτή η ευθιξία εξηγείται. Κάθε κοινωνία ορίζει και συγκροτεί ένα πρότυπο θυμικού ελέγχου και έκφρασης των συγκινήσεων και των ορμών και η δομή του θυμικού κόσμου συναρτάται άμεσα με την κοινωνική δομή.²² Ο θυμικός κόσμος, δηλαδή, δομείται από το ήθος, τις ηθικές και αισθητικές πλευρές ενός πολιτισμού, τον τόνο, τον χαρακτήρα και την ποιότητα της ζωής, το ηθικό και αισθητικό ύφος και την αντίστοιχη διάθεση – είναι η υπολανθάνουσα στάση έναντι του εαυτού και του κόσμου που αντανακλά η ζωή. Ο πολιτισμός είναι η σημασιολογική μήτρα βάσει της οποίας ερμηνεύουν οι άνθρωποι την εμπειρία τους και καθοδηγούν τη δράση τους – η κοινωνική δομή είναι η μορφή που παίρνει αυτή η δράση, το υπαρκτό πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων.²³ Ουσιαστικά, δηλαδή, η ανθρώπινη σκέψη είναι μια δημόσια δραστηριότητα και το άτομο κατανοεί τα γεγονότα που βιώνει μέσα ακριβώς από τα πολιτισμικά πρότυπα.²⁴

Στο κοινωνικό πεδίο *–ιστορία που γίνεται πράγμα–* δρουν άτομα που κατέχουν συγκεκριμένες έξεις, δηλαδή ιδιαίτερες γνώσεις και πεποιθήσεις, προδιαθέσεις, εσωτερικευμένα σχήματα συμπεριφοράς *–ιστορία που γίνεται σώμα.*²⁵ Οι έξεις αυτές –έθη ή ήθη– μαθαίνονται κατά την κοινωνικοποίηση, οι κοινοί τρόποι πρόσληψης της πραγματικότητας μεταφέρονται μέσω της μητρικής γλώσσας, ερμηνεύουν τον κόσμο, δημιουργούν κοινά νοήματα και καθορίζουν τη δράση του ατόμου. Τα ήθη ορίζουν την ατομική δράση και το *μοναδικό* καταλαμβάνει μόνο μια μικρή περιοχή της ανθρώπινης οντότητας και το ήθος του άντρα και της γυναίκας στη Μάνη διαγράφεται καθαρά στο μοιρολόι:

*Μέσ' το Κριαλιάνικο δεντρό
μαζεύτηκε πολύς λαός
Στη μέση ήταν ο Γιωργατζάς
κι είχε τα χέϊρια κρεμαστά
τα μάτια κατηφοϊριακά
Και η Γιαννούλα του μιλά:*

22. Βλ. Elias N., *Η διαδικασία του πολιτισμού. Μία ιστορία της κοινωνικής συμπεριφοράς στη Δύση*, (μτφρ. Θ. Λουπασάκης, επιμ. Κ. Λιβιεράτος), Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1996, σελ. 290-326.

23. Geertz Cl., «Ήθος, κοσμοθεώρηση και ανάλυση των ιερών συμβόλων», στο Cl. Geertz, *Η ερμηνεία των πολιτισμών*, (μτφρ. Θ. Παραδέλλης), Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2003, σελ. 133-148, 151.

24. Geertz Cl., *Η ερμηνεία των πολιτισμών*, ό.π., σελ. 353

25. Bourdieu P., *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991 (1977), σελ. 72-95.

–Ξαρματωμένε Γιωργατζά
 το δίκαννο τι τόκαμες;
 τόφαες νη το πούλησες
 νη τα χαρτιά τόπαιξες;
 νη μα νην τόπιες κρασί
 στον μπάρπα μας το μαγαζί
 με φίλους και με συγγενείς.
 –Δεν τόφα, δεν το πούλησα
 μήτε χαρτιά τόπαιξα.
 Τόδωσα του κουμπάρου μας
 να πάει να πουλοκνηγά
 να μας ε φέρνει τα μισά
 τα πούπουλα και τα φτερά
 να τρώεις και να καλοπερνάς.
 Και η Γιαννούλα του μιλά:
 –Κάλλια 'χαμε, βρε Γιωργατζά
 να ακούσουν τι εσκοτώθηκες
 περί πο 'ξαρματώθηκες.
 Τι άφησες στα παιδιά μας
 ένα φωτίκι αξέσκιστο
 Δε θα ξεσκίζεται ποτές!
 –Γιαννούλα, λάβε υπομονή
 το δίκαννο να πλιερωθεί
 θέεις με δύο, θέεις με τρεις
 θέεις με δύο, θέεις με τρεις (382)

.....

Όλοι ξαρματωμένο τον λέγανε κι έφυγε από τη Μάνη για να μην εγκληματήσει. Όταν γύρισε, μετά από οκτώ χρόνια, άκουσε τους άντρες που πίνανε να τραγουδούν το μοιρολόι που είχε πει η γυναίκα του και «του γύρισε το μυαλό τότε» και βέβαια πήρε εκδίκηση (378-385). Η λαδομουντζουριά (196) όφειλε να βγει.

Το κυρίαρχο πολιτισμικό πρότυπο στη Μάνη είναι το βίαιο και το συγκρουσιακό, και η τιμή του άντρα, περιστρέφεται γύρω από τους άξονες «λεβεντιά», «αντρείοσύνη», «γενναιότητα», «γότηρο» και, συνακόλουθα, την εξουσία που μπορεί να αποκτήσει στην κοινωνική ιεράρχηση.²⁶ Όμως, καθώς η κοινωνική διαστρωμάτωση είναι ρευστή και όλα διακυβέυονται συνεχώς και ανά πάσα στιγμή μπορεί κάποιος να τον θίξει, το όπλο γίνεται σύμβολο: ακόμη και όταν δεν

26. Πρβλ., Αστροινάκη Ου., *Ο άντρας κάνει τη γενιά ή η γενιά τον άντρα. Ταυτότητες, βία, ιστορία στην ορεινή δυτική Κρήτη*, ό.π., σελ. 266-267.

χρησιμοποιείται, καταδεικνύει την ετοιμότητά του για την υπεράσπιση της τιμής και τη συμφωνία του με το ανδρικό πρότυπο.²⁷ Στην εικόνα του άντρα το όπλο βρίσκεται στα χέρια του. Άντρας με άδεια χέρια (χείρια κρεμαστά) δεν λογαριάζεται, είναι ακριβώς το αρνητικό πρότυπο· γι' αυτό και το «ξαρμάτωμα» για τους Μανιάτες αποτελεί ντροπή που δεν ξεπλένεται παρά μόνο με αίμα, και ακολουθεί όλη τη γενιά, αν δεν δικαιωθεί. Έτσι, αργά ή γρήγορα θα γίνει ο *γδικιωμός*.

Εκείνο, επίσης, που διαφαίνεται στο παραπάνω μοιρολόι και συγκεκριμένα στις ερωτήσεις της γυναίκας του, που δεν θέλει να πιστέψει ότι τον «ξαρμάτωσαν», είναι ότι ο άντρας μπορεί να παίξει χαρτιά ή να πίνει. Το καφενείο είναι ο χώρος των ανδρών, όπου δεν συχνάζουν γυναίκες –εκείνες συνευρίσκονται στη *ρούγα*– και εκεί βέβαια πίνουν.²⁸ Ο συμποσιασμός και η παρέα με τους φίλους είναι μέρος της ζωής των ανδρών, γι' αυτό και οι φυλακισμένοι, βαρυποινίτες κατάδικοι, στο Παλαμίδι, αποχαιρετούν εκείνον που πάει για εκτέλεση, λέγοντάς του ότι εκεί που πάει δεν θα στερηθεί τους φίλους:

*«Μισεύεις Γιώργη,
Βρε Γιώργη σήμερα...
πηγαίνεις εις τον Άδη
και θάβρης φίλους
Βρε Γιώργη, κι αδελφοφύς
να περπατάς αντάμα,
να περπατάς αντάμα...» (336)*

Τα τυχερά παιχνίδια, από την άλλη, είναι ένα είδος μάχης, όπου ο άντρας ανταγωνίζεται, δοκιμάζει τις δυνάμεις του. Και εδώ εμφανίζονται και οι δύο όψεις της λειτουργίας του παιχνιδιού και της σοβαρότητάς του: ως αγώνας για να κερδηθεί κάτι ή ως παράσταση που απεικονίζει κάτι.²⁹ Το ζητούμενο είναι η επικράτηση επί του αντιπάλου η κοινωνική αναγνώριση και το γόητρο· και η παράσταση, σε ένα λανθάνον επίπεδο, γίνεται αναπαράσταση της ζωής.

27. Ο Νηφάκης Ν. (1748-1818 περίπου), *Μανιάτικα ιστορικά στιχορρογήματα* (Εκδιδόμενα εκ χειρογράφων κωδικών με προλεγόμενα και σημειώσεις υπό Σ.Β. Κουγέα), Αθήνα 1964, σελ. 95, γράφει χαρακτηριστικά: «... Σε σπίτι και σε τράπεζα και όπου ευρεθούμεν / και στο κρεβάτι πέφτοντες ημείς να κοιμηθούμεν, / σε γεννητά και εις θανές και εις τας εκκλησίας, / σε γάμους, σε μνημόσυνα και εις φαγοποσίας, / το έχομεν συνήθειαν, αφ' ότου γεννηθούμεν / και έως ν' αποθάνωμεν, να μη ξαρματωθούμεν...»

28. Βλ. Gefou-Madianou D. (ed.), *Alcohol, Gender and Culture*, London, Routledge, 1992.

29. Χουϊζίνγκα, Γ., *Ο άνθρωπος και το παιχνίδι (Homo Ludens)*, (μτφρ. Σ. Ροζάνη, Γ. Λυκιαρδόπουλος), Αθήνα, Γνώση, 1989, σελ. 28.

Γυναίκα, άντρας να γενείς

Ο ειρωνικός τρόπος με τον οποίο ρωτάει τον άντρα της η γυναίκα γιατί τα χέρια του είναι «κρεμαστά» και οι δικές του υπεκφυγές στο να δώσει μια καθαρή απάντηση διαγράφουν τις σχέσεις τους και τον αναβαθμισμένο ρόλο της γυναίκας στην πατριαρχική Μάνη. Ο παλαιότερος διαχωρισμός του κοινωνικού χώρου σε δημόσιο και ιδιωτικό, για τους άντρες και τις γυναίκες αντίστοιχα,³⁰ έχει αμφισβητηθεί από τις νεότερες έρευνες. Γνωρίζουμε ότι σε πάρα πολλές περιπτώσεις οι γυναίκες αναλάμβαναν δημόσια δραστηριότητες σε ζητήματα που αφορούσαν ολόκληρη την κοινότητα και η αναβαθμισμένη θέση της γυναίκας στην ελληνική παραδοσιακή έχει συζητηθεί.³¹ Στη Μάνη είναι προφανές ότι ο άνδρας επιβεβαιώνεται όχι μόνο μέσα από τη σχέση του με τους υπόλοιπους άνδρες, αλλά και με την επιδοκιμασία των πράξεών του από τη σύζυγό του.³²

Η γυναίκα στη Μάνη, με ενσωματωμένο το ήθος της βίας και ζώντας σε ένα συγκρουσιακό περιβάλλον, συμμετέχει στην πράξη του γλίκιωμού. Άλλοτε με τις κατάρες της, όπως να πέσει μαύρος κεραυνός στο σόι το Τσουλιάνικο... (373)· κι αυτό δεν μπορεί να το υποβαθμίσει κανείς «ως λόγια γυναικών», γιατί είναι γνωστή η πίστη στη δύναμη του λόγου και στην πραγματοποίηση ευχών ή αρών στις παραδοσιακές κοινωνίες.

Άλλοτε παροτρύνοντας τους δικούς της, ακόμη και τα παιδιά της να εκδικηθούν:

–Μάννα το πιάτο πόνοι εδώ
το λέπομε σα μ περιζό.
Και γω τον αποκορίθηκα
–Είχε το τόπο μία φορά
γιατί ήτα του πατέρα ζας

30. Χαρακτηριστική είναι η μελέτη του Campbell J.K., *Honor, Family and Patronage: A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Oxford, Clarendon Press, 1964.

31. Βλ. Μερακλής Μ.Γ., *Θέματα λαογραφίας*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1999, σελ. 123-134, Kyriazis N., «Women's Employment and Gender Relations in Greece. Forces of Modernization and Tradition», *European Urban and Regional Studies*, 5 (1), 1998, σελ. 66-75· Dubisch J., «Κοινωνικό φύλο, συγγένεια και θρησκεία: Αναπλάθοντας την ανθρωπολογία της Ελλάδας» στο Ε. Παπαταξιάρχης-Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταντότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1998, σελ. 99-126. Βλ. και Dubisch J., «Introduction», στο J. Dubisch, (ed.), *Gender & Power in Rural Greece*, Princeton, Princeton University Press, 1986, σελ. 3-41.

32. Η Friedl E., «The Position of Women: Appearance and Reality», J. Dubisch, (ed.), *Gender & Power in Rural Greece*, ό.π., σελ. 42-52, σημειώνει ότι εφόσον η τιμή των ανδρών εξαρτάται από τη συμπεριφορά των συζύγων τους, η εξουσία των γυναικών πάνω στο ανδρικό αυτοσυναίσθημα είναι πολύ μεγάλη, έστω και αν δεν εκφράζεται.

Οπόν' ακόμα αγδίκηωτος
 γιατί 'στανε εσείς μικρά.
 Τώρα πο μεγαλούσατε
 και βολικός έν' ο καιρός
 να πάρτε τα ντουφέκια ζας
 να κνηγήστε τους οχτρούς.

.....
 Αλληώς και δεν το κάμετε χαϊρι να μην έχετε
 κι η μαύρη η κατάρα μου
 να ζας ακολουθά παντού! (155)

και όταν αυτά φαίνονται διστακτικά τα επιτιμιά:

Είπες ότι δεν έχεις γκρο
 ειδιάηκα ζ' αγόρασα
 Τι αφορμή θα μας εβρείς
 βρε μαραγιάρικο παιδί; (386)

και εκφράζει το παράπονό της που δεν γεννήθηκε άντρας για να κάνει αυτό που πρέπει:

εχάθη νάμαι σερνικός,
 για νάθε κάμου το πρεπός! (180)
 όπως και ο άντρας που αισθάνεται αδίκιωτος:
 Τι να ξε που, μωρή καφή,
 π' αντρίκια ρούχα δε φορείς
 κι όπλο στον ώμο δεν γκρατείς;

Φαίνεται, όμως, πως αυτά δεν ισχύουν πάντα: Η *φαρμακεύτρα* (275-280) δεν δίστασε να δηλητηριάσει τον άντρα της και τους δικούς της για να εκδικηθεί τον αδελφό της· και τα μοιρολόγια της Βγενικής και της Παρασκή δείχνουν ότι η γυναίκα δεν διστάζει να συμπεριφερθεί όπως ακριβώς και ο άντρας:

–Ετώρα, μαυροΒγενική,
 γυναίκα, άντρας να γενείς. (268-269)

και

Το κάστρο θα ξαρωματωθεί
 άμα χαθεί κι η Παρασκή. (274)

Το δανεικό

Τελειώνοντας, ας προσέξουμε τους στίχους ενός μοιρολογιού:

*Τούδωσε μία με το γκρο
τούφαε πλάτη και νεφρά
κι επλήρωσε το δανεικό
στον ασημένιο του γαμπρό (351)*

«Δανεικό» είναι κάθε τι που δημιουργεί την υποχρέωση για επιστροφή. Αυτό μας θυμίζει, από μian αρνητική βέβαια πλευρά, τη λειτουργία του δώρου –που, όπως λέει ο λαός, *θέλει αντίδωρο*–, και ότι ο M. Mauss³³ είχε δείξει πως με την ανταλλαγή και την ανταπόδοση οι κοινωνίες συνεχονται. Ίσως και η ιδιότυπη συνοχή στη Μάνη, όπου οι κύκλοι του αίματος ανάμεσα στα άτομα και στις οικογένειες δύσκολα κλείνουν, να βασίζεται εκεί.³⁴ Η βία και η σύγκρουση περιλαμβάνονταν στα ήθη των ανθρώπων και είχαν, κατά κάποιο τρόπο, θεσμοποιηθεί: το συμβούλιο των γερόντων αποφάσιζε για τις επιμέρους περιπτώσεις του *γδικιωμού*, προκειμένου να «μη φωνάζει το αίμα του σκοτωμένου», και να επανέλθει, μέσω μια αντίστοιχης πράξης, η διαταραγμένη ισορροπία της κοινότητας. Και, βέβαια, αν δεν περνούσε εύκολα η κρίση, πάντα υπήρχε η «ασφαλιστική δικλίδα» του *ψυχικού*, της συγγνώμης, αφού ήξεραν καλά ότι:

*Το φίδι που ζε δάγκασε
εδάγκασε κι εμένα
κι όσο φαρμάκι ζ' έχιουσε
τόχιουσε και σε μένα. (186)*

Το συμπέρασμα που βγαίνει απ' όλα τα παραπάνω είναι ότι, οι άνθρωποι στη Μάνη δεν γεννιόνταν βίαιοι. Οι συνθήκες ζωής ήταν τέτοιες που τους έκαναν να γνωρίζουν και να αναγνωρίζουν τη βία και τη σύγκρουση ως μέρος της ζωής τους. Φρόντιζαν όμως αυτή η βία να είναι ελεγχόμενη και η κοινότητα έτσι να μπορεί να διατηρεί τις ισορροπίες.

33. Μως Μ., *Το δώρο. Μορφές και λειτουργίες της ανταλλαγής*, (μτφρ. Α. Σταματοπούλου-Παραδέλλη), Αθήνα, Καστανιώτης, 1979.

34. Βλ. το σχετικό έργο του Black-Michaud J., *Feuding Societies*, Great Britain, Basil Backwell, 1980.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Alexiou M., *Ο Τελετουργικός Θρήνος στην Ελληνική Παράδοση*, (μτφρ. Δ.Ν. Γιατρομα-
βολάκης και Π.Α. Ροΐλος), Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2002.
- Black-Michaud J., *Feuding Societies*, Great Britain, Basil Blackwell, 1980.
- Bourdieu P., *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge, Cambridge University Press,
1991 (1977).
- Campbell J.K., *Honor, Family and Patronage: A Study of Institutions and Moral Values in a
Greek Mountain Community*, Oxford, Clarendon Press, 1964.
- Clastres P., *La Societe contre l'Etat*, Paris, Des Editions de Minuit, 1974.
- Denzin N. & Turner St., «Studying Organization Through Levi-Strauss's Structuralism»,
στο G. Morgan, *Beyond Method. Strategies for Social Research*, USA, Sage, 1983, σελ.
189-201.
- Detienne M., *L'invention de la mythologie*, Paris, Gallimard, 1981.
- Dubisch J., «Introduction», στο J. Dubisch, (ed.), *Gender & Power in Rural Greece*,
Princeton, Princeton University Press, 1986, σελ. 3-41.
- Dubisch J., «Κοινωνικό φύλο, συγγένεια και θρησκεία: Αναπλάθοντας την ανθρωπολο-
γία της Ελλάδας» στο Ε. Παπαταξιάρχης - Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και
φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1998, σελ. 99-126.
- Elias N., *Η διαδικασία του πολιτισμού. Μία ιστορία της κοινωνικής συμπεριφοράς στη
Δύση*, (μτφρ. Θ. Λουπασάκης, επιμ. Κ. Λιβιεράτος), Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1996.
- Fairclough N., *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*, London,
Longman, 1995.
- Hodge H. & Kress G., *Social Semiotics*, Cambridge, Polity Press, 1988.
- Fauriel Cl., *Ελληνικά Δημοτικά Τραγούδια, Α', Η έκδοση του 1824-1825*, (επιμ. Α. Πολί-
της), Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1999.
- Friedl E., «The Position of Women: Appearance and Reality», J. Dubisch, (ed.), *Gender
& Power in Rural Greece*, Princeton, Princeton University Press, 1986, σελ. 42-52.
- Geertz Cl., *Η ερμηνεία των πολιτισμών* (μτφρ. Θ. Παραδέλλης), Αθήνα, Αλεξάνδρεια,
2003.
- Gefou-Madianou D. (ed.), *Alcohol, Gender and Culture*, London, Routledge, 1992.
- Hodder I., «The Interpretation of Documents and Material Culture» στο N.K. Denzin &
Y.S. Lincoln (eds.), *Collecting and Interpreting Qualitative Materials*, USA, Sage 1998,
σελ. 110-129.
- Kirk G.S., *Myth, its Meaning and Functions in ancient and other Cultures*, Cambridge -
Berkeley and Los Angeles 1971.
- Kyriazis N., «Women's Employment and Gender Relations in Greece. Forces of
Modernization and Tradition», *European Urban and Regional Studies*, 5 (1), 1998,
σελ. 66-75.
- Leroi-Gourhan A., *Το έργο και η ομιλία του ανθρώπου*, τόμ. Β: *Η μνήμη και οι ρυθμοί*
(μτφρ. Α. Ελεφάντης), Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2000.
- Lessa W. A. & Vogt E.Z., *Reader in Comparative Religion. An anthropological approach*,
N.Y., Harper Collins Publishers, 1979.
- Middleton J. (ed.), *Myth & Cosmos. Readings in Mythology and Symbolism*, Texas,

- University of Texas Press, 1980.
- Sanko H.P., «Voice, Discourse, and Space: Competing / Combining Methodologies in Cultural Studies», στο N. Denzin (ed.), *Cultural Studies: A Research Volume*, Volume 3, Stanford and London, Jai Press Inc., 1998, σελ. 75-96.
- Saunier G., *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια. Τα μοιρολόγια*, Αθήνα, Νεφέλη, 1999.
- Xanthakou M., «Discours d' outre-tombe: le langage du moirolois», *Langage et Societe*, 27 (1984), σελ.. 33-54.
- Αλεξιάκης Ε., *Τα γένη και η οικογένεια στην παραδοσιακή κοινωνία της Μάνης*, Αθήνα, 1980.
- Αστρινάκη Ου., *Ο άντρας κάνει τη γενιά ή η γενιά τον άντρα; Ταυτότητες, βία, ιστορία στην ορεινή δυτική Κρήτη*, διδ. διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Ιούλιος 2002.
- Βακαλόπουλος Α.Ε., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Η Μεγάλη Ελληνική Επανάσταση (1821-1829), τόμ. Η', τελευταίος (1828-27 Σεπτ. 1831)*, Θεσσαλονίκη, 1988.
- Δασκαλάκης Η., *Η Εγκληματολογία της κοινωνικής αντίδρασης*, Αθήνα- Κομοτηνή, Σάκκουλας, 1985.
- Ζαφειρακόπουλος Δ.Κ., «Μανιάτικα έθιμα (γεροντική, συνέβγαλμα, τρέβα, ψυχικό)», *Λαογραφία*, Δ', 1912-1913, σελ. 387-402.
- Κάσσης Κ.Δ., *Μοιρολόγια της Μέσα Μάνης. Ανέκδοτα κείμενα και άγνωστα ιστορικά μοιρολογιών και οικογενειών*, Α' τόμ., Αθήνα 1979 και Β' τόμ., Αθήνα 1980.
- Κοντογιώργης Γ., *Ο Ιωάννης Καποδίστριας και η συγκρότηση του ελληνικού κράτους*, Θεσσαλονίκη, University Press, 1983.
- Λυδάκη Α., «Μοναχικός βίος και εκκλησιαστική τέχνη», στο *Ορμύλια*, Αθήνα, Ίνδικτος, 2003, σελ. 267-299.
- Λυδάκη Α., *Ίσκιοι κι αλαφοόσκιωτοι. Λαϊκός λόγος και πολιτισμικές σημασίες*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003.
- Λυδάκη Α., *Ποιητικές μέθοδοι της κοινωνικής έρευνας*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2001.
- Μέγας Γ.Α., *Συστηματική λαογραφία*, Αθήνα 1961.
- Μερακλής Μ.Γ., *Ελληνική λαογραφία*, τόμ. Α', Γ', Αθήνα, Οδυσσεάς, 1992.
- Μερακλής Μ.Γ., *Έντεχνος λαϊκός λόγος*, Αθήνα, Καρδαμίτσας, 1993.
- Μερακλής Μ.Γ., *Θέματα λαογραφίας*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1999.
- Μως Μ., *Το δώρο. Μορφές και λειτουργίες της ανταλλαγής*, (μτφρ. Α. Σταματοπούλου-Παραδέλλη), Αθήνα, Καστανιώτης, 1979.
- Νηφράκης Ν. (1748-1818 περίπου), *Μανιάτικα ιστορικά στιχογραφήματα* Εκδιδόμενα εκ χειρογράφων κωδίκων με προλεγόμενα και σημειώσεις υπό Σ.Β. Κουγέα), Αθήνα 1964.
- Παπαγιώργης Κ., *Κανέλλος Δεληγιάννης*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2001.
- Σερεμετάκη Κ.Ν., *Η τελευταία λέξη στις Ευρώπης τα Άκρα. Δι-αίσθηση, θάνατος, γυναίκες*, Αθήνα, Λιβάνης, 1994.
- Τερζάκης Φ., *Σημειώσεις για μια ανθρωπολογία της μουσικής*, Αθήνα, Πρίσμα, Αθήνα 1990.
- Χουϊζίνγκα, Γ., *Ο άνθρωπος και το παιχνίδι (Homo Ludens)*, (μτφρ. Σ. Ροζάνη, Γ. Λυκιαρδόπουλος), Αθήνα, Γνώση, 1989.

Abstract

The purpose of this paper is to examine the mechanisms which supported the custom of feuding in Mani and which legitimated violence and conflict as basic parameters of social structures, of people's identities, of their self-definition and their social interaction until the beginning of the 20th century.

To this and an interpretive analysis of folk literature is carried out focusing, more specifically, on K.D. Kassi's collection of mournings.

In the Context of this interpretive analysis and in order to gain a better understanding of the custom of feuding, several factors are identified contributed to the particular cultural fabric of Mani: the difficult living conditions, the central importance of value of honor, the role of violence as a means of restoring order in response to offensive or insulting acts, the importance of blood relations and the particular roles of men and women.

**ΙΕΡΟ ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑ ΣΤΗΝ ΠΑΝΑΓΙΑ
ΤΗ ΓΙΑΤΡΙΣΣΑ ΤΟΥ ΤΑΥΓΕΤΟΥ:
Ένα «κείμενο» εθνογραφικού αναστοχασμού
μέσα από την οπτική του μεταμοντέρνου φεμινισμού**

Ελένη Δαράκη
Φιλολόγος

Περίληψη

Η παρούσα εργασία αποτελεί μια εθνογραφική έρευνα πεδίου, για τον προσκνηματικό τόπο της μονής της Παναγίας της Γιάτρισσας του Ταυγέτου. Η μελέτη θεωρεί το προσκνήμα ως ένα πολυεπίπεδο πολιτισμικό πεδίο συνάντησης πολυποίκιλων Λόγων (discourse), που συγκροτούν την όλη θρησκευτική επιτέλεση (performance). Μέσα σ' αυτούς τους Λόγους προεξάρχουσα θέση έχει η έμφυλη επίδραση στο θρησκευτικό ρόλο, και συγκεκριμένα ο ρόλος της γυναίκας στην όλη «κατασκευή» του θρησκευτικού δρώμενου, ως κύριας διαχειρίστριας της πνευματικότητας της οικογένειας. Επίσης, εξετάζεται ο τόπος, η διαδικασία της λατρευτικής πράξης, οι συμπεριφορές των προσκνητών/τριών, και γενικά, καταδεικνύεται η στενή σχέση κοινωνίας και θρησκείας.

Η μεθοδολογική προσέγγιση γίνεται με γνώμονα το μεταμοντέρνο φεμινισμό, με συνέπεια η αφήγηση να είναι κριτικά αναστοχαστική (reflexive), καθώς επιχειρείται ο συνδυασμός της εθνογραφικής περιγραφής με το προσωπικό βίωμα.

1. Μεθοδολογική προσέγγιση

Η παρούσα μελέτη αποτελεί επιτόπια εθνογραφική έρευνα στον προσκνηματικό τόπο της μονής της Παναγίας της Γιάτρισσας του Ταυγέτου, κατά τη διάρκεια επισκέψεών μου σε περιόδους προσκνήματος. Αν και τα βιώματα και οι εμπειρίες μου με την ατμόσφαιρα του προσκνήματος, με τον προσκνηματικό χώρο και τα συναισθήματα μέσα από τα οποία μπορεί να γεννηθεί ένα τάμα φτάνουν σε βάθος εικοσαετίας, καθώς συμμετείχα όλα αυτά τα χρόνια με την οικογένειά μου σε πάμπολλα προσκνήματα στη συγκεκριμένη μονή, η συστηματική μου έρευνα στην Παναγία τη Γιάτρισσα άρχισε το καλοκαίρι του 2001.

Η μεθοδολογική μου προσέγγιση αντανακλά την επίδραση δύο διανοητικών κινήματων: του μεταμοντερνισμού και του φεμινισμού. Ο μεταμοντέρνος φεμινι-

σμός¹ αμφισβητεί την «ουδετερότητα» και την «αντικειμενικότητα» του θετικιστικού παραδείγματος, την οικουμενικότητα της «αλήθειας», την ύπαρξη ενός συνεκτικού και σταθερού εαυτού, καθώς και τις μεγάλες αφηγήσεις, λαμβάνοντας σοβαρά υπόψη του έμφυλα ζητήματα στη νέα «ανάγνωση» του πολιτισμού που επιχειρεί να κάνει. Με τη συμμετοχική παρατήρηση² που υιοθετεί η παρούσα μελέτη, τα όρια ερευνητικής-υποκειμένων (προσκυνητών/τριών) καθίστανται δυσδιάκριτα. Στην αφήγηση εμπεριέχονται τα γνωστικά και συναισθηματικά συμβάντα που βιώθηκαν στο πεδίο με βάση τον κριτικό αναστοχασμό,³ καθώς έχω συνείδηση ότι με την παρούσα μελέτη ερμηνεύω/«μεταφράζω» τον πολιτισμό των προσκυνητών/τριών με δικούς μου όρους, καθώς και το ότι αποτελώ αναπόσπαστο μέρος της όλης εθνογραφικής διαδικασίας και όχι απλά μία αποστασιοποιημένη «αντικειμενική» ερευνητρια (θετικιστικό παράδειγμα) συλλογής «δεδομένων».

Μονή, θαυματουργή εικόνα και προσκυνητές συνθέτουν ένα «κείμενο», το οποίο οι προσκυνητές/τριες γράφουν και ξαναγράφουν με τις συνεχείς επιτελέσεις τους. Συνεπώς, αυτό το «κείμενο» δεν είναι μοναδικό, με ένα και αποκλειστικό νόημα, αλλά το νόημά του βρίσκεται υπό συνεχή διαπραγματέυση και αμφισβήτηση και οι «αναγνώσεις» του μπορούν να είναι πολλαπλές και ποικίλες.

Η Παναγία η Γιάτρισσα αποδείχτηκε μια πλούσια πηγή εθνογραφικού υλικού αλλά και έμπνευσης.

2. Ο προσκυνηματικός τόπος

Η μονή της Παναγίας της Γιάτρισσας, «το καλογεργικό» όπως το ονόμαζαν παλιότερα, βρίσκεται χτισμένο ακριβώς στα όρια των νομών Λακωνίας και Μεσσηνίας, πάνω σε ένα οροπέδιο του νότιου άκρου του όρους Ταΰγέτου και σε υψόμετρο 1.175 μέτρων.⁴ Οδικά, βρίσκεται σε απόσταση 63 χιλιομέτρων από την

-
1. Βλ. Flax, J., "Postmodernism and gender relations in feminist theory", *Signs*, 12, 4, 1987, pp.621-43, Nicolson, L. (ed.) *Feminism / Postmodernism*, London, Routledge, 1990 και Weedon, C., *Feminist Practice and Poststructuralist Theory*, Oxford Blackwell, 21996.
 2. Hammersley, M. / Atkinson, P., *Ethnography: Principles in Practice*, London, Routledge, 21995, Naples, N., *Feminism and Method: Ethnography, Discourse, and Activist Research*, London, Routledge, 2003, Skeggs, B., "Situating the production of feminist ethnography", in Maynard, M. / Purvis, J. (eds) *Researching Women's Lives from a Feminist Perspective*, London, Taylor & Francis, 1994, pp.72-92.
 3. Naples, N., ό.π. και Ιγγλέση, Χ., (επιμ.) *Ο Αναστοχασμός στη Φεμινιστική Έρευνα: Σκιαγράφηση Μιας Αμφίθυμης Σχέσης*, Αθήνα, Οδυσσέας, 2001.
 4. Αποτελεί το μοναδικό μοναστήρι στην Πελοπόννησο που είναι οικοδομημένο σε τόσο μεγάλο υψόμετρο. Συνήθως, μοναστήρια και ιερά προσκυνήματα βρίσκονται σε κάποιο υψόμετρο, γεγονός που σημειολογικά συνδέει, το υπερκόσμιο με το εγκόσμιο, το πνευματικό με το υλικό, το Θείο με το ανθρώπινο, την πορεία των προσκυνητών/τριών προς τα άνω, προς τον ουρανό.

πρωτεύουσα της Λακωνίας, τη Σπάρτη, και 5 χιλιόμετρα από το πλησιέστερο χωριό, την Καστανιά ή Καστάνια.

Η θέα από τη μονή είναι μοναδική. Στα ανατολικά φαίνεται ο Ευρώτας με τα χωριά της Λακεδαίμονος, τα χωριά της Μονεμβασιάς, το Γύθειο, το Λακωνικό κόλπο, τα ακρωτήρια Ταίναρο και Μαλέας, καθώς και τα Κύθηρα. Στα δυτικά ξεχωρίζει ο Μεσσηνιακός κόλπος και η Κορώνη.

Οι προσκυνητές/τριες συρρέουν κατά δεκάδες, κυρίως τους καλοκαιρινούς μήνες (Αύγουστο και Σεπτέμβριο), και δεν είναι λίγοι/ες αυτοί/ές που διανυκτερεύουν φιλοξενούμενοι/ες στα κελιά της μονής, ώστε να συμμετέχουν στις ιερές ακολουθίες. Πολλοί/ές απ' αυτούς/ές φέρουν κάποιο προσωπικό ή οικογενειακό πρόβλημα και έχουν εναποθέσει τις ελπίδες αντιμετώπισής του στη θεία χάρη της Παναγίας, στην οποία είναι αφιερωμένο και το μοναστήρι. Ειδικά, την περίοδο της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, το δεκαπενταύγουστο, και στο Γενέθλιον της Θεοτόκου, την 8η Σεπτεμβρίου που εορτάζει και η μονή, η κίνηση είναι ακόμα μεγαλύτερη.

Η προσωνομία Γιάτρισσα αποδίδεται στην Παναγία από τον ίδιο το λαό, εξαιτίας των δεκάδων θαυμάτων, όπως ίαση πασχόντων/ουσών (σωματικά ή/και ψυχικά), ατεκνία, αναπηρία, κ.λπ., τα οποία καταμαρτυρούνται ότι έκανε η ίδια η Παναγία στο πέραςμα των αιώνων και συνεχίζει και σήμερα να κάνει, ανακουφίζοντας έτσι τους/τις πιστούς/ές από τον πόνο, την οδύνη και την αρρώστια. Η πίστη είναι τόση, που δεν λείπουν και οι περιπτώσεις που ξενιτεμένοι/ες αποστέλλουν επιστολές στη μονή με δεήσεις και παρακαλούν να γίνει μια παράκληση στην εικόνα της Παναγίας για κάποιον/α άρρωστο/η ή για την εξάλειψη ενδεχομένων δυσκολιών που τους δοκιμάζουν. Οι επιστολές αυτές φυλάσσονται στο αρχείο της μονής, ως ζώσα μαρτυρία πίστης. Μ' αυτό τον τρόπο, η Παναγία η Γιάτρισσα τίθεται στην υπηρεσία ολόκληρου του έθνους και δεν περιορίζεται στα ασφκτικά όρια μιας ενορίας ή μιας περιφέρειας.

Η μονή με τον περιμετρικό πέτρινο περίβολό της και τα πολλά κτιριακά της συγκροτήματα φαίνεται από μακρινή απόσταση. Η ελικοειδής οδική ανάβαση προς αυτή περνά μέσα από τη φύση, μέσα από πολύχρωμα αγριολούλουδα και πυκνή βλάστηση ελάτων και πεύκων: «Ο χειροποίητος ναός της Γιάτρισσας είναι χτισμένος μέσα σ' έναν άλλο τεράστιο ναό, στο θεόκτιστο και αχειροποίητο ναό της φύσεως».⁵ Οι προσκυνητές/τριες αρχίζουν και κάνουν το σταυρό τους από τη στιγμή που η μονή θα προβάλει μπρος στα μάτια τους. Κάποιες γυναίκες δακρύζουν, πιστεύοντας ότι η Παναγία τους παρακολουθεί από ψηλά και σε λίγο θα είναι πρόθυμη να εισακούσει τις προσευχές τους.

Μερικοί/ές προσκυνητές/τριες δυσκολεύουν το ταξίδι τους ανάλογα με τη φύση του τάματος που έχουν κάνει. Γι' αυτούς/ές που έρχονται ξυπόλητοι, το

5. Σωτήριος (μητροπολίτης Γυθείου & Οιτύλου), *Ιστορία και Αισθητική της Ιεράς Μονής «Παναγία η Γιάτρισσα*, Καλαμάτα, 1979, σ.18.

προσκύνημα γίνεται πραγματική δοκιμασία και μάλιστα πολύ οδυνηρή. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και για όσους/ες έρχονται περπατώντας από τα χωριά τους που βρίσκονται σε απόσταση δεκάδων χιλιομέτρων μακριά. Μια τέτοια γυναίκα με ματωμένα πόδια από τα μυτερά χαλίγια και τα αγκάθια, μου εξομολογήθηκε ότι η ίδια η Παναγία είχε στρώσει το δρόμο με βαμβάκι και αισθανόταν ότι η πεζοπορία της ήταν μαλακή και ανάλαφρη. Συνήθως, τα πιο επίπονα τάματα γίνονται από τους/τις οικονομικά ασθενέστερους/ες προσκυνητές/τριες, οι οποίοι/ες μάλλον έχουν να προσφέρουν μόνο το σώμα και τα βάσανά τους στην Παναγία, πράξη που μπορεί να αναπαριστά το βάρος του καθημερινού τους δράματος.

Οι γυναίκες φέρνουν συνήθως μαζί τους ως αποσκευές, λαμπάδες, λάδι, πρόσφορα, άρτους, λουλουδία, στεφάνια, κ.λπ., για να προσφέρουν στην Παναγία. Κάποιες έχουν κατασκευάσει λαμπάδες και κεράκια φτιαγμένα από το πρώτο φυσικό κερί που πήραν από τα μελίσια που εκτρέφει η οικογένειά τους και το οποίο τάζουν για να φτιάξουν κεριά και να τα προσφέρουν στην Παναγία. Μερικές άλλες έχουν τάξει στη χάρη της το παιδί τους ή έχουν οι ίδιες ταχτεί από τους δικούς τους γονείς και φορούν μαύρα ρούχα, δηλωτικά του ότι έχουν αφιερωθεί στην Παναγία.⁶

Το ιερό προσκύνημα⁷ στη μονή γίνεται τις περισσότερες φορές αυθημερόν. Πολλοί/ές προσκυνητές/τριες έρχονται στον τόπο αρκετά πριν τον εσπερινό και ξεχύνονται στις γύρω πλαγιές για να μαζέψουν ευωδιαστή ρίγανη και τσάι που αφθονούν στις κατηφορικές, απότομες πλαγιές. Μερικές προσκυνητρίες μου αποκάλυψαν ότι η ρίγανη της Παναγίας είναι αγιασμένη, πιο ευωδιαστή, και αυτό, γιατί η ίδια η Παναγία την έχει θυμιάσει και αγιάσει. Το προσωπικό μου βίωμα σε τέτοιες προσπάθειες συγκομιδής ήταν τόσο διασκεδαστικό όσο και επίπονο.

Στη στεγασμένη είσοδο του μοναστηριού υπάρχουν δεξιά και αριστερά παγκάκια, όπου οι προσκυνητές/τριες μπορούν να κάνουν μια στάση. Δεξιά της εισόδου υπάρχει ένας χώρος όπου πωλούνται θρησκευτικά αντικείμενα, όπως τάματα, φυλαχτά, εικόνες, μπουκαλάκια με αγίασμα ή αγιασμένο λάδι, αρωματικό λιβάνι, κομποσκοίνια, βιβλιαράκια με βίους αγίων ή με άλλο θρησκευτικό περιεχόμενο, κ.λπ., προμήθειες και αναμνηστικά απαραίτητα για ένα επιτυχημένο προσκύνημα, αλλά και για μια μεταφορά της ιερής επιρροής του προσκυνηματικού τόπου στον τόπο των προσκυνητών/τριών.

Δεν είναι όμως και λίγες οι φορές που οι προσκυνητές/τριες φτιάχνουν μό-

6. Για το συμβολισμό του μαύρου, βλ. Danforth, L., *Τα Αναστενάγια της Αγίας Ελένης: Πυροβολασία και Θρησκευτική Θεραπεία*, (μτφρ. Μ. Πολέντας), Αθήνα, Πλέθρον, 1995.

7. Η Ιερά Σύνοδος με την υπ' αριθμ. 32/1971 κανονιστική διάταξη, το ανακήρυξε Ιερό Προσκύνημα με την προσωνημία: «Παναγία η Γιάτρισσα» και έτσι νομικά η μονή έγινε Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου, διοικούμενο από πενταμελή επιτροπή, με πρόεδρο το μητροπολίτη Γυθείου.

νοι/ες τους ιερά αντικείμενα. Για παράδειγμα, μια γυναίκα που βρισκόταν μπροστά μου και προσκυνούσε στην εικόνα της Παναγίας, έτριψε το μαντήλι της πάνω στην εικόνα και κατόπιν, απολογητικά, μου είπε: «Ο γιος μου θα δώσει εξετάσεις στο Πανεπιστήμιο». Η κίνηση αυτή προφανώς αποσκοπούσε στην απορρόφηση δύναμης από την Παναγία. Μια άλλη γυναίκα πήρε μαζί της τα ξεραμένα λουλούδια που υπήρχαν πάνω σε μια εικόνα, ενώ μια τρίτη έβαλε χώμα από τον περίβολο του ναού στο μαντήλι της, θεωρώντας ότι θα μετέφερε λίγη από τη δύναμη του ίδιου του προσκυνηματικού τόπου στο σπίτι της.

Στην είσοδο, συνήθως στέκονται κάποιοι εκπρόσωποι της μονής που φροντίζουν να μην επιτρέπουν την έλευση στο εσωτερικό της μονής όσων δεν είναι κόσμοι ενδεδυμένοι/ες. Οι κοντές φούστες, οι βερμούδες, οι αποκαλυπτικές μπλούζες δεν επιτρέπονται, με σκοπό να διαφυλαχθεί η αγιότητα του ιερού χώρου. Για τους/τις απροετοίμαστους/ες επισκέπτες/τριες φυλάσσονται στη μονή διάφορα κατάλληλα ρούχα για να τα φορέσουν και να προστατευτεί ο χώρος. Επίσης, κατά την είσοδο, όσοι/ες έχουν φέρεϊ μαζί τους ντενεκέδες ή μπουκάλια λάδι για τα καντήλια ως ανάθημα, το παραδίδουν στους/στις υπεύθυνους/ες.

Απ' το σημείο της εισόδου φαίνεται και ο ναός της Παναγίας, ο οποίος περιβάλλεται από πλακόστρωτη αυλή. Η ανέγερση του ναού έγινε το 1632, πάνω στα ερείπια του αρχαίου ναού της θεάς Αθηνάς. Η μονή ανακηρύχθηκε με το υπ' αριθμ. 326/1978 Προεδρικό Διάταγμα σε: «Ιερά ανδρώα κοινοβιακή μονή, Παναγία η Γιάτρισσα», με πρώτο ηγούμενο τον αρχιμανδρίτη π. Βασίλειο Ζαρκανίτη.

Ανεβαίνοντας μερικά σκαλιά από το επίπεδο του αύλιου χώρου, οι προσκυνητές/τριες οδηγούνται στο εσωτερικό της εκκλησίας. Αρχικά, ο ναός ήταν μικρότερος. Τα τελευταία όμως χρόνια προστέθηκαν δύο κλίτη στην αριστερή και δεξιά πλευρά του και έτσι ο ναός διευρύνθηκε. Ο εσωτερικός φωτισμός του γίνεται κυρίως από κεριά που καίνε στα μανουάλια και τα καντήλια μπροστά στις εικόνες. Ακριβώς στην είσοδο και στο δεξιό μέρος έχει τοποθετηθεί ένα χρηματοκιβώτιο μεγάλων διαστάσεων που χρησιμεύει ως παγκάρι. Στην επάνω πλευρά του υπάρχει μια σχισμή, για να δέχεται τον οβολό των προσκυνητών/τριών που θέλουν να προμηθευτούν κεριά ως αναθήματα.

Οι προσκυνητές/τριες ανάβουν τα κεριά τους και στη συνέχεια, με απλό τρόπο ή με πιο σύνθετη ιεροτελεστία (π.χ. γονυκλισία), προσκυνούν και ασπάζονται τις άγιες εικόνες. Κάποιες γυναίκες ξεσπούν σε κλάματα, άλλες αναστενάζουν, μουρμουρίζοντας: «Παναγιά μου!», ενώ κάνουν το σταυρό τους. Ευχαριστούν την Παναγία ή την παρακαλούν να βοηθήσει τις ίδιες ή κάποιο οικείο τους πρόσωπο, θεωρώντας ότι αν ζητήσουν κάτι από Αυτήν με μεγάλη πίστη, θα εισακούσει τις παρακλήσεις τους και θα τις βοηθήσει. Στη συνέχεια κάθονται σιωπηλές σε μια καρέκλα ή σε κάποιο στασίδι, παρακολουθώντας τους/τις υπόλοιπους/ες και περιμένουν την έναρξη της λειτουργίας. Αν και ο έμφυλος διαχωρισμός είναι κανόνας για τις εκκλησίες, εδώ δεν παρατηρείται κάτι ανάλογο. Ο ναός μυρίζει έντονα λιωμένο κεριά και λιβάνι. Κάποια νεωκόρος σβήνει τα κεριά μισοκαμένα

και τα πετάει μέσα σε μια καταπακτή που επικοινωνεί με το υπόγειο, δημιουργώντας χώρο για τα καινούρια.

Όταν το προσκύνημα απαιτεί διανυκτέρευση τους καλοκαιρινούς μήνες, οι προσκυνητές/τριες συνηθίζουν να κοιμούνται στα κελιά της μονής ή κάτω στο πλακόστρωτο με σκεπάσματα που έχουν μεταφέρει από το σπίτι τους. Το βραδινό παγωμένο αεράκι που αισθάνεται κανείς στο πρόσωπό του, τον γεμίζει ηρεμία και αγαλλίαση. Κάποιοι/ες ισχυρίζονται ότι βλέπουν την Παναγία να φανερώνεται σε χώρους της εκκλησίας μέσα στο σκοτάδι, ειδικά κατά τη διάρκεια ολονυχτιών, που η ατμόσφαιρα είναι πολύ φορτισμένη πνευματικά και συναισθηματικά. Μάλιστα, σε μια περίπτωση που οι προσκυνητές/τριες είχαν κατακλύσει το καλοκαίρι ομαδικά στο πλακόστρωτο της εκκλησίας και περίμεναν για τον όρθρο, ένα κοριτσάκι που κοιμόταν δίπλα στη μητέρα του, την ξύπνησε ισχυριζόμενο ότι η Παναγία ήταν μέσα στην εκκλησία και την κοιτούσε από το παράθυρο. Η μητέρα της, μη βλέποντας κάτι παράξενο, θορυβήθηκε και άρχισε να φωνάζει ότι το παιδί της «αγγελιάστηκε», ενώ μια γυναίκα παραδίπλα ισχυρίστηκε ότι τα παιδιά μπορούν να δουν πολύ πιο εύκολα την Παναγία από εμάς τους μεγάλους, επειδή είναι πιο αγνά.

Τις χειμωνιάτικες ημέρες η μονή καλύπτεται από πυκνά σύννεφα, τα οποία συχνά κατευθύνονται από τα δυνατά ρεύματα του αέρα που περνούν ορμητικά από το Μεσσηνιακό προς το Λακωνικό κόλπο. Δεν είναι σπάνιες οι φορές που πέφτουν αστραπές και κεραυνοί και το τοπίο γίνεται βιβλικό. Μάλιστα, οι μαρτυρίες λένε ότι σε μια ισχυρή καταιγίδα, εθεάθη η Παναγία να αγκαλιάζει τη μονή με το σώμα της και να την προστατεύει, σώζοντάς την στην κυριολεξία.⁸

3. Το προσκύνημα: Μια ανθρωπολογική προσέγγιση

Για το προσκύνημα ως τελετουργία υπάρχουν ελάχιστες ανθρωπολογικές μελέτες με επιστημονικό εύρος.⁹ Κάθε προσκύνημα προϋποθέτει ένα ταξίδι: αυτό για τη μεταφορά του υλικού σώματος του/της προσκυνητή/τριας και αυτό το συμβολικό, της πνευματικής αλλαγής και ανανέωσης. Χωρικά, το προσκύνημα βασίζεται στην ιδέα ότι ως τόπος είναι διαφορετικός από άλλους, περισσότερο ισχυρός και εξαιρετικός. Η ιερότητα λοιπόν αυτή είναι γεωγραφικά εντοπισμένη. Συνήθως, οι προσκυνηματικοί τόποι είναι περιφερειακοί χωροταξικά και βρίσκονται «πέρα μακριά»,¹⁰ αν και η φήμη τους μπορεί γρήγορα να τους μετατρέψει σε πανί-

8. Στη μονή υπάρχει σύγχρονο αλεξιζέρανο με μεγάλη ακτίνα προστασίας.

9. Βλ. τις μελέτες, Turner, V., *Dramas, Fields, and Metaphors: Symbolic Action in Human Society*, Ithaca, Cornell University Press, 1974, Turner, V., *The Anthropology of Performance*, New York, Performing Arts Journal, 1988, καθώς και Turner, V. / Turner, E., *Image and Pilgrimage in Christian Culture*, New York, Columbia University Press, 1978. Για τον ελληνορθόδοξο χώρο, βλ. Dubisch, J., *ό.π.*

10. Βλ. Turner, 1974, *ό.π.*, σ.σ. 192-6.

σχυρα κέντρα τελετουργικών και θρησκευτικών δραστηριοτήτων (βλ. π.χ. Τήνος για τους ορθοδόξους, Λούρδη για τους καθολικούς, κ.λπ.). Στην ουσία, όσο πιο μακριά βρίσκεται το προσκύνημα από το γεωγραφικό τόπο των πιστών, τόσο γίνεται και πιο «εξωτικό». Επίσης, ο προσκυνηματικός τόπος έχει και μια χρονική ιστορία με τα γεγονότα/θαύματα που συνέβησαν σ' αυτόν κατά το παρελθόν και που πιθανόν να ξανασυμβούν και στο μέλλον.¹¹ Ο προσκυνηματικός τόπος από άποψη ιερότητας μπορεί να ιεραρχηθεί ανάλογα με την ακτίνα επιρροής που έχει, αν δηλαδή υπερβαίνει τα τοπικά όρια ή κάποιες φορές και τα εθνικά.

Η τελετουργία του προσκυνήματος αποτελεί μια εκούσια διαδικασία. Ωστόσο, οι κοινωνικές διακρίσεις και ιεραρχήσεις (έμφυλες, ταξικές και άλλες) δεν αίρονται κατά το προσκύνημα, παρά την ισότητα που διακηρύσσει η θρησκευτική παράδοση, αλλά αντανακλούνται από αυτό και ενισχύονται.

4. Η θρησκευτική πρακτική

Στην Ελλάδα, και ειδικά στις αγροτικές περιοχές, η θρησκεία είναι συνυφασμένη με την καθημερινότητα. Το θρησκευτικό φαινόμενο βιώνεται και επιτελείται μέσα από το πλήθος των εκκλησιών, τις αμέτρητες ιερές εικόνες και από τις τελετουργικές συμπεριφορές (σταυροκόπημα, γονυκλισίες, τάματα, κ.λπ.). Η Jill Dubisch¹² υποστηρίζει ότι η ελληνική ορθοδοξία σχετίζεται κατά πολύ με την πρακτική παρά με το πιστεύω, και συνεπώς, οι τελετουργικές δραστηριότητες εντός ή εκτός εκκλησίας, συγκροτούν τη θρησκεία για πολλούς Έλληνες.

Η Παναγία αποτελεί κεντρική μορφή αγιότητας και ιερότητας στην Ορθοδοξία και η βοήθεια και χάρη που παρέχει δεν εξειδικεύεται (π.χ. στα μάτια), όπως συμβαίνει με άλλους αγίους.

Επίσης, οι εικόνες κατέχουν κεντρικό ρόλο στην ορθοδοξία, καθώς αποτελούν το επίκεντρο των συμπεριφορών που ονομάζουμε: προσκύνημα. Η ιερά θαματοουργός εικόνα της Παναγίας της Γιάτρισσας αποτελεί τον ανεκτίμητο θησαυρό της μονής και το κίνητρο του προσκυνήματος. Είναι αγιογραφημένη σε σκληρό ξύλο καστανιάς διαστάσεων 51×35 εκατοστά και απεικονίζει την τρυφερή σκηνή της γεννήσεως της Παναγίας με παρόντες τους γεννήτορες Ιωακείμ και Άννα. Η όλη παράσταση καλύφθηκε από ασημένια επένδυση το 1863, έπειτα από δωρεά του Γυθειάτη Ηλία Παναγουλάκου, ως έκφραση ευγνωμοσύνης, κατόπιν θεραπείας του από καλπάζουσα φυματίωση και μετά από τη διαμονή του επί μακρόν στη μονή.¹³ Συχνά, η εικόνα καλύπτεται με κοσμήματα και τάματα, προσφορές των πι-

11. Βλ. Turner & Turner, *ό.π.*, σ. 6.

12. Dubisch, J., 2000, *ό.π.*

13. Την επένδυση έκανε ο Νικόλαος Σπιθάκης στα Κύθηρα –μαρτυρία που σώζεται σε επιγραφή στο κάτω μέρος της εικόνας.

στών, τα οποία –μαζί με τις ιστορίες που τα συνοδεύουν– αναπαριστούν την πίστη του παρελθόντος, παρέχουν μια ορατή μαρτυρία της ύπαρξής της, επικυρώνουν τη δύναμη της Παναγίας με την αποτελεσματικότητα των θαυμάτων της, αλλά ταυτόχρονα δημιουργούν και ενισχύουν τις δοξασίες του παρόντος. Ευνόητο είναι ο εκκλησιαστικός θεσμός να προωθεί μαρτυρίες θαυμάτων για προφανείς λόγους.

Στη λαϊκή πρακτική και εμπειρία, συχνά η διάκριση υλικής εικόνας και θείας απεικόνισης δεν είναι πάντα ξεκάθαρη. Συχνά, η εικόνα θεωρείται ότι εμπεριέχει τη θεία δύναμη και όχι απλώς ότι την απεικονίζει. Για την εικόνα της Παναγίας της Γιάτρισσας πολλοί προσκυνητές/τριες μου έλεγαν ότι η Παναγία βρίσκεται μέσα στην εικόνα, ότι κατοικεί μέσα σ' αυτήν. Δεν είναι τυχαίο ότι πολλοί/ές μιλούσαν απευθείας στην εικόνα και την παρακαλούσαν για κάποιο θαύμα ή για βοήθεια. Μπορούμε να θεωρήσουμε ότι η εικόνα παρείχε μια βιωματική προσέγγιση του θείου, καθώς η Ορθοδοξία αποτελεί θρησκεία των αισθήσεων.

5. Γυναίκες και προσκύνημα

Η γυναίκα έχει ιδιαίτερη σχέση με τη θρησκεία, καθώς αποτελεί την πνευματική διαχειρίστρια της οικογένειας.¹⁴ Το γεγονός ότι η εκκλησία θεωρεί τη γυναίκα φύση πιο μαρτή και αμαρτωλή, πιθανόν να ενισχύει την ανάγκη τους για τη θρησκεία, ως μέσον εξιλέωσης. Οι γυναίκες προσκυνήτριες μέσα από μια ιδιότυπη ενσώματη, βιωματική και συναισθηματική γλώσσα εξέφραζαν το σωματικό και ψυχικό τους πόνο, τα βάσανα, τις οδύνες και τα προβλήματά τους μπροστά στην εικόνα της Παναγίας, επιτελώντας τη θηλυκότητα που σχετίζεται με την ενάρετη και υπομονετική μητέρα. Παρ' όλο λοιπόν που οι εθνογραφικές μελέτες θέλουν τη γυναίκα ν' ανήκει στη σφαίρα του ιδιωτικού, οι γυναίκες ήταν αυτές που γίνονταν ουσιαστικά δημόσιο «θέαμα» μπροστά στα μάτια αγνώστων ή/και συγγενών και φίλων. Το φαινόμενο αυτό ονομάζει ο Loring Danforth¹⁵ αντιστροφή. Γίνονται δηλαδή «άνδρες» στο βαθμό που εισέρχονται στο δημόσιο χώρο και υιοθετούν δημόσιους ρόλους. Το προσκύνημα λοιπόν, όπως και η θρησκεία, γενικότερα, αποτελούν το δημόσιο, εξω-οικιακό χώρο των γυναικών και πεδίο στο οποίο ολοκληρώνεται η οικιακή τους δύναμη.

Επίσης, με την αισθητική του πόνου, της οδύνης και της παράκλησης, οι γυναίκες συγκροτούν έναν τρόπο κοινωνικής διαμαρτυρίας για την υποδεέστερη κοινωνική τους θέση και το ρόλο τους.

14. Βλ. Dubisch, J., *ό.π.*, 2000.

15. Danforth, *ό.π.*

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ*Ξενόγλωσση*

- Flax, J., "Postmodernism and gender relations in feminist theory", *Signs*, 12, 4, 1987, pp.621-43.
- Hammersley, M. / Atkinson, P., *Ethnography: Principles in Practice*, London, Routledge, 21995.
- Naples, N., *Feminism and Method: Ethnography, Discourse, and Activist Research*, London, Routledge, 2003.
- Nicolson, L. (ed.) *Feminism / Postmodernism*, London, Routledge, 1990.
- Skeggs, B., "Situating the production of feminist ethnography, in Maynard", M./Purvis, J. (eds) *Researching Women's Lives from a Feminist Perspective*, London, Taylor & Francis, 1994, pp.72-92.
- Turner, V., *Dramas, Fields, and Metaphors: Symbolic Action in Human Society*, Ithaca, Cornell University Press, 1974.
- Turner, V., *The Anthropology of Performance*, New York, Performing Arts Journal, 1988.
- Turner, V./Turner, E., *Image and Pilgrimage in Christian Culture*, New York, Columbia University Press, 1978.
- Weedon, C., *Feminist Practice and Poststructuralist Theory*, Oxford, Blackwell, 21996.

Ελληνόγλωσση

- Γκέφου-Μαδιανού, Δ., *Ανθρωπολογική Θεωρία και Εθνογραφία: Σύγχρονες Τάσεις*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1998.
- Γκέφου-Μαδιανού, Δ., (επιμ.) *Πολιτισμός και Εθνογραφία: Από τον Εθνογραφικό Ρεαλισμό στην Πολιτισμική Κριτική*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1999.
- Danforth, L., *Τα Αναστενάρια της Αγίας Ελένης: Πυροβασία και Θρησκευτική Θεραπεία*, Αθήνα, Πλέθρον, 1995.
- Dubisch, J., *Το Θρησκευτικό Προσκύνημα στη Σύγχρονη Ελλάδα: Μια Εθνογραφική Προσέγγιση*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2000.
- Geertz, C., *Η Ερμηνεία των Πολιτισμών*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2003.
- Γγγλέση, Χ., (επιμ.) *Ο Αναστοχασμός στη Φεμινιστική Έρευνα: Σκιαγράφηση Μιας Αμφίθυμης Σχέσης*, Αθήνα, Οδυσσέας, 2001.
- Πηλιάκη, Π., *Εθνογραφία: Η Μελέτη της Ανθρώπινης Διάστασης στην Κοινωνική και Παιδαγωγική Έρευνα*, Αθήνα, Γρηγόρης, 1988.
- Σωτήριος (μητροπολίτης Γυθείου & Ουτύλου), *Ιστορία και Αισθητική της Ιεράς Μονής «Παναγία η Γιατρίσσα»*, Καλαμάτα, 1979.

Abstract

The present study consists an ethnographic research in the field, on the place of pilgrimage at the monastery of Virgin Mary of Giatrissa in mountain Taygetos. The study regards pilgrimage as a multilevel cultural field of variety dis-

courses, which constitutes the entire religious performance. In these discourses a predominant position is held by the gender influence on religious role and particularly the role of women on the entire “construction” of religious action, as the main handler of family spirituality. Furthermore, the place, the procedure of the worship act, the conduct of the pilgrims, are examined, and generally the intimate relationship between society and religion.

The methodological approach is based on the trend of postmodern feminism, having as a result a critically reflexive narrative, as a combination of ethnographic description is attempted, based on personal experience.

ΠΡΟΙΚΟΣΥΜΦΩΝΑ ΟΙΤΥΛΟΥ (1837 - 1848)

«Νυμφευθείς την ειρημένην ...,
έλαβεν εις προίκα ...»

Καλλιόπη Γαβαλά

Προϊσταμένη Γ.Α.Κ. Ν. Λακωνίας

Περίληψη

Τα προικοσύμφωνα, αλλά και τα «έγγραφα προς αντικατάσταση της προίκας», που συντάχθηκαν από τους Συμβολαιογραφούντες Ειρηνοδίκες Οιτύλου από το 1837 έως το 1848 και φυλάσσονται σήμερα στα Γ.Α.Κ. - Αρχαία Ν. Λακωνίας, μας παρέχουν σημαντικά κοινωνικά, οικονομικά και πολιτιστικά στοιχεία για την περιοχή. Ο «Οργανισμός των Δικαστηρίων και Συμβολαιογράφων» του 1834, ο θεσμός του συμβολαιογραφούντος ειρηνοδίκη και το κληρονομικό δικαίωμα που έδινε στις γυναίκες το οικογενειακό δίκαιο του επίσημου κράτους, επέτρεψαν τη σύνταξη των επίσημων προικοσυμφώνων και των «εγγράφων προς αντικατάσταση της προίκας» και στην επαρχία Οιτύλου και τη διασφάλιση της περιουσίας της νύφης. Μέσα από τα συμβολαιογραφικά αυτά έγγραφα προκύπτουν στοιχεία για τους Ειρηνοδίκες και τους αντικαταστάτες τους καθώς και για τους προικοδοτές, τους προικολήπτες και τους μάρτυρες: ονόματα, επαγγέλματα, τόποι καταγωγής. Σημαντικές πληροφορίες αντλούμε επίσης για το ύψος και το είδος της προίκας: ρούχα, κοσμήματα, αγροί, χωράφια, οικίες. Στην ουσία οι δικαιοπραξίες αυτές ανασυνθέτουν τη ζωή της μικρής κοινωνίας των τότε Δήμων Οιτύλου, Λεύκτρου, Κολοκυνθίου, Καρουνπόλεως και Μαλευρίου.

Στα Γ.Α.Κ. - Αρχαία Ν. Λακωνίας διασώζονται τα πρώτα συμβολαιογραφικά έγγραφα που συνέταξε ο Συμβολαιογραφών Ειρηνοδίκης Οιτύλου κατά την περίοδο 1837-1848, τα οποία προφανώς κατατέθηκαν το 1939 στο τότε Ιστορικό Αρχείο Σπάρτης μετά από τις προσπάθειες του Μητροπολίτου Διονυσίου Δάφνου για τον εμπλουτισμό του.

Από τα 2.051 συμβόλαια¹ αυτής της περιόδου στα Γ.Α.Κ. - Αρχαία Ν. Λακω-

1. Την περίοδο 1837-1840 τα συμβόλαια ήταν 454, περίπου δηλαδή 100 κάθε χρόνο, το 1841 διπλασιάστηκαν, 229, το 1842 διπλασιάστηκαν εκ νέου, 482, το 1843 επανήλθαν στην προηγούμενη ποσότητα, 243, το 1844-1845 ήταν 205 και το 1846-1848 ήταν 438. Τα περισσότερα συμβόλαια συντάχθηκαν το 1842.

νίας σώζονται 1.803. Τα συμβόλαια αυτά συνέτασσε ο εκάστοτε «Συμβολαιογραφών Ειρηνοδίκης Οιτύλου». Τα Ειρηνοδικεία πρωτοσυστήθηκαν με τη διάταξη του Καποδίστρια «Περί διοργανισμού των Δικαστηρίων» στις 19-12-1828.² Οργανώθηκαν, όμως, με τον «οργανισμό των Δικαστηρίων και των Συμβολαιογραφείων» στις 21 Ιανουαρίου (2 Φεβρουαρίου) 1834.³ Στην περιφέρεια του κάθε Ειρηνοδικείου έπρεπε να έχει την έδρα του ένας τουλάχιστον συμβολαιογράφος.⁴ Σύμφωνα με το άρθρο 168 αυτού του οργανισμού «εις όσα Ειρηνοδικεία δεν διωρίσθη εισέτι Συμβολαιογράφος, Ειρηνοδίκης εκπληροί ενταυτώ τα έργα του Συμβολαιογράφου». Σύμφωνα με το άρθρο 5 του ίδιου οργανισμού «Παν Ειρηνοδικείον σύγκειται εξ ενός Ειρηνοδίκου, ενός Γραμματέως και δύο Παρέδρων, εξ ων ο εις τουλάχιστον πρέπει να κατοική εις την καθέδραν του Ειρηνοδικείου».

Το 1837 Συμβολαιογραφών Ειρηνοδίκης Οιτύλου ήταν ο Δ. Γκιταράκος, στα τέλη του 1837 και το 1838 ο Γεώργιος Ηλιάδης, την περίοδο 1839-1840 ο Γεώργιος Τσιγκουράκος, το 1842 οι Δημήτριος Μπενόπουλος και Ιωάννης Μουτζουρίδης, το 1843 οι Ιωάννης Μουτζουρίδης, Νικόλαος Μιχαήλ Καζής και Π. Αθανασιάδης, το 1844 οι Π. Αθανασιάδης και Παναγιώτης Δ. Τσαγκάρης και την περίοδο 1845-1848 ο Ματθαίος Σαλαφατίνος. Δυστυχώς ο πρώτος Ειρηνοδίκης ήταν αμαθής και ανάξιος, όπως αποκαλύπτεται από το έγγραφο του Διοικητή Λακωνίας Π.Πούλου στις 20.4.1837, ο οποίος αναφέρει:⁵ «Και η κατωτέρα δικαιοσύνη εις την Μάνην μένη εις χείρας ανθρώπων αμαθών και αναξίων. Ο Ειρηνοδίκης Οιτύλου Δημήτριος Γκιταράκος ναύτης το επάγγελμα είναι δια το ειρηνοδικείον ανίκανος όσον δια την αμάθειάν του καθώς και την ασυνηθισία του. Παρατηρώ ότι οι Ειρηνοδίκαι εις την Μάνην πρέπει αναγκαίως να μην είναι εντόπιοι και είναι ευχής έργον η Γραμματεία της Δικαιοσύνης να εννοήσεταις ολίγας ταύτας παρατηρήσεις μου». Ίσως γι' αυτό το ίδιο έτος αντικαταστάθηκε από τον Γεώργιο Ηλιάδη. Από συμβολαιογραφικά έγγραφα του 1840 πληροφορούμαστε ότι ο ειρηνοδίκης Ματθαίος Σαλαφατίνος ήταν κτηματίας από το Οίτυλο.

Στην περίπτωση που ο Συμβολαιογράφος και Ειρηνοδίκης κωλύετο, την σύναξη των εγγράφων ανέλαμβανε νόμιμα «ο αναπληρών τον κωλυόμενον Συμβο-

-
2. «Περί των Ειρηνοδικών. Παρ. 4, όπου ένας δημογέρον εκτελεί και τα έργα του Ειρηνοδίκου, όπου δε είναι πλείονες εξ αυτών, εκλέγει ένα η Κυβέρνησις...». Γενική Εφημερίς της Ελλάδος, του 1828 έτους.
 3. «Εις πάσαν επαρχίαν συσταίνεται τουλάχιστον εν Ειρηνοδικείον». Άρθρ. 2, «οργανισμού των Δικαστηρίων και Συμβολαιογραφείων, 1834». Θεμέλις Ευχαριστίες οφείλονται στο Συμβολαιογραφικό Σύλλογο Εφετείων Αθηνών, Πειραιώς, Αιγαίου και Δωδεκανήσου για την πολύτιμη βοήθεια που μας παρείχε.
 4. Μάουρετ Γκ.Λ. , *Ο Ελληνικός λαός*, Αθήνα , εκδόσεις Αφων Τολίδη, 1976, σ. 637.
 5. Πουλημενάκος Ά., *Η Μάνη σε κτηνιασμένα χαρτιά, πτυχές της μανιάτικης ιστορίας μέσα από τα έγγραφα των Γ.Α.Κ.*, Αδούλωτη Μάνη, 13 (1996), σ. 22-23.

λαιογράφον και Ειρηνοδίκην Ουτύλου... ειρηνοδικειακός πάρεδρος», όπως αναφέρουν τα συμβόλαια, σύμφωνα με το νόμο του 1836.⁶ Την περίοδο 1837-1844 ειρηνοδικειακός πάρεδρος δήλωνε ο Ν. Σπιτσιράκος, το 1838 πάρεδρος ήταν και ο Δημήτριος Κουσουλάκος, το 1843-1844 και ο Ιωάννης Κουσουλάκος. Την περίοδο 1845-1848 ειρηνοδικειακός πάρεδρος δήλωνε ο Πέτρος Νικολάκος, το 1845 δε και οι Δημήτριος Κ.Κουσουλάκος και Μιχαήλ Πικολάκης.

Οι συμβολαιογραφικές πράξεις συντάσσονταν στο Ειρηνοδικειακό κατάστημα στην Αρεόπολη, που στεγάστηκε την περίοδο 1837-1842 στις οικίες των Πιέρου Τσαουτάκου, Δημητρίου Κουρτάκη και Γεωργίου Γκιτάκου. Την περίοδο 1843-1848 το Ειρηνοδικειακό κατάστημα μεταφέρθηκε στο Λιμένι, στις οικίες των Πετρούνη Τζανάκου, Πέτρου Μαυρομιχάλη και Ιωάννου Θ. Τζακάκη.⁷ Στην περίπτωση των προικοσυμφώνων η μοναδική φορά που η δικαιοπραξία συντελέστηκε σε άλλο μέρος, ήταν στο σπίτι του Πανάγου Χριστέα στην Αρεόπολη το 1848, για λογαριασμό του τυφλού ιερομόναχου Ιάκωβου Γουλάτου.

Τα περισσότερα από τα συμβολαιογραφικά έγγραφα ήταν πληρεξούσια (40%), χρεωστικά (δανειστικά) (20%) και πωλητήρια (οικιών, περιβολίων, κτημάτων, αγρών, περιουσιών, ομολόγων, πλοίων και προϊόντων) (20%), ενώ το υπόλοιπο 20% ήταν: διαθήκες, συμφωνητικά, ενοικιαστήρια, αντικαταστάσεις στρατού και περιουσιών, διαιτητικά, διαμαρτυρήσεις, παραχωρητήρια, εξοφλητικά, εγγυητικά και ελάχιστα προικοσύμφωνα. Ίδια ακριβώς εικόνα προέρχεται και από τις συμβολαιογραφικές πράξεις του Μεσολογγίου και της Ναυπάκτου την περίοδο 1835-1839⁸ και του Νησίου Μεσσηνίας το 1835.⁹ Οι συναλασσόμενοι κυρίως ενδιαφέρονταν για Πληρεξούσια, Πωλητήρια και Δανεισμούς.

Τα προικοσύμφωνα της περιόδου 1837-1848 ήταν ελάχιστα: μόλις επτά, όμως πληροφορίες περί αυτών αντλούμε από άλλα 8 έγγραφα «προς αντικατάσταση της προίκας». Ο συμβολαιογραφών ειρηνοδίκης Ουτύλου συνέταξε το πρώτο

-
6. Νόμος «Περί Συμβολαιογράφων και των χρεών αυτών», άρθρο 2. «Εις τα μέρη εκείνα, όπου οι Ειρηνοδίκαι εκπληρούσι και τα των Συμβολαιογράφων έργα, οι πάρεδροι ή πας άλλος, όστις δι έλλειψιν τούτων δύναται κατά το από 21 Ιανουαρίου (2 Φεβρουαρίου) 1834 διάταγμα να προσκληθη εις αναπλήρωσιν των θέσεών των, θέλουν εκπληροί τα χρέη των ειρηνοδικών, (όταν αυτοί είναι απόντες ή κωλύονται) τόσον τα αναφερόμενα εις το Ειρηνοδικεϊόν, όσον και τα αναφερόμενα εις το Συμβολαιογραφεϊόν», ΦΕΚ 11, 21 Μαρτίου (2 Απριλίου) 1836.
 7. Κατά την περίοδο 1845-1852 πρωτεύουσα της ενιαίας επαρχίας Γυθείου και Ουτύλου ήταν το Λιμένι. Σκιαδάς Ελ. Γ., *Ιστορικό Διάγραμμα των Δήμων της Ελλάδος 1833-1912*, Αθήνα Υπουργείο Εσωτερικών, Τ.Ε.Δ.Κ. Αργολίδος, 1993, σσ. 372, 387, 394, 403.
 8. Μπακαδήμα-Ξουρηγιά Μ., Τσατσά Σ., *Συμβολαιογραφικές Πράξεις Μεσολογγίου έτους 1835, περιλήψεις-ευρετήρια*, Μεσολόγγι, Γ.Α.Κ. - Αρχεία Ν. Αιτωλοακαρνανίας, 1992.
Και Μπακαδήμα-Ξουρηγιά Μ., Τσατσά Σ., *Συμβολαιογραφικές Πράξεις Ναυπάκτου ετών 1835-1839, περιλήψεις-ευρετήρια*, Μεσολόγγι, Γ.Α.Κ. - Αρχεία Ν. Αιτωλοακαρνανίας, 1993.
 9. *Συμβολαιογραφικές Πράξεις Νησίου Μεσσηνίας έτους 1835, περιλήψεις*, Καλαμάτα, Γ.Α.Κ. - Αρχεία Ν. Μεσσηνίας 1996.

προικοσύμφωνο στις 30.11.1839, ενώ έγγραφα προς αντικατάσταση της προίκας σώζονται από το 1837.

Η δικαιοπραξία που αφορούσε την αντικατάσταση της προίκας οφείλετο στο ότι ο γαμπρός την προίκα «κατανάλωσεν εις διαφόρους αυτού ανάγκας...», αλλά «αντικαταστένει αυτά διά των ακολούθων κτημάτων του ως ακολούθως». Μόνο, όμως, ένα συμβόλαιο από τα επτά δικαιολογεί το γιατί: «ως προτιμομένης της προικός της από κάθε άλλον δανειστή του» (Αριθ. 226/1841). Είναι κάτι που συνήθως παρατηρείται στην ηπειρωτική Ελλάδα εκείνη την εποχή, παρά το γεγονός ότι η θέση της γυναίκας δεν είναι και η καλύτερη. Ίσως αυτό συμβαίνει γιατί εξασφαλίζει την οικογένεια της νύφης, ή γιατί εξασφαλίζει την ίδια τη νύφη και τα παιδιά της.¹⁰ Η προίκα, λοιπόν, ανήκει στη νύφη και πρέπει να αντικατασταθεί σε περίπτωση φθοράς της. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του προικοσυμφώνου 354/1839, όπου η Παναγιώτα Παναγιώτη Κλουκέα, μητέρα της χήρας Μαρίας Χιουτέα, που πρόκειται να παντρευτεί τον Χριστόδουλο Κυβέλο δεσμεύεται «να παραδώση επίσης δια την φθαρείσαν πρώτην προίκα της δραχμάς τριακοσίας είκοσι και τεσσαράκοντα κοιλιά γέννημα και πεντήκοντα μπότζας έλαιον τα οποία μένει να λαμβάνει ως τροφήν της από τους κληρονόμους του Ηλία Χιουτέα».

Είναι σαφές, λοιπόν, ότι έστω και με μικρή συμμετοχή, από το 1839, αφού ήδη λειτουργεί ο θεσμός του συμβολαιογραφούντος ειρηνοδίκη και ισχύει το κληρονομικό δικαίωμα που δίνει στις γυναίκες το οικογενειακό δικαίωμα του επισήμου κράτους¹¹ στην επαρχία Οιτύλου αρχίζουν να γίνονται προικοσύμφωνα.

Τα συγκεκριμένα συμβολαιογραφικά έγγραφα αφορούν κατοίκους της γύρω περιοχής και συγκεκριμένα των Δήμων Οιτύλου, Λεύκτρου, Κολοκυνθίου, Καρουπόλεως και Μαλευρίου,¹² εκτός από ένα «αντικαταστατικό» που αφορά κατοίκους της Ύδρας, καθώς έτυχε το 1840 να είναι στην Αρεόπολη ο Αλεξάνδρης Δ. Κριεζής από την Ύδρα, αξιωματικός της βασιλικής κορβέτας «η Αμαλία», όταν ζήτησε τη σύνταξη εγγράφου «αντικαταστατικού προικός» της γυναίκας του (από το 1820) Ελένης Χ. Δημητρίου Μπουδούρη (375/1840).

Το προικοσύμφωνο συνήθως συντασσόταν ανάμεσα στους γονείς ή τους κηδεμόνες της κοπέλας και τον μέλλοντα γαμπρό πριν τον γάμο και ίσχυε μετά το γάμο, καμιά φορά όμως γινόταν και αργότερα όπως στην περίπτωση του γάμου της Σταυριανής Ιω. Οικονομίτζας με τον Ιωάννη Νιάρχου Μπετζάκη, όπου ο γάμος έγινε το 1839, το προικοσύμφωνο όμως συντάχθηκε το 1843 κατά απαίτηση του πατέρα Ιωάννη Ν. Οικονομάκη, ο οποίος «θέλων να εξασφαλίση την προίκαν

10. Ψυχογιός Δ.Κ., *Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί, Οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Ε.Κ.Κ.Ε., 1995, σ. 157.

11. Ψυχογιός Δ.Κ., *ό.π.*, σ.155.

12. Κατά την περίοδο 1845-1848 υπήρξε μία ενιαία επαρχία Γυθείου και Οιτύλου.

ταύτην της ειρημένης θυγατρός του διά του παρόντος εγγράφου, συνήνεσε σήμερα μετά του δευτέρου ειρημένου γαμβρού του δια να συνταχθή το παρόν προικοσύμφωνον» (Αριθ. 124/1843). Στην περίπτωση του προικοσυμφώνου υπ. Αριθ. 82/1845 ο γάμος του Γεώργιου Π. Μαριολάκου και της Μαρίας Π. Δραγονάκη έγινε το 1842 και το προικοσύμφωνο το 1845, οπότε δόθηκαν και οι υπόλοιπες 600 δραχμές από τον Παναγιώτη Δραγονάκη «κατά την μεταξύ των συμφωνία ταύτην να δοθώσι αύται μετά την τέκνου ώραν (;) της θυγατρός του Μαρίας».

Στην παραδοσιακή αγροτική κοινωνία η απόφαση για το γάμο είναι αποκλειστική, σχεδόν, αρμοδιότητα του αρχηγού της οικογένειας.¹³ Γι' αυτό και είναι αξιοσημείωτη η μοναδική περίπτωση που αναφέρεται η συγκατάθεση της νύμφης στο γάμο στο υπ' αριθ. 199/1845 προικοσύμφωνο, όπου αναφέρεται «επειδή ο δεύτερος Γεώργιος Γουλάκος κηδεμονεύει και προστατεύει φυσικώς τα ανήλικα τέκνα του πρώτου αδελφού του Χρήστου Στρατάκου, Φλωρίτζα και Ιωάννη, ως αποβιώσαντος του πατρός των προ ενιαυτού και θέλων να υπανδρεύση την Φλωρίτζαν συγκαταθέσει της με τον πρώτον Δημήτριον Γρηγοράκον υπόσχεται να δώση προς τον ειρημένον Γρηγοράκον την προίκαν της Φλωρίτζας»

Δυστυχώς οι ηλικίες των μελλοντικών συζύγων δεν καταγράφονται. Η μοναδική περίπτωση που αναφέρεται έμμεσα η ηλικία είναι στο προικοσύμφωνο της Αγγελίνας Μελιγκουνάκου, που ήταν ανήλικη όταν παντρεύτηκε τον Δημήτριο Πουλημενάκο (254/1842).

Οι προικοδότες ήταν και οι δύο γονείς όπως «ο Μιχαήλ Δημάκος, κτίστης και η σύζυγος αυτού Αντωνία, θυγάτηρ Ξανθού Μπουλιγαράκη, τα οικιακά εργόχειρα επαγγελόμενη» (Αριθ. 128/1941), ή η χήρα-μητέρα: «η κυρία Παναγιώτα, θυγάτηρ του Γεωργίου Μενουδέα και καφοχήρα του Παναγιώτη Κλουκέα», ή ο πατέρας μόνον, ή ο κηδεμόνας του ορφανού παιδιού: «επειδή ο δεύτερος Γεώργιος Γουλάκος κηδεμονεύει και προστατεύει φυσικώς τα ανήλικα τέκνα του πρώτου αδελφού του Χρήστου Στρατάκου» (Αριθ. 199/1845). Προικολήπτης ήταν ο γαμπρός: «να δώση εις τον γαμβρόν της τούτον Χ.Α. Κυβέλον δια προίκα της θυγατρός της» (Αριθ. 354/1839).

Η ίδια η προίκα και η αξία της δίνουν σημαντικά οικονομικά και κοινωνικά στοιχεία. Τα προικώα μας βοηθούν να αντιληφθούμε την οικονομικο-κοινωνική προέλευση των συναλλασσομένων, ιδιαίτερα από τότε που η «αδιατίμητος προίκα», σύμφωνα με τη νομική ορολογία, μεταλλάχθηκε σε «διατετιμημένη». Αυτό συνέβη κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, όταν ο συνεχόμενος εκχρηματισμός της κοινωνίας οδήγησε στην αναγκαστική αναγωγή των αγαθών που αποτελούν την προίκα σε δραχμές, ούτως ώστε και το κράτος να εισπράττει το αντίστοιχο χαρτόσημό του και οι συμβολαιογράφοι την αμοιβή τους.¹⁴

13. Ψυχογιός Δ.Κ., ό.π., σ. 130.

14. Ψυχογιός Δ.Κ., ό.π., σ.171.

Σε πολλά προικοσύμφωνα και αντικαταστατικά έγγραφα αναφέρεται η αξία της προίκας, όμως αρκετά είναι αυτά που παραλείπουν αυτή την εκτίμηση. Μπορούμε μόνο να υπολογίσουμε την αξία της προίκας από το χαρτόσημο. Τα προικοσύμφωνα είχαν χαρτόσημο ανάλογο με την αξία της προίκας, όπως άλλωστε αναφέρεται στην αντικατάσταση της προίκας της Αρχοντούς Ξαρχουλίσσας, συζύγου Γεωργίου Παπαδάκου-Χαδιαράκου, κατοίκων Πανίτσας (αρ.125/1846): *«και ότι δια τον υπολογισμόν του αναλόγου ενσήμου της αξίας χάριτον επροσδιόρισαν τα καταναλωθέντα προικώα κτήματα εις δραχμάς δυοχιλιάδας»*. Έτσι, λοιπόν, υπάρχει χαρτόσημο 25 λεπτών σε προικοσύμφωνο 80 δρχ., 1 δραχμής για προίκα 311 δρχ., 2 δραχμών για προίκα 700 δρχ., 4 δραχμών για προίκα 1500 δρχ., και 7 δρχ. για προίκα αξίας 3000 δρχ. Φαίνεται πως υπάρχει αύξηση μίας δραχμής ανά 500 δραχμές αξίας της προίκας.

Στα συγκεκριμένα προικοσύμφωνα η αξία της προίκας κυμαίνεται μεταξύ 80 και 3.000 δραχμών. Μεγαλύτερη συχνότητα παρουσιάζουν οι προίκες 1.000-2.000 δραχμών. Πάντως και στα προικοσύμφωνα της Ναυπάκτου, του Μεσολογγίου και του Νησίου η αξία της προίκας συνήθως ανέρχεται στα ίδια επίπεδα την ίδια περίοδο, 1.400-1.500 δραχμές.¹⁵

Τη μικρότερη προίκα έδωσε ο ιερομόναχος Ιάκωβος Γουλάτος *«ότι επειδή η Σταθούλα Χαμαλίτσα, σύζυγος του Παναγιώτη Σκυλέα, κάτοικος Κάτω Ριγκλίων, μείνασα ορφανή από το πρώτον έτος της ηλικίας της, την οποίαν έλαβε μεθ'εαυτού εις την οποίαν κατοικούσε οικίαν περιποιησάμενος αυτήν και επειδή από εκείνον τον καιρόν της υπανδρεύσεως της δεν έδωσε εις αυτήν ανάλογον προίκαν, επιφυλαττόμενος όμως τον καιρόν δια να επανορθώση το τοιούτον, ως αρμόδιον θεωρεί τον παρόντα και δίδει εις αυτήν εν ιδιόκτητόν του κτήμα απέναντι προικός, το αντίτιμον του οποίου είναι δραχμάς ογδοήκοντα, αριθ. 80»* (391/1848). Τη μεγαλύτερη προίκα έδωσαν οι γονείς της Μαριγώς Καραπασοπούλου από τη Σμύρνη στον Ιωάννη Καπλάκη, γεωργό από το Νεοχώριο, ο οποίος *«έλαβε προίκα συνισταμένη από διάφορα χρυσά με λίθους αδαμαντίνους, δαχτυλίδια, ενώτια, βραχιόλια, ρούχα και άλλα αξίζοντα υπερ τας τρεις χιλιάδας δραχμάς»*, όπως προκύπτει από το 99/1837 αντικαταστατικό της προικός έγγραφο. Παρόμοια προίκα έδωσαν και οι γονείς της Σταμάτας Τζουπρίτζας, που την πάντρεψαν με τον Ξανθό Παμπονηρέα ή Παμπονηράκο, ο οποίος, όπως προκύπτει από το 303/ 1848 *«αντικαταστατικό της προικός»* έγγραφο, *«συζευχθείς προ χρόνων νομίμως την δευτέραν έλαβεν μεθ'εαυτής τα ακόλουθα κληρονομικά αυτής κινητά και ακίνητα πράγματά της..... τιμώμενα άπαντα τρεις περίπου χιλιάδας δραχμάς»*. Μεγάλη, αναλογικά, προίκα, 2.500 δραχμές, δόθηκε και στον ανθυπασπιστή της εφεδρίας του Πεζικού Δημήτριο

15. Συμβολαιογραφικές Πράξεις Νησίου Μεσσηνίας έτους 1835, περιλήψεις, Καλαμάτα, Γ.Α.Κ. - Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, 1996. Μπακαδήμα-Ξουργιά Μ., Τσατσά Σ., ό.π.

Γρηγοράκο από τον γεωργό Γεώργιο Γουλάκο για την ανιμιά του Φλωρίτσα.

Ποιοι, όμως, ήταν αυτοί που έδιναν τις προίκες; Δυστυχώς επαγγέλματα των προικοδοτών υπάρχουν μόνο για το 50% των συγκεκριμένων συμβολαίων. Από αυτά το 25% των προικοδοτών είναι οι χήρες που «επάγγελμα έχουσι γυναικεία οικιακά έργα», το 25% είναι γεωργοί, 25% είναι οι τεχνίτες (κτίστης, παπουτσή) και το υπόλοιπο 25% είναι ιερομόναχος και ναυτικός. Οποσδήποτε αυτοί που έδιδαν τις υψηλότερες προίκες θα πρέπει και να είχαν αυτή την οικονομική δυνατότητα. Μεγάλη πιθανότητα υπάρχει οι συγκεκριμένοι γονείς της Σταμάτας Τζουπρίτζας και ο Γεώργιος Γουλάκος να ήσαν κτηματίες που καλοπάντρεψαν τα κορίτσια τους, οι πρώτοι με τον μοναδικό κτηματία, που αναφέρεται σε αυτές τις δικαιοπραξίες, και ο δεύτερος με έναν ανθυπασιπιστή της εφεδρίας του Πεζικού. Όμως αντίστοιχης οικονομικής δυνατότητας πρέπει να ήταν και οικογένεια της Μαριγώς Καραπασσοπούλου από τη Σμύρνη και ίσως ο σύζυγος αυτής δεν ήταν ένας απλώς γεωργός, όπως αναφέρεται. Η αξία της προίκας είναι άλλωστε ανάλογη της αξίας του γαμπρού.¹⁶

Ευτυχώς σώζονται σχεδόν όλα τα επαγγέλματα των γαμπρών: οι περισσότεροι ήταν γεωργοί και ένας κτηματίας (50%), οι υπόλοιποι ήταν 2 αξιωματικοί, 2 τεχνίτες (καζάζης, βαφέας), ένας έμπορος και ένας ποιμένας. Τις μικρότερες προίκες, κάτω από 1.000 δραχμές, πήραν, εκτός από τον Παναγιώτη Σκυλέα, που προαναφέραμε, οι Ιωάννης Νιάρχου Μπετζάκης, βαφέας, 311 δρχ., Ηλίας Σαραντάκος, ποιμήν, 500 δραχμές και Παναγιώτης Κατζαρέας, γεωργός, 700 δραχμές.

Οι ασχολίες των κατοίκων προκύπτουν και από τα στοιχεία των μαρτύρων. Συχνά χρησιμοποιούνται οι ίδιοι μάρτυρες, που συνολικά είναι 25. Οι περισσότεροι (45%) ήταν οι έμποροι: Ηλίας Μιχαλοπετράκος, Σωτήρης Καλογεράκος, Ιωάννης Π. Σαραντίδης, Βασίλειος Ρεμπάκος, Αναστάσιος Φουρναράκος, Χαράλαμπος Κουράκος από την Αρεόπολη και οι Βασίλειος Μιχαλουνάκος και Γρηγόριος Τζακάκης από το Λιμένι, οι Αρεοπολίτες παντοπώλες Ιωάννης Π. Μωράκος και Νικόλαος Βραχατάκος και ο επίσης Αρεοπολίτης καφεπώλης Δημήτριος Ανδρεϊκάκος. Λιγότεροι ήταν οι γεωργοκτηματίες (28%): οι κτηματίες Μιχαήλ Καφακός από το Κρουονέρι, Δημάκης Φινόγιαννης, Χριστόδουλος Χριστέας και Μιχαήλ Γκατάκος από την Αρεόπολη, Γεώργιος Ντελαζανέας από τα Κάτω Ρίγκλια, και οι γεωργοί Νικόλαος Γεωργακάκος από τη Γλέντζα Δήμου Νικάνδρου και Θεόδωρος Σβολέας από το Οϊτύλο. Το επόμενο σε συχνότητα επάγγελμα που εμφανίζεται ως μάρτυρας είναι το επάγγελμα του πληρεξουσίου ή/και δικηγόρου (12%), «επαγγελλομένου τον πληρεξούσιον» ή «επαγγελλομένου τα των δικηγόρων έργα»: οι Αρεοπολίτες Σταύρος Αζασιάδης, Παναγιώτης Δ. Μαυρομιχάλης και Αντώνιος Δ. Φινόγιαννης. Το υπόλοιπο 15% καλύπτεται από τις μεμονωμένες περιπτώσεις του ράπτη Ηλία Χασανάκου από το Λιμένι,

16. Αλεξιάκης Ε. Π., *Μάνη γένη και οικογένεια*, Αθήνα, Τροχαλία, 1998, σ. 292.

του ιατρού-χειρουργού Ηλία Αποστολάκη από το Οίτυλο και του επαρχιακού πρωτοκολλιστού Νικήτα Γκιταράκου από την Αρσόπολη.

Όλος αυτός είναι ο μικρόκοσμος των κτηματιών, γεωργών, εμπόρων, τεχνιτών-μαγαζατόρων, ιατρού, αξιωματικών, δημοσίων υπαλλήλων, που ζουν, κινούνται, συναλλάσσονται στην περιοχή του Οιτύλου. Μια περιοχή που μόλις το 30% των συναλλασσομένων είναι γυναίκες, κυρίως εξαιτίας της χηρείας τους και της ανταλλαγής της προίκας τους. Εκτός από αυτές που συναλλάσσονται και αναγκαστικά καταγράφονται όλα τα στοιχεία τους πατρικά και συζυγικά για να μην δημιουργείται πρόβλημα με τις πατρικές και μητρικές περιουσίες, οι υπόλοιπες αναφέρονται ως «*Στρατού Χριστόνυμφη, Νικολού Κουτζουλιέρενα, Βουνίσενα, Χωραφίτζα, Μπάφενα*». Όλες οι συναλλασσόμενες είναι αγράμματες, σε βαθμό ούτε την υπογραφή τους να μην μπορούν να βάλουν. Το υπόλοιπο 70% των συναλλασσομένων είναι άνδρες, από τους οποίους οι μισοί περίπου δεν μπορούν ούτε να υπογράψουν. Το ποσοστό των αγραμμάτων φαίνεται πολύ υψηλό στην περιοχή την περίοδο αυτή. Μόνο το 10% των συναλλασσομένων είναι σε θέση να υπογράψει.

Σημαντικά κοινωνικο-οικονομικά στοιχεία αποκαλύπτουν και τα είδη της προίκας. Συνήθως η προίκα περιλαμβάνει τα προικιά, δηλαδή τα είδη ρουχισμού, τα είδη προικός και τα είδη κουζίνας. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι η προίκα που δίνει η χήρα του Παναγιώτη Κλουκέα, Παναγιώτα στην κόρη της Μαρία (354/1839): «*δύω φουστάνια τζόχινα, το εν άλικον, και το άλλο πορτοκαλί, δύο καμπρένια, δύο μπέλινα, εν μπογασένιον γαλάζιον, και εννέα βαμπακερά, δεκάξι πονκάμισα, τρία μεταξωτά, το ένα κόκκινο, το άλλο κίτρινο και το άλλο άσπρο, τέσσερα μεταξοφωδωμένα και εννέα βαμπακερά, τεσσαράκοντα πήγες πανί βαμπακερό, έναν λυπαντέ¹⁷ τζόχινον, άλικον, ένα γαλάζιον..., μία φέρομπελη¹⁸ ... ένα ζουνάρι ασημένιον της αξίας δραχμών τεσσαράκοντα, εν δακτυλίδιον χρυσόν αξίας δραχμάς δώδεκα, ένα ζευγάρι χρυσά πασονμάκια, επτά τζεμπέρες, δύο λαχουριά,¹⁹ δύο γεμενιά της πόλεως, δύο φέσια με γαλόνια και άλλα δυο άλνκα, δύο άλικες σκέπες... έναν τσεβρέν με χρυσά κλαδάκια, τρία ζουνάρια κρεμέζια μεταξωτά και πέντε βαμπακερά, δεκαπέντε μαξιλάρες και δέκα μαξιλάρια βαμπακερά, δύο πεσκήρια, τρία σεντόνια βαμπακερά, ένα πάπλωμα και ένα στρωσίδι, πέντε βελέτζες μάλλινες και δύο στούπινες, τρεις ανδρομίδες, δέκα λινά σακιά, δύο κασέλες, τρία μεσάλια²⁰», καθώς και η προίκα που πήρε η Αρχοντού Ξαρχουλίτσα όταν παντρεύτηκε το Γεώργιο Παπαδάκο-Χαδιαράκο (125/1846): «... *τρία χαρασιά, το εν μεγάλον και τα δυο μικρά,**

17. Κοντό ανοιχτό ζακετάκι με όρθιο λαϊμό και μονοκόμματα ίσια μανίκια.

18. Γιλέκο.

19. Λεπτό μεταξωτό ύφασμα-μαντίλα.

20. Τραπεζομάντιλα.

ένα ταψί, δύο σαχάνια, μία σιδηροστιά, ένα τηγάνι...». Επίσης ως προίκια δίνονται ασημικά, κοσμήματα, «...ένα ζουνάρι ασημένιον της αξίας δραχμών τεσσαράκοντα, εν δακτυλίδιον χρυσοῦν αξίας δραχμιάς δώδεκα, ένα ζευγάρι χρυσά πασουμάκια» (354/1839), μπακίρια και γεννήματα, «...είκοσι κουβέλια²¹ γέννημα» (354/1839).

Σχεδόν όλα τα συμβόλαια περιλαμβάνουν αγρούς και χωράφια. Τα σύνορα και οι τοποθεσίες επίσης συμβάλουν στην ανασυγκρότηση του γεωγραφικού χώρου εκείνης της περιόδου. Και βεβαίως αποκαλύπτουν τις καλλιέργειες, ελιές, μουριές, απιδιές, συκιές και αμπέλια: Όπως «έναν αγρόν ενός κουβελίου εις θέσιν Γοτίνια συνορευόμενον με τον Δημήτριον Παπαδέα, ένα έτερον ενός κουβελίου εις θέσιν Γοτίνια συνορευόμενον με τη Στρατού Χριστόνυμφη, έτερον όμοιον τριών καββαθών εις θέσιν Μαυροπηδάλιον, συνορεύεται με τον Ηλίαν Ζαβολέαν, έτερον ενός συνοικίου εις θέσιν Κούλουβα, έτερον τριών κουβελίων εις θέσιν Κούτζουρο, συνορεύεται με Γεωργάκη Μενουδέα και Παναγιώτη Καζολέα, ένα αλώνι εις θέσιν Κούλουβα με την περιοχήν του, συνορευόμενον με Πουλημένον Σκουτρεά και εμπειριλαμβάνον δύο μουρέας, μίαν ελαίαν, και μιαν απηδιάν, δεκαεπτά ελαιόδενδρα εις θέσιν Μαυροπηδάλιον» (354/1839). Ακόμα «εν χωράφιον εις θέσιν Κουλουράδικου, εντός της Αρεόπολης και ενός συνοικίου, ενεχόμενον και εις το αλώνιον, συνορεύει ανατολ. με Γεώργιον Γρουσουζάκη, δυτικά με Μ. Ντουλφάκο και από τα πλευρά με Ρέμπο και Π. Ντραγωνάκη, εν όμοιον εις θέσιν Κατάλυμα πλησίον εις το κατάστημα του σχολείου, λούρα καλούμενον, συνορεύει με Γκιταριάνους, Ν. Παπαδάκον, Σταύρον Κωσταβέλην και δημόσιον δρόμον, εν όμοιον μιας καναβός εις θέσιν Μεγάλα Λιθάρια εντός της Αρεοπόλεως, συνορεύει με Αγριοδημιάνους, Γκιταριάνους, Νικολού Κουτζουλιέρενα, δημόσιον δρόμον, εν όμοιον ενός συνοικίου εις θέσιν Λουχαριαίς, συνορεύει με Καρutzιάνους, Γρηγ. Κουτζουλιέρην και Ν. Παπαδάκον» (362/1840). Έη το «τον αγρόν των κείμενον εις θέσιν Λακώματα κατά το ήμισυ, κοιλών δύο. Έναν όμοιον εις θέσιν Σταφυλά κατά το ήμισυ, ενός κοιλού, έναν όμοιον εις θέσιν Μεγάλα λιθάρια κατά το ήμισυ, κοιλών τεσσάρων, ένα όμοιον εις θέσιν Ξηρόλακας κατά το ήμισυ, ενός κοιλού, ένα όμοιον εις θέσιν Καλαμάκια κατά το ήμισυ, δύο κοιλών, έναν όμοιον εις θέσιν Παλαιόχωραν κατά το ήμισυ, ενός κοιλού, ένα όμοιον εις θέσιν Χαληκάρη, κατά το ήμισυ, κοιλών δύο, έναν όμοιον εις θέσιν Ρετζίκα κοιλών έξ, κατά το ήμισυ, ένα όμοιον εις θέσιν Δυρόν κατά το ήμισυ, δυο κοιλών, ένα όμοιον, εις θέσιν Σπήλιον, κατά το ήμισυ, ενός κοιλού, ένα ελαιοπερίβολον κείμενον εις θέσιν Σαμπατάκον κατά το ήμισυ με τους εαυτών συκίας, ένα όμοιον το ήμισυ κείμενον εις θέσιν Κουλουράδικα με τα ελαιόδενδρά του και δεξαμενή» (138/1841).

Επίσης η προίκια περιελάμβανε και ζώα, όπως «μίαν ημιόναν, μίαν αγελάδαν,

21. Μέτρο χωρητικότητας δημητριακών.

εν δαμάλιον, δύο χοίρους» (226/1841), «και τα ζώα αυτών κατά το ήμισυ» (138/1841), «εξήκοντα πέντε πρόβατα...» (303/1848).

Οπωσδήποτε στην αγροτική οικονομία της άνδρης περιοχής του Οιτύλου η προίκα οφείλει να περιλαμβάνει το αλώνι και την υδροδεξαμενή: «ένα αλώνι εις θέσιν Κούλουβα» (354/1839), «ήμισυ αλώνι εις Άγιον Ηλίαν με την εν αυτώ ημίσειαν ελαίαν», (327/1848), «ημίσειαν υδροδεξαμενήν (κιστέρναν)» (362/1840), «την ενταύθα κειμένην οικίαν ... με την δεξαμενήν της και προαύλιον της» (138/1841).

Σημαντικό οικονομικό στοιχείο της περιοχής είναι οι οικίες, συνήθως με την αυλή τους, τον κήπο τους, το φουρνόσπιτο: υπάρχουν μόνο στο 1/3 των δικαιωμάτων αυτών: Οι οικίες βρίσκονται:

Δύο στην Αρεόπολη: «η μεν χήρα του ποτέ Αναστασίου Κουτζουλιέρη ότι δούσα την θυγατέρα της Αντωνίαν προς τον ρηθέντα Κουράκον εις νόμιμον σύζυγόν του κατά τους Θεούς και Ιερούς νόμους παραδίδει εις αυτόν δια προίκα της.....μίαν οικίαν κειμένην εις Παλαπιάνικα εντός της Αρεοπόλεως με την περιοχήν της, αυλήν, κήπον και συμπεριλαμβάνουσαν και ένα φουρνόσπιτον παρακείμενον αυτής, συνορευόμενον με Νικόλαο και Γρηγόριο Κουτζουλιεριάνους...» (αριθ. 362/1840). Και «ο Κουράκος (Λεοντακανός) αρραβωνιασθείς εις νόμιμον σύζυγόν του την θυγατέρα αυτών (Μιχαήλ Δημάκος, Αντωνία Ξανθού Μπουλιγαράκη-Δημάκου), Σταμάταν, παρακινούνται σήμεραν από οικείαν θέλησιν και γνώμην απαραβίαστον να τη δόσωσι εις νόμιμον και τελείαν αυτής προίκα τα ακόλουθα κτήματά των: την ενταύθα κειμένην οικίαν των συνορευομένην με την του Αγριοδημιάνου και με αλώνιον του Αγίου Ηλιού, με την δεξαμενήν της και προαύλιον της...» (αριθ. 138/1841).

Μία στον Πύργο: «μία οικίαν εντός του χωρίου Πύργου με την περιοχήν της» (Ευστράτιος Χιουτέας-Ελένη Βουλμενέα, αριθ. 226/1841).

Μία στην Πάνιτσα: «μία οικίαν με το σύνορόν της» (Γεώργιος Παπαδάκος Χαδιαράκος-Αρχοντού Ξαρχουλίτσα, αριθ. 125/1846).

Μία στο Οίτυλο: «ημίσειαν οικίαν με το προαύλιον αυτής και κήπον» (Ξανθός Παμπονηρέας-Σταμάτα Τζουπρίτζα, αριθ. 303/1848).

Τον εκχρηματισμό πλέον της κοινωνίας της Μάνης αποκαλύπτει η τάση να δίδονται και χρήματα, εκτός από τα υπόλοιπα κινητά και ακίνητα «να παραδώση επίσης δια την φθαρείσαν πρώτην προίκα της δραχμάς τριακοσίας είκοσι» (354/1839),

«με εννεακοσίας δραχμάς, εξ ων τας μεν τριακοσίας έδωσεν εις τον Γεώργιον Π. Μαριολάκον καθώς και τα ανωτέρω αναφερόμενα φορέματα μετά την τελετήν του Γάμου και ομολόγησαν ενώπιόν μου και των μαρτύρων οι Συμβαλλόμενοι, τας δε εξακοσίας δραχμάς εμέτρησεν ο Παναγιώτης Δραγονάκης εις τον Γεώργιον Π. Μαριολάκον σήμεραν ενώπιον μου» (82/1845), «εις μετρητά δραχμάς δύο χιλιάδας πεντακοσίας, την ημέραν της τελετής του Γάμου των χωρίς να επιφέρει την παραμικρήν αντίστασιν ή βραδύτητα» (199/1845), «έλαβε δια προίκαν

αυτής της συζύγου του από τους γονείς της, ήτοι τον πενθερόν αυτού Χ. Δημήτριον Μπουδούρην και την πενθεράν του Μαρίαν Καλαμούκη, τάλληρα ισπανικά τριακόσια, επρόσφερε δε και ούτος εις την σύζυγόν του ταύτην δια προγάμου δωρεάν πραγματικά τάλληρα ισπανικά εκατόν και ένδεκα περίπου δουμπίας Πορτογαλίας και εν σταυρόν χρυσούν τάλληρα ισπανικά περίπου δεκαπέντε και επειδή ταύτην την χρηματικήν προίκαν ως προγάμου δωρεά της διαληφθείσης» (375/1840), «εις ομόλογα και χρήματα δύο χιλιάδας γρόσια ή οκτακοσίας δραχμάς» (303/1848).

Αυτό ακριβώς εκφράζει και η στεναχώρια της Παναγιώτας Πιέρρου Κοψάφτη «χήρα του ποτέ Αναστασίου Κουτζουλιέρη ότι δούσα την θυγατέρα της Αντωνίαν προς τον ρηθέντα Κουράκον εις νόμιμον σύζυγόν του κατά τους Θείους και Ιερούς νόμους παραδίδει εις αυτόν δια προίκα της, κατά την προτέραν υπόσχασίν της, με το να μην ευρίσκειται εις κατάστασιν να δώση μετρητά εις άλλον ως έδωσεν της προτέρας της Σοφούλας συζύγου του Αντωνίου Καστανάκου τα εφεξής ακίνητα κτήματα» (Αριθ. 362/1840).

Τέλος θα πρέπει να σταθούμε στο προικοσύμφωνο αριθ. 254/1842, στο οποίο ο Πέτρος Μελικουνάκος ζητάει από τον αρραβωνιαστικό της κόρης του Αγγελίνας, Δημήτριο Πουλημενάκο, να του εγγυηθεί ότι «όσα ακίνητα και κινητά πράγματα της αποθανούσης συζύγου του και μητρος, της Πανώριας Γιαννίτζας, εκποίησεν εις τρίτους δι ανάγκην της οικογενείας του θέλει να είναι υπό της θυγατρος του ταύτης ακαταζήτητος, άμα όπου ήθελε ενηλικιωθεί και ούσα επειδή αυτή ανήλικος, παρίσταται αντί αυτής ο σύζυγός της και οποίος εξέφρασεν οικειοθελώς και ευχαρίστως ότι αν η συζυγός του αυτή ενηλικιωθείσα θελήσει να απαιτήσει αποζημίωσιν από τον πατέρα της και πεθερόν του τούτον δια την εκποίησιν των μητρικών της πραγμάτων, εγγυάται αυτός να τον αποζημιεί μέχρι λεπτού και ότι του υπόσχεται να μη πράξη κατ' αυτού τίποτε η σύζυγός του, της οποίας την συγκατάθεσιν έλαβε διότι το τίμημα αυτών εδαπάνησεν εις ζωοτροφήν αυτής και της μητρος της και υπέρ της ψυχής της, κατά το ισχύον έθιμο εις την πατρίδα των, επομένως και αυτή ανεθρόφη εντίμως και επεριποιήθη φιλοφρόνως από αυτόν».

Τα λίγα έστω, λοιπόν, αυτά έγγραφα της περιόδου 1837-1848 ανάμεσα στους κατοίκους των Δήμων Οιτύλου, Καρουυπόλεως, Μαλευρίου Λεύκτρου και Κολοκυνθίου αποδεικνύουν την ύπαρξη επίσημων προικοσυμφώνων ήδη από το 1839²² και προσθέτουν με τη σειρά τους περισσότερα κοινωνικο-οικονομικά στοιχεία για την περιοχή της Μάνης των αρχών του 19ου αιώνα.

22. Αλεξιάκης Ε.Π., *ό.π.*, σ. 288

Abstract

The marriage contracts and the “contracts for substitution of the dowry”, that were drawn up by Itylo’s notaries, who were also magistrates, between 1837 and 1848 are kept in the General State Archives – Archives of Laconia. They provide us with important social, economic and cultural data about this area: Names, professions, places of birth for the notaries, witnesses, those giving and those receiving dowry and the contents of the dowry (clothes, houses, fields etc). These transactions give us insight into the way of the life in the small society of Itylo at the beginning of 19th century.

ΤΟ ΜΟΝΟΤΑΞΙΟ ΔΙΔΑΣΚΑΛΕΙΟ ΣΠΑΡΤΗΣ (1924 - 1929)

Λαμπρινή Σκούρα
Δρ Πανεπιστημίου Αθηνών
Ειδική επιστήμονας του Πανεπιστημίου Αθηνών

Περίληψη

Η εργασία αυτή αναφέρεται στην ιστορία και το έργο του Μονοτάξιου Διδασκαλείου Σπάρτης, το οποίο λειτούργησε κατά την πενταετία 1924-1929, στο πλαίσιο της προσπάθειας της Πολιτείας για ταχεία εκπαίδευση δασκάλων, προκειμένου να καλύψει τα μεγάλα κενά που είχαν δημιουργηθεί στα δημοτικά σχολεία των Νέων κυρίως Χωρών (Μακεδονίας-Θράκης).

Το παραπάνω Διδασκαλείο ήταν ένα πολύ καλά οργανωμένο ανώτερο εκπαιδευτικό ίδρυμα που λειτούργησε με υποδειγματικό τρόπο, χάρις στην προσωπικότητα και την αφοσίωση του Διευθυντή του Μιχ. Μιχαλόπουλου αλλά και των εννοϊκών εξωτερικών συνθηκών που υπήρχαν (κατάλληλο κτήριο, κ.λπ.). Είχε αναπτύξει πέραν από το παιδαγωγικό και ένα σημαντικό κοινωνικό έργο, με διάφορες εκδηλώσεις (γιορτές, εκθέσεις, κ.λπ.), γι' αυτό και έτυχε της στήριξης και αποδοχής της τοπικής ηγεσίας και του Σπαρτιατικού λαού.

Εισαγωγή

Κατά την τρίτη δεκαετία του 20ού αιώνα τα θέματα της εκπαίδευσης των δασκάλων βρίσκονταν στο επίκεντρο των ενδιαφερόντων των πιο γνωστών παιδαγωγών, οι οποίοι εξέφραζαν τις απόψεις τους και πρότειναν λύσεις για τη βελτίωσή της. Κατά την περίοδο αυτή και ιδιαίτερα κατά το διάστημα 1924-1929, που αποτελεί και το χρονικό πλαίσιο της παρούσας έρευνας, παρατηρείται το φαινόμενο της πολυτυπίας των Διδασκαλείων, της παράλληλης δηλαδή λειτουργίας διαφόρων τύπων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, τα οποία είχαν την ευθύνη της προπαρασκευής των υποψηφίων να ακολουθήσουν το διδασκαλικό επάγγελμα.

Τύπος Διδασκαλείων ήταν και τα Μονοτάξια, τα οποία ιδρύθηκαν,¹ τον Ιούλιο

1. Ν.Δ. 27-7-1923, «περί ιδρύσεως Μονοτάξιων Διδασκαλείων», Φ.Ε.Κ. 217/6-8-1923, τεύχ. Α'. Πρέπει να αναφερθεί ότι Μονοτάξια Διδασκαλεία είχαν λειτουργήσει, μετά από εισήγηση του Γληνού, για πρώτη φορά, κατά το σχολικό έτος 1913-1914. Η θεσμοθέτησή τους τότε προκάλε-

του 1923, με σκοπό οι απόφοιτοί τους να καλύψουν τα μεγάλα κενά που υπήρχαν στα δημοτικά σχολεία των Νέων κυρίως Χωρών.² Ο υπουργός Παιδείας Κ. Γόντικας στην εισηγητική έκθεση του ιδρυτικού νομοσχεδίου επισήμανε την άμεση ανάγκη ίδρυσης των Διδασκαλείων αυτών επειδή 1200 σχολεία, κυρίως της Μακεδονίας παρέμειναν κλειστά ενώ περισσότεροι από 1500 δάσκαλοι ήταν απλά απόφοιτοι Α΄ τάξης Γυμνασίου ή Γ΄ τάξης Ελληνικού Σχολείου³ κι αυτό γιατί, η Πολιτεία, μετά την προσάρτηση των Νέων Χωρών, αναγκάστηκε να αντιμετωπίσει το οξύ αυτό πρόβλημα με το διορισμό δασκάλων μειωμένων προσόντων ως προσωρινών.⁴ Επίσης, αναγκάστηκε να προχωρήσει στην αναγνώριση των δασκάλων που υπηρετούσαν επί τουρκοκρατίας, στις απελευθερωθείσες Νέες Χώρες, καθώς και των δασκάλων που κατέφυγαν στην ελεύθερη πατρίδα μετά την Μικρασιατική καταστροφή και την εκκένωση της Ανατολικής Θράκης, γεγονός που δημιούργησε «ποικιλία...παμμεγίστη στο διδακτικό προσωπικό της δημοτικής εκπαίδευσης».⁵

Στα Μονοτάξια Διδασκαλεία μπορούσαν να εγγραφούν απόφοιτοι Γυμνασίου ή Πρακτικού Λυκείου σε αντίθεση με τα Πολυτάξια, στα οποία οι μαθητές εγγράφονταν πριν ολοκληρώσουν τις γυμνασιακές τους σπουδές. Οι μαθητές των Μονοτάξιων Διδασκαλείων, κατά τη διάρκεια της φοίτησής τους, μισθοδοτούνταν με ένα είδος υποτροφίας που αντιστοιχούσε στις αποδοχές του «προσωρινού δημοδιδασκάλου»,⁶ ενώ είχαν υποχρέωση μετά την αποφοίτησή τους να υπηρετήσουν ως δάσκαλοι σε σχολεία των Νέων Χωρών τουλάχιστον επί τριετία. Από το σχολικό έτος 1926-1927 η υποχρέωση αυτή έπαυσε να ισχύει, για τους απόφοιτους των Μονοτάξιων Διδασκαλείων της Παλαιάς Ελλάδας και των Νησιών, ενώ δεν καταβάλλονταν

έντονες αντιδράσεις (κυρίως για την εισαγωγή αποφοίτων γυμνασίου), οι οποίες ανάγκασαν το Γληνό να τα υπερασπισθεί με μια σειρά άρθρων (Γληνός Δ., *Άπαντα*, τόμ. Β΄: 1910-1914, Αθήνα, Θεμέλιο 1983, σ.165-182).

2. Τα Μονοτάξια Διδασκαλεία ιδρύθηκαν, αμέσως μετά τη σταθεροποίηση των συνόρων της χώρας με τη Συνθήκη της Λωζάννης (24-7-1923), μετά από έκθεση ειδικής επιτροπής, στην οποία η Επαναστατική Κυβέρνηση (Γονατά-Πλαστήρα) είχε αναθέσει τη μελέτη των εκπαιδευτικών ζητημάτων της χώρας. Με την έκθεση της Επιτροπής προτεινόταν, ακόμη, η επαναφορά της δημοτικής γλώσσας στις δύο πρώτες τάξεις του Δημοτικού Σχολείου, η συγγραφή βοηθητικών και οδηγικών βιβλίων για τους δασκάλους κ.ά. (Αντωνίου Χ., *Η εκπαίδευση των Ελλήνων δασκάλων (1828-2000)*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα 2002, σ.65).
3. Αιτιολογική έκθεση και Ν.Δ. περί Μονοτάξιων Διδασκαλείων, στο περ. *Εργασία*, τόμ. Α΄, τεύχ. 1/15-9-1923, σσ. 21,22. Ο υπουργός ευελπιστεί να λυθεί το οξύ αυτό πρόβλημα με την ταχύρυθμη εκπαίδευση δασκάλων δεν παύει όμως να θεωρεί ως ανεπαρκή τη μονοετή φοίτηση για τον «καλόν καταρτισμόν του Διδασκάλου», ο οποίος μπορεί να «επιτευχθή μόνον δια καλώς οργανωμένων πολυτάξιων Διδασκαλείων».
4. Για τη μόρφωση των δασκάλων των Νέων Χωρών, βλ. περ. *Εργασία*, τόμ.Α΄, τ. 3/15-10-1923, σ. 49.
5. Απόσπασμα Γενικής Εισηγητικής Έκθεσης Εκπαιδευτικών Νομοσχεδίων 1929 στο Μπουζάκης Σ.-Τζήκας Χρ., *Η κατάσταση των Διδασκάλων, Διδασκαλιστών και Νηπιαγωγών στην Ελλάδα. Η περίοδος των Διδασκαλείων, 1834-1933*, Αθήνα, Gutenberg, 1996, σ.638. Βλ. επίσης Αντωνίου Χρ., ό.π. σ. 66.
6. Ν.Δ. 27-7-1923, «περί ιδρύσεως...», ό.π., άρθρο, παρ 4.

σ' αυτούς και οι προαναφερθείσες αποδοχές.⁷ Τα παραπάνω Διδασκαλεία ιδρύονταν σε πόλεις, όπου λειτουργούσε πλήρες Γυμνάσιο ή Πρακτικό Λύκειο ή Διδασκαλείο Δημοτικής Εκπαίδευσης, προφανώς για να διευκολύνεται η προσέλευση των ενδιαφερόμενων μαθητών. Κάθε Μάιο, με πράξη του Υπουργού Παιδείας, μετά από πρόταση του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου, καθοριζόταν ο αριθμός των Μονοτάξιων Διδασκαλείων που θα λειτουργούσε κατά το επόμενο σχολικό έτος καθώς και η έδρα λειτουργίας τους, η οποία όμως δεν ήταν δυνατόν να παραμείνει στην ίδια πόλη πέραν της πενταετίας. Η ρύθμιση αυτή αποδεικνύει τον προσωρινό χαρακτήρα των παραπάνω Διδασκαλείων.

Ένα από τα Μονοτάξια Διδασκαλεία είναι και το υπό έρευνα εκπαιδευτικό ίδρυμα, το έργο του οποίου θα προσπαθήσω να προσεγγίσω μέσα: α) από το βιβλίο του Διευθυντή του Μιχ. Μιχαλόπουλου *Το Μονοτάξιο Διδασκαλείο Σπάρτης και η δημοδιδασκαλική μόρφωση*, το οποίο είχε εκδοθεί ως επετηρίδα του Διδασκαλείου, των σχολικών ετών 1925-26 και 1926-27 β) από έγγραφα και προφορικές μαρτυρίες και αναμνήσεις τριών σπουδαστών του, των Επ. Καφεντζή, Ηλ. Παπαθανασόπουλου και Αικ. Στρατάκου-Μέγγου, γ) από το σχετικό νομοθετικό πλαίσιο και δ) από την υπάρχουσα βιβλιογραφία. Η προσπάθειά μου για αναζήτηση περισσότερων στοιχείων, μέσω του τοπικού Τύπου της περιόδου εκείνης, με επιτόπια επίσκεψη στη Βιβλιοθήκη της Σπάρτης, την Εθνική Βιβλιοθήκη της Αθήνας και τη Βιβλιοθήκη της Βουλής δεν απέδωσε ιδιαίτερους καρπούς.⁸ Επίσης δεν μπόρεσα να εντοπίσω το Αρχείο του Διδασκαλείου (Πρακτικά Συλλόγου Καθηγητών, Μαθητολόγιο, κ.λπ.), από τα οποία θα αντλούσαμε περισσότερα στοιχεία, ιδιαίτερα για τον πρώτο χρόνο λειτουργίας του Διδασκαλείου, υπό τη διεύθυνση του Κλ. Κουμανταράκη. Γι' αυτό θεωρώ ότι έχει ιδιαίτερη αξία το προαναφερθέν βιβλίο του Μιχ. Μιχαλόπουλου, χωρίς το οποίο ελάχιστα θα γνωρίζαμε για το έργο του βραχύβιου αλλά υποδειγματικού Διδασκαλείου της Σπάρτης.

Η ίδρυση του Μονοτάξιου Διδασκαλείου Σπάρτης και το μαθητικό δυναμικό του

Το Μάιο του 1924, ένα χρόνο δηλαδή μετά τη θεσμοθέτηση των Μονοτάξιων Διδασκαλείων, με Διάταγμα που υπογράφεται από τον πρώτο Πρόεδρο της Ελληνικής Δημοκρατίας⁹ Παύλο Κουντουριώτη και τον «πρώτο δημοκρατικό»

-
7. Π.Δ. 10-3-1926, «περί καθορισμού έδρας του Μονοτάξιου Διδασκαλείου Αθηνών...», Φ.Ε.Κ. 97/18-3-1926, άρθρο 1.
 8. Από τον τοπικό Τύπο της εξεταζόμενης περιόδου εντόπισα την εφημερίδα *Παλλακωνική* του έτους (β) 1926-1927 και πλησιέστερα προς την περίοδο αυτή τα *Σπαρτιατικά Νέα* του έτους (Α) 1934-.
 9. Μετά τις εκλογές της 16ης Δεκεμβρίου 1923, στις οποίες πήραν την πλειοψηφία οι Βενιζελικοί ο βασιλιάς Γεώργιος εγκαταλείπει την Ελλάδα κι ο Ναύαρχος Κουντουριώτης αναλαμβάνει την

υπουργό Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως Ιωάννη Λυμπερόπουλο προστίθενται στα ήδη λειτουργούντα έξι Μονοτάξια Διδασκαλεία της χώρας άλλα δύο, της Μυτιλήνης και της Σπάρτης.¹⁰ Η ίδρυση του τελευταίου –γιατί περί ίδρυσης πρόκειται και όχι περί μεταφοράς, όπως άλλοτε είχε αναφερθεί¹¹– αποδίδεται στον προαναφερθέντα Λάκωνα υπουργό,¹² ο οποίος ήταν μέλος του Εκπαιδευτικού Ομίλου και ασπαζόταν το πρόγραμμά του. Η επιλογή του στη θέση του υπουργού Παιδείας χαιρέτιστηκε με ιδιαίτερη χαρά από το διδασκαλικό κόσμο και δημιούργησε προσδοκίες για προοδευτικές αλλαγές στην εκπαίδευση επί των ημερών του.¹³ Έτσι και στην προκειμένη περίπτωση επιβεβαιώνεται η άποψη του καθοριστικού ρόλου που παίζει ο τοπικός παράγοντας στην επιλογή της έδρας ενός εκπαιδευτικού ιδρύματος.

Η ίδρυση του Μονοτάξιου Διδασκαλείου Σπάρτης θεωρείται σημαντικό επίτευγμα γιατί κατά την περίοδο εκείνη στην Πελοπόννησο λειτουργούσαν ήδη άλλα δύο Διδασκαλεία, το Τριτάξιο Διδασκαλείο Τριπόλεως και το Μονοτάξιο Διδασκαλείο Πύργου. Το τελευταίο μάλιστα, κατά το σχολικό έτος 1924-1925, είχε διαιρεθεί σε δύο Τμήματα, λόγω της μεγάλης προσέλευσης μαθητών,¹⁴ φαινόμε-

αντιβασιλεία. Ο Βενιζέλος που δεν ήταν υπέρ της αβασιλευτής Δημοκρατίας, προσπάθησε, ξαναπαίρνοντας την εξουσία, ν' αναβάλει τη λύση του καθεστωτικού ζητήματος, αλλά μπροστά στη σταθερή δημοκρατική ανηλικίτευση που είχε ως ηγέτη της τον Παπαναστασίου αναγκάστηκε να υποχωρήσει. Ο Παπαναστασίου σχημάτισε νέα Κυβέρνηση και η Βουλή στις 25-3-1924 κήρυξε την πρώτη Ελληνική Δημοκρατία, με πρώτο Πρόεδρο τον αντιβασιλιά Κουντουριώτη ενώ το δημοψήφισμα του Απριλίου έδωσε στο νέο καθεστώς τα δύο τρίτα των ψήφων (Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Θεμέλιο, 1976, σ.127).

10. Π.Δ. 30-5-1924, «περί λειτουργίας κ.λπ. Μονοταξίων Διδασκαλείων», Φ.Ε.Κ. 143, τεύχ. Α'. Με το ίδιο διάταγμα είχε προβλεφθεί η συνέχιση της λειτουργίας των υπόλοιπων έξι μονοτάξιων διδασκαλείων Καστοριάς, Ιωαννίνων, Πύργου, Χανίων, Αθηνών και Σεργίων. Η έδρα του τελευταίου είχε μετατεθεί, για το σχολικό έτος 1924-1925, στην Αλεξανδρούπολη.

11. Λέφας Χρ., *Ιστορία της Εκπαιδύσεως*, Αθήνα, Ο.Ε.Σ.Β., 1943, σ. 240.

12. Ο Ιωάννης Λυμπερόπουλος είχε γεννηθεί στη Σπάρτη το 1874, σπούδασε ιατρική στο Παρίσι και δίδαξε Παθολογία στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας επί δέκα χρόνια. Ήταν ιδρυτικό μέλος της Πολιτικής Ομάδας των Κοινωνιολόγων και έγινε Υπουργός Παιδείας στην Κυβέρνηση Παπαναστασίου. Επί της υπουργίας του (από 12 Μαρτίου 1924 έως 25 Ιουλίου 1924), κατατέθηκε σχέδιο στη Βουλή για ίδρυση του Πανεπιστημίου της Θεσσαλονίκης και θεσμοθετήθηκε η μετεκπαίδευση λειτουργών της Μέσης Εκπαίδευσης στο εξωτερικό με κρατικές υποτροφίες (Επ. Καφεντζή, «Το Μονοτάξιο Διδασκαλείο Σπάρτης. Αναμνήσεις ενός Σπουδαστή», περ. *Λακωνικά*, Αθήνα, έτος ΚΕ', Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1987, τεύχ. 135, σ. 27).

13. Περ. *Εργασία*, τόμ. Α', τεύχ.11-12/15-30 Φεβρουαρίου 1924, σ. 274.

14. Π.Δ. 22 /10/1924 «περί διαιρέσεως διδασκαλείων κ.λπ.», Φ.Ε.Κ. 271/30-10-1924. Συγκεκριμένα στις εισαγωγικές εξετάσεις του Μ.Δ. Πύργου είχαν προσέλθει και επιτύχει περισσότεροι από 90 μαθητές, ενώ από το ιδρυτικό διάταγμα ο προβλεπόμενος ανώτερος αριθμός για τη λειτουργία ενός Μονοταξίου Διδασκαλείου ήταν ο αριθμός σαράντα (30 αγόρια και 10 κορίτσια). Ο ιδρυτικός νόμος προέβλεπε ως απαραίτητη προϋπόθεση λειτουργίας ενός Μ.Δ. την εγγραφή τουλάχιστον 10 μαθητών, διαφορετικά το Διδασκαλείο μπορούσε να συγχωνευθεί με άλλο ή να καταρ-

νο που παρατηρείται σε όλα τα Μονοτάξια Διδασκαλεία.¹⁵ Στο Μ.Δ. Σπάρτης, κατά το σχολικό έτος 1925-1926 είχαν υποβληθεί 130 αιτήσεις, προσήλθαν και έλαβαν μέρος στις εξετάσεις 117 μαθητές, από τους οποίους πέτυχαν 90, αριθμός που δικαιολογούσε κάλλιστα τη λειτουργία και δεύτερου Τμήματος. Προτιμήθηκε όμως για λόγους οικονομίας να αυξηθεί ο αριθμός των εγγραφόμενων μαθητών σε 60 (40 αγόρια και 20 κορίτσια), ενώ οι υπόλοιποι επιτυχόντες παραπέμφθηκαν για να εγγραφούν στα Μ.Δ. της Μυτιλήνης και της Αθήνας. Αλλά και κατά την επόμενη σχολική χρονιά, το 1926-1927, υπήρξε μεγαλύτερη προσέλευση μαθητών στο Μ.Δ. Σπάρτης και γράφτηκαν τελικά 60 μαθητές (44 αγόρια, 16 κορίτσια). Ο αριθμός αυτός ασφαλώς δικαιολογεί το χαρακτηρισμό της Πελοποννήσου ως «δασκαλότοπου» από το Διευθυντή του υπό έρευνα Διδασκαλείου Μιχ. Μιχαλόπουλου.¹⁶

Οι πίνακες¹⁷ που ακολουθούν μας δίνουν μια εικόνα για την καταγωγή αλλά και την κοινωνική προέλευση των μαθητών του Μονοτάξιου Διδασκαλείου Σπάρτης.

Καταγωγή εγγεγραμμένων μαθητών κατά το σχολικό έτος 1926-1927

Τόπος καταγωγής	Αριθμός μαθητών	Ποσοστό %
Λακωνία	35	58,3
Αρκαδία	10	16,6
Μεσσηνία	6	10
Άργος	5	8,3
Ναύπλιο	1	1,66
Ολυμπία	1	1,66
Σύμη-Δωδεκανήσου	1	1,66
Καισάρεια (πρόσφυγας)	1	1,66
Σύνολο	60	100%

Παρατηρώντας τον παραπάνω πίνακα διαπιστώνουμε ότι οι περισσότεροι μαθητές προέρχονται από το νομό της Λακωνίας. Ένας μικρός αριθμός μαθητών προέρχεται από το νομό Αρκαδίας, μολονότι στην έδρα του νομού αυτού, την Τρί-

γηθεί. Ωστόσο δεν εφαρμόστηκε ποτέ η προαναφερθείσα νομοθετική διάταξη. Αντίθετα σε πολλά μονοτάξια διδασκαλεία λειτούργησε και δεύτερο Τμήμα. Στο Μ.Δ. Αθηνών, κατά την πρώτη χρονιά, ο αριθμός αυτός έφθασε τους 175.

15. «Μονοτάξια Διδασκαλεία», Άρθρο, περ. *Εργασία*, τόμ. Α', τεύχ. 2/30 Σεπτεμβρίου 1923.

16. Μιχαλόπουλος Μιχ., *Το Μονοτάξιον...* ό.π., σ. 7.

17. Τα στοιχεία αντλήθηκαν από το: Μιχαλόπουλος Μιχ., *Το Μονοτάξιον...* ό.π., σσ. 7-12 και 18-46.

πολη, λειτουργούσε ήδη τριτάξιο διδασκαλείο. Αυτό αποδεικνύει ότι πραγματικά ήταν δέλεαρ για τους αποφοίτους του Γυμνασίου ο μικρός χρόνος φοίτησης των Μ.Δ. αλλά και η χορήγηση υποτροφίας από το Κράτος. Ένας μικρός επίσης αριθμός μαθητών προέρχεται από τους νομούς Μεσσηνίας και Αργολίδος, ενώ δεν έλειψαν οι μεμονωμένες περιπτώσεις μαθητών που προέρχονταν από την μακρινή Κασάρεια και τα Δωδεκάνησα. Αλλά και η Αικ. Στρατάκου-Μέγγου, μαθήτρια του Διδασκαλείου κατά το σχολικό έτος 1928-1929, μας πληροφορεί για την καταγωγή των συμμαθητών της: «Τα παιδιά είχανε έρθει από τα Λαγκάδια ..., τη Βυτίνα..., τη Δημητσάνα..., τα Κύθηρα..., τη Μεσσήνη..., το Ξηροκάμπι... Από την Τρίπολη πολλοί αλλά ιδίως από τα Λαγκάδια... Μένανε σε δωμάτια, ... άλλοι σε κάνα σπίτι, δεν είχαν να πληρώσουν». ¹⁸ Τέλος, ο Μιχαλόπουλος μας δίνει την πληροφορία ότι επί συνόλου 180 εγγεγραμμένων μαθητών, κατά τα σχολικά έτη 1924-1925, 1925-1926 και 1926-1927, οι εκατόν σαράντα επτά (ποσοστό 81,6 %) προέρχονταν από χωριά και μόνον τριαντατρείς (ποσοστό 18,3%) προέρχονταν από πόλεις.

**Αναλογίες ως προς το επάγγελμα των γονέων εγγεγραμμένων μαθητών
κατά τα σχολικά έτη 1925-26 και 1926-27**

επάγγελμα γονέων	αριθμός μαθητών	ποσοστό %
γεωργοκτηματίες	54	45
εμπορευόμενοι	16	13,3
δημόσιοι υπάλληλοι (από αυτούς 0,84 δάσκαλοι)	15	12,5
επιστήμονες (ιατροί, φαρμακοποιοί)	2	1,6
εργάτες	13	10,8
ορφανοί	20	16,6
Σύνολο	120	100%

Από τον πίνακα αυτό διαπιστώνουμε ότι οι μισοί σχεδόν μαθητές ήταν παιδιά γεωργοκτηματιών. Ακολουθούσαν σε ποσοστά τα παιδιά των εμπορευόμενων, των εργατών και των δημοσίων υπαλλήλων, από τα οποία τα περισσότερα (ποσοστό 84%) ήταν παιδιά δασκάλων. Τα παιδιά των επιστημόνων ήταν μόλις

18. Γαβαλά Π., «Γ.Α.Κ. - Αρχεία... Το Μονοτάξιο...», ό.π., σ. 449, 452. Η δασκάλα Αικ. Στρατάκου-Μέγγου είχε καταθέσει την προφορική της μαρτυρία στην ερευνητρια-προϊοσταμένη των Γ.Α.Κ. - Αρχείων Λακωνίας κ. Πέπη Γαβαλά στις 2-5-2001, σε ηλικία 92 ετών.

1,6%, ποσοστό που επιβεβαιώνει την άποψη ότι οι δάσκαλοι προέρχονταν κατά κανόνα από κατώτερες κοινωνικές τάξεις.¹⁹

Για να γίνει δεκτός ένας υποψήφιος στο Μονοτάξιο Διδασκαλείο έπρεπε, πέραν από την πλήρωση ορισμένων τυπικών προϋποθέσεων (απολυτήριο εξατάξιου Γυμνασίου ή Λυκείου, υγεία-αρτιμέλεια, ηλικία²⁰) να προσέλθει σε εξετάσεις που διενεργούσε ο Σύλλογος των Καθηγητών του ίδιου του Διδασκαλείου ή και μόνος του ο Διευθυντής σε περίπτωση που δεν είχαν διορισθεί ή δεν ήταν παρόντες κατά το χρόνο των εξετάσεων άλλοι καθηγητές ή διδάσκαλοι. Οι υποψήφιοι εξετάζονταν στην Έκθεση και σ' ένα νεοελληνικό κείμενο έμμετρο ή πεζό. Αξιοσημείωτο είναι ότι ο κάθε υποψήφιος εξετάζόταν σε ξεχωριστό θέμα, μετά από κλήρωση που διενεργούσε, λίγο πριν τις εξετάσεις, ο Σύλλογος των Καθηγητών.²¹ Από την Αικ. Στρατάκου-Μέγγου μαθαίνουμε ότι, κατά το σχολικό έτος 1928-1929, στο μάθημα της Έκθεσης οι υποψήφιοι εξετάστηκαν στο θέμα: « Το ένα χέρι νίβει το άλλο και τα δυο το πρόσωπο». Η ίδια εξετάστηκε χωριστά, λόγω ασθένειάς της κατά την καθορισμένη ημέρα των εξετάσεων, στο θέμα: «Κάθε αρχή και δύσκολη».²² Οι επιλεγόμενοι μετά την εγγραφή τους στο Διδασκαλείο και την παρακολούθηση του προβλεπόμενου κύκλου μαθημάτων προσέρχονταν σε απολυτήριες εξετάσεις, γραπτές και προφορικές, ενώπιον του Συλλόγου των καθηγητών και διδασκάλων, υπό την προεδρία του διευθυντού του Διδασκαλείου. Στους επιτυγχόντες το Διδασκαλείο χορηγούσε πτυχίο «κατά τον τύπο των απολυτηρίων των αποφοίτων του πολυτάξιου Διδασκαλείου Μαρασλείου».²³ Οι απόφοιτοι των Μονοτάξιων Διδασκαλείων εξομοιώνονταν καθόλα με τους αποφοίτους των Πολυτάξιων.²⁴

Διδασκόμενα Μαθήματα - Διδακτικό Προσωπικό

Το πρόγραμμα των Μονοτάξιων Διδασκαλείων,²⁵ περιελάμβανε έναν ετήσιο κύκλο παιδαγωγικών-ψυχολογικών και τεχνικών μαθημάτων καθώς και πρακτικών ασκήσεων που πραγματοποιούσαν οι μαθητές σε πρότυπα δημοτικά scho-

-
19. Για την κοινωνική προέλευση των δασκάλων βλ. περισσότερα στο Ι.Ε. Πυργιωτάκης, *Η Οδύσσεια του διδασκαλικού επαγγέλματος*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Κυριακίδη, 1982, σ. 176.
 20. Β.Δ. 20-9-1923, «περί ηλικίας μαθητών εις Μονοτάξια Διδασκαλεία», Φ.Ε.Κ. 257/12-9-1923. Η απαιτούμενη ηλικία ήταν 25 ετών ή 30 ετών εφόσον ο υποψήφιος είχε απολυθεί των τάξεων του στρατού.
 21. Β.Δ.8-9-1923, «περί εισιτηρίων εξετάσεων εις Μονοτάξια Διδασκαλεία», Φ.Ε.Κ. 279/3-10-1923.
 22. Γαβαλά Π., «Γ.Α.Κ. - Αρχαία... Το Μονοτάξιο...», ό.π. σ. 452.
 23. Δ. 27/5/1924 «περί εξετάσεων μονοτάξιων διδασκαλείων», Φ.Ε.Κ. 122/29-5 1924, τ. Α', άρθρο 10. Δείγμα Απολυτηρίου του Μονοτάξιου Διδασκαλείου Σπάρτης Βλ. στο Π. Γαβαλά. «Γ.Α.Κ.- Αρχαία...», ό.π., σ. 457.
 24. Ν.Δ. 27-7-1923, «περί ιδρύσεως...ό.π., άρθρο 7.
 25. Β. Δ. 2-2-1924, «περί του προγράμματος των Μονοτάξιων Διδασκαλείων», Φ.Ε.Κ. 26/7-2-1924,τ.Α'.

λεία. Ο νομοθέτης είχε δώσει δηλαδή βαρύτητα στην επαγγελματική κατάρτιση των μαθητών των Μ.Δ., αφού ήδη αυτοί ως απόφοιτοι Γυμνασίου διέθεταν την απαιτούμενη γενική μόρφωση. Για το λόγο αυτό τα λεγόμενα Τεχνικά ή Πρακτικά μαθήματα (Καλλιγραφία, Ιχνογραφία, κ.λπ.) κάλυπταν το 53% επί των συνολικού χρόνου εβδομαδιαίας διδασκαλίας του προγράμματος (85 ώρες και για τα δύο εξάμηνα), τα Παιδαγωγικά με την Ψυχολογία και τις Πρακτικές Ασκήσεις κάλυπταν το 37,6%, ενώ το υπόλοιπο ποσοστό 9,4% το κάλυπταν τα μαθήματα της Γεωπονίας-Ζωοτεχνίας και Υγιεινής-Πρώτων Βοηθειών. Οι ώρες των παιδαγωγικών μαθημάτων και της ψυχολογίας θεωρούνταν αρκετές για διεξοδική διδασκαλία και εισαγωγή των σπουδαστών σε βάθος όχι μόνον των παιδαγωγικών προβλημάτων αλλά και εκείνων που σχετίζονταν με «την υπόστασιν και την σύνθεσιν της κοινωνίας και την θέσιν του διδασκάλου εις αυτήν».²⁶ Στο Μονοτάξιο Διδασκαλείο Σπάρτης, διδάχθηκαν όλα τα μαθήματα του προγράμματος, ως εξής:

Σχολικό έτος 1925-1926

Διδάσκοντες	Διδασκόμενα Μαθήματα
Μ. Μιχαλόπουλος: Διευθυντής	Ψυχολογία, Γενική και Ειδική Διδακτική, Γενική Παιδαγωγική, Διδακτικές Ασκήσεις ²⁷
Π. Παναγάκος: Καθηγητής των Τεχνικών	Καλλιγραφία, Ιχνογραφία, Χειροτεχνία, Μουσική
Γ. Μπουραζάνης: Καθηγητής Γυμναστικής στο Γυμνάσιο Σπάρτης	Γυμναστική
Παν. Μπούρας: Νομογεωπόνος	Γεωπονικά
Π. Δούκας: Σχολίατρος	Υγιεινή και Πρώτες Βοήθειες

Σχολικό έτος 1926-1927

Δίδαξαν όλοι οι παραπάνω(πλην του Π. Μπούρα) καθώς και οι:

Ι. Φράγκος: Υπολοχαγός	Κώδικα στρατιωτικών και ναυτικών εισφορών ²⁸
Ι.Α. Παναγιωτόπουλος: Καθ. Μουσικής	Φωνητική, Μουσική

26. Ν. Καραχρίστος, *Επετηρίς του Μονοταξίου Διδασκαλείου Σερών*, Θεσσαλονίκη 1924, σ. 31.

27. Οι διδακτικές ασκήσεις διεξάγονταν στα Α' και Β' Δημοτικά Σχολεία Αρρένων της Σπάρτης καθώς και στο σχολείο των Θηλέων, αφού δεν υπήρχαν πρότυπα δημοτικά σχολεία προσαρτημένα στα μονοτάξια διδασκαλεία (βλ. περισσότερα σχετικά με το θέμα, στο Σκουτερόπουλος Ι., *Η αξία... ό.π.*, σ. 42).

28. Σκοπός του μαθήματος αυτού, που είχε εισαχθεί για πρώτη φορά στα Προγράμματα των Διδα-

Από το παραπάνω διδακτικό προσωπικό, μόνον ο Διευθυντής κατείχε μόνιμη θέση στο Διδασκαλείο. Οι υπόλοιποι ήταν Καθηγητές ή δάσκαλοι άλλων σχολείων της πόλης ή δημόσιοι υπάλληλοι και δίδασκαν με συγκεκριμένο επιμίσθιο. Οι Παν. Μπούρας και Πέτρος Δούκας διέκοψαν τη διδασκαλία, λόγω περικοπής του επιμίσθιου, στα πλαίσια των αιματηρών οικονομικών της δικτατορίας Πάγκαλου. Για το διδακτικό προσωπικό της πρώτης σχολικής χρονιάς καθώς και για τις δύο τελευταίες δεν έχουμε στοιχεία, εκτός από το ότι ο πρώτος Διευθυντής του Διδασκαλείου ήταν, όπως ήδη έχω αναφέρει ο Κλέανθος Κουμανταράκης (μετέπειτα Διευθυντής του Πολυτάξιου Διδασκαλείου Κοζάνης), τον οποίο διαδέχθηκε ο Μιχ. Μιχαλόπουλος. Η Αικ. Μέγγου, που φοίτησε κατά τη σχολική χρονιά 1928-1929, αναφέρει ως δάσκαλο της Χειροτεχνίας «το Σακελλαρόπουλο».²⁹ Επίσης αναφέρεται ότι, μετά την αποχώρηση Μπούρα, δίδαξε «αυτοπροαιρέτως προσφερθείς» ο μελισσοκόμος του νομού Σωτ. Μοσχοβάκης μαθήματα μελισσοκομίας και ο Βαφειάδης μαθήματα «μεταξοσκωληροτροφίας».³⁰

Η ψυχή πάντως του Διδασκαλείου ήταν ο Διευθυντής του Μιχ. Μιχαλόπουλος. Όπως προκύπτει από το συγγραφικό του έργο αλλά και μαρτυρίες των τριών μαθητών του που ήδη ανέφερα, ήταν δραστήριος, εργατικός, κοινωνικός, με κύρος, ιδέες, θέσεις, προτάσεις, και ευρεία παιδαγωγική μόρφωση. Η Αικ. Στρατάκου-Μέγγου μας λέει: «Το 1925 ήτανε Δ/ντής ένας Μιχαλόπουλος από τα Λαγκαδία, πάρα πολύ καλός. Αυστηρός, αλλά κράτησε το σχολείο πολύ πολύ καλά. Τις νύχτες επί παραδείγματι πήγαινε στα σπίτια να δή τι κάνουνε τα παιδιά, μην παίζουνε χαρτάκια... μην γυρίζουν».³¹ Ο Ηλίας Παπαθανασόπουλος γράφει: «Τη δεύτερη χρονιά ως το 1929 που καταργήθηκε», εννοεί το Διδασκαλείο, «διευθυντής του υπήρξεν ο κατά πάντα αξιοσεβάστος Μιχάλης Π. Μιχαλόπουλος, από τα Λαγκαδία της Γορτυνίας... Ο άξιος αυτός διευθυντής, και το «άξιος» δεν είναι απλό σχήμα λόγου, μετέβαλε ριζικά την όψη του Διδασκαλείου. Εβελτίωσε τις συνθήκες της λειτουργίας του και το κατέστησε ίδρυμα λίαν προσφιές στην αξιολογη και νοικοκυρεμένη Σπαρτιατική και γενικότερα τη Λακωνική κοινωνία. Πρώτα-πρώτα κατέργησε τα θρανία. Έφτιαξε ατομικά τραπέζια με συρτάρι και παρέδιδε στον κάθε σπουδαστή το κλειδί του... Ωργάνωσε, στον απέραντο αυλόγυρο, γήπεδο αθλοπαιδιών και απέραντο σχολικό κήπο... Ίδρυσε εστιατόριο με κοινό για όλους τους σπουδαστές φαγητό, στην προμήθεια των μα-

σκαλείων κατά το σχολικό έτος 1926-1927, ήταν οι μελλοντικοί δάσκαλοι να έχουν προσανατολισθεί σε ορισμένες διατάξεις του κώδικα, ώστε να παρέχουν τη συνδρομή τους στους κοινοτικούς άρχοντες, οι οποίοι στα χωριά είχαν μικρή μόρφωση και δεν τον εφάρμοζαν σωστά. Το Μ. Δ. Σ. είχε προτείνει την απαλλαγή των μαθητριών από τη διδασκαλία του μαθήματος αυτού με τη σκέψη, ότι ήταν απίθανο να «υποχρεωθούν να εκτελέσουν τα υπό τον κώδικος επιβαλλόμενα σκληρά έργα», όμως το Υπουργείο Παιδείας δεν δέχθηκε την πρόταση.

29. Γαβαλά Π., «Γ.Α.Κ. - Αρχαία... Το Μονοτάξιο...», ό.π., σ. 453.

30. Μιχαλόπουλος Μιχ., Το Μονοτάξιο, ...ό.π., σ. 29, 30.

31. Γαβαλά Π., «Γ.Α.Κ. - Αρχαία... Το Μονοτάξιο...», ό.π., σ. 452.

χειρικών σκευών και επίπλων του οποίου ήλθεν αρωγός η Δημοτική αρχή με τους αξιομνημόνευτους Δημάρχους Δημ. Μυλωνάκο και Ηλία Γκορτσολόγου³²...».³³ Ο Επαμ. Καφεντζής αναφέρει: «Οι σπουδαστές... δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στις δαπάνες για την αγορά του υλικού των σπουδών, το ενοίκιο και την υγιεινή και καλή διατροφή για έφηβους και εντατικά εργαζόμενους. Το ζήτημα αυτό έλυσε ο πρακτικός νους και η αγάπη που έτρεφε ο Διευθυντής για τους μαθητές του. Είχε αποκτήσει κύρος στη Σπαρτιατική Κοινωνία και φίλους ισχυρούς...».³⁴

Την προσωπικότητα όμως και το επιστημονικό επίπεδο του Μιχαλόπουλου μας παρέχεται η δυνατότητα να γνωρίσουμε και μέσα από τη συμμετοχή του, ως Διευθυντή πλέον του Διδασκαλείου Θηλέων Σερρών, στα Εκπαιδευτικά Συνέδρια του 1930 των Διευθυντών και Υποδιευθυντών των Διδασκαλείων Δημοτικής Εκπαιδεύσεως και Νηπιαγωγών.³⁵

Το Διδακτήριο του Μονοτάξιου Διδασκαλείου Σπάρτης

Ο σχολικός χώρος και η κτηριακή υποδομή αποτελούσε και εξακολουθεί να αποτελεί σημαντικό παράγοντα για την υλοποίηση του έργου ενός εκπαιδευτικού ιδρύματος.³⁶ Τα μονοτάξια διδασκαλεία δεν είχαν δικά τους διδακτήρια, αλλά λειτουργούσαν μέσα στα κτήρια άλλων σχολείων. Το Μονοτάξιο Διδασκαλείο Σπάρτης, όπως ο ίδιος ο Διευθυντής του αναφέρει, ευτύχησε να στεγασθεί σ' ένα μεγαλοπρεπές και λειτουργικό κεντρικό κτήριο, την Επαγγελματική Σχολή Σπάρτης, που είχε κτισθεί στις αρχές του 20ού αιώνα, μέσα σε μία έκταση 9 χι-

32. Ο Η. Γκορτσολόγου διαδέχθηκε τον Μυλωνάκο, ενώ επανεξελέγη δήμαρχος Σπάρτης το 1934 (Εφημ. *Σπαρτιατικά Νέα*, Σπάρτη, Έτος Α', αρ.21, 18-2-1934).

33. Παπαθανασόπουλος Ηλ., «Το Μονοτάξιο Διδασκαλείο Σπάρτης. Πνευματικό φυτόριο μιας άλλης εποχής», στο περ. *Λακωνικά*, Αθήνα, έτος Θ', Μάιος-Ιούνιος 1972, τεύχ. 51, σσ. 78, 80.

34. Καφεντζής Επ., «Το Μονοτάξιο,...», ό.π., σ.27.

35. Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας, *Τα Εκπαιδευτικά Συνέδρια του 1930*, Εποπτεία Αλέξης Δημαράς, Επιμέλεια Κώστας Καρακαλπάκης, Α' Έκδοση, Αθήνα 2004, σσ. 119-178. Στα Συνέδρια αυτά ο Μιχαλόπουλος παρουσίασε εισήγηση με θέμα: «Πως πρέπει να έχη το αναλυτικόν και το ωρολόγιον πρόγραμμα των πεντατάξιων Διδασκαλείων Δημοτικής Εκπαιδεύσεως;». Ένα ενδιαφέρον και επίκαιρο για την εποχή εκείνη θέμα, αφού ένα χρόνο πριν είχαν επιλεγεί από την Πολιτεία τα πεντατάξια Διδασκαλεία ως αποκλειστικός θεσμός για την κατάρτιση των δασκάλων. Στο πλαίσιο των ίδιων Συνεδρίων ο Μιχαλόπουλος έκανε παρεμβάσεις ενώπιον και του τότε Υπουργού Παιδείας Γ. Παπανδρέου, υποστηρίζοντας τις θέσεις του για το φλέγον κατά την εποχή εκείνη γλωσσικό ζήτημα (σσ. 383-391).

36. Για το θέμα αυτό Βλ. περισσότερα: Χρ. Σαΐτης, «Στάσεις των διευθυντών και εκπαιδευτικών απέναντι στη λειτουργία των συστεγαζομένων δημοτικών σχολείων», περ. *Διοικητική Ενημέρωση*, τεύχ. 27, Σεπτ. 2003.

λιάδων περίπου τετραγωνικών μέτρων στο νότιο άκρο της Σπάρτης, δεξιά του δρόμου Σπάρτης-Γυθείου.³⁷

Το Μονοτάξιο Διδασκαλείο Σπάρτης, που συστεγαζόταν με το Γυμνάσιο Αρρένων και το Ελληνικό Σχολείο Θηλέων, κατείχε τη μεσημβρινή πτέρυγα του κεντρικού κτηρίου και μάλιστα μία αίθουσα διδασκαλίας 70 περίπου τ.μ., η οποία χρησιμοποιείτο και ως αίθουσα ιχνογραφίας και ως εργαστήριο για ορισμένα είδη χειροτεχνίας. Ακόμη κατείχε άλλα επτά «δωμάτια» διαφόρων διαστάσεων, τα οποία χρησιμοποιούνταν ως γραφείο του συλλόγου, ως εργαστήριο ξυλοτεχνίας, ως μαγειρείο, ως οικοτροφείο-εστιατόριο των μαθητών, κ.λπ. Επίσης και ένα χώρο 700 τ.μ. στο βόρειο άκρο του περιβόλου, στο οποίο είχε εγκατασταθεί βόλεϊ μπόλ και λούν τένις, καθώς και σχολικός κήπος, που τον φρόντιζαν οι ίδιοι οι μαθητές.³⁸

Το 1926 έγινε προσπάθεια δήμευσης της Επαγγελματικής Σχολής Σπάρτης υπέρ της Αεροπορικής Αμύνης. Μετά όμως από έντονες διαμαρτυρίες του Δημοτικού Συμβουλίου Σπαρτιατών προς την Κυβέρνηση απεφεύχθη ο κίνδυνος αυτός.³⁹ Τότε αντιμετώπισε σοβαρό πρόβλημα και το οικοτροφείο του Διδασκαλείου, όταν ο Νομάρχης Λακωνίας Ζάχος διέταξε τη διάλυσή του για να εγκαταστήσει στο κτήριο πρόσφυγες. Χρειάστηκε μεγάλος αγώνας, καθώς και η μεσολάβηση της Δημοτικής Αρχής Σπάρτης και μάλιστα του ίδιου του Δημάρχου Δημ. Μυλωνάκου,⁴⁰ για να μεταπεισθεί ο Νομάρχης και να συνεχιστεί η λειτουργία του οικοτροφείου.⁴¹

37. Το κτήριο αυτό είχε ανεγερθεί με δαπάνες του ζευγους Ιωάννου και Αικ. Γρηγορίου, με στόχο να χρησιμοποιηθεί ως κλωστήριο και υφαντήριο μεταξωτών ειδών για τα κορίτσια και ως σχολείο σιδηρουργικής κ.λπ. για τα αγόρια, το δε κεντρικό οικοδόμημα ως κατοικία των μαθητευομένων. Δυστυχώς όμως λόγω θανάτου του ιδρυτού του και ανώμαλων περιστάσεων δεν ξεπλήρωσε πλήρως τον προορισμό του. Στο μεγαλοπρεπές αυτό κτήριο στεγάσθηκαν κατά καιρούς το Γυμνάσιο Αρρένων μέχρι την απόκτηση δικού του κτηρίου (1935) το Ελληνικό Σχολείο Θηλέων μέχρι την κατάργησή του (1930), η δημόσια Εμπορική Σχολή Σπάρτης (1945-1959), το Οικονομικό Γυμνάσιο (1959-67) και το Μ.Δ.Σ. (1924-1929). Το σπάνιο αυτό οίκημα –πραγματικό κόσμημα για την πόλη της Σπάρτης– παραχωρήθηκε στον Ο.Σ.Κ. την περίοδο 1965-1968 και τελικά κατεδαφίστηκε κατά την περίοδο της «επταετίας» και στη θέση του κτίστηκε το νέο Γυμνάσιο Θηλέων που αργότερα μετατράπηκε σε 2ο Γυμνάσιο και 2ο Λύκειο

38. Μιχαλόπουλος Μιχ., Το Μονοτάξιον...ό.π.,σ. 14, Γαβαλά Π., «Γ.Α.Κ.-Αρχαία, Η εκπαίδευση...», ό.π., σ.140.

39. Μιχαλόπουλος Μιχ., *Το Μονοτάξιον...* ό.π., σσ. 16, 29.

40. Εφημ. *Παλλακωνική*, έτος β', Αθήνα 15-11-1926,σ. 4.

41. Ο Δημ. Μυλωνάκος χαρακτηρίζεται ως «φιλόπονος και προοδευτικός Δήμαρχος..., δίκαιος, τίμιος, πονετικός, ευσυνείδητος..., παρήγορος άγγελος». Εφημ. *Παλλακωνική*, έτος β', Αθήνα, 15-6-1926, σ.1.

Η οργάνωση του σχολικού βίου και η κοινωνική δράση του Διδασκαλείου

Η λειτουργία του Μονοτάξιου Διδασκαλείου Σπάρτης συμπίπτει με μια χρονική περίοδο που χαρακτηρίζεται από μια προσπάθεια μεταβολής των μεθόδων εργασίας και των προγραμμάτων των διδασκαλείων. Νέοι παιδαγωγικοί όροι, όπως σχολείο εργασίας, αυτοδιοίκηση, ενιαίο σχολείο κ.λπ. κυριαρχούν στο χώρο της εκπαίδευσης των δασκάλων.

Ένα χρόνο πριν, ο Δελμούζος προχωρούσε στην ίδρυση και οργάνωση της Σχολικής Κοινότητας του Μαρασλείου Διδασκαλείου και έθετε σε εφαρμογή για πρώτη φορά στην ελληνική εκπαίδευση το θεσμό της μαθητικής αυτοδιοίκησης. Το άγνωστο αυτό σύστημα προσπάθησαν να ερευνήσουν και άλλοι Διευθυντές Διδασκαλείων.

Ο Μιχ. Μιχαλόπουλος, με την ανάληψη των καθηκόντων του στο Διδασκαλείο της Σπάρτης, έθεσε ως στόχο την ανάπτυξη ενός «υποδειγματικού» διδασκαλείου. Από κοινού με τους μαθητές και με την εμπειρία που διέθετε από το Διδασκαλείο της Καστοριάς προχώρησε στην ίδρυση Μαθητικής Κοινότητας,⁴² στα πλαίσια της οποίας έγιναν «πολλά και μεγάλα έργα». Όπως η ίδρυση και καλλιέργεια σχολικού κήπου, η εκτροφή μεταξοσκωλήκων, η ίδρυση χειροτεχνικού εργαστηρίου, ποδοσφαιρικού συλλόγου, η ίδρυση σχολικής βιβλιοθήκης και η λειτουργία της υπό την ευθύνη των μαθητών, ο ομαδικός εκκλησιασμός των μαθητών, η ίδρυση και λειτουργία οικοτροφείου-συσσιτίου. Η λειτουργία συσσιτίου, που απασχόλησε και τα εκπαιδευτικά συνέδρια του 1930,⁴³ αποτελούσε ζωτικό θέμα για την εποχή εκείνη, γιατί πέρα από την οικονομική-υγιεινή ωφέλεια παρείχε και μορφωτική επίδραση στους μαθητές και κατά την άποψη του Διευθυντή του Διδασκαλείου συνέβαλε καθοριστικά στην απομάκρυνση των μαθητών από τα καφενεία και επιβλαβή κέντρα.⁴⁴ Το πόση σημασία έδινε στο θεσμό αυτό αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι τα μεσημέρια έτρωγε και ο ίδιος μαζί με τους μαθητές «το νόστιμο και πλούσιο φαγητό» που προετοίμαζε ο επιστάτης με τη βοήθεια της «υπηρέτριας».⁴⁵ Αξίζει να σημειωθεί ότι την ευθύνη λειτουργίας του συσσιτίου είχαν αναλάβει αποκλειστικά οι ίδιοι οι μαθητές, από την προκαταβολική συγκέντρωση χρημάτων, την προμήθεια των

42. Μιχαλόπουλος Μιχ., *Το Μονοτάξιον...* ό.π., σ. 49.

43. Κατά την άποψη του Μιχ. Μιχαλόπουλου (σ.57) αρνητικό στοιχείο για τις μαθητικές κοινότητες των μονοτάξιων διδασκαλείων ήταν «*το ενιαύσιον της φοιτήσεως*», το οποίο δεν επέτρεπε να αναπτυχθούν οι παραδόσεις και το όλο σχολικό πνεύμα που κληροδοτείται από τους παλαιότερους στους νεότερους μαθητές. Γι' αυτό ήταν υπέρ της ίδρυσης Μαθητικών Κοινοτήτων από τις κατώτερες όμως τάξεις.

44. Κέντρο...Τα Εκπαιδευτικά ...ό.π., σσ.458-460.

45. Μιχαλόπουλος Μιχ., *Το Μονοτάξιον...* ό.π., σ. 55.

τροφίμων, μέχρι και το σερβίρισμα στην ειδική αίθουσα του οικοτροφείου.⁴⁶

Στα πλαίσια της διοργάνωσης του σχολικού βίου πραγματοποιήθηκαν εκδρομές με διδακτικό και ψυχαγωγικό σκοπό και διοργανώθηκαν γιορτές, πέραν από τις καθιερωμένες εθνικές και σχολικές, όπως «επί τη εκατοετηρίδι του Πεσταλόνζι» κ.ά. Επίσης δόθηκαν από τους μαθητές θεατρικές παραστάσεις, οι εισπράξεις των οποίων ανέρχονταν στις 10000 δραχμές, ποσό καθόλου ευκαταφρόνητο για την εποχή εκείνη, αν λάβει κανείς υπόψη του ότι «τα εισοδήματα του σχολικού Ταμείου των Μονοταξίων Διδασκαλείων» μόλις έφθαναν τις 1800 δραχμές ετησίως.⁴⁷ Τα χρήματα αυτά διατέθηκαν από τους μαθητές για την αγορά σκευών και επίπλων του οικοτροφείου.⁴⁸ Ακόμη το Διδασκαλείο ενεθάρρυνε τη συμμετοχή των σπουδαστών σε καλλιτεχνικές εκδηλώσεις, όπως αυτές που διοργανώθηκαν από το Δήμο Σπάρτης για τις γιορτές του καρναβαλιού το 1926. Το Διδασκαλείο έλαβε μέρος με έξι άρματα, καθένα από τα οποία σατίριζε θέματα της εποχής. Τρία μάλιστα από τα άρματα αυτά βραβεύθηκαν με το ποσό των 900 δραχμών, το οποίο οι μαθητές πρόσφεραν υπέρ του σχολικού κήπου.⁴⁹ Το Διδασκαλείο της Σπάρτης δεν παρέλειπε να καλλιεργεί και το έθιμο της φιλοξενίας. Το 1926 υποδέχθηκε και φιλοξένησε επί 4 ημέρες 40 φοιτητές της Φιλοσοφικής Σχολής του Παν/μίου Αθηνών και επισκέφθηκαν από κοινού αρχαιολογικούς και άλλους χώρους.⁵⁰ Επίσης διοργάνωνε, όπως προβλεπόταν άλλωστε και από το αναλυτικό πρόγραμμα,⁵¹ ψυχαγωγικές συγκεντρώσεις μεταξύ των μαθητών και των διδασκόντων. Ιδιαίτερη αναφορά κάνει ο Μιχαλόπουλος για το «τρικούβερτο γλέντι» που στήθηκε στις 9 Ιουλίου 1927, τελευταία ημέρα του σχολείου, κατά την οποία δεν έλειψαν και οι συναισθηματικά φορτισμένοι αποχαιρετιστήριοι λόγοι.⁵² Η συναισθηματική φόρτιση οφειλόταν και στο γεγονός ότι το Διδασκαλείο διατελούσε υπό μετάθεση⁵³ πρόβλημα που φαίνεται ότι τελικά ξεπεράστηκε. Λίγες μέρες πριν στη σχολική γιορτή επί τη λήξει των μαθημάτων, στις 3 Ιουλίου 1927, το Διδασκαλείο παρουσίασε και μια πολύ πλούσια χειροτεχνική έκθεση με έργα των μαθητών, αφού η νέα τότε παιδαγωγική απέδιδε «εξέχουσαν θέσιν εις την ανάπτυξιν των χειροτεχνιών».⁵⁴

46. Στον ίδιο, σ. 48.

47. Περισσότερα για το θέμα Βλ. Μιχαλόπουλος Μιχ., α) *Η ζωή ενός Διδασκαλείου κατά το σχολικό έτος 1924-1925*, Αθήνα 1925, σσ. 61-83 και β) *Το Μονοτάξιον...* ό.π., σ. 46-51.

48. Μιχαλόπουλος Μιχ., *Το Μονοτάξιον...* ό.π., σ. 87.

49. Στον ίδιο, σ. 65.

50. Στον ίδιο, σσ. σ. 28, 29, 66. Οι μαθητές φρόντιζαν ιδιαίτερα το σχολικό κήπο, γι' αυτό και η προμήθεια υλικών και εργαλείων, απαραίτητων για την καλλιέργεια αυτού, είχε προτεραιότητα.

51. Μιχαλόπουλος Μιχ., *Το Μονοτάξιον...* ό.π., σ. 95-97.

52. Β. Δ. 2-2-1924, «περί του προγράμματος...» ό.π., Γενικά Οδηγία.

53. Μιχαλόπουλος Μιχ., *Το Μονοτάξιον...* ό.π., σσ. 95-97.

54. Στον ίδιο, σ. 86.

Όμως για την κοινωνική δράση του Διδασκαλείου και την επαφή του με το Σπαρτιατικό λαό θεωρώ προτιμότερο να παραθέσω τις μαρτυρίες των ίδιων των σπουδαστών του. Ο Επ. Καφεντζής 60 χρόνια μετά γράφει: «Το Μονοτάξιο Διδασκαλείο Σπάρτης ... πρόσφερε με την παρουσία του πολλές υπηρεσίες στη Λακωνία και ιδιαίτερα στην κοινωνική και πνευματική ζωή της πόλης. ... Οι μαθητές του Διδασκαλείου με την αξιοπρεπή και άψογη συμπεριφορά τους ... απόσπασαν τον έπαινον και την επιδοκιμασία των κατοίκων της πόλης, οι οποίοι και σαν άτομα και σαν ομάδες ή σύλλογοι στάθηκαν πολύ κοντά στο διδασκαλείο, το αγάπησαν και το συνέτρεξαν... Οι εορτές του Διδασκαλείου αποτελούσαν γεγονός για την πόλη. Το ίδιο και οι διαλέξεις και προ πάντων οι εκθέσεις... Πολλά κορίτσια καλών οικογενειών αποφοίτησαν από αυτό χωρίς να αποβλέπουν σε επάγγελμα παρά μόνο για να ωφεληθούν από τη μορφωτική του λειτουργία».⁵⁵ Ένα χρόνο αργότερα ο ίδιος σπουδαστής σημειώνει: «Η κοινωνία της Σπάρτης ... αγάπησε το Διδασκαλείο, γιατί με τις εκδηλώσεις του, ... τις συναυλίες του, ... τις αθλοπαιδιές, ... τις εκδρομές του... και προπάντων με την εκπαιδευτική και κοινωνική του δράση ακτινοβολούσε στην πόλη σαν ανώτερο εκπαιδευτικό ίδρυμα...».⁵⁶ Τέλος ο Ηλ. Παπαθανασόπουλος, αναπολεί: «Οι διάφορες εκδηλώσεις του Μ.Δ. Σπάρτης, εκθέσεις χειροτεχνίας με χιλιάδες εκθέματα, οι θρησκευτικές εορτές με ομιλίες, απαγγελίες και τραγούδια, οι θεατρικές παραστάσεις και οι εκδρομές του, που έδιναν χρώμα και ζωή, ήταν μοναδικές και νοσταλγεί πραγματικά κανείς και θέλει να γυρίσει να ματαξαναζήσει εκείνη την υπέροχη σχολική εποχή».⁵⁷

Από όσα ήδη ανέφερα ελπίζω να μπόρεσα να δώσω το στίγμα των προτεραιοτήτων που δινόταν στην εκπαίδευση των δασκάλων από το Μονοτάξιο Διδασκαλείο Σπάρτης, το οποίο, όπως αναφέρει ο Διευθυντής του και όπως προκύπτει από στοιχεία που έχω ήδη εκθέσει, ήταν «αύταρκτες σχολείο», από τα καλύτερα μονοτάξια Διδασκαλεία της χώρας.⁵⁸ Τα εκπαιδευτικά δηλαδή ιδρύματα, τα οποία αποδείχθηκαν επιτυχής εκπαιδευτικός θεσμός, αφού μέσα σε λίγο χρόνο και με μικρές δαπάνες έδωσαν στην Πολιτεία ένα σημαντικό αριθμό πολύ καλά καταρτισμένων δασκάλων που κάλυψαν επείγουσες ανάγκες της εποχής. Ωστόσο τα μονοτάξια Διδασκαλεία δεν έπαυσαν να θεωρούνται «ως δραστικόν μεν, αλλά πάντως μέτρον ανάγκης»,⁵⁹ γι' αυτό και όταν ολοκλήρωσαν το σκοπό της

55. Το Διδασκαλείο της Σπάρτης είχε δώσει ιδιαίτερη βαρύτητα στα μαθήματα των Δραστηριοτήτων. Αρχεί να σημειωθεί ότι κατά το σχολικό έτος 1926-27 στο πλαίσιο του μαθήματος της Χειροτεχνίας κατασκευάσθηκαν 2.500 χειροτεχνικά έργα ενώ της Ιχθυογραφίας 5.500 περίπου έργα από τους μαθητές (δηλαδή 100 έργα ανά μαθητή), από τα οποία τα 1400 είχαν εκτεθεί στην έκθεση της 3-7-1927. Επίσης στο πλαίσιο του μαθήματος της Μουσικής όλοι οι μαθητές υποχρεούνταν να μάθουν μανδολίνο (Μιχαλόπουλος Μιχ., *Το Μονοτάξιον...* ό.π., 20, 21, 26).

56. Καφεντζής Επ., «Το Μονοτάξιο... Ένα ανώτερο...», ό.π., σ. 15.

57. Καφεντζής Επ., «Το Μονοτάξιο... Αναμνήσεις...» ό.π., σ. 27.

58. Παπαθανασόπουλος Ηλ., «Το Μονοτάξιο...» ό.π., σ. 79.

59. Μιχαλόπουλος Μιχ., *Το Μονοτάξιον...* ό.π. σ. 97.

ιδρύσεώς τους καταργήθηκαν,⁶⁰ μεταξύ αυτών και το Μονοτάξιο Διδασκαλείο Σπάρτης. Άλλωστε είχε ωριμάσει πλέον η αντίληψη της ανάγκης εξάλειψης του φαινομένου της πολυτυπίας των διδασκαλείων, ανάγκης που υλοποιήθηκε (Ν. 4368/1929), στο πλαίσιο της μεταρρύθμισης Βενιζέλου, με τον καθορισμό ενός και μόνου εκπαιδευτικού ιδρύματος για την κατάρτιση των δασκάλων των πεντατάξιων διδασκαλείων ενιαίου τύπου.⁶¹

ΠΗΓΕΣ

- Ν.Δ. 27-7-1923, «περί ιδρύσεως Μονοτάξιων Διδασκαλείων», Φ.Ε.Κ. 217/6-8-1923.
 Β.Δ. 8-9-1923, «περί εισιτηρίων εξετάσεων εις Μονοτάξια Διδασκαλεία», Φ.Ε.Κ.279/3-10-1923.
 Β.Δ. 20-9-1923, «περί ηλικίας μαθητών εις Μονοτάξια Διδασκαλείων», Φ.Ε.Κ. 257/12-9-1923.
 Β.Δ. 2-2-1924, «περί του προγράμματος των Μονοταξίων Διδασκαλείων», Φ.Ε.Κ. 26/7-2-1924.
 Δ. 27/5/1924 «περί εξετάσεων μονοτάξιων διδασκαλείων», Φ.Ε.Κ. 122/29-5 1924.
 Π.Δ. 22 /10/1924 «περί διαιρέσεως διδασκαλείων κ.λπ.»,Φ.Ε.Κ. 271/30-10-1924.
 Π.Δ. 30-5-1924, « περί λειτουργίας κ.λπ. Μονοταξίων Διδασκαλείων», Φ.Ε.Κ. 143.
 Π.Δ. 10-3-1926, «περί καθορισμού έδρας του Μονοταξίου Διδασκαλείου Αθηνών...», Φ.Ε.Κ. 97/18-3-1926.
 Ν. 4358/1929 «περί καταργήσεως των μονοταξίων διδασκαλείων»,Φ.Ε.Κ. 285/16-8-1929.
 Ν. 4368/1929 «περί τροποποιήσεως του νόμου 3182...περί διδασκαλείων δημοτικής εκπαδεύσεως», Φ.Ε.Κ. 291/17-8-1929.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αντωνίου Χ., *Η εκπαίδευση των Ελλήνων δασκάλων (1828-2000)*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2002.
 Γαβαλά Π. «Γ.Α.Κ.-Αρχεία Ν. Λακωνίας. Πηγή έρευνας και μελέτης. Το Μονοτάξιο Διδασκαλείο Σπάρτης» στα: Πρακτικά Α΄ τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Σπουδών, Ξηροκάμπι Λακωνίας,13-16 Σεπτεμβρίου 2001, Αθήνα 2002, σσ.445-457.
 Γαβαλά Π., «Η εκπαίδευση στη Σπάρτη 19ος-20ος αιώνας», στο: *Η Σπάρτη ανάμεσα σε τρεις αιώνες 1834-2002*, Γενικός Συντονισμός, Επιμέλεια Κεμένων Φώντας ΛΑΔΗΣ, Καλλιτεχνική Επιμέλεια Ξανθήππη ΜΙΧΑ ΜΠΑΝΙΑ, Δήμος Σπαρτιατών, σσ. 135-141.

60. Αιτιολογική έκθεση και Ν.Δ. περί Μονοτάξιων...ό.π., σ.22. Αξιοσημείωτο είναι ότι τα Μονοτάξια Διδασκαλεία ιδρύθηκαν και καταργήθηκαν με την υπογραφή του ίδιου υπουργού Παιδείας, του Κ. Γόντικα.

61. Ν. 4358/1929 «περί καταργήσεως των μονοταξίων διδασκαλείων»,Φ.Ε.Κ. 285/16-8-1929, τ. Α΄.

- Γληνός Δ., *Άπαντα, τόμ. Β' (1910-1914)*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1983.
- Εργασία περ., τόμ. Α', τεύχ.1,2,3/1923, 11-12/1924.
- Εφημ. *Παλλακωνική*, Αθήνα, έτος Β', 1926-27.
- Εφημ. *Σπαρτιατικά Νέα*, Σπάρτη, έτος Α', 1934.
- Καφεντζής Επ., «Το Μονοτάξιο Διδασκαλείο Σπάρτης. Ένα ανώτερο εκπαιδευτικό ίδρυμα με έδρα τη Σπάρτη», στο περ. *Λακωνικά*, Αθήνα, έτος ΚΔ, Μάρτιος-Απρίλιος 1986, τεύχ.127, σσ.14-15.
- Καφεντζής Επ. «Το Μονοτάξιο Διδασκαλείο Σπάρτης. Αναμνήσεις ενός σπουδαστή», στο περ. *Λακωνικά*, Αθήνα, έτος ΚΕ, Νοέμβριος-Δεκέμβριος, 1987, τεύχ. 135, σσ.26-27.
- Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας, *Τα Εκπαιδευτικά Συνέδρια του 1930*, Εποπτεία Αλέξης Δημαράς, Επιμέλεια Κώστας Καρακαλιπάκης, Α' Έκδοση, Αθήνα 2004.
- Λέφας Χρ., *Ιστορία της Εκπαιδύσεως*, Αθήνα, Ο.Ε.Σ.Β. 1943.
- Μιχαλόπουλος Μιχ., *Η ζωή ενός Διδασκαλείου κατά το σχολικό έτος 1924-1925*, Αθήνα 1925.
- Μιχαλόπουλος Μιχ., *Το Μονοτάξιο Διδασκαλείο Σπάρτης και η Δημοδιδασκαλική μόρφωση*, Αθήνα 1927.
- Μπουζάκης Σ. - Τζήκας Χ., *Η κατάρτιση των Διδασκάλων, Διδασκαλισσών και Νηπιαγωγών στην Ελλάδα. Η περίοδος των Διδασκαλείων, 1834-1933*, Αθήνα, Gutenberg, 1996.
- Παπαθανασόπουλος Ηλ., «Το Μονοτάξιο Διδασκαλείο Σπάρτης. Πνευματικό φυτώριο μιας άλλης εποχής», στο περ. *Λακωνικά*, Αθήνα, έτος Θ', Μάιος-Ιούνιος 1972, τεύχ. 51, σσ. 78-81.
- Σβορώνος Ν., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Θεμέλιο, 1976.
- Σκούρα Λ., *Εκπαιδευτική Πολιτική στην κατάρτιση των δασκάλων κατά τον 20ό αιώνα (Φιλοσοφία-Θεσμοί)*, Αθήνα, Ε.Κ.Π.Α. 2001.
- Σκουτερόπουλος Ι., *Η αξία των Μονοτάξιων Διδασκαλείων και το Μονοτάξιο Διδασκαλείο Αθηνών κατά το σχολικό έτος 1924-1925*, Αθήνα 1925.

Abstract

The present report refers to the history and work of the one-class teacher-training college of Sparta, which ran from 1924 to 1929 in an endeavor of the state for a quick teacher training so as to cover many vacancies created in the primary schools, mainly of the New acquisitions (Macedonia and Thrace).

The above mentioned College was a well-organized higher educational institution which ran in an exemplary way due to its headmaster's, Mich. Michalopoulos', personality and loyalty as well as the existing favorable external conditions (proper building, etc). Apart from its pedagogical work, it had developed a substantial social work manifested in various ways (such as festivals, exhibits, etc) which is the reason why it was supported and accepted by the local authorities and the people of Sparta.

Η ΓΥΝΑΙΚΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΣΠΑΡΤΗ

Δημοσθένης Ι. Δασκαλάκης
Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών

Περίληψη

Η αρχαία Σπάρτη της κλασικής περιόδου αποτελεί μία ιδιαίτερη περίπτωση πόλης-κράτους. Υπάρχουν πολλά στοιχεία που την διαφοροποιούν από τις υπόλοιπες πόλεις-κράτη εκείνης της περιόδου. Μεταξύ αυτών ιδιαίτερα σημαντικά είναι όσα αφορούν την γυναίκα. Και, στον τομέα αυτό, η αρχαία Σπάρτη παρουσιάζει μία ιδιαιτερότητα. Ο μελετητής θα συναντήσει στη Σπάρτη τα κορίτσια να αθλούνται συχνά γυμνά από κοινού με τα αγόρια, να συμμετέχουν οι γυναίκες σε θρησκευτικές τελετές, να οργανώνουν διαδικασίες λατρείας προς τους θεούς, να διαθέτουν δικαιώματα ιδιοκτησίας και περιουσίας, να μπορούν να κληρονομούν και να κληροδοτούν. Θα συναντήσει κανείς γαμήλια έθιμα που αποκλίνουν από το πρότυπο της μονογαμίας, θα δει γυναίκες με αυξημένη πολιτική επιρροή, μοντέλο γυναίκας συζύγου και μητέρας με αισθητική αντίληψη και κώδικα ηθικής που μπορεί να σοκάρει ή να προκαλεί. Και όλα αυτά, υποταγμένα στον πρωταρχικό ρόλο της γυναίκας, που είναι η τεκνοποίηση, η ευγονία, η αναπαραγωγή, δηλαδή, στρατιωτών ικανών για τη στρατοκρατική κοινωνία της Σπάρτης.

Η δημιουργία μιας καλύτερης εικόνας για την κοινωνία της αρχαίας Σπάρτης προϋποθέτει την συγκέντρωση και συστηματική αξιολόγηση και αξιοποίηση των πληροφοριών που υπάρχουν για τις Σπαρτιάτισσες, γιατί και οι γυναίκες, όπως και οι άνδρες, στο πλαίσιο της κοινωνίας της Σπάρτης, έπρεπε να εκπληρώσουν συγκεκριμένους ρόλους και λειτουργίες μέσα στον κόσμο που ήσαν ενταγμένες. Εάν, δε, αυτό ισχύει για κάθε κοινωνία για την κοινωνία της αρχαίας Σπάρτης ισχύει ακόμα περισσότερο. Είναι αδόκιμο, δηλαδή, να μιλάμε για ιστορία της αρχαίας Σπάρτης χωρίς να αναγνωρισθεί ο ρόλος των γυναικών και η συμμετοχή τους στα δρώμενα της πόλης.¹ Αυτό αποτέλεσε για μένα και την μεγάλη πρόκληση. Καθώς η πολυπραγμοσύνη, πιστεύω, ότι δεν υποδηλώνει σοβαρότητα, συνηθίζω να περιορίζομαι στην εξέταση φαινομένων και καταστάσεων που αφορούν το αντικείμενό μου, που αφορούν την σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία. Δεν θα

1. Baltrusch E., *Σπάρτη: Η ιστορία, η κοινωνία και ο πολιτισμός της αρχαίας λακωνικής πόλης*, Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2003, σ. 94.

μπορούσα, όμως, να διανοηθώ ένα συνέδριο για την ιστορία και τον πολιτισμό της αγαπημένης μας Λακωνίας, στο οποίο, εξετάζοντας μεταξύ άλλων σημαντικών θεμάτων την αρχαία Σπάρτη, δεν θα υπήρχε μια προσέγγιση για το ρόλο της γυναίκας. Για το ρόλο του μισού τουλάχιστον ιστορικού υποκειμένου που παράγει την ιστορία και τον πολιτισμό κάθε κοινωνίας. Η διαφοροποιημένη, λοιπόν, σε σχέση με τον άνδρα θέση της γυναίκας στην κοινωνία, διαχρονικά από την αρχαία μέχρι και την σύγχρονη κοινωνία, νομιμοποιεί κατά συνέπεια, θεωρώ, κάθε κοινωνιολόγο να ασχοληθεί με την έμφυλη διάσταση των κοινωνικών, πολιτικών και ενδοοικογενειακών ανισοτήτων, ανεξαρτήτως χρονικής περιόδου αναφοράς. Η γυναίκα στην αρχαία Σπάρτη, όπως θα δούμε παρακάτω, παρέμεινε ενεργός και σημαίνον πρωταγωνιστής, αντίθετα μάλιστα ίσως με ό,τι συνέβαινε στην υπόλοιπη αρχαία Ελλάδα. Πρωτίστως, όμως, σε κάθε ιστορική φάση παραμένει αντικείμενο ερωτικού πόθου και παράγοντας παραγωγής ιστορίας, όπως χαρακτηριστικά συνέβη στην ομηρική Σπάρτη με την ωραία Ελένη. Αυτοί οι λόγοι, δεν ξέρω αν είναι πολλοί. Για μένα πάντως είναι ισχυροί, εφόσον με έπεισαν να καταπιαστώ με το θέμα μου, η προσέγγιση μάλιστα του οποίου μπορεί να βοηθήσει τον μελετητή ουσιαστικά στο να αποκτήσει μια πλήρη εικόνα για το πώς κατόρθωσε μια ολιγάριθμη δωρική φυλή που είχε εχθρούς τριγύρω της, αλλά και εχθρούς υποτελείς στο εσωτερικό της, όχι μόνο να επιβιώσει, αλλά, συχνά, να διεκδικήσει πρωτεύοντα ρόλο στα τεκταινόμενα του αρχαίου ελληνικού κόσμου της κλασικής περιόδου. Προς το σκοπό αυτό θα επιχειρήσουμε να ανασυνθέσουμε την πραγματική κατάσταση των γυναικών της Σπάρτης σε επίπεδο όχι νομικό, αλλά καθημερινότητας, μέσα από την αξιολόγηση αρχαίων κειμένων που προβαίνουν σε πραγματική παρουσίαση και σε φαντασιακή αναπαράσταση της Σπαρτιάτισσας. Το έργο αυτό είναι εξαιρετικά δύσκολο για τους παρακάτω λόγους: Καταρχήν, ούτως ή άλλως, σε τέτοιου είδους μελέτες ελλοχεύει ο κίνδυνος σύγχυσης των πραγματικών και των θρυλικών στοιχείων, δηλαδή, σύγχυση της ιστορίας, του θρύλου και της ανεκδοτολογίας.²

Ειδικά, δε, για την περίπτωση της αρχαίας Σπάρτης, η οποία για πολλούς κλασικούς συγγραφείς απετέλεσε μία αντι-Αθήνα και ένα πρότυπο τέλειας πόλης εξαιτίας της λεγόμενης «σπαρτιατικής γοητείας», το εγχείρημα αυτό καθίσταται ακόμα πιο ρηξικέλευθο κινδυνεύοντας λιγότερο ή περισσότερο να απολήξει σε εύθραυστες κατασκευές. Επιπλέον, η αναφορά στην θρυλική αυτή πόλη και στις γυναίκες της είναι κάτι ακόμα πιο δύσκολο μιας που δεν διαθέτουμε καμία γραπτή πηγή προερχόμενη από την Σπάρτη που να αφορά την κλασική εποχή. Όταν, δε, κάποιος αρχαίος αναφέρεται μέσα στα κλασικά κείμενα της περιόδου εκείνης στη Σπάρτη και στους Σπαρτιάτες, αυτός συνήθως είναι ένας Αθη-

2. Καρζής Θ., *Η γυναίκα στην αρχαιότητα: Προϊστορία-Πολιτισμοί Ανατ. Μεσογείου-Ελλάδα Ρώμη*, Αθήνα, Εκδόσεις Φιλιππότη, 1997, σσ. 150-152.

ναίος ο οποίος παρουσιάζει και αποδίδει σε κάποιον Σπαρτιάτη τα λόγια τα οποία ο ίδιος φαντάζεται ότι ο τελευταίος έχει πει. Οι πηγές που σώζονται μας παρέχουν εξαιρετικού ενδιαφέροντος στοιχεία κυρίως για την εκπαίδευση των γυναικών, για τον γάμο, τα γαμήλια έθιμα και τις σχέσεις των δύο φύλων που αναδεικνύουν με τρόπο εξαιρετικά αποκαλυπτικό τον κώδικα ηθικής καθώς και την κοινωνική, οικονομική και πολιτική θέση της γυναίκας στην αρχαία Σπάρτη της κλασικής περιόδου. Από τα σωζόμενα κείμενα σημαντικότερα είναι: Πρώτον, η *Λακεδαιμονίων Πολιτεία* του Ξενοφώντος, ένα έργο των πρώτων δεκαετιών του 4ου π.Χ. αιώνα ενός φιλόλακωνα αρχαίου συγγραφέα, ο οποίος είχε γνωρίσει την σπαρτιατική πραγματικότητα. Δεύτερον, είναι το έργο του Αριστοτέλη *Πολιτικά*, όπου ο μεγάλος αυτός φιλόσοφος προβαίνει σε μία ανάταξη της ωραιοποιημένης για τη Σπάρτη περιγραφής του Ξενοφώντα. Τρίτον, ακολουθεί το έργο «Βίος Λυκούργου», από το έργο *Βίοι Παράλληλοι* του ηθικολόγου συγγραφέα του 1ου μ.Χ. αιώνα Πλουτάρχου. Το έργο του αυτό του Πλουτάρχου, το οποίο εμπεριέχει μία πλούσια συλλογή πληροφοριών και ό,τι μπόρεσε να διασώσει η παράδοση για την ιστορία και τους θεσμούς της Σπάρτης, συμπεριλαμβάνει και μία μακροσκελή αναφορά για τις γυναίκες αυτής της πόλης προσφέροντας, όμως, πολύ πιο εξειδικευμένες από τον Ξενοφώντα πληροφορίες.³

Στην κλασική αρχαιότητα η κοινωνία, η πόλη-κράτος συγκροτείται από τους επιμέρους οίκους, τις επιμέρους οικογένειες, οι οποίες αποτελούνται από τον άνδρα-σύζυγο και τη γυναίκα-σύζυγο, καθώς επικρατούσε το σύστημα της μονογαμίας. Στην πόλη-κράτος, στην οποία πέραν των οίκων υπήρχαν και μέτοικοι, άκληροι, ξένοι και δούλοι, υπήρχε όπως σε κάθε κοινωνία καταμερισμός έργων. Ενώ βλέπουμε ο καταμερισμός των έργων μεταξύ των δύο φύλων στα ομηρικά έπη να στηρίζεται στην ισότητα, ενώ αρχικά βλέπουμε η εργασία των γυναικών να μην είναι υποτιμητικότερη από αυτήν των ανδρών, βαθμιαία το έργο του άνδρα-συζύγου που είναι τροφός και υπερασπιστής της οικογένειας αποκτά μεγαλύτερη κοινωνική αναγνώριση απ' ό,τι η δραστηριότητα της γυναίκας-συζύγου μέσα στον οίκο. Ένας καταμερισμός, ο οποίος δεν υπήρχε ανέκαθεν, δηλαδή, ο άνδρας να ασχολείται με τις εξωτερικές εργασίες, με τον πόλεμο και με την πολιτική και η γυναίκα να ασχολείται με αυτό που θα λέγαμε σήμερα οικιακά, αποτελεί πια το μοντέλο καταμερισμού των έργων μεταξύ των δύο φύλων, που επικρατεί κατά την κλασική περίοδο. Η αρχαία πολιτική θεωρία του Αριστοτέλη, αποτυπώνοντας αυτό το μοντέλο καθώς αποδίδει προτεραιότητα στις εργασίες του άνδρα που, όντας προικισμένος από την φύση, ασχολείται με την διοίκηση του οίκου και με την πολιτική, ενώ αντίθετα, υποτιμώντας την γυναίκα, την περιορίζει στις οικιακές εργασίες και στο ρόλο της μητέρας, φαίνεται ότι για τις συνθήκες

3. Mossé C., *Η γυναίκα στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2002, σσ. 88-90.

της ομηρικής περιόδου καθίσταται ριζοσπαστική, ενώ για την κλασική περίοδο εκφράζει τα δεδομένα που επικρατούν στις ελληνικές πόλεις πλην της Σπάρτης. Στην τελευταία, οι γυναίκες για ιδιαίτερους λόγους και κάτω από ιδιαίτερες συνθήκες φαίνεται ότι εκτός του ρόλου της μητέρας και των οικιακών εργασιών ασχολούνται και με την διοίκηση του οίκου ενώ, αντίθετα με τις άλλες αρχαίες Ελληνίδες, είχαν βαρύνοντα ρόλο και στα κοινά. Οι Σπαρτιάτες είχαν επιφυλάξει για τα νεαρά κορίτσια και για τις γυναίκες μια ζωή εντελώς διαφορετική από ό,τι οι άλλοι Έλληνες.⁴

Χαρακτηριστικά, και μάλιστα ξεκινώντας από το ζήτημα της εκπαίδευσης, τα κορίτσια περνούσαν και αυτά –όπως τα αγόρια– το χρόνο τους σε γυμναστήρια, με φυσική υγιεινή ζωή, με άθληση και σε μεγάλες υπαίθριες εορτές, γι' αυτό εξάλλου και φημίζονταν για την ρωμαλεότητα και την ομορφιά τους. Σκοπός αυτής της εκπαίδευσης των γυναικών, την οποία υποτίθεται ότι είχε προβλέψει ο Λυκούργος με την νομοθεσία του, καθώς και της άθλησής τους μαζί με τους άνδρες, ήταν να αποκτήσουν γερά σώματα και, έτσι, να κάνουν γερά παιδιά. Γράφει ο Ξενοφών στη *Λακεδαιμονίων Πολιτεία* ότι: «Όπως οι περισσότεροι τεχνίτες ζουν καθιστική ζωή, έτσι και από τα κορίτσια τους οι άλλοι Έλληνες απαιτούν να κάθονται ήσυχα και να υφαίνουν. Πώς όμως γίνεται από κοπέλες που ανατρέφονται έτσι να γεννήσουν κάτι έξοχο; Ο Λυκούργος, όμως, ήταν της γνώμης ότι οι δούλες φθάνουν για να ετοιμάζουν ρούχα και θεώρησε ότι το σπουδαιότερο έργο για τις ελεύθερες είναι να κάνουν παιδιά, γι' αυτό όρισε το θηλυκό γένος να γυμνάζεται εξίσου με το αρσενικό. Έπειτα και τις γυναίκες, ακριβώς όπως τους άνδρες, έβαλε να αγωνίζονται μεταξύ τους στο δρόμο και στην αντοχή, θεωρώντας ότι όταν και οι δύο είναι δυνατοί και τα παιδιά θα γίνονται πιο δυνατά».⁵ Και συμπληρώνει ο Πλούταρχος: «Τα σώματα των παρθένων ενίσχυσε με την άσκησιν εις τον δρόμον, την πάλιν και το ρίξιμον δίσκου και ακοντίου. Τούτο δε δια να λαμβάνει δυνατήν αρχήν εις δυνατά σώματα ο σπόρος των γενομένων και να βλαστάνει καλύτερον, αι ίδιαι δε να υπομένουν τους τοκετούς με ανδρείαν και να αγωνίζονται με ευκολίαν και αξιοπρέπειαν προς τους πόνους του τοκετού. Αφήρησε δε κάθε μαλθακότητα και παραμονήν υπό την σκιάν και θηλυπρέπειαν και συνήθισε τας νέας όχι ολιγότερον από τους νέους και εις τας πομπάς να λαμβάνουν μέρος γυμναί και εις μερικούς ναούς να χορεύουν και να τραγουδούν, ενώ ήσαν παρόντες οι νέοι και τας έβλεπον».⁶

4. Baltrusch E., ό.π., σσ. 87-88.

5. Ξενοφών, *Λακεδαιμονίων Πολιτεία*, I, 3-4, στο του ίδιου, *Άπαντα*, τ. 14, μτφρ. Φιλολογική Ομάδα Κάκτου, Σειρά: Αρχαία Ελληνική Γραμματεία «Οι Έλληνες», Αθήνα, Εκδόσεις Κάκτος, 1993, σσ. 83-85.

6. Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Λυκούργος», 14, μτφρ. Α. Λαζάρου, Σειρά: «Βιβλιοθήκη Αρχαίων Συγγραφέων», τ. 53, Αθήνα, Εκδόσεις Ι. Ζαχαρόπουλος, σ. 43.

Είναι προφανές πως αυτή η ισόκυρη⁷ αγωγή των κοριτσιών με τα αγόρια είχε στόχο, φαίνεται, την ευγονία.⁸ Και ανταποκρινόταν σε ένα πρότυπο και πλαίσιο λιτής ζωής για άνδρες και γυναίκες, το οποίο υπαγόρευε η στράτευση των ανδρών από πολύ νεαρή ηλικία και για το μεγαλύτερο μέρος της ενεργού ζωής τους. Όμως, μόνο η διατήρηση αυτού του στρατού επέτρεπε στη Σπάρτη να υπάρχει έτσι όπως την γνωρίσαμε στην ιστορία. Αυτό το πλαίσιο διαβίωσης διαμόρφωσε στη Σπάρτη διαφορετική αισθητική αντίληψη, από την υπόλοιπη Ελλάδα, σύμφωνα με την οποία τα πλούσια ρούχα και τα κοσμήματα χαλούσαν την φυσική ομορφιά. Για τη Σπαρτιάτισσα, η οποία σημειωτέον αντίθετα από τις άλλες Ελληνίδες δεν φορούσε καλύπτρα (μαντήλι για το κεφάλι) μέχρι να παντρευτεί, ήταν αρκετός ένας χιτώνας από τραχύ μαλλί, σχιστός-ανοιχτός από ολόκληρη τη μία πλευρά από τον ώμο μέχρι τα πόδια. Ο τρόπος ένδυσης υποδηλώνει όχι μόνο μία διαφορετική αισθητική αντίληψη αλλά και ένα διαφορετικό πλαίσιο και κώδικα ηθικής, Ένας Γάλλος μελετητής σημειώνει ότι «ο Λυκούργος δεν μπορούσε να επιβάλει στα κορίτσια τις ίδιες ασκήσεις με τους άνδρες χωρίς να τους αφαιρέσει κάθε τι που θα εμπόδιζε τις κινήσεις τους».⁹ Ένα είναι βέβαιο¹⁰ ότι η επίτευξη του στόχου της εκπαίδευσης των νεαρών Σπαρτιατισσών που ήταν η δημιουργία υγιούς σώματος και υγιών απογόνων για το στρατό της Σπάρτης, εφόσον επετύγχανε το σκοπό του, δικαιολογούσε, από ηθικής απόψεως, όχι μόνο ένα «αποκαλυπτικό» ένδυμα ή την γύμνωση των νεαρών Σπαρτιατισσών στους αγώνες, αλλά ακόμα καταστάσεις, έθιμα ή φαινόμενα τα οποία συνιστούν πρωτοφανή απόκλιση από την παράδοση της μονογαμίας των αρχαίων ελληνικών πόλεων. Μεταξύ των επικριτών της σπαρτιατικής αγωγής και των ελευθεριάζοντων ηθών συμπεριλαμβάνεται ο Σοφοκλής που αναφέρει «και τη νεαρή Ερμιόνη που της γλιστράει απ' τον ολόγυμνο μηρό ο άραφος χιτώνας», ο Ευριπίδης στην *Ανδρομάχη* (στ. 597-598), που αναφέρει για τις Σπαρτιάτισσες ότι «έξω απ' τα σπίτια τους με νέους πάνε, γυμνά τα μπούτια τους, ψηλά το ρούχο», ενώ ο Ίβυκος, λυρικός ποιητής του βου π.Χ. αιώνα, αποκαλεί τις Σπαρτιάτισσες «φαινομηρίδες».¹¹

Στον αντίποδα αυτών των απόψεων οι φιλολάκωνες συγγραφείς υποστηρίζουν ότι η γυμνότητα αυτή δεν είχε τίποτα το ενοχλητικό επειδή επρόκειτο για την αθλητική γυμνότητα.¹¹ Όπως, δε, χαρακτηριστικά λέει ο Πλούταρχος, επιδιώκοντας να δικαιολογήσει αυτό το φαινόμενο, «η γύμνωσις των παρθένων δεν είχε τίποτα το αισχρόν, διότι υπήρχεν εντροπή, έλειπε δε η ακολασία. Αντιθέτως, τα συνήθιζεν εις την αφέλειαν και εις την αγάπην της ευρωστίας και ενέπνεε ευγενές

7. Baltrusch E., ό.π., σ. 89.

8. Καρζής Θ., ό.π., σ. 161.

9. Μεταφρασμένο απόσπασμα από το βιβλίο του Barthelemy A., *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce*, Παρίσι, 1822, στο ό.π., σ. 155.

10. Ό.π.

11. Mossé C., ό.π., σ. 91.

φρόνημα εις τα κοράσια». ¹² Είναι προφανές ότι στο σημείο αυτό ο Πλούταρχος αναπαράγει τις απόψεις του Πλάτωνα ¹³ ότι οι εκλεκτές γυναίκες-συντροφισσες των ανδρών που θα είναι φύλακες της πόλης, απαλλαγμένες από κάθε άλλη δραστηριότητα θα ζουν έξω απ' το σπίτι και θα αθλούνται γυμνές. Γιατί υπάρχουν γυναίκες «ικανάι εκ φύσεως δια την φρούρησιν της πόλεως... οφείλουν λοιπόν αι γυναίκες των φρουρών και να γυμνωθούν, αφού αντί παντός άλλου φορέματος θα είναι ενδεδυμένα την αρετήν, και να λαμβάνουν μέρος εις τον πόλεμον και εις την φρούρησιν της πόλεως, χωρίς εις τίποτε άλλο να καταγίνονται». ¹⁴ Ο ίδιος, πάντως, ο Πλούταρχος συμπληρώνει ότι αυτά, δηλαδή, η από κοινού γύμνωσις αγοριών και κοριτσιών στους αγώνες γυμνοπαίδων «βεβαίως ήσαν παρορημητικά προς γάμον, δηλαδή αι πομπαί των παρθένων, η γυμνότης και οι αγώνες επι παρουσία των νέων, οι οποίοι προσηλκύνοντο, όπως λέγει ο Πλάτων, όχι από γεωμετρικάς (δηλαδή όχι από λογικές) αλλ' από ερωτικές ανάγκας». ¹⁵

Η εκπαίδευση και η εκγύμναση, γενικότερα η αγωγή των γυναικών στη Σπάρτη φαίνεται ότι ήταν ισότιμη και ισόκυρη με αυτή των αγοριών, γεγονός πρωτόγνωρο για τα ελληνικά δεδομένα, που ωστόσο δημιουργούσε αίγλη και φήμη στο πανελλήνιο. Παρότι τα πρώτα χρόνια της ηλικίας τους τα κορίτσια φαίνεται ότι τα περνούσαν στο σπίτι, όπως τα αγόρια τα ανέλαμβανε η πολιτεία από την ηλικία των επτά ετών, έτσι και για τα κορίτσια υπάρχουν στοιχεία ότι υπήρχε κάποια μορφή δημόσια εκπαίδευση που σε μικρή ηλικία και αυτά τα έβγαζε από το σπίτι. Η εκπαίδευση και των κοριτσιών στηριζόταν στην άσκηση του σώματος σε αγώνες, σε λατρευτικές διαδικασίες και σε θρησκευτικές τελετές. Μόνο στους Ολυμπιακούς Αγώνες δεν υπήρχε συμμετοχή των γυναικών, αν και γύρω στο 400 π.Χ. η Κυνίσκα, κόρη του βασιλιά Αρχιδάμου, παρότι ως εκτροφέας ίππων και όχι ως ιππέας, ωστόσο υπήρξε η πρώτη Ολυμπιονίκης, οπότε ακολούθησαν και άλλες. ¹⁶

Μέσα από αυτήν την αγωγή βλέπουμε να δημιουργείται η γυναίκα-θρύλος, που όχι μόνο γυμνώνεται στους αγώνες και στις παλαιστρες ή ανταγωνίζεται τους άνδρες, αλλά, παράλληλα, η μητέρα που αποδέχεται την θανάτωση των μη αρτιμελών παιδιών της στον Καιάδα, η μητέρα που στο πεδίο της μάχης μετράει τις πληγές στο πτώμα του νεκρού γιου της, το πρόσωπο της γυναίκας που ως μητέρα έβαλε το πρώτο λιθάρι για να φράξει την πόρτα του ναού, όπου είχε καταφύγει ικέτης ο προδότης της πατρίδας γιος της, όπως ακριβώς συνέβη στην περίπτωση του Πausανία, ή τέλος η μητέρα που απευθύνεται στο γιο της που φεύγει

12. Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Λυκούργος», 14, ό.π., σ. 43.

13. Mossé C., ό.π., σ. 91 και σ. 143.

14. Πλάτων, *Πολιτεία*, Βιβλίον Ε', μτφρ. Ι. Ν. Γρυπάρη, Βιβλιοθήκη Αρχαίων Ελλήνων Συγγραφέων, Αθήνα, σσ. 183-184.

15. Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Λυκούργος», 15, ό.π., σ. 45.

16. Baltrusch E., ό.π., σσ. 89-90.

για τον πόλεμο με τα λόγια «Ἡ τάν ἢ ἐπὶ τάς». Στην ενημέρωση μιας γυναίκας από τον πολεμικό αγγελιοφόρο ότι σκοτώθηκαν και τα πέντε παιδιά της η απάντηση: «Δεν σε ρωτάω αυτό, αλλά το εἶν κινδυνεύει ἢ θριαμβεύει ἡ πατρίδα», μπορεί να ἔχει δοθεῖ μόνο από το πρότυπο γυναίκας με την ευφυχία που διέθετε η Σπαρτιάτισσα της κλασικής περιόδου.¹⁷

Σημαντικά, ὁμως, στοιχεία για τη Σπαρτιάτισσα παρέχονται και μέσα από την εξέταση των ὄσων αναφέρουν οι πηγές γύρω από τον γάμο. Καταρχήν, ο γάμος ἦταν υποχρεωτικός για ἄνδρες και γυναίκες. Οι ἄνδρες παντρεύονται στην ηλικία της ακμῆς τους περίπου 20 ἔως 30 ετών, ενώ, οι γυναίκες σε ηλικία περίπου 20 ετών, δηλαδή, κατά τι μεγαλύτερες από ὅ,τι στην ἄλλη Ελλάδα.¹⁸ Γράφει ο Ξενοφών για τον Λυκούργο ὅτι: «Ἐπειδὴ ἔβλεπε ὅτι οι ἄλλοι ἄνδρες, τον πρώτο καιρό, ἔρχονται σε επαφή με τις γυναίκες χωρὶς κανένα μέτρο, αὐτὸς αποφάσισε και για τούτο ακριβῶς τα αντίθετα, ἔθεσε δηλαδή νόμο ο ἄνδρας να μπαίνει με αἰδῶ στο δωμάτιο της γυναίκας και με αἰδῶ να βγαίνει. Αν ἔρχονται λοιπὸν σε επαφή με αὐτὸν τον τρόπο, τότε αναγκαστικά θα εἶναι πιο επιθυμητοὶ και, αν κάτι βλάσταινε, θα ἦταν πιο δυνατὸ, παρὰ αν εἶχαν χορτάσει ὁ ἕνας τον ἄλλον».¹⁹ Ο Πλούταρχος, δε, συμπληρώνει ὅτι: «Ἐνυμφεύοντο δε δι' ἀρπαγῆς ὄχι παρθένους μικράς και αῶρους προς γάμον, ἀλλὰ ακμαίας και ωρίμους. Την ἀρπαζομένην παρελάμβανεν ἡ λεγομένη νυμφεύτρια, της ἔκοπτε σύρριζα τα μαλλιά, της ἔβαζεν ἀνδρικών ἱμάτιον και υποδήματα και την ἐπλάγιαζε μόνην χωρὶς φως εἰς στρώμα ἀπὸ καλάμια. Ο γαμβρός, οὔτε μεθυσμένος οὔτε ἐκνευρισμένος, ἀλλὰ νηφάλιος ὅπως πάντοτε, ἀφοῦ δειπνήσει εἰς τα συσσίτια, εἰσέρχεται κρυφά, λύει την ζώνην της, την σηκώνει εἰς τα χέρια του και την μεταφέρει εἰς την κλίνην. Αφοῦ δε ἔμενε μαζί της ὄχι πολὺν χρόνον ἀπῆρχετο με κοσμιότητα ὅπου συνήθιζε προηγουμένως, δια να κοιμηθεῖ μαζί με τους ἄλλους νέους».²⁰

Ο ἔγγαμος βίος συνεχιζόταν λίγο-πολύ κατ' αὐτὸν τον τρόπο και μπορεί να τύχαινε, ὅπως λέει ο Πλούταρχος, ἕνας Σπαρτιάτης να γίνε κατ' ἐπανάληψη πατέρας και ἀκόμα να μην ἔχει δει στο φως της ἡμέρας το πρόσωπο της συζύγου του.²¹ Ολόκληρη αὐτή ἡ τελετουργία του γάμου, το γρήγορο ζευγάρισμα, ο «παράνομος» χαρακτήρας των συζυγικών συναντήσεων, πέραν του ὅτι προκάλεσαν πλήθος σχολίων ἀπὸ σύγχρονους –της εποχῆς ἐκείνης– ἀλλὰ και νεότερους συγγραφείς, μιας και φαίνεται να αποτελοῦν ἀνάμνηση ἱστορική τελετῶν μύησης παλαιότερων κοινωνιών, ἔχουν ὡς ἀπολογία, σύμφωνα με τον Ξενοφῶντα, τη διατήρηση του πόθου και ἄρα της γονιμότητας μεταξύ των συζύγων.²²

17. Καρζῆς Θ., ὄ.π., σ. 150.

18. Baltrusch E., ὄ.π., σ. 90.

19. Ξενοφών, *Λακεδαιμονίων Πολιτεία*, I, 5, ὄ.π., σ. 85.

20. Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Λυκούργος», 15, ὄ.π., σ. 45.

21. Καρζῆς Θ., ὄ.π., σ. 156.

22. Mossé C., ὄ.π., σ. 92.

Η διαδικασία σύναψης του γάμου και η ζωή της γυναίκας-συζύγου επιβεβαιώνουν την ισότιμη και ισόκυρη, όπως έχει υποστηριχθεί, θέση της γυναίκας στο πλαίσιο της οικογένειας και της κοινωνίας της αρχαίας Σπάρτης. Πέραν του ότι η γυναίκα εμφανίζεται αρκετά αυτοδύναμη, εφόσον ο πατέρας φαίνεται να διαδραματίζει δευτερεύοντα ρόλο κατά την σύναψη του γάμου και πέραν του γεγονότος ότι η γυναίκα διαθέτει δικαίωμα να κληρονομεί και να κληροδοτεί τόσο πριν όσο και μετά τον γάμο της, ενώ είναι άγνωστο αν ίσχυε ο θεσμός της προίκας όπως σε άλλες πόλεις μόνο στην αρχαία Σπάρτη επιτρεπόταν στη γυναίκα να έχει περισσότερους από έναν συζύγους ή εραστές. Και όχι μόνο αυτό, αλλά, έχοντας αποκτήσει μέσα από την αγωγή της αίσθημα ευθύνης και συνείδησης, η Σπαρτιάτισσα μπορούσε να διευθύνει περισσότερους από δύο οίκους.²³

Προορισμός της Σπαρτιάτισσας ήταν να φέρει στον κόσμο αστάλινους στρατιώτες. Η αγωγή, η εκπαίδευση, ο ρόλος της γυναίκας στην οικογένεια και στην κοινωνία της αρχαίας Σπάρτης, ο γάμος, τα γαμήλια έθιμα, τα ήθη, ο κώδικας ηθικής και οι σχέσεις των δύο φύλων είχαν διαμορφωθεί έτσι ώστε να εξυπηρετούν τον πρωταρχικό αυτό σκοπό. Σ' αυτό το πλαίσιο, καταστάσεις ή φαινόμενα που σε άλλο τόπο, σε άλλο χρόνο ή σε άλλη κοινωνία θα χαρακτηρίζονταν ως ανήθικα, στη Σπάρτη της κλασικής περιόδου θεωρούνταν απόλυτα φυσιολογικά. Ο Ξενοφών περιγράφει τέτοια φαινόμενα: «Αν όμως συνέβαινε κάποιος γέρος να έχει νέα γυναίκα, βλέποντας (ο Λυκούργος) ότι οι άνθρωποι αυτής της ηλικίας περιορίζουν πολύ τις γυναίκες τους, θέσπισε ακριβώς το αντίθετο, όρισε δηλαδή ο ηλικιωμένος, τον άνδρα που θα θαύμαζε για το σώμα και την ψυχή του, να τον πάρει για να κάνει παιδιά. Αν πάλι κάποιος δεν ήθελε να συγκατοικεί με γυναίκα, επιθυμούσε όμως να έχει αξιόλογα παιδιά, του επέτρεψε με νόμο, όποια γυναίκα δει να έχει όμορφα παιδιά και να είναι καρπερή, να κάνει παιδιά μαζί της με τη συγκατάθεση του συζύγου της».²⁴ Επίσης, χαρακτηριστικό του ότι η σπαρτιατική ηθική υπηρετούσε πρωταρχικά την αναπαραγωγή χάριν της πατρίδας είναι η προτροπή του βασιλιά Λεωνίδα προς την γυναίκα του Γοργώ που, φεύγοντας για τις Θερμοπύλες, της είπε: «Παντρέψου με τιμή και κάνε τιμημένα παιδιά». Ο στόχος, λοιπόν, της αναπαραγωγής είχε οδηγήσει σε μια ελευθεριότητα των ηθών. Ο θεσμός της μονογαμίας ήταν τόσο χαλαρός, ώστε ακόμα και έξι αδέρφια μπορούσαν να έχουν την ίδια γυναίκα, λέει ο Ηρόδοτος.²⁵ Γι' αυτούς τους λόγους, η μοιχεία δεν τιμωρούνταν, δεν ήταν δυσφημιστική και δεν υπήρχε με τη σημερινή της έννοια. Ενώ το διαζύγιο και η πορνεία, ακόμα και με τη μορφή της ιεροδουλίας, αποτελούσαν σπανιότατα φαινόμενα, τα οποία, ωστόσο, η πολιτεία αντιμετώπιζε μάλλον εχθρικά.²⁶ Την κατάσταση αυτή, που θεωρήθηκε

23. Baltrusch E., ό.π., σ. 90- 91.

24. Ξενοφών, *Λακεδαιμονίων Πολιτεία*, 1, 7-8, ό.π., σ. 85.

25. Ηρόδοτος, ΣΤ, στο Καρζής Θ., ό.π., σ. 158.

26. Ό.π.

από ορισμένους συγγραφείς και ως κατάσταση κοινοκτημοσύνης των γυναικών, επιχειρεί να δικαιολογήσει και να αιτιολογήσει ο Πλούταρχος, ο οποίος λέγει: «Διότι κατά πρότον μεν ο Λυκούργος δεν εθεώρη τους παίδας ως ανήκοντας εις τους πατέρας των, αλλ' ότι ήσαν κοινοί της πόλεως, και δια τούτο ήθελεν όχι εκ των τυχόντων, αλλ' εκ των αρίστων να γεννώνται οι πολίται. Έπειτα ενόμιζεν, ότι εις τους νόμους των άλλων περί τούτου υπάρχει πολλή ανοησία και ελαφρότης. Σκύλους και ίππους οδηγούν εις τους καλυτέρους επιβήτορας πείθοντες τους κυρίους των με παρακλήσεις ή με χρήματα, τας δε γυναίκας κλείουν εις την οικίαν και τας φρουρούν, έχοντες την απαίτησιν να γεννούν μόνον απ' αυτούς, είτε είναι ανόητοι, είτε παρήλικες, είτε ασθενικοί, ωσαν να μην εγίνοντο κακά τα παιδιά πρώτα δια τους έχοντας και ανατρέφοντας αυτά, εαν γεννηθούν από κακούς, και τουναντίον, καλά, εαν τύχουν καλήν γέννησιν».²⁷

Είναι γεγονός, λοιπόν, ότι η σπαρτιατική ηθική επιτρέποντας φαινόμενα όπως αυτά των άτυπων, εκτός γάμου, συννευρέσεων μιας γυναίκας με πολλούς διαφορετικούς ενδεχομένως άνδρες, από τις οποίες σημειωτέον θα γεννιόντουσαν Σπαρτιάτες, δηλαδή, άτομα με πολιτικά δικαιώματα, ο Πλούταρχος υποστηρίζει ότι ήταν σαν ένας σπορέας να φύτεψε σε μια εύφορη γη. Ενώ, επιπλέον υποστηρίζει ότι η παραχώρηση από τον Λάκωνα της συζύγου του σε κάποιον άλλο για τεκνοποίηση δεν κλόνιζε τη σχέση του, η οποία συνέχιζε να έχει την αρχική της υπόσταση.²⁸

Οι νόμοι αυτοί, οι οποίοι αποδίδονταν στον Λυκούργο καταρχήν δεν γνωρίζουμε αν υπήρξαν πραγματικά. Δεν γνωρίζουμε πρώτα απ' όλα αν υπήρξε ο Λυκούργος και δεν γνωρίζουμε αν οι νόμοι αυτοί ήταν ακόμα σε ισχύ κατά την κλασική περίοδο. Στην Σπάρτη η ζωή ήταν οργανωμένη γύρω από το στρατό, οι άνδρες περνούσαν το μεγαλύτερο μέρος της ζωής τους στρατευμένοι και το γεγονός αυτό δεν ευνοούσε τις συζυγικές σχέσεις. Οι νέες Σπαρτιάτισσες με την αγωγή τους γίνονταν ρωμαλέες με αθλητικό σώμα, με ομορφιά, με θάρρος και ηθική που υπηρετούσε πρωταρχικά τους στρατιωτικούς σκοπούς της πόλης.²⁹ Το έργο του Αριστοφάνη *Λυσιστράτη*, που προτείνει την απεργία έρωτα των γυναικών των δύο στρατοπέδων του Πελοποννησιακού Πολέμου με στόχο την κατάπαυση των εχθροπραξιών σοκάρει τον Αθηναίο θεατή, μεταφέροντας φαντασιακές καταστάσεις εμπνευσμένες από την πραγματικότητα της Σπάρτης και από την ελευθεριότητα των ηθών της. Μέχρι κάποια προχωρημένη περίοδο σίγουρα ο γάμος πρέπει να περιελάμβανε τελετές όπως αυτές που περιγράφει ο Πλούταρχος. Αλλά, τα έθιμα που παραπέμπουν σε κοινοκτημοσύνη γυναικών παλαιότερων κοινωνιών και οι άτυπες αυτές συννευρέσεις ανδρών και γυναικών που παράγουν

27. Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Λυκούργος», 15, ό.π., σσ. 47-49.

28. Καρζής Θ., ό.π., σ. 157.

29. Mossé C., ό.π., σ. 94.

αναγνωρισμένα τέκνα και πολίτες της πόλης, μάλλον –χωρίς να αναβαθμίζει με οποιοδήποτε τρόπο τη γυναίκα– απλά, υπακούει σε μία λογική ευγονίας και αναπαραγωγής με κάθε τρόπο καλών στρατιωτών για την πόλη. Αυτό, εξάλλου, υποδηλώνει και η προσπάθεια αιτιολόγησης και δικαιολόγησης τέτοιων φαινομένων από τον Πλούταρχο, ο οποίος συγκρίνοντας την Σπαρτιάτισσα με θηλυκά ζώα δείχνει να την υποβαθμίζει σε μια θέση μηχανής αναπαραγωγής, όπου αυτό το οποίο απλά ενδιαφέρει είναι η εισαγωγή του καλλίτερου σπέρματος.³⁰

Αποκαλυπτικά της ελευθεριότητας των ηθών στη Σπάρτη είναι τα όσα μας μεταφέρει ο Ηρόδοτος ότι λέει ο βασιλιάς Δημάρατος στη μητέρα του,³¹ που την εξορκίζει στο όνομα του Ερκειού Δία και των θεών να του πει εάν είναι γιος του Αρίστωνα ή του προηγούμενου άνδρα της ή κάποιου άλλου δούλου γαϊδουροβοσκού.

Το γεγονός, πάντως, ότι ο βασικός στόχος ήταν η τεκνοποίηση, η ευγονία και η παραγωγή στρατιωτών, πέραν του ότι εξηγεί την ελευθεριότητα των ηθών, επιβεβαιώνεται και από το γεγονός ότι ο γάμος όχι μόνο ήταν υποχρεωτικός για τα δύο φύλα και μάλιστα σε γόνιμη ηλικία, αλλά επιπλέον προβλέπονταν ποινές και διασυρμός για όσους δεν παντρεύονταν. Συγκεκριμένα, προβλεπόταν κάποιου είδους έγκληση, κάτι σαν μήνυση, όπως θα λέγαμε σήμερα, που λεγόταν «γραφή». Υπήρχε, δε, «γραφή αγαμίου» γι' αυτόν που δεν παντρευόταν, «γραφή οψιγαμίου» γι' αυτόν που παντρευόταν σε μεγάλη ηλικία και άρα ήταν αμφίβολο αν θα μπορούσε να τεκνοποιήσει, που ήταν ο στόχος, καθώς και «γραφή κακογαμίου» για τους χωρισμένους. Οι άγαμοι, πάντως, εκτός του ότι αποκλείονταν από τους αγώνες των γυμνοπαίδων, κάθε χειμώνα μία φορά υποχρεώνονταν να περιέρχονται γυμνοί τροχάδην στο χώρο των συνελεύσεων, τραγουδώντας υποτιμητικά γι' αυτούς τραγούδια.³²

Πέραν, όμως, όσων προαναφέραμε, η γυναίκα στην αρχαία Σπάρτη καθίσταται και αυτοδύναμη εκ του γεγονότος ότι, μπορεί να κληρονομεί και να κληροδοτεί και πριν και μετά το γάμο της. Μπορεί να κατέχει μεγάλη και σημαντική περιουσία και να συγκεντρώνει πλούτο τον οποίο διέθετε κατά την βούλησή της. Αντίθετα με ό,τι συνέβαινε στην Αθήνα, όπου η περιουσία δινόταν στα αρσενικά αδέρφια ή στα παιδιά της γυναίκας, στη Σπάρτη η γυναίκα μπορούσε να κληρονομεί όλη την περιουσία ακόμα και αν είχε αδέρφια. Επιπλέον, τεκνοποιώντας με περισσότερους από έναν άνδρες, η γυναίκα συγκέντρωνε μεγαλύτερη περιουσία, πέραν του ότι αποκτούσε και μεγαλύτερη ισχύ, εφόσον διηύθυνε περισσότερους από έναν οίκους. Γιατί η γυναίκα στην Σπάρτη, αντίθετα με τη γυναίκα στις άλλες ελληνικές πόλεις-κράτη της αρχαιότητας, είχε ως ενασχόλησή της και την διοίκηση του οίκου, εφό-

30. Ό.π., σ. 93.

31. Ηρόδοτος, ΣΤ', 68-69, στο Καρζής Θ., ό.π., σ. 160.

32. Ό.π., σ. 161.

σον ο άνδρας ασχολόταν με την στρατιωτική ζωή, με τον πόλεμο, με τα συσσίτια, με την πολιτική και ζούσε σε στρατόπεδα. Ο Σπαρτιάτης, μάλιστα, υποδεικνύει στην σύζυγό του, ώστε αυτή να γνωρίζει πώς να διοικεί τον οίκο, πώς να ελέγχει τους δούλους και τους είλωτες και να εξασφαλίζει, έτσι, την παραγωγική αξιοποίηση της περιουσίας από την οποία κρινόταν και η κοινωνική θέση του άνδρα- συζύγου της, γεγονός που της προσέδωσε έναν ιδιαίτερα ισχυρό ρόλο δέσποινας στο πλαίσιο του οίκου. Η Σπαρτιάτισσα, λοιπόν, της κλασικής περιόδου εμφανίζεται ρωμαλέα, αθλητική, θαρραλέα, τολμηρή, απελευθερωμένη, ανεξάρτητη από τον πατέρα και τον σύζυγο, να συμμετέχει σε αγώνες, σε θρησκευτικές τελετές, να οργανώνει λατρευτικές τελετές προς τιμήν της Δήμητρας και της Αρτέμιδος, να έχει σημαίνοντα ρόλο στα πλαίσια του οίκου, να είναι οικονομικά και περιουσιακά αυτοδύναμη και να διαθέτει ισχυρό λόγο στο πλαίσιο της σπαρτιατικής πολιτείας, παρότι δεν μετείχε στα επίσημα θεσμικά όργανα, όπως η Απέλλα και η Γερουσία. Την σημαίνουσα κοινωνική θέση της Σπαρτιάτισσας, που πολλοί θεώρησαν ότι αγγίζει τα όρια της μητριαρχίας και τον ισχυρό πολιτικό ρόλο και επιρροή που πολλοί όπως ο Πλάτων, ο Αριστοτέλης αλλά και ο Πλούταρχος θεώρησαν ότι διαδραμάτιζε η γυναίκα στη Σπάρτη, απηχεί και το έργο του Αριστοφάνη *Εκκλησιαζούσες*. Το έργο αυτό, καθώς εμφανίζεται στο αθηναϊκό κοινό στην πιο κρίσιμη φάση της σύρραξης Αθήνας- Σπάρτης στο πλαίσιο του Πελοποννησιακού Πολέμου, παρουσιάζει μια γυναικοκρατούμενη κοινωνία, ενώ οι σημειολογικές παραπομπές στη Σπάρτη θέλουν να δείξουν στο κοινό που απευθύνεται το έργο ότι η αντίπαλος της Αθήνας διοικείται από γυναίκες. Η Σπαρτιάτισσα τιμήθηκε πρώτα από τους ίδιους τους Σπαρτιάτες αλλά και από τους υπόλοιπους Έλληνες, τους οποίους είτε προκάλεσε είτε φόβισε. Χαρακτηριστικό είναι ότι στη Σπάρτη οι γυναίκες τιμούνταν με ειδικά μνήματα και επιγραφές από τους συζύγους τους, όπως ακριβώς συνέβαινε για τους άνδρες που πέθαιναν στο πεδίο της μάχης.³³

Η γυναίκα στη Σπάρτη κατέκτησε μία θέση, που, ανεξάρτητα για ποιους λόγους συνέβη αυτό, δεν μπόρεσε σε καμία άλλη πόλη της αρχαίας Ελλάδας να κατακτήσει. Αυτό προκάλεσε, βέβαια, και πολλούς σύγχρονους της εποχής εκείνης συγγραφείς. Ο Αριστοτέλης στέκεται ιδιαίτερα επικριτικός σε αυτήν την σχεδόν ισότιμη και ισόκυρη θέση που είχε κατακτήσει η Σπαρτιάτισσα σε σχέση με τον Σπαρτιάτη. Αναφέρει χαρακτηριστικά ότι ο Λυκούργος ασχολήθηκε με τις συνήθειες και τα ήθη των ανδρών και άφησε τις γυναίκες στην τύχη τους,³⁴ ενώ παράλληλα αποδίδει την εξασθένηση των θεσμών της Σπάρτης «στις ακολασίες των γυναικών... που ζουν μέσα στην τρυφιλότητα» και που χρησιμοποιούν τα ερωτικά τους θέλητρα πάνω στους άνδρες για να κυβερνούν.³⁵ Υποστηρίχθηκε, πάντως, ότι σημαντικό ρόλο στην παρακμή της Σπάρτης και των θεσμών της, δηλα-

33. Baltrusch E., ό.π., σσ. 91-94.

34. Ό.π., σ. 92.

35. Mossé C., ό.π., σ. 94.

δή, ουσιαστικά στην παρακμή των νόμων του Λυκούργου ότι διαδραμάτισε η συγκέντρωση του πλούτου στα χέρια των γυναικών. Τον πλούτο και την πολιτική επιρροή των γυναικών της Σπάρτης θεωρεί και ο Πλούταρχος ως τα αίτια που κατόρθωσαν να οδηγήσουν σε αποτυχία το σχέδιο του βασιλιά Άγι.³⁶ Την συγκέντρωση, επίσης, των 2/5 της σπαρτιατικής γης στα χέρια των γυναικών μνημονεύει και ο Αριστοτέλης ως πρόβλημα.³⁷ Έτσι, με το δικαίωμα των γυναικών να κληρονομούν και να κληροδοτούν, φαίνεται, πράγματι, ότι διαταράχθηκε η παραδοσιακή διαίρεση της γης σε 9.000 ίσους κλήρους, παράγοντας με ένταση άγνωστη μέχρι τότε για την Σπάρτη την αντίθεση πλούσιοι και φτωχοί.³⁸ Μέσα, όμως, από αυτή τη διαδικασία είχε συντελεσθεί και κάτι άλλο πολύ πιο σημαντικό: οι γυναίκες είχαν αρχίσει να αποκτούν δικαιώματα περιουσίας και ιδιοκτησίας.³⁹

Κάπου σε αυτό το σημείο πολλοί συγγραφείς αρχίζουν και μιλούν για παρακμή της Σπάρτης. Προσωπικά, δεν θεωρώ δόκιμη μία τέτοια αναφορά. Είναι βέβαιο ότι, η Σπάρτη και η σπαρτιατική κοινωνία είχε αρχίσει πλέον να αλλάζει. Οι «Νόμοι του Λυκούργου» ίσως να μην εφαρμόζονταν πλέον στο ακέραιο όπως στο παρελθόν. Ο στρατός της Σπάρτης είναι γνωστό ότι σιγά-σιγά είχε αρχίσει να αποτελείται όχι μόνον από Σπαρτιάτες, αλλά και από είλωτες. Πολλοί θεωρούν δείγμα παρακμής το γεγονός ότι, οι μέχρι τότε θαρραλέες Σπαρτιάτισσες, που ως μητέρες ήταν του «*Ἡ τάν ἢ ἐπὶ τὰς*», πανικοβάλλονται και ουρλιάζουν υστερικά, καθώς στην ατείχιστη πόλη της Σπάρτης έρχονται πλέον αντιμέτωπες με το στρατό του Θηβαίου Επαμεινώντα, μετά την ήττα των Σπαρτιατών από αυτόν στην μάχη των Λεύκτρων. Προσωπικά, δεν συμμερίζομαι αυτή την άποψη. Πολύ απλά γιατί πρόκειται για μια πολύ ανθρώπινη αντίδραση που πιθανόν σηματοδοτεί ιστορικά μια αλλαγή στον κώδικα αξιών και ηθικής της Σπαρτιάτισσας, η οποία από μηχανή αναπαραγωγής μετασχηματίζεται σε αυτοδύναμη οντότητα, η οποία συγκεντρώνει πλούτο, πολιτική επιρροή και χαίρεται τη ζωή. Η σπαρτιατική κοινωνία σίγουρα είχε αρχίσει πια να αλλάζει. Μπορεί η ρύθμιση των σχέσεων των δύο φύλων, αλλά και γενικότερα των κοινωνικών σχέσεων και δομών, καθώς και η διάρθρωση του κώδικα ηθικής της αρχαίας Σπάρτης της κλασικής περιόδου να έγιναν με αποκλειστικό γνώμονα την ευγονία, η οποία ήταν αναγκαία για την αναπαραγωγή των στρατευμάτων, που ήταν απαραίτητα για την συγκεκριμένη μορφή πολιτείας, ωστόσο αυτό το οποίο έχει σημασία είναι ότι η γυναίκα στην αρχαία Σπάρτη της κλασικής περιόδου για πρώτη φορά παρουσιάζει μια ουσιαστική διαφοροποίηση και αναβάθμιση στο ρόλο της στην οικογένεια και στην κοινωνία σε σύγκριση με τις υπόλοιπες ελληνικές πόλεις της περιόδου.

36. Πλούταρχος, «Βίος Άγι και Κλεομένη», 7, στο ό.π.

37. Αριστοτέλης, «Πολιτικά II, 9», *Άπαντα Αρχαίων Ελλήνων Συγγραφέων*, μτφρ. Νικ. Παρίσης, Αθήνα, Εκδόσεις Πάπυρος, 1975, σ. 111.

38. Καρζής Θ., ό.π., σ. 163.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αριστοτέλης, «Πολιτικά II, 9», *Άπαντα Αρχαίων Ελλήνων Συγγραφέων*, μτφρ. Νικ. Παρίση, Αθήνα, Εκδόσεις Πάπυρος, 1975.
- Baltrusch E., *Σπάρτη: Η ιστορία, η κοινωνία και ο πολιτισμός της αρχαίας λακωνικής πόλης*, Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2003.
- Καρχίης Θ., *Η γυναίκα στην αρχαιότητα: Προϊστορία-Πολιτισμοί Ανατ. Μεσογείου-Ελλάδα-Ρώμη*, Αθήνα, Εκδόσεις Φιλιππότη, 1997.
- Mossé C., *Η γυναίκα στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα, Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, 2002.
- Ξενοφών, «Λακεδαιμονίων Πολιτεία», I, 3-4, στο του ίδιου, *Άπαντα*, τ. 14, μτφρ. Φιλολογική Ομάδα Κάκτου, Σειρά: Αρχαία Ελληνική Γραμματεία «Οι Έλληνες», Αθήνα, Εκδόσεις Κάκτος, 1993.
- Πανσανιάς, «Ελλάδος Περιήγησις», τ. 3, *Λακωνικά*, Σειρά: Αρχαία Ελληνική Γραμματεία «Οι Έλληνες», μτφρ. Ανδρεάνη Ταταράκη, Αθήνα, Εκδόσεις Κάκτος, 1992.
- Πλάτων, *Πολιτεία*, Βιβλίον Ε', μτφρ. Ι. Ν. Γρυπάρη, Βιβλιοθήκη Αρχαίων Ελλήνων Συγγραφέων, Αθήνα.
- Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, «Λυκούργος», 14, μτφρ. Α. Λαζάρου, Σειρά: «Βιβλιοθήκη Αρχαίων Συγγραφέων», τ. 53, Εκδόσεις Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα.

Résumé

La ville ancienne de Sparte de la période classique constitue un cas particulier de cité-État. Il y a plusieurs éléments qui la distinguent d'autres cités-États de l'époque dont les plus intéressants sont ceux qui se réfèrent à la femme. D'ailleurs, dans ce domaine-ci, la ville ancienne de Sparte présente une particularité. Le chercheur va découvrir qu'à la ville de Sparte les jeunes filles exercent leur corps et, souvent, participent aux jeux gymniques avec les garçons. En plus, il va rencontrer que les femmes de cette ville assistent aux cérémonies religieuses, organisent des pratiques réglées pour rendre hommage aux dieux, disposent des titres de propriété et en jouissent les droits dérivant de leur fortune; elles ont, donc, la capacité juridique d'hériter et de léguer leurs biens. En outre, il va découvrir des coutumes de mariage divergents du régime de la monogamie, des femmes d'une influence politique remarquable, un modèle de femme épouse et mère douée d'un jugement esthétique et d'un code moral qui puissent choquer ou provoquer. Et tout ceux-là, soumis au rôle prépondérant de la femme, c'est-à-dire, la procréation, le fait d'avoir des enfants en bonne santé, à savoir, la reproduction des soldats compétents pour équiper la société militariste de Sparte en personnel.

ΠΟΛΙΟΡΚΙΑ ΚΑΙ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΤΗΣ ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΑΣ

Ευστράτιος Δούνιας

Σχολικός Σύμβουλος Δημοτικής Εκπαίδευσης Λακωνίας

Περίληψη

Στις 28 Μαρτίου 1821 οι Μονεμβασίτες, υπό την αρχηγία των Φιλικών Παναγιώτη Καλογερά και αδελφών Δεσποτόπουλων, επαναστάτησαν, γεγονός που προσδιορίζεται, ασφαλώς, από την αμοιβαία σχέση της Μονεμβασίας με την υπόθεση της απελευθέρωσης του Έθνους. Το στρατόπεδο προ της Μονεμβασίας συγκροτήθηκε σταδιακά από επαναστατικά σώματα Λακώνων, Αρκαδών, Κρητών και Κυθήριων, υπό την αρχηγία του Μανιάτη οπλαρχηγού Πιέρρου Μαγγιόρου Γρηγοράκη. Στις αρχές Απριλίου 1821 σπετσιώτικα πλοία ενεργούν το θαλάσσιο αποκλεισμό της Μονεμβασίας. Ύστερα από πολύμηνη πολιορκία, με πολλά κρίσιμα επεισόδια οι Τούρκοι της πόλης, εξαναγκάζοντας και τους αγάδες της ακροπόλεως, αποφάσισαν να παραδοθούν υπό όρους, σε εξουσία της εμπιστοσύνης τους εκτός του πολιορκητικού στρατοπέδου της Μονεμβασίας. Τις διαπραγματεύσεις για την παράδοση πόλης και φρουρίου και την τήρηση των όρων της συνθήκης χειρίστηκε επιτυχώς ο Αλεξ. Καντακουζηνός, απεσταλμένος του Δ. Υψηλάντη. Τα οφέλη από την απελευθέρωση της Μονεμβασίας για την εξέλιξη της επανάστασης υπήρξαν σημαντικά.

Μονεμβασίτες Φιλικοί

Η αμοιβαία σχέση της Μονεμβασίας με την υπόθεση της Απελευθέρωσης του Έθνους εκδηλώνεται αρχικά στη δράση της Φιλικής Εταιρείας. Το μυστήριο, λοιπόν, της Οργάνωσης έφτασε και μέχρι τη Μονεμβασία.

Πρώτοι κατηγήθησαν τότε οι αδελφοί Δεσποτόπουλοι ή Ευγενίδες, ο Παναγιωτάκης Καλογεράς (από τον Γεώργιο Πάνου), ο Αντώνιος Καλογεράς, ο Θωμάς Σπανιωλάκης (έμπορος τότε στο Λιβόρνο της Ιταλίας) και, προπάντων, ο αρχιεπίσκοπος Μονεμβασίας Χρύσανθος Παγώνης (από το Χριστόφορο Πετραϊφό). Ο Ιεράρχης αυτός διορίστηκε από το 1819 Γενικός Επίτροπος των πραγμάτων της Επαρχίας, με εντολή να συνεννοηθεί με τον Πετρόμπετη Μαυρομιχάλη και να συνεργαστεί για τη συνένωση των ισχυρών οικογενειών της Μάνης (κυρίως των Μαυρομιχαλαίων, Γρηγοριάνων και Τρουπάκηδων). Με την ενεργό

δράση και του Χριστόφορου Περραιβού ο οποίος παρέμεινε περίπου ένα χρόνο στη Μάνη, την 1η Οκτωβρίου 1819 στις Κιτριές υπογράφηκε η μνημειώδης συμφωνία σύμπνοιας και συνεργασίας μεταξύ των οικογενειών της Μάνης.

Μετά την προετοιμασία ήρθε η πολυπόθητη ώρα του Μεγάλου Αγώνα.

Επανάσταση στην Ανατολική Μάνη – Οι Τούρκοι κλείνονται στο Φρούριο

Την ίδια μέρα που απελευθερώθηκε η Καλαμάτα (23 Μαρτίου 1821) επαναστάτησε και η Ανατολική Μάνη. Στο Μαραθονήσι (Γύθειο) οι Τζανετάκηδες, που είχαν έρθει σε συνεννόηση με τον Κυριακούλη Μαυρομιχάλη, ύψωσαν την επαναστατική σημαία. Αμέσως κατευθύνθηκαν προς τη Μονεμβασία.

Οι Τούρκοι της περιοχής –από τους Μολάους, τα Πάκια, τη Συκιά και το Φοινίκι– κλείστηκαν στο φρούριο. Οι Έλληνες κάτοικοι, που διατηρούσαν φιλικές σχέσεις μαζί τους, τους είχαν διαβεβαιώσει πως δεν υπήρχε κίνδυνος. Οι Τούρκοι, ωστόσο, είχαν τρομοκρατηθεί βλέποντας εξήντα (60) οικογένειες προσφύγων Βαρδουνιωτών να έχουν καταφύγει στο φρούριο, ενώ ο κύριος όγκος του πληθυσμού τους είχε κατευθυνθεί προς την Τριπολιτσά. Η φυγή των Βαρδουνιωτών ήταν τέχνασμα του Κυριακούλη, ο οποίος διέσπειρε φήμες ότι, τάχα, οι Έλληνες ενισχύονται από τους Φράγκους! Σκοπός του Κυριακούλη ήταν να απαλλαχτεί η περιοχή από τους Βαρδουνιώτες, που ήταν πολύ πιθανό να στραφούν εναντίον της Επανάστασης, και ταυτόχρονα να καταληφθούν οι ισχυροί πύργοι τους από τους επαναστάτες, όπως και έγινε. Άλλωστε οι Βαρδουνιώτες ήταν προσκεκλημένοι από την Τουρκική Διοίκηση να έρθουν στην Τρίπολη για να σχηματιστεί στην πρωτεύουσα μεγάλη δύναμη, ικανή να εμπνεύσει το φόβο.

Οι επαναστάτες προ της Μονεμβασίας

Τότε, στις 28 Μαρτίου 1821, οι Μονεμβασίτες με αρχηγούς: τον Παναγιώτη Καλογερά και τους αδελφούς Δεσποτόπουλους επαναστάτησαν. Ο Καλογεράς, ο οποίος προσαγορευόταν Σιόρ (παραφθορά της λέξεως Signiore) ανήκε σε μια από τις αρχαιότερες οικογένειες, που έφτανε ως τα Βυζαντινά χρόνια. Έφερε το αξίωμα (οφφίκιον) του Λογοθέτου. Παρεκάθησε σε όλες τις Εθνικές Συνελεύσεις, και πέθανε πάμπτωχος, διότι όλη την τεράστια περιουσία του τη διέθεσε στις ανάγκες της Επανάστασης.

Μετά από αυτό άρχισαν να καταφθάνουν οι Μανιάτες και άλλες δυνάμεις απ' όλη σχεδόν τη Λακωνία και από άλλες περιοχές, για ενίσχυση των Μονεμβασιτών στην πολιορκία του φρουρίου. Επαναστατικά σώματα, λοιπόν, ήρθαν από τον Αρχάγγελο με τον Κρανίδα, από το Ζάρακα με τους Δρίβα και Ηλιούπολο, από τον Ασωπό με τον Σταθάκη και τον Ζουμπούλακη, από τα Νιάτα με τον Μοίρα, από τα Λεβέτσοβα με τον Γορανίτη και τον Βενετσανάκη, από τη Λάγια

με τον Καλαμπόκη, από την Κοίτα της Μάνης με τον Λυμπερόγγονα, από το Γύθειο με τον Κυριακούλη τον Τσιγκουριό, τον Αντωνάκο τον Κοσονάκο, τον Πιέρο Γρηγοράκη, τον Κατσούλη και τον Τζανετάκη Γρηγοράκη. Των Μονεμβασιτών ηγήθηκε ο Νικόλαος Ντρίβας, ενώ οι Καλογεραίοι και οι Δεσποταίοι ηγήθηκαν των λοιπών εντοπίων.

Οι Φιλικοί Π. Καλογεράς και Ι. Δεποτόπουλος κλείστηκαν στο φρούριο για λόγους κατασκοπείας ή, κατά μια άλλη εκδοχή, κρατήθηκαν όμηροι από τους Τούρκους. Από όλες τις ενέργειες και τις υπηρεσίες τους για την ευδωση της του όλου αγώνα, με άμεσο κίνδυνο της ζωής τους, φαίνεται επικρατέστερη η πρώτη εκδοχή.

Τούρκοι και Έλληνες της Μονεμβασίας

Στην πόλη της Μονεμβασίας είχαν συγκεντρωθεί 4.500 περίπου άνθρωποι (1000 περίπου οικογένειες). Ανάμεσά τους βρέθηκαν να ζουν 150 Έλληνες απέναντι 1000 τουρκικών οικογενειών. Εντούτοις, είχε συμβεί στη Μονεμβασία κάτι εξαιρετικό. Αντί να απορροφηθούν οι λίγοι αυτοί Έλληνες από τους πολλούς Τούρκους, αντίθετα οι Τούρκοι επήραν τα ήθη και τα έθιμα των ραγιαδών μέχρις εξελληνισμού. Δεν υπήρχε άλλη διαφορά μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων παρά μόνο η θρησκευτική. Αλλ' όμως και στη θρησκεία τους οι Τούρκοι επηρεάστηκαν από το Χριστιανισμό, καθώς απέδιδαν μεγάλη σημασία σε ρητά του Κοραίου που προέρχονταν από το Ευαγγέλιο. Οι βυζαντινές εκκλησίες της Μονεμβασίας διατηρήθηκαν χωρίς καμία βλάβη των εικόνων. Επίσης, οι Τούρκοι μιλούσαν Ελληνικά. Ένδυμά τους δεν ήταν το τουρκικό, αλλά το μανιάτικο. Έτσι η Μονεμβασία διατηρούσε τον ελληνικό της χαρακτήρα. Ήταν, δε, φτωχοί όλοι, Τούρκοι και Έλληνες, ζώντας από την περιορισμένη γεωργία και κτηνοτροφία της περιοχής. Υπήρχαν και Τούρκοι που κατάγονταν από εξισλαμισθέντες Έλληνες. Η συνύπαρξή τους ήταν ειρηνική, ζούσαν με ισότητα και είχαν αναπτυχθεί συναμεταξύ τους δεσμοί φιλίας. Ήταν η μοναδική φρουριακή πόλη της Πελοποννήσου (η Μονεμβασία) όπου συγκατοικούσαν Έλληνες και Τούρκοι.

Αρχικός εφθυσιασμός των Τούρκων – Πρώτες υπόνοιες

Οι Τούρκοι και οι ηγέτες τους είχαν, λοιπόν, εμπιστοσύνη στους συμπολίτες τους και δεν ανησύχησαν σοβαρά από τη συγκέντρωση ενόπλων προ της Μονεμβασίας. Νόμισαν ότι ήταν χωρικοί οι οποίοι προσπαθούσαν να εκμεταλλευθούν την ανώμαλη περίσταση και να προβούν σε λεηλασίες. Μάλιστα ο ίδιος ο Χουρσίτ ακόμα και έως τις 20 Μαρτίου απέδιδε τις φήμες για εξέγερση των ραγιαδών σε ραδιουργίες του Αλή Πασά για να προκαλέσει αντιπερισπασμό και χαλάρωση στα στρατεύματα του Σουλτάνου στην Ήπειρο που τον πολιορκούσαν. (Ο Χουρσίτ Μεχμέτ Πασάς το 1820 είχε διοριστεί Σατράπης –Βαλής– της Πελοποννήσου και με διαταγή του Σουλτάνου ανέλαβε την αρχηγία –Σερασκέρης– όλων

των σουλτανικών στρατευμάτων, τα οποία πολιορκούσαν τον Αλή Πασά στα Γιάννενα. Ισότημος αντιπρόσωπος του Χουρσίτ –Καϊμακάμης– διορίστηκε ο Μεχμέτ Σαλίχ Πασάς με έδρα την Τρίπολη).

Όπως και να ήταν όμως τα πράγματα, η παρουσία του Χουρσίτ στην Ήπειρο και τη Θεσσαλία ήταν εγγύηση ασφάλειας για όλους τους Τούρκους της κάτω Ελλάδας, επομένως και των Τούρκων της Μονεμβασίας. Εξάλλου, σε κάθε περίοδο κρίσης, όταν οι φήμες για ύποπτες κινήσεις των ραγιάδων έφταναν στην τουρκική διοίκηση, η συνήθης τακτική των Τούρκων ήταν να ζητήσουν ομήρους τους επιφανείς του τόπου. Μετά την νίκη των Ελλήνων στο Λεβίδι (14 Απριλίου 1821), τους έριξαν αλυσόδετους στο μπουντρούμι του διοικητηρίου σε συνθήκες κολάσεως, όπου οι περισσότεροι είχαν φρικτό τέλος τον Αύγουστο του 1821. Ανάμεσα σ' αυτούς που έγιναν μάρτυρες υπέρ της Πατρίδος ήταν και ο Επίσκοπος Μονεμβασίας Χρυσάνθος, ο γιος του Πετρόμπεη Αναστάσιος και ο αδελφός του Κανέλλου Δεληγιάννη Θεοδωράκης.

Παρά ταύτα, γρήγορα διαπίστωσαν οι Τούρκοι της Μονεμβασίας ότι οι ένοπλοι δεν ήταν απλοί χωρικοί, αλλά βρίσκονταν εκεί τα πολεμικότερα στοιχεία της ανατολικής Μάνης, και μάλιστα με αρχηγό τον Πιέρρο Μαγγιόρο Γρηγοράκη, που γνώριζαν τη σοβαρότητά του, και άρχισαν να συνειδητοποιούν πια ότι Μονεμβασία τελούσε υπό πολιορκία.

Το φρούριο

«Το κάστρο ήταν από φυσικό του σίγουρο κι αζύγωτο. Οι άνθρωποι μόνο που τ' αποτελειώσανε, χτιζοντας πύργους και τειχιά στις πιο αδύναμες μεριές του», κατά την περιγραφή του Φώτη Κόντογλου. Λόγω λοιπόν της φυσικής και τεχνητής του οχυρώσεως (υπερύψηλα τείχη, ισχυροί προμαχώνες, πύργοι, σιδερένιες πύλες), ήταν απόρθητο και ουδέποτε καταλήφθηκε με τη δύναμη των όπλων (εφόδους) αλλά από την πείνα κατόπιν μακροχρόνιων πολιορκιών. Η κατάληψη φρουρίων ήταν το πιο δύσκολο εγχείρημα για τα αυτοσχέδια σώματα των καπεταναίων, επειδή δεν είχαν το απαραίτητο πυροβολικό ούτε πείρα από παρόμοιες καταδρομές. Το πιο ισχυρό όπλο λοιπόν των πολιορκητών ήταν η πείνα και η δίψα των πολιορκουμένων, γι' αυτό έλεγαν ότι τα κάστρα τα κυριεύει «ο Καπετάν Ψωμάς».

Πρόσθετο μεγάλο πλεονέκτημα για τους πολιορκούμενους ήταν η αφθονία πολεμικού υλικού. Πολλά και βαριά πυροβόλα ήταν εγκατεστημένα σε όλη την περίμετρο (στεφάνη) του φρουρίου. Τόση δε ήταν η αφθονία του πολεμικού υλικού, ώστε οι Τούρκοι είχαν υπό διαρκή κανονιοβολισμό και τουφεκιοβολισμό τους Έλληνες. Έτσι κάθε έφοδος ήταν αδύνατη.

Για τους Έλληνες, αντίθετα, το πολεμικό υλικό ήταν είδος εν ανεπαρκεία.

Τη Μονεμβασία υπεράσπιζαν 1000 έμπειροι και γενναίοι μαχητές. Διοικητής του φρουρίου ήταν ο Μουσταφάμπεης.

Πρώτη έξοδος πολιορκουμένων Τούρκων

Οι Τούρκοι πήραν την απόφαση να κάνουν έξοδο στις 28 Μαρτίου για να σκορπίσουν τους πολιορκητές ή τουλάχιστο να καταφέρουν να εφοδιάσουν την πόλη με τροφές και κυρίως με σάρι, γιατί αυτά που διέθεταν επαρκούσαν περίπου για δύο μήνες. Η παρουσία λόγω θαλασσοταραχής στο λιμάνι ενός τουρκικού πλοίου από την Κωνσταντινούπολη, το οποίο μετέφερε 200 Τουρκαλβανούς στην Ήπειρο, για τον πόλεμο εναντίον του αντάρτη Αλή-Πασά, ενθάρρυνε το εγχείρημα της εξόδου. Οι Τουρκαλβανοί έσπευσαν να συμπράξουν με τους Τούρκους ορεγόμενοι λαφυραγωγία. Συνολικά το σώμα που θα επιχειρούσε την έξοδο ανήλθε στους 350 άντρες. Όμως τα σχέδιά τους για έξοδο είχαν γίνει γνωστά στον Π. Καλογερά από τον έμπιστό του Ιμπραήμ Βελούκμπαση, πρόκριτο των Τούρκων. Ο Καλογεράς έσπευσε να ειδοποιήσει τον αρχηγό των πολιορκητικών στρατευμάτων.

Οι Τούρκοι, τελικά, ηττήθηκαν στις συγκρούσεις που έγιναν στη Συκιά, στο Φοινίκι και στον Άγιο Νικόλαο, όπου είχαν ξεχυθεί μετά την έξοδό τους από το φρούριο, για λαφυραγωγία κυρίως τροφών.

Σε όλες τις επιχειρήσεις αυτές σκοτώθηκαν συνολικά 37 Τούρκοι και 7 Έλληνες. Μεταξύ των πρώτων ηρωικών νεκρών της Επανάστασης συγκαταλέγεται ο Γ. Καλογεράς από την Ελίκα της Μονεμβασίας, που έπεσε μαχόμενος προ του Φοινικίου στις 29 Μαρτίου 1821.

Ενίσχυση του πολιορκητικού στρατοπέδου – Η ευλογία των όπλων

Μετά την πρώτη αυτή νίκη των επαναστατών, που είχε διασαλπισθεί στην ευρύτερη περιοχή, προσήλθαν στο στρατόπεδο και όσοι είχαν καθυστερήσει μέχρι εκείνη τη στιγμή. Ενισχύσεις ήρθαν και από το Λεωνίδι με τον Μιχαλάκη ή Μανωλάκη, από την Καστανιά της Σπάρτης με τον Γιώρα, από τον Άγιο Κοσμά με τον Δρεπανιά. Αργότερα προστέθηκε σώμα Κρητών με τον Κουμή, ο οποίος είχε γραμματέα του τον Κυριάκο Βενιζέλο (πατέρα του Ελευθερίου Βενιζέλου), καθώς και Κυθήριοι. Η συνολική δύναμη των πολιορκητικών σωμάτων ανερχόταν σε 1.500 άνδρες.

Μιας και το στρατόπεδο είχε ολοκληρωθεί, δεν έλειπε, για την ώρα, παρά η ευλογία των όπλων για ν' αρχίσει και επίσημα η Πολιορκία. Τη δοξολογία τέλεσε ο Επίσκοπος Έλους Άνθιμος Σκαλιστήρης, γιατί ο Χρύσανθος από τις 5 Μαρτίου βρισκόταν στην Τριπολιτσά προφυλακισμένος στο τουρκικό διοικητήριο. Γενικός αρχηγός του στρατοπέδου ανακηρύχτηκε ο Πιέρρος Μαγγιόρος Γρηγοράκης, ο οποίος με το άδολο αγωνιστικό του πνεύμα ασκούσε επιρροή και κύρος στην περιφέρεια, και, ο οποίος, είχε υπηρετήσει ταγματάρχης (Μαγγιόρος) στο γαλλικό στρατό, αφού πρώτα εκπαιδεύτηκε στρατιωτικά στο ρωσικό στρατό και

έλαβε από την Αικατερίνη Β΄, με διάταγμά της, το βαθμό αυτό. Ήταν μνημένος στη Φιλική Εταιρεία μεταξύ των πρώτων κατά το έτος 1819. Από τις αρχές του Μάρτη 1821, είχε αρχίσει τη στρατολογία ενόπλων, έχοντας πληροφορίες για επικείμενη επανάσταση.

Θαλάσσιος αποκλεισμός της Μονεμβασίας

Στις 5 Απριλίου κατέπλευσαν επτά σπετσιώτικα πλοία και απέκλεισαν την μονεμβασία και από τη θάλασσα. Μαζί τους έφεραν και πολύτιμα εφόδια (πολεμοφόδια και τροφές) για τους πολιορκητές. Οι Έλληνες ναυτικοί ήταν όχι μόνο άφοβοι θαλασσομάχοι αλλά και έμπειροι πολεμιστές, εξαιτίας των επικίνδυνων συνθηκών ναυσιπλοΐας. Τα πλοία, εμπορικά, ήταν εξοπλισμένα με τηλεβόλα. Αρχηγός της μοίρας ήταν ο κυβερνήτης του πλοίου «ΣΟΛΩΝ» Γεώργιος Πάνου, φιλικός, δεινός θαλασσομάχος, συνετός και μεγάλος πατριώτης. Ανέλαβε μάλιστα και διαπραγματευτική δράση για την παράδοση της Μονεμβασίας, χωρίς όμως αποτέλεσμα, γιατί οι Τούρκοι ήταν δέσμοι των ελπίδων τους για τον κάταπλου της Αρμάδας και την κάθοδο των πασάδων.

Οι Σπετσιώτες σ' όλο το διάστημα της πολιορκίας της Μονεμβασίας, υποστήριξαν πολύπλευρα τα πολιορκητικά στρατεύματα της ξηράς. Διέθεσαν τα πυροβόλα τους, τα οποία εγκατέστησαν σε κατάλληλες θέσεις της πολιορκητικής γραμμής της ξηράς, και μαζί με τους Λεωνιδείς, κατά τις δυνατότητές τους, τροφοδοτούσαν τις δυνάμεις ξηράς με πολεμοφόδια και τροφές. Διενεργούσαν επίσης θαλάσσιες περιπολίες με μικρά σκάφη στη περιοχή περιί τη Μονεμβασία.

Έτσι η πολιορκία έγινε συστηματικότερη, στενότερη και πλήρης.

Ναυτική επιτυχία στη Μήλο

Στις 8 Απριλίου, όμως, μια μοίρα σπετσιωτικών πλοίων, υπό την αρχηγία του Γεωργίου Πάνου, έπλευσαν στη Μήλο όπου ανατίναξαν ένα τουρκικό πλοίο και κατέλαβαν ένα άλλο το οποίο οδήγησαν στο λιμάνι της Επιδαύρου Λιμηράς (Παλιά Μονοβασία)¹. Ταυτόχρονα, για την αντιμετώπιση της Αρμάδας που βγήκε από τα Στενά, ανακλήθηκαν τα περισσότερα σπετσιώτικα πλοία της ναυτικής μοίρας Μονεμβασίας. Έτσι έμειναν για τη συνέχιση του αποκλεισμού τα πλοία του Γ. Πάνου, του Ηλία Θεομησιώτη, του Γ. Κλίσσα, ένα πυροπολικό του Δημήτρη Γουδή και το εξοπλισμένο ιστιοφόρο του Παναγιώτη Μαυρομάτη-Βουζουναρά από το Γύθειο. Τώρα που προστέθηκε η θαλάσσια πολιορκία, πείσθηκαν οριστικά οι Τούρκοι για την σοβαρότητα της επαναστάσεως.

1. Αναπαράσταση των γεγονότων αυτών γίνεται στο λιμάνι του κάστρου από το έτος 2003.

Δεύτερη έξοδος πολιορκουμένων Τούρκων

Έξοδο θα επιχειρούσαν και πάλι οι τολμηρότεροι και ικανότεροι Τούρκοι, 172 στον αριθμό, επιβαίνοντας σε μια γολέττα, τη νύχτα της 17ης προς τη 18η Μαΐου. Σκοπός τους ήταν η εξοικονόμηση τροφών, ώστε να παραταθεί η αντοχή τους, αναμένοντας βοήθεια, ή και η αφηνιαστική προσβολή του στρατόπεδου των Ελλήνων με την υποστήριξη των βολών του φρουρίου και να λύσουν έτσι την πολιορκία. *Μάλιστα πληροφορήθηκαν ότι ο Κεχαγιάμπεης, που μπήκε ήδη θριαμβευτικά στη Τριπολιτσά, εσκόπευε να εκστρατεύσει, διά της επαρχίας του Αγίου Πέτρου, στις επαρχίες Μυστρά κ.λπ., και διά των παραλίων ληηλατώντας να λύσει την πολιορκία του φρουρίου της Μονεμβασίας και του Ναυπλίου.* Δεν γνώριζαν, εντωμεταξύ, τη νικηφόρα μάχη για τους Έλληνες στο Βαλτέτσι (12-13 Μαΐου). Με τη μάχη αυτή καθώς και με τη μάχη στα Δολιανά (στις 18 Μαΐου) εκμηδενίστηκε ο Κεχαγιάμπεης και εξασφαλίστηκε ουσιαστικά η κυριαρχία της Κεντρικής Πελοποννήσου, σταθεροποιήθηκε γενικότερα το μέτωπο στο Μοριά και συντηρήθηκε το επαναστατικό πνεύμα. Στην Ερεσσό, λίγο αργότερα (27 Μαΐου), θα ανακοπεί και η ορμή της Αρμάδας, με την πυρπόληση από τον Δημήτριο Παπανικολή ενός τουρκικού δίκροτου.

Κατά την έξοδο λοιπόν των Τούρκων και όταν πλέον αποβιβάζονταν στην ξηρά, δέχτηκαν κανονιοβολισμούς των πλοίων. Κατάφεραν όμως να διαφύγουν στα ορεινά. Οι κανονιοβολισμοί έδωσαν ταυτόχρονα το έναυσμα της καταδίωξης τους από το απόσπασμα του Αντωνίου Πάνοζα, το οποίο είχε ήδη συγκροτηθεί για το σκοπό αυτό. Γιατί είχε γίνει έγκαιρα γνωστή και αυτή η έξοδος στους Έλληνες τόσο από τον υπαινιγμό του εξωμότη Σπίθα όσο και από μια Ελληνίδα γερόντισσα, την οποία είχε στείλει ο Π. Καλογεράς. Στο χωριό Γέρακα τους τολμηπίες Τούρκους (εκείνους που δεν αντιστάθηκαν) ανέμενε η αιχμαλωσία. Ήταν όμηροι των Ελλήνων και αντίβαρο στην ομηρία των Ελλήνων της Μονεμβασίας από τους Τούρκους.

Διαπραγματεύσεις για παράδοση

Η πείνα μάλιστα τους πολιορκούμενους. Αλλά και στο στρατόπεδο των Ελλήνων ποτέ δεν επαρκούσαν τα τρόφιμα, ούτε τα πολεμοφόδια, διότι η Επιμελητεία χώλαινε συνεχώς.

Στην Κάτω Πόλη οι έγκλειστοι περιήλθαν σε τραγική κατάσταση, όταν οι αγάδες παρέλαβαν ό,τι τρόφιμο υπήρχε ακόμη, και με τις οικογένειές τους ανέβηκαν στο απόρρητο φρούριο. Οι Τούρκοι της πόλης (όχι οι αγάδες της ακρόπολης) αποφάσισαν να παραδοθούν. Ανάθεσαν στον αρχηγό τους Ιμπραήμ Βελούκμπαση να έλθει σε συμφωνία με τους Έλληνες προκρίτους της πόλης, Παναγιωτάκη Καλογερά και Χρήστο Ιατρόπουλο, προς εξασφάλιση της ζωής και της τιμής τους από αντεκδικήσεις των επαναστατών όταν θα έμπαιναν στη Μονεμβα-

σία. Αλλά και οι Έλληνες έγγλειστοι θα απέφευγαν κάθε κίνδυνο που θα προερχόταν από τους Τούρκους, αν παρατεινόταν η πολιορκία. Η Πρεσβεία των Τούρκων πήρε την απάντηση από τους αρχηγούς των πολιορκητικών σωμάτων «ή όλη η Μονεμβασία ή τίποτε».

Στις 9 Ιουνίου ο Πέτρος Μαυρομιχάλης, Πρόεδρος της Πελοποννησιακής Γερουσίας, κρίνοντας την κατάσταση των πολιορκουμένων πρόσφορη, απηύθυνε έγγραφο για παράδοση υπό όρους, ότι κανένα κίνδυνο δεν διατρέχει η ζωή, η τιμή και η κινητή περιουσία τους. Μάλιστα, προς εξασφάλιση αυτών, θα ερχόταν ο ίδιος στη Μονεμβασία.

Οι αγάδες όμως απάντησαν ότι δεν έχουν εμπιστοσύνη στους αρχηγούς των ενόπλων ούτε στη Γερουσία. Κατά παράδοξο τρόπο, λοιπόν, η επαναστατική εξουσία (Γερουσία - Δ. Υψηλάντης) είχε τεθεί στη διάκριση των πολιορκουμένων Τούρκων: σε όποιον θα παραδίδονταν, αυτός θα είχε και το υψηλότερο κύρος. Οι πολιορκημένοι είχαν πολλούς λόγους να παραδοθούν σε μια ξένη αντιπροσωπεία (του Δ. Υψηλάντη) παρά στους εντοπίους. Οι Τούρκοι της Κάτω Πόλης ήταν δέσμοι ακόμη των αγάδων και δεν ανέλαβαν καμία πρωτοβουλία.

Η πολιορκία μετά από αυτό κινδύνευε να διαλυθεί. Τα σπετσιώτικα πλοία ετοιμάζονταν να αποπλεύσουν. Δυστυχώς, οι Έλληνες είχαν κουραστεί και, το χειρότερο όλων, διαφωνούσαν. Κι όμως ήταν μεγάλη εθνική ανάγκη να κρατηθεί η πολιορκία λίγο ακόμη, διότι η τουρκική φρουρά θα παραδινόταν.

Ο Καντακουζηνός στη Μονεμβασία – Νέες διαπραγματεύσεις

Στις 20 Ιουνίου οι Τούρκοι πρόκριτοι της Κάτω Πόλης με πρωτοβουλία του Ιμπραήμ Μπουλούκμπαση έστειλαν πρεσβεία στον Δ. Υψηλάντη (ο οποίος θα μεταβεί στις 21 Ιουνίου από την Ύδρα στο πολιορκητικό στρατόπεδο των Βερβαίων) προτείνοντάς του την παράδοση της πόλης. Ο Υψηλάντης, ως πληρεξούσιος του Γενικού Επιτρόπου της Αρχής, ενέπνεε στους Τούρκους μεγαλύτερη εμπιστοσύνη και θεωρούσαν ότι διέθετε υψηλότερο κύρος. Ο Υψηλάντης απέστειλε στη Μονεμβασία το σύμβούλό του Αλέξανδρο Καντακουζηνό με συνοδεία εκατό μαχητών. Ο Καντακουζηνός θα χειριζόταν τις διαπραγματεύσεις της παράδοσης με βάση τις οδηγίες που του είχε δώσει ο Υψηλάντης. Μεταξύ αυτών ήταν και οι εξής: «1) Θα παραδώσουν οι Τούρκοι εν ονόματι του πληρεξουσίου αρχηγού Πρίγκηπος Δημητρίου Υψηλάντη το φρούριον της Μονεμβασίας με όλα τα όπλα και πολεμικά εφόδια ως και τον ατομικόν αυτών οπλισμό των. 2) Η ζωή, η τιμή και η κινητή περιουσία και η θρησκεία αυτών θα είναι σεβαστή και εξασφαλισμένη. 3) Να υποσχεθεί (ο Καντακουζηνός) εκ μέρους του Υψηλάντη τιμάς και χρηματικές αμοιβάς εις τους στρατιώτας. 4) Να φυλάξουν την πόλιν από αρπαγάς. 5) Να σταλούν στα Βέρβαινα όσα όπλα είναι δυνατόν. Ωσαύτως πυρίρις και βόμβαι. 6) Να αναδιοργανώσει αμυντικώς το φρούριο και να προτείνει διοικητήν αυτού τον καταλληλότερον. Μετά την αναχώρησίν του εκείθεν να διορίσει φρούραρχον».

Διαφωνίες στο στρατόπεδο

Στο ελληνικό στρατόπεδο δημιουργήθηκαν διαφωνίες. Πολλοί αρχηγοί πολιορκητικών σωμάτων είχαν υποσχεθεί στους άνδρες τους πληρωμή από τα λάφυρα και πίεζαν να δεχτούν την παράδοση μόνο της πόλης κι όχι του φρουρίου. Ο Καντακουζηνός όμως ορθότατα επέμενε στην παράδοση και του φρουρίου. Είχε τη γνώμη ότι η πόλη στα χέρια των Ελλήνων χωρίς το φρούριο ήταν άχρηστη και επικίνδυνη διότι τα όπλα του φρουρίου θα ήταν στραμμένα εναντίον των επαναστατών. Δήλωσε μάλιστα στο στρατόπεδο ότι: *«Δεν θα επιτρέψω την λαφυραγωγία της πόλεως κατά την παράδοσίν της, δια να μην ατιμασθούν οι Έλληνες εις την συνείδησιν του πολιτισμένου κόσμου»*. Δεν γνώριζε ασφαλώς ότι οι εντελώς ιδιαίτερες επαναστατικές περιστάσεις και οι κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες ωθούσαν τους αρχηγούς να υπόσχονται στους άνδρες τους μερίδιο από τη λαφυραγωγία της πόλης και από τις μέχρι τότε γαίες των Τούρκων, ώστε να εξασφαλιστεί η σύμπληξη στρατού, η έξαψη του ενθουσιασμού του, η πειθαρχηση και η τήρηση των υποχρεώσεων του στον Αγώνα. Για όλα αυτά είχε συνομολογηθεί συμφωνητικό μεταξύ των αρχηγών, ως εκπροσώπων των ανδρών τους, στο οποίο συμφωνητικό ένας από τους όρους –φυσικός νόμιμος και σεβαστός κατά τους αρχηγούς– ήταν ότι η εκστρατεία, εκτός των άλλων, σκοπό έχει τη λεία από την πόλη και τις γαίες. Τούτο γνωστοποίησαν στον Καντακουζηνό όταν άρχισε να γίνεται λόγος για την παράδοση μόνο της πόλης και όχι του φρουρίου. Εξάλλου ο Καντακουζηνός σίγουρα θα είχε διαπιστώσει ότι οι στρατιώτες δεν είχαν πάντα την απαιτούμενη πειθαρχία και ότι το στρατόπεδο δεν παρουσίαζε σημαντική προοδευτική εξέλιξη.

Συνθήκη παράδοσης – Τήρηση των όρων της

Με τη σύμπραξη Ελλήνων και Τούρκων της Κάτω Πόλης, καταλήφθηκε με δόλο το φρούριο. Οι αγάδες αναγκάστηκαν βιαίως να έρθουν σε συνεννόηση με τον Καντακουζηνό για την παράδοση της Μονεμβασίας (πόλης και ακρόπολης).

Η τελική συνθήκη που συνομολογήθηκε μεταξύ του Καντακουζηνού και των αγάδων, μεταξύ άλλων περιλάμβανε τους εξής όρους:

« 1. Η τιμή σας, η ζωή σας και η ελευθερία σας δεν θα θιγούν. Θα εκλέξετε μόνοι σας τον τόπον όπου επιθυμείτε να μεταφερθείτε.

2. Θα παραδώσετε μαζί με τας κλείδας του φρουρίου άπαντα τα όπλα και πολεμοφόδια, καθώς και όλα τα ιδικά σας όπλα.

3. Αφήνω εις εκείνους, οίτινες ουδεμίαν άλλην περιουσίαν έχουν, τα αργυρά κοσμήματα των όπλων των».

Αμέσως ύστερα συντάχτηκε το πρακτικό της παραδόσεως εκ μέρους των αγάδων.

Ο Καντακουζηνός, ως πρώην Ευρωπαίος αξιωματικός –έχοντας επίγνωση

της στρατιωτικής του τιμής– θεωρούσε αυτονόητο ότι πρέπει να γίνονται σεβαστοί οι όροι της συνθήκης που έχουν συνομολογηθεί, και το κατόρθωσε με την πειθώ και το κύρος που διέθετε να τους διαφυλάξει πιστά.

Τελικά οι Τούρκοι μεταφέρθηκαν με τρία σπετσιώτικα πλοία υπό την αρχηγία του Ηλία Θερμησιώτη στο Κουσάντασι (Ν. Έφεσο) της Μικράς Ασίας, μακριά από τις εστίες της Επανάστασης. Ο Θερμησιώτης έφερε σε πέρας την αποστολή του, χωρίς καμία «αταξία» σε βάρος των Τούρκων. Οι Τούρκοι εκείνοι, όμως, που μεταφέρθηκαν αβλαβείς στον προορισμό τους, διέπραξαν στο Κουσάντασι και στη Σμύρνη βιαιότητες σε βάρος των άμαχων Ελληνικών πληθυσμών.

Στις 23 Ιουλίου οι Έλληνες είναι έτοιμοι να μπουν στη Μονεμβασία. Ο Καντακουζηνός οργάνωσε την κατάληψη κατά τρόπο που θα αποφευγόταν κάθε εκτροπή.

Στην πύλη εψάλη αρχικά δέηση, και στη συνέχεια ο Τούρκος Φρούραρχος (Τοιναρής) με επιτροπή Τούρκων παρέδωσε στον Έλληνα αρχηγό τα κλειδιά του Φρουρίου σε αργυρό δίσκο, το πρακτικό της παράδοσης και τη σημαία. Στη συνέχεια, οι ελευθερωτές του φρουρίου τέλεσαν δοξολογία στο Μητροπολιτικό ναό του Ελκομένου Χριστού.

Στα Τρίκορφα (όπου βρισκόταν ένα από τα πολιορκητικά στρατόπεδα των Ελλήνων) ο Δ. Υψηλάντης, με διαταγή της ημέρας για την άλωση της Μονεμβασίας προσκάλεσε το στρατόπεδο σε δοξολογία του Θεού και πανηγύρισαν το γεγονός με φυσιογιοβολισμούς.

Τα οφέλη της απελευθέρωσης

Η απελευθέρωση της Μονεμβασίας είχε μεγάλη σημασία για την εξέλιξη της Επανάστασης:

α) Αναπτέρωσε το ηθικό των Ελλήνων και τις ελπίδες του Έθνους, ενώ πτόησε τους Τούρκους, διότι ήταν το πρώτο ονομαστό κάστρο που έπεφτε στα χέρια των Ελλήνων, ανάμεσα στις δεκαέξι πολιορκίες που έγιναν. β) Αλλά και στο εξωτερικό είναι βέβαιο πως διαφημίστηκε ως μεγάλη στρατιωτική επιτυχία, όπου η Μονεμβασία ήταν γνωστή με τις επικές εκείνες αντιστάσεις της κατά των Βιλαρδουίνων και του Φραγκίσκου Μοροζίνι. γ) Λίγο αργότερα (7 Αυγούστου) η πτώση του Νεοκάστρου μπορεί να αποδοθεί στον αντίκτυπο που είχε η πτώση της Μονεμβασίας και στην τήρηση των όρων της συνθήκης παραδόσεώς της. δ) Από πολιτικής πλευράς ενισχύθηκε η θέση του Υψηλάντη ως πληρεξουσίου Επιτρόπου της Αρχής. ε) Η άλωση της Μονεμβασίας ωφέλησε και υλικώς την Επανάσταση (χρησιμοποίηση της άφθονης πολεμικής ύλης). στ) Από πολεμικής απόψεως η επιτυχία έγκειται στο ότι το φρούριο της Μονεμβασίας αποτελούσε για τους Έλληνες ισχυρότατο αμυντικό στήριγμα και καταφύγιο σε περίπτωση ατυχών γεγονότων της Επανάστασης. Ταυτόχρονα εξασφάλιζε απόλυτα την ελευθερία της Ανατολικής Μάνης αλλά και των ευρύτερων περιοχών.

Τέλος, ο Καντακουζηνός πριν αναχωρήσει, ανέθεσε την διοίκηση και την

ασφάλεια του φρουρίου στον Παναγιώτη Ορφανό. Ύστερα από την αντίδραση των προκρίτων της Πελοποννήσου ο Δ. Υψηλάντης τον αντικατέστησε με τον Παναγιώτη Καλογερά.

Η αμοιβαιότητα και η συμπερίληψη των κύριων ιστορικών γεγονότων της περιόδου κατά τον ιστορικό Δ. Φωτιάδη έχουν ως εξής:

Το Χάνι της Γραβιάς, η παράδοση της Μονεμβασιάς και του Νεοκάστρου της Πύλου, οι μάχες του Βαλτεταίου και των Βασιλικών ήταν τα θεμέλια του '21. Με το πάροισμο της Τριπολιτσάς τα θεμέλια τούτα απόχτησαν ένα τρανό αγκωνάρι. Το θαύμα γίνηκε.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

- Η Τοπική Ιστορία ως πεδίο Σπουδής στο Πλαίσιο της Σχολικής Παιδείας*, Αθήνα, Υ.Π.Ε.Π.Θ. - Π.Ι., Ο.Ε.Δ.Β. 2002.
- Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών - Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών, Αθήνα, Υ.Π.Ε.Π.Θ. - Π.Ι., τόμος Α', 2002.
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* («Η Ελληνική Επανάσταση»), Αθήνα, «Εκδοτική Αθηνών», τόμος ΙΒ', 1975.
- Βακαλόπουλος Α., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Θεσσαλονίκη, 1980.
- Βουρνάς Τ., *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, Αθήνα, Εκδόσεις Τολίδη.
- Οικονόμου Μιχ., *Ιστορικά της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, Αθήνα, Εκδόσεις της Δημόσιας Βιβλιοθήκης της Σχολής Δημητσάνης, 1976.
- Καζαντζάκης Ν., *Ταξιδεύοντας, ... Ο Μοριάς*, Αθήνα, Εκδόσεις Ελ. Καζαντζάκη, ⁶1969.
- Καλογεράς Κ., *Μονεμβασιά Η Βενετία της Πελοποννήσου*, Αθήνα, 1995.
- Κόκκινος Διον., *Η Ελληνική Επανάσταση*, Αθήνα, Εκδόσεις «Μέλισσα», 1956.
- Κόντογλου Φ., *Ταξείδια*, Αθήνα, «Αστήρ», ³1989.
- Κόντογλου Φ., *Η πανέμορφη Ρωμοσύνη*, Αθήνα, εκδοτικός οίκος «Αστήρ», ⁷1989.
- Κουτσογιαννόπουλος Γ., *Η Μονεμβασία και η ενδοχώρα της*, Τόμος Α', Αθήνα, 2001.
- Μακρυγιάννης Γ., *Απομνημονεύματα*, Αθήνα, Εκδ. Οίκος Μπάυρον.
- Μέντης Κ., *Μονεμβασιά*, εκδόσεις Μέντη, 1995.
- Παπαγιώργης Κ., *Δεληγιάνης Κανέλλος*, Αθήνα, εκδόσεις Καστανιώτη, ²2002.
- Παπαμιχαλόπουλος Κ., *Πολιορκία και άλωση της Μονεμβασιάς υπό των Ελλήνων*, έκδοση 1874.
- Πρωτοψάλτης Ε., *Η Φιλική Εταιρεία*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 1964.
- Σεφέρης Γ., *Δοκίμες*, «Ένας Έλληνας - Ο Μακρυγιάννης», Ε' έκδοση, εκδόσεις Ίκαρος.
- Τρικούπης Σπ., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, τόμος Α', εκδοτικός οίκος Χάρη Πάτση.
- Φιλήμων Ι., *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας*.
- Φραντζής Αμβρ., *Επιτομή της Ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος*, τόμος Α', Αθήνα, 1976.
- Φωτιάκος (Φωτίου Χρυσανθοπούλου), *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επανάστασης*, τόμος 1ος, Αθήνα, Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών, 1974.
- Φωτιάδης Δημ., *Η Επανάσταση του '21*, εκδοτικός οίκος Ν. Βότση.

Abstract

On March 28th 1821 the Monemvasians, under the leadership of the *Philikoi* Panaghiotis Kalogeras and the Despotopoulos Brothers, revolted, a fact underlined by the mutual association of Monemvasia with the liberation of the Nation. The camp before Monemvasia was gradually set up by Laconian, Arkadian, Cretan and Cytherian troops under the leadership of Pierros Maggioros Grigorakis from Mani. In the beginning of April 1821 Spetsian ships moved to naval siege at Monemvasia. Following the many-month siege and its crucial episodes, the town's Turks, forcing the *agades* of the acropolis as well, decided to surrender under terms, in command of their trust outside the rebellion camp at Monemvasia. Alexandros Kantakouzinis, a delegate of D. Ypsilantis, successfully handled the negotiations for the surrender of the town and the fort, and the observance of the treaty's terms. The outcome from the liberation of Monemvasia was important for the progress of the Greek Revolution.

Η πολιορκία του Κάστρου της Μονεμβάσιος το 1821. Πίνακας του Αλεξ. Ηλιάδη. Εθν. Ιστορ. Μουσείο.

Η σφραγίδα που χρησιμοποίησε ο Πάριος Τζανουάκης το 1821 στην πολιορκία του κάστρου. Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

Οι Τούρκοι παραδίδουν το κλειδί του κάστρου στον Αλ. Κατσακιοζή. Πίνακας του Γερμανού D.V. Heu.

Η ΑΜΥΝΑ ΣΤΗ ΝΟΤΙΑ ΛΑΚΩΝΙΑ: ΟΙ ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΩΝ ΚΑΣΤΡΩΝ ΒΑΡΔΟΥΝΙΑΣ, ΠΑΣΣΑΒΑ, ΚΕΛΕΦΑΣ

Γιαννούλα Κατσουγκράκη
Αρχαιολόγος

Περίληψη

Στην εργασία αυτή, που αποτελεί μία πρώτη απόπειρα μελέτης, εξετάζεται ο τρόπος οργάνωσης της άμυνας στη Νότια Λακωνία, από τους Βυζαντινούς χρόνους έως και την Τουρκοκρατία. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το δίκτυο Κάστρων που αναπτύχθηκε στην περιοχή, με σκοπό την ενίσχυση της άμυνας αυτής. Συγκεκριμένα, εξετάζεται η άμυνα της χερσονήσου της Μάνης και δίνονται γενικές πληροφορίες για τα Κάστρα αλλά και για τρία από τα σημαντικότερα οχυρωματικά σύνολα της περιοχής: τα Κάστρα της Βαρδούνιας ή Μπαρδούνιας, της Κελεφάς και του Πασσαβά.

Η Πελοπόννησος αποτελεί μια γεωγραφική περιοχή όπου συνδυάζονται αρμονικά ο πλούτος του φυσικού περιβάλλοντος με αυτόν των ιστορικών μνημείων. Ειδικότερα στο νομό Λακωνίας διακρίνονται μεγάλες οχυρωματικές κατασκευές που έπαιξαν σημαντικό αν όχι και αποφασιστικό ρόλο από τους Βυζαντινούς χρόνους. Επιπλέον αποτέλεσαν και αξιόλογα δείγματα της οχυρωματικής αρχιτεκτονικής της εποχής τους έως και σήμερα.

Τις ρίζες της λέξης *κάστρο* θα πρέπει να αναζητήσουμε στη λατινική γλώσσα, και συγκεκριμένα στη λέξη *castrum*, που σημαίνει οχυρό. Οι κατασκευές λοιπόν που είχαν αμυντικό χαρακτήρα και χρήση στρατιωτική ήσαν αυτές που και σήμερα ονομάζουμε *κάστρα*, *κασριά*, *καστράκια*, *καστέλλια*. Η ίδρυση των κάστρων με την μορφή που σώζεται σήμερα παρατηρείται σε τέσσερις κυρίως ιστορικές περιόδους: στους βυζαντινούς χρόνους, στη Φραγκοκρατία, στην Ενετοκρατία και λιγότερο στην Τουρκοκρατία.

Στις περισσότερες πόλεις-κάστρα κυριαρχεί το αίτημα για ασφάλεια, γι' αυτό και επιλέγονται θέσεις φυσικά οχυρές. Βασική μέριμνα παραμένει η εξασφάλιση πόσιμου νερού, η οποία συνδέεται άμεσα και με τη δυνατότητα αντοχής σε μακροχρόνιες πολιορκίες. Η γειννίαση με εύφορες καλλιεργήσιμες εκτάσεις, που προσφέρουν στην πόλη τον απαραίτητο ζωτικό της χώρο, αποτελεί εξίσου σημαντικό κριτήριο για την επιλογή της θέσης. Η ύπαρξη, ακόμη, λατομείου και δάσους, για την προμήθεια λίθων και ξυλείας, διευκολύνει την ανοικοδόμηση.

Τα κάστρα των μεσαιωνικών χρόνων αποτελούνται από το τείχος, τον κύριο

πύργο και την κατοικία του άρχοντα, ενώ συχνά στο εσωτερικό τους συναντώνται και άλλα μικρότερα οικήματα (αποθήκες, χώροι στρατωνισμού, εκκλησίες).

Τα τείχη προστατεύονταν από πολλούς πύργους, οι οποίοι ήταν ψηλότεροι από τα τείχη και εξείχαν από αυτά. Κατά μήκος των τειχών σχηματίζονταν επάλξεις οι οποίες είχαν συνήθως οριζόντια απόληξη. Στο πάχος του τείχους ανοίγονταν *πολεμοθυρίδες, ζεματίστρες, πετροφάγοι, κανονιοθυρίδες*, στοιχεία που ενίσχυαν την άμυνα των κατοίκων του κάστρου. Κατά μήκος των επάλξεων κατασκευαζόταν ο περιδρομος, στενός διάδρομος, που εξασφάλιζε την άνετη κυκλοφορία των στρατιωτών πάνω στα τείχη, την εύκολη πρόσβασή τους στους πύργους αλλά και χώρο για την παράταξή τους σε περίοδο πολέμου.

Μερικές φορές και για την προστασία του πληθυσμού της περιοχής κατασκευαζόταν και διπλά τείχη. Στην περίπτωση αυτή έξω από το δεύτερο τείχος κτιζόταν και ένα *προτείχισμα*, δηλαδή ένα χαμηλότερο τείχος για να προστατεύει το κύριο τείχος από τις βολές των εχθρών. Μεταξύ του τείχους και του προτειχίσματος τοποθετούνταν ο πληθυσμός από την ύπαιθρο που κατέφευγε εκεί για μεγαλύτερη ασφάλεια, στον οποίο και ανέθεταν συνήθως και την υπεράσπιση του τείχους. Γύρω από το προτείχισμα κατασκευαζόταν μία βαθιά τάφρος, η *διώρυχα* ή *φόσσα*, με 19-20 μέτρα πλάτος και βάθος ίσο ή και λίγο μεγαλύτερο από τα θεμέλια του τείχους, ώστε *«ίνα υπογείους τας επιβουλάς ποιείν εθέλοντες οι πολέμιοι, επειδάν την διώρυχαν φθάσωσιν, ανακαλυπτόμενοι διελέγχωνται»*.

Οι πύλες του κάστρου, κατασκευασμένες από χοντρά ξύλα και επενδεδυμένες με σίδηρο ή χαλκό, τοποθετούνταν μεταξύ των πύργων και κυρίως στις εσοχές που σχηματίζονταν, με τέτοιο τρόπο ώστε *«ουχ ορωμένας τοις πολεμίοις, αλλ' όπισθεν διαλανθανούσας»*. Ήταν συνήθως μικρών διαστάσεων για να εμποδίζεται η συγκέντρωση μεγάλου αριθμού στρατιωτών μπροστά από αυτές, εφόσον θεωρείται το ευπαθέστερο σημείο της οχύρωσης. Συχνά κατασκευάζονταν στο ισόγειο πύργου ή ανάμεσα από δύο πύργους, στοιχείο που συμβάλλει στην πρόσθετη ενίσχυσή τους.

Με ξεχωριστή προσοχή κατασκευάζονταν οι πύργοι στα τείχη. Οι πύργοι αυτοί ήσαν εξωτερικά τετράγωνοι, εξαγωνικοί, ημικυκλικοί ή στρογγυλοί και εσωτερικά κυκλικοί. Καθένας από αυτούς αποτελούσε ένα αυτοτελές κτίσμα, με ιδιαίτερη είσοδο προς αυτό μόνο από το εσωτερικό της πόλης και όχι από τις επάλξεις, ώστε να διατηρήσει την αντίστασή του ακόμη και αν ο εχθρός καταλάβει εξωτερικά το τείχος και τελικά εισχωρήσει στην πόλη. Συμπλήρωμα κάθε κάστρου ήταν και οι δεξαμενές νερού, οι *κινστέρες*, οι αποθήκες τροφίμων και εφοδίων αλλά και οι πολεμικές μηχανές.

Την φύλαξη των κάστρων επιφορτίζονταν ειδικά στρατεύματα, οι *καστροήνσιοι* ή *καστελλιανοί* ή *τζάκωνες*. Επικεφαλής τους ήταν ο φρούραχος, δηλαδή ο *προκαθήμενος του κάστρου* ή *καστροφύλαξ* ή *καστελλάνος*. Την επίβλεψη και την ευθύνη της συντήρησης των κάστρων μιας γεωγραφικής περιοχής, είχε ο στρατηγός του θέματος δια του *δομέστικου των τειχών*.

Αυστηρότατοι νόμοι προστάτευαν τα τείχη από βανδαλισμούς ή άλλες «επεμβάσεις», τα οποία συγκαταλέγονταν στα αντικείμενα «*θείου δικαίου, ως εμπύχων και αφύχων φυλακτικά*». Έτσι αυτός που θα τρυπούσε το τείχος «*ή βάρος επιθείς, ή συνάπτων οσπήτιον, ή αναβαίνων και εξερχόμενος δι' αυτού και μη δια της πόρτης*» τιμωρούνταν με θάνατο, ενώ ο στρατιωτικός που θα πηδούσε την τάφρο θα αποτασσόταν από τις τάξεις του στρατεύματος.

Τα κάστρα, εκτός των υπολοίπων χαρακτηριστικών τους, είναι κυρίως λειτουργικά κτήρια. Θα πρέπει λοιπόν ή να εξελιχθούν και να συναντήσουν τις ανάγκες που γεννά η αλλαγή των πολεμικών τεχνικών ή να καταστραφούν. Αυτό το αναμφισβήτητο γεγονός της επιβίωσής τους είναι ο βασικός παράγοντας που προκάλεσε τις προσθήκες, μετατροπές ή και αλλαγές στα οχυρωματικά συγκροτήματα όλων των εποχών. Ωστόσο, τα κάστρα που βρίσκονται στην Πελοπόννησο, σε μια περιοχή που δέχθηκε πολλούς και διαφορετικούς επιδρομείς, δεν θα έπρεπε να εξετάζονται ως ανεξάρτητα σύνολα αλλά πάντοτε σε συνάρτηση με άλλα κάστρα ή και οικισμούς, καθώς παρουσιάζουν πολλές και ποικίλες λειτουργίες. Έτσι, στην περίπτωση της Λακεδαμονίας, κτίζονται για να ελέγχουν ισχυρά περάσματα ή τις εισόδους σε νευραλγικής σημασίας περιοχές (περάσματα Ταΰγétου, Μάνη), αλλά και τα εδάφη της παραγωγικής γης, προσφέροντας ασφάλεια στους πληθυσμούς τους (Σπάρτη), για να προστατεύσουν σημαντικά λιμάνια (Μονεμβασιά, Πόρτο Κάγιο, Οίτυλο) ή και για να εξασφαλίσουν την απρόσκοπτη επικοινωνία και ελεύθερη μεταφορά των εμπορευμάτων από και προς αυτά (Μονεμβασιά). Σε μια περιοχή με ανεπτυγμένα λιμάνια, που αποτέλεσαν σημαντικά κέντρα του διαμετακομιστικού εμπορίου στη Μεσόγειο, η κατασκευή κάστρων σε επιλεγμένα σημεία κρίθηκε επιτακτική.

Ωστόσο, και ενώ θεωρητικά κάτι τέτοιο φαίνεται απλό, στην πράξη γίνεται περίπλοκο, καθώς θα έπρεπε να κατασκευαστεί ένα δίκτυο κάστρων ώστε να μην υπάρχουν απομονωμένα και γι' αυτό ευπρόσβλητα κάστρα, αλλά το ένα να υποστηρίζει το άλλο σε περίπτωση επίθεσης.

Έτσι λοιπόν και προκειμένου να προστατευθούν τα περάσματα που οδηγούσαν σε περιοχές όπως η Μάνη, δεν έφθανε η κατασκευή ενός μόνο κάστρου αλλά ενός συστήματος άμυνας και εξόντωσης των εχθρών. Έπρεπε λοιπόν στην αρχή και στο τέλος των εισόδων προς τη χερσόνησο της Μάνης να υπάρχουν ισχυροί θύλακες αντίστασης, που θα ανέκοπταν την ορμή των επίδοξων κατακτητών. Για το σκοπό αυτό ιδρύθηκαν σε καίρια σημεία κάστρα όπως της Βαρδουνίας, του Πασσαβά και της Κελεφάς, που αν και μεταξύ τους παρουσιάζουν χρονολογικές διαφορές, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην ιστορία της περιοχής, την περίοδο που συνυπήρχαν. Τα στοιχεία που παρουσιάζονται εδώ είναι αποτέλεσμα παρατήρησης και μελέτης των σχετικών πηγών και της υπάρχουσας βιβλιογραφίας και σκοπό τους έχουν να δώσουν μία γενική εικόνα για τα μνημεία της περιοχής μας που είναι λιγότερο γνωστά αλλά το ίδιο γοητευτικά με εκείνα της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής, ακόμα κι αν κτίστηκαν για να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες της άγριας τέχνης του πολέμου.

Κάστρο Βαρδούνιας

Το κάστρο είναι κτισμένο σε βραχώδη τοποθεσία πολύ κοντά στο χωριό Άγιος Νικόλαος, κυριαρχώντας στον κάμπο και επιβλέποντας τα περάσματα προς τη Μάνη.

Η περιοχή εγκατάστασής του βρίσκεται στην πορεία της διαδρομής «Μοναστήρι Παναγιάς (Καλαμάτα) - Γκιστέρνα - Στούπα - Καστάνια - Γύθειο». Η Καλαμάτα και το Γύθειο είναι τα κοντινότερα σε αυτό λιμάνια μεταφορών και ανεφοδιασμού, αν και τα καλύτερα είναι του Πόρτο Κάγιο στα ανατολικά και του Λιμενίου στον κόλπο του Οιτύλου, στα δυτικά.

Η θέση πάνω στην οποία έχει κτιστεί το κάστρο περιβάλλεται από απότομους βράχους στις τρεις πλευρές. Σήμερα παρά τους συστηματικούς καθαρισμούς βλάστηση κατέχει μεγάλο τμήμα του, ωστόσο, τα κύρια στοιχεία του Κάστρου, κτισμένου στο ψηλότερο σημείο, εξακολουθούν να διακρίνονται αχνά. Τα ερείπια των οικοδομημάτων βρίσκονται διασκορπισμένα στον υπόλοιπο χώρο, ενώ αρκετά από αυτά φαίνονται πιο πρόσφατα από αυτά του πύργου-καταφυγίου (donjon).

Η πρόσβαση στο κάστρο γίνεται από τα ανατολικά, όπου μέσω ενός απότομου, κεκλιμένου επιπέδου ο επισκέπτης φτάνει σε μία απλή τοξωτή είσοδο και οδηγείται στο εσωτερικό του συγκροτήματος. Εξωτερικά, στα βόρεια της πύλης και σε επαφή με την ράμπα, βρίσκεται ένας τρίπλευρος χαμηλός πύργος το ανώτερο τμήμα του οποίου αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη. Κατά την είσοδο του επισκέπτη από τη θύρα ένα τόξο υποστηρίζει τον περιδρομο ή ένα ανώτερο επίπεδο. Πίσω από αυτό υπάρχει ένα δωμάτιο, τετραγωνικής κάτοψης, που συνδεόταν πιθανότατα με ένα άλλο στα νότια. Στα ανατολικά του, υπολείμματα τοίχων υποδεικνύουν την θέση μιας δεύτερης φυλαγμένης θύρας.

Το υφιστάμενο συγκρότημα κυριαρχείται από έναν τετράγωνο πύργο, ο οποίος επιστέφεται με επάλξεις και αποτελείται από τρία κτίσματα. Μία σκουρόχρωμη, λιθόκτιστη πλευρά έχει προστεθεί στη βάση της νοτιοανατολικής όψης του πύργου. Τα κτίσματα τριγύρω από τον πύργο-καταφύγιο (donjon) έχουν εισόδους παράλληλες με τη βορειοανατολική όψη του πύργου. Οδηγούν σε ένα διώροφο κτίσμα με επάλξεις, στα βορειοδυτικά του πύργου, στο κατώτερο σημείο του οποίου υπάρχει μία στέρνα. Πίσω από αυτό το κτήριο και περίπου 4 μέτρα χαμηλότερα από αυτό, βρίσκεται ένα τρίτο κτίσμα, που ανήκει στο συγκρότημα του πύργου-καταφυγίου (donjon). Στο βορειοανατολικό τοίχο του κτηρίου ανοίγεται μία μικρή πόρτα.

Κάτω από τον πύργο-καταφύγιο (donjon), και προς τα ανατολικό άκρο της θέσης, διακρίνονται ίχνη μιας ακόμη φυλασσόμενης εισόδου. Ένα κεκλιμένο επίπεδο κατεβαίνει μεταξύ των τοίχων που σχηματίζονται από δύο συνορεύοντα κτίσματα και περνά ανάμεσα από τα ερείπια της θολοσκέπαστης πύλης. Αυτό θα μπορούσε να σηματοδοτήσει την ανατολική επέκταση μιας εξωτερικής αυλής, η

νοτιοδυτική πλευρά της οποίας ελέγχει την κύρια είσοδο του κάστρου.

Οι πηγές που αναφέρονται στην πρώιμη ιστορία του κάστρου προσφέρουν πολύ λίγη βοήθεια. Γι' αυτό, εάν προσπαθήσουμε να χρονολογήσουμε την εγκατάσταση της Βαρδούνιας, θα πρέπει, σ' αυτό το στάδιο, να οδηγηθούμε κυρίως από τα αρχιτεκτονικά στοιχεία.

Η θέση εγκατάστασης του κάστρου θα μπορούσε να προτείνει μία χρονολόγηση πριν από τον 15ο αιώνα. Πολλοί μελετητές, με δεδομένο ότι την περίοδο εκείνη τα κάστρα είτε χτιζόνταν στην κορυφή λόφων είτε χτιζόνταν κατά τέτοιο τρόπο ώστε να ομοιάζουν με αυτούς, θεωρούν ότι τότε θα πρέπει να χρονολογηθεί και το κάστρο της Βαρδούνιας.¹ Επιπλέον, τα κάστρα που κτίστηκαν από τους Φράγκους βαρόνους της Αχαΐας κατά τη διάρκεια του 13ου αιώνα είναι οχυρώσεις στην κορυφή λόφων, που αποτελούνται από έναν τετραγωνικό κεντρικό πύργο ή πύργο-καταφύγιο (*donjon*) στο ψηλότερο σημείο του βράχου, που διαμορφώνει τμήμα της αυλής που το περιβάλλει. Επίσης, αξιοσημείωτη είναι η σχέση των φραγκικών κάστρων και των ανεξάρτητων χωριών, καθώς τα κάστρα σε γενικές γραμμές δεν είναι μεμονωμένα οχυρά, αλλά σχεδόν πάντα προστίθεται σε αυτά και ένα χωριό. Αν ο περίβολός τους είναι αρκετά ευρύχωρος ο πληθυσμός συγκεντρώνεται στο εσωτερικό.² Το σύνολο των κτισμάτων μέσα και προς τα βορειοανατολικά της αυλής στη Βαρδούνια θα μπορούσαν να παρουσιάζουν έναν τέτοιο οικισμό – μια ακόμα ομοιότητα ανάμεσα στη μορφή αυτού του κάστρου και ενός τυπικού φραγκικού κάστρου στην κορυφή λόφου. Αυτή η εντύπωση ενισχύεται ακόμη περισσότερο από το σχέδιασμα του κτηρίου της πύλης, ενός απλού ημικυκλικού τοξωτού ανοίγματος, που ακολουθείται από ένα θολοσκεπές πέρασμα που με τον ίδιο τρόπο οδηγεί σε ένα ακόμη πέρασμα σε σχήμα γάμα.

Έχοντας σκεφτεί τη θέση και την μορφή, οι τεχνικές της τοιχοποιίας θα μπορούσαν να παράγουν μία ακόμη ένδειξη της καταγωγής της Βαρδούνιας. Συναντούμε έτσι τύπους τοιχοδομής που είναι δηλωτικοί ενός ύφους που απαντά στην προ-Φραγκική περίοδο, χωρίς αυτό να απορρίπτει τη θεωρία ότι μπορεί να χρησιμοποιήθηκαν περιστασιακά και από τους Φράγκους. Επιπλέον, μια σημαντική

-
1. Andrews, Kevin, *Castles of the Morea*, Princeton, New Jersey 1953: Ο Kevin Andrews είναι αρκετά συγκεκριμένος σε αυτό το σημείο: «...πριν από τον 15ο αιώνα τα κάστρα είτε χτιζόνταν στην κορυφή ενός λόφου είτε χτιζόνταν κατά τέτοιο τρόπο ώστε να ομοιάζουν με λόφο, δίνοντας την δυνατότητα στους υπερασπιστές τους να ρίξουν βροχή βελών ή κάθετων βολών στον επιτιθέμενο που αγωνίζεται να επιτεθεί... με την εισαγωγή του πυροβολικού η βασική λογική των οχυρώσεων αλλάζει. Η υπεροχή γίνεται στόχος καταστροφής από φλογόβολα όπλα».
 2. Bon, A., *La Moree Franque, Recherches historiques, topographiques et archéologiques*, Paris 1969: Ο Bon στα σχετικά με τους οχυρούς οικισμούς αναφέρει τα ακόλουθα «Αν δεν πρόκειται παρά μονάχα για ένα μικρό οχυρό σκαρφαλωμένο σε ένα λοφίσκο, τα σπίτια στριμώχνονταν δίπλα του, στην λιγότερο απότομη πλαγιά του βράχου...»

ομοιότητα παρουσιάζεται ανάμεσα στην τοιχοποιία της Βαρδούνιας και αυτής που βρέθηκε στην κύρια πύλη του κάστρου του Μυστρά και χρονολογείται γύρω στον 13ο αιώνα.³

Ο πύργος και το συγκρότημα του πύργου-καταφυγίου (donjon) υπέστησαν αξιοσημείωτες τροποποιήσεις στη διάρκεια των αιώνων. Οι εμφανείς επεμβάσεις των Ενετών ενσωματώθηκαν στις προϋπάρχουσες κατασκευές, δείχνοντας ότι οι ρίζες του κάστρου φτάνουν πιθανόν στα βυζαντινά ή στα φραγκικά χρόνια. Το κάστρο χωρίς αμφιβολία συνέχισε να χρησιμοποιείται για μακρά χρονική περίοδο. Είναι σαφές ότι τα εναπομείναντα στοιχεία αντιπροσωπεύουν μεγάλο αριθμό αλλαγών και προσθηκών στα αρχικά κτήρια, που μόνο συστηματικός καθαρισμός και ανασκαφική διερεύνηση μπορούν να αποκαλύψουν ικανοποιητικά.

Κάστρο Κελεφάς⁴

Πάνω από τον όρμο του Οιτύλου, στο Λιμνί της Μάνης, στη θέση «Κοτρωνάκια», όπως οι ντόπιοι συνηθίζουν να λένε, και στο ανατολικό άκρο του Μυλολάγκαδου, είναι κτισμένο ένα από τα σημαντικότερα κάστρα της Μάνης, το κάστρο της Κελεφάς.⁵

Το όνομά του το έλαβε από το γειτονικό χωριό, πιθανόν από το όνομα του αρχηγού της μεγαλύτερης οικογένειας του χωριού, πρακτική αρκετά διαδεδομένη στα χωριά της Μάνης.

Το κάστρο κτίστηκε κατά την πρώτη περίοδο της τουρκικής κατοχής στη Μάνη, το 1670, μετά από απόφαση του Μεγάλου Βεζύρη Αχμέτ Κιοπουρλή, με σκοπό να εδραιώσει την κυριαρχία των Τούρκων στη Μέσα Μάνη. Λίγο αργότερα, τον Σεπτέμβριο του 1685, το κάστρο περνά στα χέρια των Ενετών: ο Χασάν Αγάς το παραδίδει στον Μοροζίνι, ο οποίος για την ασφάλειά του διόρισε προβλεπτή τον Βερνάρδο Βάλβη και φρούραρχο τον Νικόλαο Μαχαιριώτη. Το κάστρο παρέμεινε στα χέρια των Ενετών έως το 1715, οπότε καταλήφθηκε ξανά από τους Τούρκους παρά τις προσπάθειες των Ενετών και της φρουράς των Μανιατών να το κρατήσουν.⁶

Το κάστρο της Κελεφάς, ακολουθώντας τη μοίρα των υπολοίπων κάστρων της Μάνης, έχασε την στρατηγική του αξία. Αυτός ήταν ίσως και ο λόγος που στα μέσα του 18ου αιώνα και ενώ ήταν ήδη ερειπωμένο, ο στόλος του Ορλώφ άραξε στον κόλπο του Οιτύλου: το κάστρο είχε μείνει ανοχύρωτο και αυτό το τμήμα της Μάνης είχε ήδη ξεσηκωθεί.

3. Traquair, R., *Laconia I, Medieval Fortresses*, BSA 12 (1905-1906).

4. Kriesis, A., *On the castles of Zarnata and Kelefa*, BZ 56 (1963).

5. Σφηκόπουλος, Ι., *Τα Μεσαιωνικά Κάστρα του Μορηά*, Αθήνα 1987, σ. 412.

6. Καροπιδίνη - Δημητριάδη, Ε., *Κάστρα της Πελοποννήσου*, Αθήνα 1990, σ. 134-139.

Το οχρωματικό αυτό συγκρότημα έχει κάτοψη τετράγωνη και για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκε ο απότομος και επιβλητικός βράχος, την κλίση του οποίου ακολούθησαν τα κτίσματα της οχύρωσης.⁷ Στο σχήμα όπως και στη μορφή τους είναι απλά. Οι κατασκευές αυτές διακρίνονται από την λιτότητα των μέσων που χρησιμοποιήθηκαν (λίθοι, πλίνθοι), χωρίς ωστόσο να χάνουν την επιβλητικότητάς τους ή να μειώνεται η εντύπωση που προκαλούν στους επισκέπτες.

Η πρόσβαση στο κάστρο επιτυγχάνεται από ένα χωματόδρομο στη βορειοανατολική του πλευρά. Αποκαλύπτεται πρώτα η βορειοανατολική πλευρά του τείχους, της οποίας οι δύο πύργοι (Γουλάδες) δεν σώζονται σήμερα. Από τους δύο ο βόρειος διατηρεί ελάχιστα το εξωτερικό του περίγραμμα σε σχέση με το τείχος, το οποίο σώζεται σε αρκετά καλή κατάσταση.

Είσοδος στο χώρο του κάστρου υπάρχει και από τη νοτιοανατολική του πλευρά, όπου βρισκόταν η κατεστραμμένη σήμερα κύρια πύλη του συγκροτήματος. Δεξιά και αριστερά της εισόδου φαίνονται ο ένας κυκλικός πύργος και ελάχιστα στοιχεία του δεύτερου. Απέναντι από την είσοδο του κάστρου ξεκινά ένα λιθόστρωτο μονοπάτι, που ένωνε το κάστρο με τη θάλασσα, προσφέροντας παράλληλα στους επισκέπτες μοναδική θέα της περιοχής.

Από όλα τα στοιχεία του κάστρου ιδιαίτερα εντυπωσιακή είναι η εξωτερική πλευρά του νοτιοδυτικού τείχους. Δεξιά και αριστερά πλαισιώνεται από υψηλούς κυκλικούς πύργους και στο μέσο του είναι κτισμένος ένας ημικυκλικός προμαχώνας. Ο νότιος κυκλικός πύργος είναι και ο μοναδικός που σώζεται σε καλή κατάσταση. Η είσοδός του βρισκόταν στη νοτιοδυτική πλευρά, είχε τοξωτή απόληξη, ενώ στο εσωτερικό του υπάρχει δωμάτιο στεγασμένο με θόλο, που πιθανότατα εξυπηρετούσε τις ανάγκες των στρατιωτών.

Από το πλάτωμα του πύργου και μέσα από τις καλλιέργειες οδηγείται κανείς στον προμαχώνα. Έχει ημικυκλικό σχήμα και προεξέχει του τείχους. Η είσοδός του είναι ιδιαίτερα επιμελημένη και εσωτερικά διαρρυθμίζεται σε δύο χώρους που στεγάζονται με καμάρα. Στο ψηλότερο πλάτωμα μπροστά από τον προμαχώνα έχει κατασκευαστεί μία κτιστή στέρνα, η καμάρα της οποίας σήμερα έχει καταρρεύσει. Λόγω των μικρών διαστάσεών της πιθανόν να χρησιμοποιούνταν για την αποθήκευση λαδιού.

Ο δυτικός πύργος, αν και κατεστραμμένος, διατηρεί μεγάλο τμήμα της εξωτερικής πλευράς του και έτσι δίνεται στον επισκέπτη μία εικόνα του μνημείου. Σύμφωνα με τα σωζόμενα ίχνη η στέγασή του γινόταν με καμάρα και εσωτερικά διαρρυθμιζόταν μάλλον και αυτός σε δύο χώρους.

Στο βορειοανατολικό τμήμα του κάστρου σώζεται ένα κτίσμα το οποίο ονομάζεται και από τους ντόπιους «Εκκλησιάκι», αν και δεν εντοπίζονται σε αυτό

7. Andrews, Kevin, *Castles of the Morea*, Princeton, New Jersey 1953, σ.σ. 36-39.

ίχνη τέτοιας χρήσης. Είναι κτίσμα μικρών διαστάσεων, λιθόκτιστο και στεγάζεται με καμάρια. Η είσοδος του βρίσκεται στην ανατολική πλευρά και γίνεται μέσω μίας τοξωτής θύρας.

Στο βόρειο και ανατολικό άκρο του τείχους έχουν κατασκευαστεί δύο ακόμα κυκλικοί πύργοι, παρόμοιας αρχιτεκτονικής μορφής με τους προηγούμενους. Από αυτούς σε καλύτερη κατάσταση σώζεται σήμερα ο βόρειος ενώ ο ανατολικός έχει καταρρεύσει.

Στο εσωτερικό του κάστρου έχει κτιστεί και ένα επίμηκες, μάλλον διώροφο κτήριο, μεγάλων διαστάσεων, το οποίο στις πηγές αναφέρεται ως αποθήκη εξοπλισμού. Το κτήριο παρουσιάζει επιμελημένη κατασκευή με καλολαξευμένα πώρινα πλαίσια ανοιγμάτων και γωνιόλιθους. Η είσοδος ή οι εισοδοί του βρίσκονταν στην βόρεια πλευρά, χωρίς να διασώζονται οποιαδήποτε στοιχεία τους (παραστάδες, υπέρθυρα). Τέλος, ανάμεσα στον ανατολικό πύργο και την είσοδο του κάστρου βρίσκεται η δεξαμενή του συγκροτήματος. Πρόκειται για μονώροφο, λιθόκτιστο κτίσμα που στεγάζεται με καμάρια.

Κάστρο Πασσαβά⁸

Νοτιοδυτικά του Γυθείου, πάνω σε ψηλό και απότομο λόφο που δεσπόζει του σημερινού οικισμού Μαραθέας, είναι κτισμένο το Κάστρο του Πασσαβά. Η ίδρυσή του, το β' μισό του 13ου αιώνα, αποδίδεται στον Φράγκο ευγενή Ιωάννη ντε Νεϊγύ, πρωτοστράτορα του Πριγκιπάτου της Αχαΐας, στον οποίο παραχωρήθηκε η Βαρωνία, μαζί με τέσσερα φέουδα. Η θέση του κάστρου, σύμφωνα με τον περιηγητή Πανσανία, είναι η ίδια με εκείνη της αρχαίας πόλης Λαυς, τμήμα της οποίας χρησιμοποιήθηκε στην κατασκευή της οχύρωσης του. Σύμφωνα με μία εκδοχή το κάστρο φέρει το όνομα της περιοχής που ο ντε Νεϊγύ κατείχε ήδη στην Γαλλία· κατά μία άλλη, πιθανότερη, το όνομά του προήλθε από την πολεμική κραυγή «Passe Avant».⁹

Σκοπός της ίδρυσής του πάνω στο στενό αυτό πέραςμα ήταν η αποτελεσματικότερη εποπτεία της Βαρωνίας, ο άμεσος έλεγχος της εισόδου στην περιοχή της Μάνης, αλλά και η προστασία του λιμανιού του Γυθείου. Έτσι, λοιπόν, το Κάστρο του Πασσαβά εντάχθηκε στο σύστημα άμυνας των Φράγκων του Πριγκιπάτου της Αχαΐας και αποτελούσε σημαντικό κέντρο αντίστασης καθώς είχε, σύμφωνα με τις πηγές, ικανή στρατιωτική δύναμη, ώστε να απωθήσει τα αντίπαλα φύλλα και να ανακτήσει τον έλεγχο της Μάνης, αφήνοντας ταυτόχρονα ελεύ-

8. Breuillot, Martine, *Το κάστρο του Πασσαβά στον Μορέα: τοπωνύμια και ιστορία*, Λακωνικά Σπουδαί, τ. ΙΑ', Αθήνα 1992, σ. 299-312.

9. Κατσουργράκη, Γιάννα, *Κάστρο Πασσαβά, Ενετοί και Ιωαννίτες ιππότες, Δίκτυνα οχυρωματικής αρχιτεκτονικής*, Αθήνα 2001, σ. 58-62

θερο το δρόμο για τα λιμάνια του Γυθείου και της Μάνης.¹⁰

Παρόλο που το κάστρο δόθηκε στους Φράγκους, δεν έμεινε για πολύ καιρό στην κατοχή τους. Το 1262, ο Πασσαβάς παραδίδεται στους Έλληνες μαζί με τα υπόλοιπα κάστρα της Λακεδαιμόνος. Από τότε αρχίζει η ανοδική του πορεία με αποτέλεσμα να αναδειχθεί σε ένα από τα σημαντικότερα κάστρα της περιοχής, λόγω και της στρατηγικής σημασίας θέσης του. Από το 1262 έως και το 1480 παρέμεινε στην κατοχή των Βυζαντινών αρχόντων και των Μανιατών. Από το 1481 έως το 1780, οπότε το κατέλαβαν οι Μανιάτες «εκδικούμενοι την προσβολή που έγινε στον έξαρχο της Μάνης Γρηγοράκη», περνά διαδοχικά στην κυριαρχία των Τούρκων και των Μανιατών.¹¹

Το κάστρο, σε σχήμα τραπεζίου, κτισμένο στην κορυφή απότομου λόφου, ακολουθεί το ανάγλυφο του εδάφους. Το συνολικό του μήκος είναι περίπου 180 μέτρα και το μέγιστο πλάτος του 90. Περιβάλλεται από ψηλά, ισχυρά τείχη, που σχηματίζουν μία (1) γραμμή άμυνας, μεγάλο τμήμα των οποίων σήμερα έχει καταπέσει. Τα τείχη, ιδιαίτερα ενισχυμένα στις πλευρές που το Κάστρο δεν προστατεύεται από τον βράχο, στέφονται από σειρά επάλξεων με οριζόντιες απολήξεις, ενώ εσωτερικά, κατά μήκος τους, αναπτύσσεται περιδρομος (διάδρομος διακίνησης των στρατιωτών πάνω στα τείχη). Η τοιχοποιία τους είναι απλής μορφής και αποτελείται από αργολιθοδομή με παρεμβολή πλίνθων. Ενδιαφέρον στοιχείο αποτελεί η διάνοιξη στο πάχος των τειχών επιμηκών θυρίδων (τυφεκιοθυρίδες) των οποίων το πλάτος αυξάνεται προς το εσωτερικό των τειχών.

Η πρόσβαση στο κάστρο είναι αρκετή δύσκολη και πραγματοποιείται από τη δυτική πλευρά του, την λιγότερη απόκρημνη. Ωστόσο, σήμερα δεν σώζονται παρά μόνο τα ερείπια αυτού που άλλοτε θα αποτελούσε την πύλη εισόδου του κάστρου καθώς και του πύργου που την προστάτευε. Ελάχιστο δείγμα της διακόσμησης της σώζεται με την μορφή κεραμοπλαστικών κοσμημάτων.

Στις άκρες του τείχους υπήρχαν στρογγυλοί πύργοι, αμυντικού χαρακτήρα, από τους οποίους σώζεται σε καλή κατάσταση ο βορειοδυτικός. Η τοιχοδομία του δεν διαφέρει από εκείνη του τείχους· αποτελείται από αργολιθοδομή με παρεμβολή βησάλων και συνδετικό κονίαμα. Στο εσωτερικό του κάστρου ο επισκέπτης φτάνει περνώντας τα ερείπια της πύλης.

Στη νοτιοδυτική πλευρά του κάστρου σώζεται σε αρκετά καλή κατάσταση κτήριο, πιθανότατα διοικητικού χαρακτήρα, που ενδεχομένως να χρησίμευσε και ως κατοικία του άρχοντα της περιοχής. Πρόκειται για μεγάλων διαστάσεων λιθόκτιστο οικοδόμημα, σχήματος ορθογώνιου.¹² Η κάθε όψη του διατρύπεται από δύο (2) μεγάλα ανοίγματα με οξυκόρυφες απολήξεις, τα οποία φέρουν επιμε-

10. Σφηκόπουλος, Ι., *Τα Μεσαιωνικά Κάστρα του Μοριά*, Αθήνα 1987, σ. 411.

11. Τζωρτζάκη Τζώρτζη, «Το κάστρο του Πασσαβά», περ. *Λακωνικά*, έτος ΚΣΤ', Μάιος-Ιούνιος 1988, τεύχος 138, Αθήνα 1988, σ.σ. 13-15.

12. Καρποδίνη - Δημητριάδη, Ε., *Κάστρα της Πελοποννήσου*, Αθήνα 1990, σ.σ. 244-245.

λημένα, λίθινα πλαίσια, ίδια με αυτά που συναντώνται και στις γωνίες του κτηρίου. Κατά μήκος της βόρειας πλευράς του, εσωτερικά, έχει κτιστεί χαμηλό τοίχιο. Στην ανατολική πλευρά και μεταξύ των δύο ανοιγμάτων της έχει, μάλλον μεταγενέστερα, κατασκευαστεί ευρεία, ημικυκλική κόγχη, όμοια με των χριστιανικών ναών. Ενδεχομένως ο χώρος αυτός, αρχικά διοικητήριο και κατοικία, να μετατράπηκε αργότερα σε χριστιανικό ναό. Τέλος, στην βορειοδυτική γωνία του κτηρίου, στο πάχος του τοίχου, έχει κατασκευαστεί κλίμακα σπειροειδούς μορφής, που οδηγούσε σε κατασκευή αμυντικού χαρακτήρα, πιθανόν είδος παρατηρητηρίου.

Στις οχυρώσεις όλων των περιόδων αποτυπώνεται η διαδοχή των κατακτήσεων και των κατακτητών αλλά και η πρόοδος της οχυρωματικής αρχιτεκτονικής μέσα από την αργή εξέλιξη της τέχνης του πολέμου. Η ιστορία αυτών των μνημείων δεν είναι στατική, αλλά εξελικτική. Στα χρόνια που πέρασαν η μορφή και η τυπολογία τους άλλαξε, αφού δέχθηκαν από τους εκάστοτε κατακτητές επεμβάσεις. Υπέστησαν έτσι αλλαγές που οι νέοι κύριοί τους αποτόλμησαν στο όνομα των νέων τεχνολογιών που επιβλήθηκαν στην πολεμική τακτική παραμένοντας έως τις ημέρες μας αδιάφυστοι μάρτυρες της ιστορίας του τόπου. Η συνεχιζόμενη έρευνα τόσο στο αρχαιολογικό - ιστορικό πεδίο όσο και μέσω των αρχειακών πηγών θα είναι τελικά αυτή που θα καταδείξει τη σημασία του καθενός στην ιστορία της περιοχής.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Andrews, Kevin, *Castles of the Morea*, Princeton, New Jersey 1953 (Gennadeion Monographs IV, Amsterdam 1978).
- Bon, A. *La Moree Franque, Recerches historiques, topographiques et archeologiques* (1205-1430), Paris 1969.
- Breuillot, Martine, «Το Κάστρο του Πασσαβά: Τοπωνύμια και Ιστορία», *Λακωνικά Σπουδαί*, τ. 11ος.
- Leake, W., *Travels in the Morea*.
- Schmitt, J., *The Chronicle of the Morea*.
- Traquair, R., "Laconia I. Medieval Fortresses", *Annual of the British School at Athens*, 12 (1905-1906).
- Καρποδίνη-Δημητριάδη, Ε., *Κάστρα της Πελοποννήσου*, Αθήνα 1990.
- Kriesis, A., "On the castles of Zarnata and Kelefa", *Byzantinische Zeitschrift* 56 (1963).
- Σφρηγόπουλος, Ι. Θ., *Τα Μεσαιωνικά Κάστρα του Μορηά*, Αθήνα 1987.
- Σαΐτα, Γ., *Μάνη, Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, Πελοπόννησος Β' -Στερεά Ελλάδα*, τχ. 4, Αθήνα 1995
- Τσελεμπή, Εβλιγιά, *Οδοιπορικό*.
- Παπαχατζής, Ν., *Πανσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Κορινθιακά - Λακωνικά*, Αθήνα 1976.
- Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες, Δίκτυνα οχυρωματικής αρχιτεκτονικής*, Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα 2001.

Abstract

This paper is a first attempt of examining the way South Laconian defense had been organized from the Byzantine era until the Turkish occupation. It is quite interesting to note that a complex between castles had been formed in the area of Laconia, in order to reinforce its defense. In particular, the defense of the peninsula of Mani is examined and general information about three of the most important castles of the area, those of Bardounia, Kelefa and Passava, is given.

Η ΛΑΚΩΝΙΑ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΠΑΥΣΑΝΙΑ

Μεταξία Παπαποστόλου

Φιλολόγος - Υπεύθυνη πολιτιστικών θεμάτων Ν. Λακωνίας

Περίληψη

Ο Πausanías, συνεχίζοντας την περιήγησή του, μπαίνει στη Λακωνία στην τοποθεσία των «Ερμών» (σύνορα Αρκαδίας, Αργολίδας, Λακωνίας). Προχωρεί προς τις Καρρές και ακολουθώντας τον ποταμό Οινούντα φτάνει στη Σελλασία. Στη συνέχεια κατευθύνεται στη Σπάρτη, όπου παρουσιάζει εκτενώς όλα τα μνημεία και τα ιερά της. Τελειώνοντας την περιγραφή του χώρου και των μνημείων της Σπάρτης, περνά νότια το ποτάμι Τίασα και κατευθύνεται στις Αμύκλες. Στη συνέχεια επιστρέφει στη Σπάρτη και μετά επισκέπτεται την κόμη Θεράπνη, τη Φάρη, την Πελλάνα. Στη συνέχεια επισκέπτεται τις πόλεις των Ελευθερολακώνων Γύθειο-Έλος-Ακριές, Ασωπός Βοιές, Ζάρακας, Λας Καινήπολις, Οίτυλος. Από το Οίτυλο θα συνεχίσει την περιηγητική διαδρομή του διαμέσου ξηράς προς τη Μεσσηνία.

Η Λακωνία την εποχή του Πausanías

Ο Πausanías υπήρξε ο πιο σημαντικός αρχαίος περιηγητής. Περιηγητής σήμαινε στην αρχαιότητα αυτόν που καθοδηγεί τους ξένους σε ενδιαφέροντες τόπους και τους ερμηνεύει τα αξιοθέατα. Σήμαινε ακόμη και το συγγραφέα που περιγράφει με λεπτομέρεια τόπους και πόλεις, καθώς και τα «θέας άξια» αντικείμενα που υπάρχουν εκεί. Ένας από τους μεγαλύτερους αρχαίους περιηγητές υπήρξε ο Πausanías που έζησε το β' μισό του 2ου αι. μ.Χ. Η Μαγνησία της Μ. Ασίας υπήρξε η πατρίδα του και η ακμή της δράσης του τοποθετείται στην εποχή της ακμής της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, όταν ήταν αυτοκράτορες οι ονομαστοί και φίλοι της Ελλάδας και του πολιτισμού της ο Αδριανός, ο Αντωνίνος ο Ευσεβής και ο Μάρκος Αυρήλιος. Η συγγραφή του έργου του αποτελεί το πνευματικό κεφάλαιο της ζωής του. Το έργο του είναι πολύ σημαντικό για την αρχαιολογική έρευνα, που φέρει τον τίτλο *Ελλάδος Περιήγησις* και το οποίο αποτελείται από δέκα βιβλία. Πρόκειται για ένα οδοιπορικό που καθοδηγεί τον ταξιδιώτη στην Πελοπόννησο, στην Αττική, στη Βοιωτία και στη Φωκίδα. Ο Πausanías στο έργο του απαριθμεί όλα τα αξιοθέατα που συναντά, όπως ιερά, αγάλματα, τάφοι και καταγράφει τα μυθολογικά στοιχεία, τους θρύλους και τις παραδόσεις που συνδέονται με αυτά. Κάνει μεγάλες ιστορικές παρεκβάσεις, μιλάει για ιδιότυπα

έθιμα, μνημονεύει τις κόμεις, τις πολίχνες, τους ποταμούς και ακόμη αναφέρεται στο τοπίο ή στα φυσικά προϊόντα των τόπων που περιγράφει. Κύριος στόχος του ήταν να παρουσιάσει ως αρχαιοδίφης τα έργα τέχνης που σώζονταν στα ιερά, στα τεμένη και στους δημόσιους χώρους των τόπων που επισκέφτηκε. Περιγράφει κυρίως τις αρχαιότητες της χώρας και τις θρησκευτικές παραδόσεις μαζί με τις λατρευτικές εκδηλώσεις των κατοίκων. Τον ενδιέφεραν επίσης τα μνημεία των ερειπωμένων πόλεων, των οποίων η περασμένη και ξεχασμένη ζωή παρουσιαζόταν και ξαναζωντάνευε τις κοινωνικές και θρησκευτικές εκδηλώσεις. Τα περιγραφόμενα λοιπόν από τον Πausανία μνημεία πρέπει να είναι αρχαία και όχι σύγχρονά του, θρησκευτικά και όχι κοσμικά.

Ένα από τα δέκα βιβλία του έργου του αυτού είναι τα «Λακωνικά», που περιέχει τις εντυπώσεις του από το ταξίδι του στη Λακωνία το 160 μ.Χ. Κατά το 2ο αι. μ.Χ., στον οποίο έζησε ο Πausανίας, τα πράγματα στη Λακωνική ήταν αρκετά καλά. Ο Πausανίας βρίσκει την παλιά πρωτεύουσα Σπάρτη με την τότε επικράτειά της, την πλούσια μεσόγειο Λακωνία, και το επίνειό της, που ήταν η Καρδαμύλη, να διατελούν σε πολύ καλή κατάσταση. Η περιγραφή του Πausανία αναφέρει ότι η Σπάρτη αυτή, με το τεράστιο πλήθος των λαμπρών οικοδομημάτων, αρχαίων και νεότερων ρωμαϊκών και των αναρίθμητων αξιόλογων μνημείων, κατείχε τότε μεταξύ των αρχαίων πόλεων την Πελοποννήσου και ως προς τον πλούτο και ως προς τον πληθυσμό των κατοίκων την πρώτη θέση. Ο Πausανίας εκτός της Καρδαμύλης αναφέρει και άλλες πόλεις που ανήκουν στην επικράτεια της Σπάρτης, όπως τις Καρυές, την Πελλάνα, τη Θεράπνη, τις Αμύκλες και τις Κροκεές. Ευνοούμενη λοιπόν των Ρωμαίων η Σπάρτη, ως σύμμαχος της Ρώμης, ήταν ελεύθερη από την υπέρτατη αρχή του Ρωμαίου διοικητή της Μακεδονίας, με προνόμιο ατέλειας, διατηρούσε τους τύπους της παλιάς πολιτείας. Τα αρχαία αξιώματα των εφόρων, νομοφυλάκων, Βιδιαίων και πολλών άλλων αγορανόμων διατηρήθηκαν. Η Σπάρτη τότε ανέπτυξε τη βιομηχανία και το εμπόριο, πλούτισε και ευημέρησε. Αύξησε τον πληθυσμό της στις 100.000 και προήγαγε τα γράμματα, κυρίως τη ρητορική, τη φιλοσοφία και τις τέχνες. Οι Σπαρτιάτες διατηρούσαν τα αρχαία ήθη και έθιμα και αξιοπρόσεκτο θεωρείται ότι τηρούσαν πιστά την Λυκούργειο αγωγή. Η διαμαστίγωση των νέων στο ναό της Ορθίας Άρτεμης μνημονεύεται στις τιμητικές επιγραφές. Διατηρούνταν πιστά η σκληραγωγία των νέων και οι πολεμικοί και γυμναστικοί αγώνες στην Πλατανιστά και στο Δρόμο. Επίσης τα εμβατήρια, οι πολεμικοί χοροί, τα συσσίτια και οι λαμπρές γιορτές, όπως τα Ουράνια, γιορτή αφιερωμένη στον Ουράνιο Δία, τα Υακίνθια, γιορτή αφιερωμένη στον Απόλλωνα και τον Υάκινθο, και η πανάρχαια λατρεία του Λυκούργου. Η περιήγηση του Πausανία στη Σπάρτη μπορεί να διακριθεί σε πέντε διαδρομές με σημείο εκκίνησης στην αρχαία αγορά και ακτινωτά προς την πόλη: α) η αγορά της πόλης, β) κατά μήκος της Αφεταΐδας οδού και των τειχών, γ) άλλη οδός από την αγορά, δ) δυτικά από την αγορά, στο θέατρο προς την Πιτάνη (Μαγούλα) και επιστροφή ανατολικά ως το ιερό της Ορθίας Άρτεμης, ε) η ακρόπολη.

Εκτός από τη Σπάρτη, στη Λακωνική υπήρχε η μικρή συμπολιτεία των Ελευθερολακώνων, που σε σύγκριση με πολλές άλλες περιοχές διατελούσε σε πολύ καλή κατάσταση. Από τις 18 πόλεις που τότε συγκροτούσαν τη συμπολιτεία επιφανέστερη ήταν το Γύθειο, που είχε ακμαίο εμπόριο πορφύρας (κόκκινης βαφής), πολλά βαφεία και πολλές μεγαλοπρεπείς οικοδομές. Επίσης σε ακμή βρίσκονταν και άλλες πόλεις, όπως ο Ασωπός, οι Βοΐές, οι Ακρίες, η Καινήπολις, η Οίτυλος, ο Λάς και ο Ζάρακας. Οι Ελευθερολάκωνες είχαν στο ακρωτήριο Ταΐναρο το ιερό της συμπολιτείας, ενώ πολιτικό τους κέντρο είχαν την Καινήπολη, που παλαιότερα ονομαζόταν κι αυτή Ταΐναρο. Ο Πausanίας βέβαια στην περιοδεία του συνάντησε και ερειπωμένες κώμες χωρίς ανθρώπους, ασκεπείς ναούς χωρίς αγάλματα και βάρθρα με επιγραφές χωρίς ανδριάντες, πειστήριο ερήμωσης και εγκατάλειψης των περιοχών αυτών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Frazer J.G., *Sur les traces de Pausanias*, Paris, Les Belles Lettres.

Βίγλα Ιωάννου, *Πausανίου Λακωνικά*, Αθήνα, 1997.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τόμος ΣΤ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1976.

Ξανθάκη Άλκη-Παπαποστόλου Μεταξίας, *Λακωνίας Περιήγησις Πausανία Λακωνικά*, Εκδόσεις Κοχλίας, 2002.

Παπαχατζή Νικολάου, *Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις*, Κορινθιακά - Λακωνικά, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1994.

Abstract

Pausanias continues his journey of discovery entering the region called “Ermon” in “Lakonia” (bordering on the areas of “Arkadias” and “Argolidas”). Then he continues along the region called “Karyes” and then following the banks of the river “Oinounda” he reaches the place named “Sellasia”. Soon he finds his way to “Sparti” where he presents extensively all its monuments. Finishing his detailed description and exhibition of the area of “Sparti” and its monuments he heads South crossing the river “Tiasa” making his way to “Amykles”. Later he returns to “Sparti” and pays a visit to such places as “Therapni”, “Fari”, and “Pellana”. His next stop is to visit the cities of the “Eleutherolakonon”, that is, “Gytheio”, “Elos”, “Akries”, “Asopos”, “Boies”, “Zarakas”, “Las”, “Kainipolis” and “Oitylos”. Not stopping his journey there, he sets out from “Oitylo”, for “Messinia” by crossing the area called “Gerinia”.

ΠΡΟΣΩΠΑ ΑΠΟ ΠΕΤΡΑ

Πέτρος Μ. Μπογιάς
Σχολικός Σύμβουλος

Περίληψη

Μάνη. Τόπος πέτρινος στη Νότια Πελοπόννησο. Κομμάτια πέτρας φυτεμένα στη Λακωνική γη κάνουν κάποιον να πιστέψει ότι ο Θεός διάλεξε αυτό το λιτό αλλά πέρα από κάθε φαντασία άγριο και ανεμόεν τοπίο για να κρατήσει στην κοφτερή αγκάλη του τους Λάκωνες, ανθρώπους κατ' εικόνα και ομοίωση του.

Ανθρώπους θαυμαστούς για το θάρρος, τη φιλοξενία, την τιμιότητα. Ανθρώπους που καθόλου δε διστάζουν να αναλάβουν με τη θέληση τους την υπεράσπιση της εθνικής ανεξαρτησίας, για τούτο ξεχωριστούς ήρωες αδιάκοπα αγωνιζόμενους σε όλη τη διάρκεια της ελληνικής ιστορίας.

Άνθρωποι από πέτρα.

ΜΑΝΗ: Ο τόπος

*Αυτά τα δένδρα δε βολεύονται με λιγότερο ουρανό,
Αυτές οι πέτρες δε βολεύονται κάτω από τα ξένα βήματα,
αυτά τα πρόσωπα δε βολεύονται παρά μόνο στον ήλιο,
αυτές οι καρδιές δε βολεύονται παρά μόνο στο δίκιο.*

*Ετούτο το τοπίο είναι σκληρό σαν την σιωπή,
σφίγγει στον κόρφο του τα πυρωμένα του λιθάρια,
σφίγγει στο φως τις ορφανές ελιές του και τ' αμπέλια του,
σφίγγει τα δόντια. Δεν υπάρχει νερό. Μονάχα φως.
Ο δρόμος χάνεται στο φως και ο ίσκιος της μάντρας είναι σίδερο.*

Μαρμάρωσαν τα δένδρα, τα ποτάμια και οι φωνές μες τον ασβέστη του ήλιου. Η ρίζα σκοντάφτει στο μάγμαρο. Τα σκονισμένα σκοίνα. Το μουλάρι και ο βράχος. Λαχανιάζουν. Δεν υπάρχει νερό.¹

1. Γ. Ρίτσου, *Ρωμιούσνη*.

Την πρώτη φορά που την είδα, είπα: τα σκαλιά του χρόνου. Και μου 'παν οι μεγάλοι: όχι, η Βάθεια είναι.

Εγώ δεν τους πίστεψα. Και πήρα ένα ένα τα σκαλιά κι ανέβαινα στον ήλιο. Κι όταν μου φάνηκε πως τώρα, να, όπου να' ναι φτάνω, με σταμάτησαν οι πύργοι.

Έτσι γνώρισα το χρόνο.

Κι ο χρόνος δεν αγγίζει την πέτρα.

Όμως εγώ ήθελα να ανεβώ στον ήλιο. Και μου 'παν: μη στεναχωριέσαι, θα σε πάμε στη σπηλιά της νεράιδας.

Κι έτσι μπήκα πρώτη μου φορά στην κοιλιά της γης. Τη μήτρα που γέννησε τις πέτρες της Μάνης. Τόσες πέτρες. Μόνο πέτρες. Τις κυφορούσε χρόνος. Μέχρι που δεν τις άντεξε. Κι έδωσε μια και βγήκαν. Άφησαν την υγρή υπόθερη σκοτεινή κοίτη της κι είδαν φως. Πολύ φως. Και νιώσαν τη θέρμη του ήλιου. Και δεν τον άφησαν ποτέ πια.

Και δάκρυσε η μάνα και τα δάκρυα της πάγωσαν. Έτσι είδα το Διό.

ΜΑΝΗ: Ο χρόνος

Τα χουσάφια του σκορπάει το καλοκαίρι στη γη της Μάνης.

Κοιτάς πάνω –όσο σ' αφήνει ο ήλιος– και βλέπεις ουρανό. Κυανούν. Ως την άκρη του. Κοιτάς πέρα και χορταίνεις θάλασσα απέραντα γαλάζια.

Με μιαν ανάσα η Μάνη πάει στο χειμώνα. Φθινόπωρο δεν βλέπεις. Λιγοστεύει το φως. Τα σύννεφα βαριά και μολυβένια δεν αφήνουν να φτάσει στην πέτρα – φαιά πια. Κι η θάλασσα θαμπός καθρέφτης.

Ευτυχώς που η άνοιξη παραμονεύει. Και σαν ο τόπος πρασινίζει νάτα τα χαμομήλια κι οι ανεμώνες, οι παπαρούνες, οι μαργαρίτες, το θυμάρι, το φασκόμηλο. Χρώματα κι αρώματα παντού. Όσα θες χρώματα κι αρώματα. Να 'χεις να παίζεις. Με τις αισθήσεις, την καρδιά, το νου.

Και το παιχνίδι με το χρόνο είναι αυτό που πιο πολύ η σκέψη το αγαπά. Κι η Μάνη ο χώρος για να παίζει.

Συναντάς την αιωνιότητα.

Οι εποχές αλλάζουν. Οι άνθρωποι πάνε κι έρχονται. Εδώ τίποτα δεν αλλάζει. Η πέτρα και οι νόμοι της. Η υπεράσπιση των οικείων μέχρι θανάτου. Η βεντέτα.

Ο θάνατος για τον Μανιάτη είναι πρόκληση. Το μοιρολόι η φωνή του. Το νεκρομαντείο του Ταινάρου ο τόπος του.

ΜΑΝΗ: Ο άνθρωπος

*...μια βαθιά χαρακιά σφηνωμένη ανάμεσα στα φρύδια τους
σαν ένα κυπαρίσσι ανάμεσα σε δυο βουνά το λιόγεμα.*

Κουβεντιάζει ο άνθρωπος με την πέτρα. Τι να του πει; Εγώ είμαι εδώ. Στους αιώνες. Ίδια, ακίνητη, αμετακίνητη, κοφτερή. Κρατώ τον ήλιο. Κρατώ τον αέρα. Δεν είμαι διαπερατή. Δεν είμαι διάτρητη.

Στέκει απέναντι της. Την κοιτά. Καθρεφτίζεται. Και παίρνει την μορφή της.

Χώμα ο τόπος δεν έχει. Πώς έφτιαξε ο Θεός τον άντρα; Τον άντρα της Μάνης.

Σκληρό. Στεγνό από συναισθήματα. Ξερακιανό. Ακέραιο και κοφτερό. Αντέχει. Κρατάει στις μπόρες της ζωής. Ενέχει την ψυχή όλης της οικογένειας. Γι' αυτό και εμφανεί το είναι του κατά την βούλησή του.

Οικογένεια πατριαρχική λοιπόν. Αποφασίζει ο πατέρας. Οι υπόλοιποι πειθαρχούν.

Κι η μάνα; Η γυναίκα;

Η γυναίκα κοιτάει τον άντρα της στα μάτια. Γιατί είναι κομμάτι του. Κι αυτός; Αυτός κοιτάει χάμω. Κοιτάει την πέτρα. Αυτή είναι η μάνα του. Τη σέβεται. Χαμηλοβλέπει.

Προσέχει τη γυναίκα του. Την υπερασπίζεται.

Κι αυτή; Στέκει αδύναμη; Φοβισμένη;

Όχι. Κατ' εικόνα του.

Σκληρή. Στεγνή από συναισθήματα. Ξερακιανή. Ακέραιη και κοφτερή.

Αντέχει. Κρατάει στις μπόρες της ζωής. Είναι η ψυχή της οικογένειας. Την συνεχίζει. Γεννάει.

Και κάνει τον πατέρα καθρέφτη. Να βλέπουν τα παιδιά τον εαυτό τους.

Και κοιτούν τα παιδιά. Και βλέπουν την πέτρα.

Και κοιτούν γύρω τους. Και βλέπουν πέτρα.

Αρπάνε μια κι αρχίζουν το σημάδι. Πάει πλάι ο πατέρας και τους δείχνει. Γιατί πρέπει να ξέρουν να σημαδεύουν. Να ξέρουν να πολεμούν.

Να πολεμούν για να αντιμάχονται την σκληρή ζωή τους. Την πέτρινη ζωή της Λακωνίας.

Κι είναι πέτρινη. Νερό δεν βλέπεις. Δένδρα; Ελιές. Φραγκοσυνκιές και σκίνα. Και κάτι λίγες συκιές. Βότανα κι αγριολούλουδα.

Βράγια και θάλασσα.

Κι αυτή η θάλασσα έφερε σε κάποιους καιρούς εχθρούς.

Αποφάσισε ο Ιμπραήμ να κάνει τη Μάνη δικιά του. Ήξερε ότι οι άντρες της ήταν αλλού. Ήξερε ότι πολεμούσαν στη Βέργα.

Δεν ήξερε όμως ότι οι γυναίκες ήταν εκεί. Δεν ήξερε ότι οι Μανιάτισσες πολεμούν. Γιατί τις μαθαίνει ο πατέρας τους.

Δεν ήξερε ότι τα παιδιά πολεμούν. Γιατί τα μαθαίνει ο πατέρας τους.

Δεν ήξερε ότι οι γέροι πολεμούν. Γιατί αντέχουν. Γιατί τους έμαθε ο πατέρας τους ν' αντέχουν.

Ο χρόνος δεν περνάει πάνω από την πέτρα. Ο χρόνος δεν περνάει πάνω από τους ανθρώπους της Μάνης.

Και έχασε ο Ιμπραήμ.

Η ήττα του υπόθεση οικογενειακή.

Σφιχτή λοιπόν η δομή της οικογένειας. Συντηρητική η δομή της κοινωνίας. Ορισμένη από το άγραφο δίκαιο.

Χαρακτηριστικό στοιχείο του, που κάνει νομικούς, κοινωνιολόγους, ανθρωπολόγους, ψυχολόγους και κάθε είδους μελετητές της ανθρώπινης φύσης να ψάχνουν χρόνια τώρα να εξηγήσουν τη βεντέτα.

Μόνο όμως οι Μανιάτες ξέρουν ότι έτσι πρέπει. Μόνο αυτοί ξέρουν ότι δεν υπάρχουν περιθώρια λάθους. Γιατί η ζωή τους δεν είναι στη γη της Επαγγελίας. Γιατί δεν ξέρουν την αφθονία. Και η ύλη ορισμένη είναι.

Τιμωρούν όποιον δεν έχει φιλότιμο. Δε δέχεται ο Μανιάτης την προδοσία. Διαφυλάσσει την τιμή του. Δεν αναρρεί τον λόγο του.

Η βεντέτα βάζει τα πράγματα στη θέση τους. Όποιος έσφαλε, πληρώνει.

Ο Μανιάτης αναλαμβάνει καθήκοντα. Αρχή πέτρινη μέσα στο χρόνο.

Καθήκοντα μεγαλειώδη. Σαν του Λεωνίδα: «ίσιοι σ' όλες των τες πράξεις».²

Δεν είναι μόνο η υπεράσπιση της ανεξαρτησίας που έρχεται από την αρχαία Σπάρτη μέχρι τη Μάνη.

Δεν είναι μόνο που η ιστορία έδειξε ότι ποτέ δεν πάτησε εδώ ποδάρι κατακτητή.

Είναι και ο Ξένιος Δίας που μένει ακόμα εδώ. Που κρατάει το σπίτι του στον τόπο που όσοι δεν το νιώθουν, όσοι δεν είναι δικοί του, τον βλέπουν αφιλόξενο.

Ξαφνιάζει η φιλοξενία τον ξένο που έρχεται εδώ. Όποτε ξανάρθει, δεν θα πει, «είμαι ξένος εδώ» γιατί οι Μανιάτες μετά χαράς θα καλοδεχθούν τον οικείο τους.

Τιμή του που γνώρισε την πέτρινη γη. Τιμή του που έσφιξε το πέτρινο χέρι του Μανιάτη.

ΜΑΝΗ: Όλα από πέτρα

«Και έπλασεν» ο Μανιάτης ...

Πώς να πλάσει; Δεν έχει χώμα. Δεν έχει νερό. Μόνο πέτρα.

Την βγάζει – την σπάει. Την πελεκάει. Την λαξεύει.

2. Κ.Π. Καβάφη, «Θεομοσπίλες».

Την κάνει εργαλείο· χερσόμυλο, μυλόπετρα. Φτιάχνει γούρνες για τα ζωντανά του· αλώνι για το σιτάρι, το κριθάρι, τα κουκιά.

Χτίζει εκκλησιές, πύργους και πυργόσπιτα. Σηκώνει μάντρες και σημαδεύει τη γη του, πεζούλες και κρατάει το λιγοστό χόμα.

Έργα από πέτρα. Έργα θαυμαστά.

Φυτεμένα στη Μάνη ακυρώνουν το χρόνο.

ΜΑΝΗ: Φως

Πέτρες σπαρμένες κι ο ήλιος να χορεύει πάνω τους, να πατάει ζεϊμπέκικα, να τινάζεται πυρρίχια και να σκορπάει. ΓΗ ΧΡΥΣΑΦΙ.

Ήλιος παντού.

Ελίσσεται στα φυλλώματα του ελαιώνα ίσα – ίσα για να γυρνάει τ' ανάποδα τα σταχτοπράσινα φύλλα και να χύνεται ένα γύρω η πλατίνα. ΑΕΡΑΣ ΑΡΓΥΡΟΣ.

Ήλιος παντού.

Θάλασσα κοιμμένη από τους βράχους. Θάλασσα χωρίς αγκάλες. Καθρέφτης γίνεται να χαίρεται την ομορφιά του. ΝΕΡΟ ΣΜΑΡΑΓΔΙ.

Ήλιος παντού.

Ορειβατεί το Ταίναρο και βρίσκει την πόρτα για τον Άδη. Το θάνατο τυφλώνει. Η ΖΩΗ ΣΤΟ ΦΩΣ.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αλεξανδράκου Δημ., *Ιστορία της Μάνης*, Εν Αθήναις, 1892.

Alexiou Margaret, *The Ritual Lament in Greek Tradition*, Cambridge University Press, 1974.

Αμάντου Κ., *Επιτίμιον κατά της αδελφοποιίας* Επ. Ετ. Βυζ. Σπ.4 (1927) 280-284.

Andromedas John N., *Women, Vengeance and Unilineal Descent Groups in Mani* (πολυγραφημένο κείμενο).

Maniat folk culture and the Ethnic mosaic in the Southeast Peloponnese; Regional variation, εκδ. Dimen-Friedl.

The Enduring Urban Ties of a Modern Greek Folk Sub-Culture [Mani]. Acts of the Mediterranean Sociological Conference, Athens, July 1963 (εκδ. J.C. Peristianis), σ. 269-278

Βαγκακάκου Δικ., Β.β *Συμβολή εις τα περί Νίκλων - Νικλιάνων της Μάνης*, Αθήνας 53 (1949) 147-194.

– *Οι πύργοι της Μάνης*, Πελοπ. Πρωτοχρ. 1959, σ. 65-79.

– *Ο Ιμβραήμ εναντίον της Μάνης* Αθήνα, εκδ. Πατσιλινάκου, 1961.

Βακαλόπουλου Απόστ. Ε., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Θεσσαλονίκη, τομ. 2ος (1964), 3ος (1968), 4ος (1973).

Γεωργοπαπαδάκου Α. Μ., *Η αδελφοποιία εις την Μάνη*, Λαογρ. 13 (1951) 28-32.

- Ζαφειρακοπούλου Δ. Κ., *Έθιμα της κηδείας εν Μάνη*, Λαογρ. 3 (1912) 473-477.
- Κακριδή Ιωάν. Θ., *Αραί. Μυθολογική μελέτη*, Αθήνα, 1929.
- *Οι αρχαίοι Έλληνες στην νεοελληνική παράδοση*, Αθήνα, εκδ. Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής τραπέζης, 1978.
- Κάσση Μιχ., «Πύργοι και αρχοντικά της Μάνης», *Φύσης και Ζωή* 3 (1973) τχ. 10, σ. 14-16.
- Καψάλη Γερασ. Δ., *Η Μάνη, Περιγραφή της χώρας*, Αθήνα, εκδ. Δημητράκου, 1933.
- *Ο Ταΰγετος, πλάστης και δημιουργός, εμπνευστής και οδηγός*, Αθήνα 1948.
- Κουτσιλιέρη Ανάργ. Γ., «Κυνηγετικά της Μάνης», *Λαόγρ.* 17 (1958) 441-450.
- Λάμπρου Σπυρ., «Το έθος του μασχαλισμού παρά τοις Μανιάταις των μέσων αιώνων», *Νέος Ελληνομήμων* 2 (1905) 180-186.
- Levi-Strauss Claude, *Anthropologie structurale*, Plon, Παρίσι 1958
- *La pensee sauvage*, Plon, Παρίσι 1962.
- Μερακλή Μ. Γ., *Ο σύγχρονος ελληνικός λαϊκός πολιτισμός*, Αθήνα 1973.
- Μιχαηλίδη - Νουάρου Γεωργ., *Η σημασία της αδελφοποιίας δια την Ιστορίαν του δικαίου: Δίκαιον και κοινωνική συνείδησης*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 1972.
- Νηφάκου Σωκρ., *Μανιάτες διανοούμενοι: Νικήτας Νηφάκης, Εθνικός ποιητής της Μάνης 1748-1818*, Αθήνα 1963.
- Πετροχείλου Ι., *Τα τουριστικά σπήλαια της Πελοποννήσου*, πελοπ. Πρωτοχρ. 1961, σ. 248-252

Abstract

Mani. A stony place in South Peloponnese. Pieces of rock, which threadlike on the dry surface of Laconian earth, make someone believe that God chose this plain but beyond of any imagination wild and windy place of Laconia.

People admirable for their courage, honesty, hospitality. People that have no hesitation to undertake voluntarily the defense of the national independence, therefore distinguished for their perpetually great heroism in the history of Greece during the centuries.

People made of stone.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΔΟΜΕΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΣΠΑΡΤΗ. Η ΕΠΙΡΡΟΗ ΣΤΟ ΔΥΤΙΚΟ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟ

Μενέλαος Γάββαλος

Επίκουρος Καθηγητής Π.Τ.Δ.Ε. Πανεπιστημίου Αθηνών

Περίληψη

Η διερεύνηση της ιστορικής συγκρότησης των κοινωνικών και πολιτικών δομών στην αρχαία Σπάρτη δεν προσφέρει μόνον ένα πολύτιμο παράδειγμα για την ιστορική εξήγηση της πορείας της πόλης αυτής στους αρχαίους χρόνους. Παράλληλα αναδεικνύει τους θεσμικούς και πολιτικούς όρους μιας εξουσίας με ιστορική διάρκεια και ισχύ, γεγονός που επέτρεψε στη Σπάρτη να διασφαλίσει μια πρωτεύουσα θέση στον ελλαδικό χώρο για πολλούς αιώνες.

Οι κοινωνικές και πολιτικές δομές στην αρχαία Σπάρτη διαμόρφωσαν τις προϋποθέσεις για τη μακροαίωνα αναπαραγωγή του οικονομικού και πολιτικού συστήματος, διασφάλισαν τη συνοχή της κοινωνίας της Σπάρτης, παρά τις έντονες αντιθέσεις που την καθόριζαν, και ανέδειξαν τον τύπο του πολίτη-στρατιώτη, ως θεμελιώδες στοιχείο μιας υποδειγματικής στρατιωτικής μηχανής που κυριάρχησε αλλά και επιβίωσε κάτω από δυσμενείς συνθήκες.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον όμως παρουσιάζει η ιστορική μεταφορά θεσμικών στοιχείων του καθεστώτος της αρχαίας Σπάρτης στο νεώτερο «σχήμα» του διαφωτιστικού ιδεώδους και της Γαλλικής Επανάστασης. Ο διάλογος στα μεταεπαναστατικά κοινοβούλια της Γαλλίας περιέλαβε σε μεγάλο βαθμό αναφορές στο σπαρτιατικό και στο αθηναϊκό πολιτικό-θεσμικό πρότυπο, με τρόπο μάλιστα που αποκαλύπτει ότι το διαφωτιστικό σχήμα δεν αναζήτησε μόνο ιδεολογικές αναφορές στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, αλλά διερεύνησε ταυτόχρονα στοιχεία του θεσμικού πλαισίου οργάνωσης των αρχαίων κοινωνιών, όπως το πλαίσιο της Εκπαίδευσης, αλλά και τις ίδιες τις αρχές και τις αξίες που συγκροτούσαν τους θεσμούς και τις πολιτικό-κοινωνικές δομές στις αρχαίες ελληνικές πόλεις.

Στην εργασία που ακολουθεί, μετά την περιοδολόγηση διακριτών ιστορικών εξελίξεων, επιχειρείται μια ιστορικό-πολιτική ανάλυση των πολιτικών και κοινωνικό-οικονομικών δομών της αρχαίας Σπάρτης, διερευνώνται οι αντίστοιχοι τύποι πολιτικής νομιμοποίησης και αξιολογούνται οι ιστορικού τύπου αλλαγές και μεταρρυθμίσεις που σηματοδοτούν τις περιόδους ανόδου ή κρίσης της οικονομικής, κοινωνικής και στρατιωτικής ισχύος της Σπάρτης.

Στη συνέχεια διερευνώνται οι θεσμικές, ιδεολογικές και πολιτικές αναφορές

που έγιναν στα μετα-επαναστατικά κοινοβούλια της Γαλλίας σε σχέση με το σπαρτιατικό πρότυπο, και αξιολογούνται τα πρότυπα της ανερχόμενης αστικής τάξης σε σχέση με εκείνα της αρχαίας Σπάρτης και της αρχαίας Αθήνας.

Οι δομές του συστήματος του Λυκούργου (750-560 π.Χ.)

Η πόλη της Σπάρτης ιδρύθηκε κατά το δεύτερο ήμισυ του 10ου αιώνα από δωρικά φύλα που μετανάστευσαν από τη σημερινή Ήπειρο. Η Σπάρτη αποτελείτο από μικρότερους συνοικισμούς (ωβές), που ενοποιήθηκαν μετά την περιτείχιση της Σπάρτης στα τέλη του 4ου αιώνα. Σύμφωνα με τις, διαφοροποιούμενες, εκτιμήσεις μελετητών¹ μπορούμε να καταλήξουμε σε πέντε τέτοιες κοινότητες: την Πιτάνα, τη Μεσόα, τις Λίμνες, την Κονοσύρα (ή Κυνοσούρα) και τις Αμύκλες.

Μέχρι τα τέλη του 8ου και τις αρχές του 7ου αιώνα διαμορφώνεται μια αρχαϊκού τύπου αριστοκρατική κοινωνία βασισμένη στην αγροτική παραγωγή, της οποίας ηγούνται οι Αγιάδες και οι Ευρυπωντίδες βασιλείς, ενώ πέραν των ισχυρών βασιλικών οίκων αναδεικνύεται μια σειρά αριστοκρατικών οικογενειών (Αιγείδες).

Η δομή της σπαρτιατικής κοινωνίας συγκροτείται από τρεις φυλές, τους Υλλείς, τους Παμφύλους και τους Δυμάνες, όπως μας περιγράφει ο Ηρόδοτος, που αντιπροσωπεύονταν στη στρατιωτική οργάνωση της Σπάρτης.

Το κράτος της Σπάρτης εκτεινόταν σ' ολόκληρη την κοιλάδα του Ευρώτα. Οι Σπαρτιάτες μαζί με τους κατοίκους των άλλων οικισμών της ευρύτερης επικράτειας, δηλ. τους περιοίκους αποτελούσαν τους «Λακεδαιμονίους».

Οι οικισμοί αυτοί, που δημιουργήθηκαν είτε από τη υποταγή ανεξάρτητων κοινοτήτων στο σπαρτιατικό κράτος είτε από την ίδρυση νέων οικισμών με αποίκους από τη Σπάρτη, διατήρησαν την εσωτερική τους αυτονομία, δεν ασκούσαν όμως επιρροή στη διαμόρφωση της πολιτικής της Σπάρτης.

Οι περιοίκοι συμμετείχαν στο σπαρτιατικό στρατό και διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο στην οικονομική ζωή της Σπάρτης, καθώς το εμπόριο, τα τεχνικά επαγγέλματα και η ναυτιλία ασκούνταν αποκλειστικά από αυτούς.

Σ' ένα δεύτερο κύκλο κοινωνικο-οικονομικής «δομής» το όλο οικοδόμημα του σπαρτιατικού κράτους στηριζόταν στην εκμετάλλευση της εργασίας των ειλώντων στην αγροτική παραγωγή.

Ο θεσμός των ειλώντων αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα στην ιστορική εξέλιξη του κράτους της Σπάρτης. Με βάση την κοινωνική ιεράρχηση και τα δικαιώ-

1. Chrimes, *Ancient Sparta: A Re-examination of the Evidence*, Manchester, Manchester University Press, 1949, σ.σ. 163-168, Michell Humphrey, *Sparta*, Cambridge, Cambridge University Press, 1952, σ.σ. 97-101, Toynbee Arnold, *Some Problems of Greek History*, London, Oxford University Press, Part III: "The Rise and Fall of Sparta", 1969, 260-265 κ.λπ.

ματα που ίσχυαν στη σπαρτιατική κοινωνία οι ειλώτες θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν είτε ως δούλοι είτε ως δουλοπάροικοι.²

Οι ειλώτες καλλιεργούσαν τη γη, αποδίδοντας τμήμα της παραγωγής στους σπαρτιάτες γαιοκτήμονες. Δεν ανήκαν όμως στο γαιοκτήμονα, αλλά στο σπαρτιατικό κράτος, με κάποια έννοια δηλ. η κοινωνικο-πολιτική τους υπαγωγή ενείχε δημόσιο χαρακτήρα. Όπως περιγράφουν οι αρχαίοι συγγραφείς,³ οι ειλώτες χρησιμοποιήθηκαν σε μεγάλη έκταση στον στρατό της Σπάρτης είτε ως μάχιμοι στρατιώτες είτε σε βοηθητικές-υποστηρικτικές υπηρεσίες.

Πάντως, η σχέση των Σπαρτιατών με τους ειλώτες χαρακτηριζόταν από ένα πλήθος αντιφάσεων: οι Σπαρτιάτες έδωσαν νομική κύρωση στην σκληρή μεταχείριση των ειλώτων, που έφθασε στην ομαδική εξόντωση δύο χιλιάδων ειλώτων, όπως αναφέρει ο Θουκυδίδης.⁴ Πάντως, από την άλλη πλευρά, οι ειλώτες μπορούσαν να αποκτήσουν σημαντικά δικαιώματα, όπως αυτό της κτήσης περιουσίας.⁵

Εντυπωσιακή ιστορική μαρτυρία επίσης αποτελεί η αφοσίωση των ειλώτων της Λακωνίας προς την Σπάρτη, γεγονός που αποκαλύπτει ότι, παρά την σκληρή συμπεριφορά των Σπαρτιατών, στην πράξη είχε διαμορφωθεί ένα είδος *modus vivendi* μεταξύ των ειλώτων και των Σπαρτιατών.

Ιδιαίτερα πάντως από τον 5ο αιώνα παρέχεται η δυνατότητα απελευθέρωσης των ειλώτων ως ανταμοιβή για παροχή εξαιρετων υπηρεσιών στην Σπάρτη,⁶ με συνέπεια να αναδεικνύονται ιδιαίτερες μορφές διαφοροποίησης στο εσωτερικό των ειλώτων.

Αυτό ακριβώς το πολιτικό-κοινωνικό και οικονομικό «σχήμα» της αρχαίας σπαρτιατικής κοινωνίας μπορούμε να το παρομοιάσουμε με το σχήμα της μεσαιωνικής-φεουδαρχικής δομής στο δυτικό κόσμο. Και στις δύο περιπτώσεις η κεντρική εξουσία συγκεντρώνει την πολιτικό-στρατιωτική ισχύ και το δικαίωμα θέσπισης κανόνων. Ένας πρώτος «κύκλος» παραγωγικής δραστηριότητας (εμπορικές, τεχνικές) ανήκει σε πολίτες που ασκούν έναν τύπο πολιτικό-κοινωνικών δικαιωμάτων (συντεχνίες). Σ' ένα δεύτερο κύκλο εντάσσεται η αγροτική δραστηριότητα, τμήμα της οποίας αποδίδεται είτε στην κεντρική εξουσία, είτε σε επί μέρους ενδιάμεσες μορφές εξουσίας (γαιοκτήμονες, φεουδάρχες). Διαμορφώνονται δηλ. παρόμοιου τύπου πολιτικό-κοινωνικές και παραγωγικές δομές, αν και ανήκουν σε

-
2. Ο όρος «ειλώτες» προέρχεται από το ρήμα «αίρω» (αόριστος «είλον») που σημαίνει άρση δικαιωμάτων. Κατά συνέπεια, οι ειλώτες μπορούν να χαρακτηρισθούν με τους όρους «αχμάλωτοι», «υπόδουλοι».
 3. Ηροδότου *Ιστορία*, IX 28-9, Θουκυδίδου *Ιστορία* E 34, E 57, H 58, Ξενοφών, *Ελληνικά*, VII, 1.12.
 4. Θουκυδίδου, *Ιστορία*, Δ 80
 5. Πλούταρχος, *Ηθικά*, 239 e, *Κλεομένης*, 23.
 6. Θουκυδίδης, Δ 26, Δ 80.

ιστορικούς ορίζοντες που απέχουν κατά 20 περίπου αιώνες μεταξύ τους.

β) Ο πρώτος Μεσσηνιακός πόλεμος κράτησε 20 χρόνια (735-715). Τα νέα εδάφη που αποκτήθηκαν από τους Σπαρτιάτες οδήγησαν σε εσωτερικές διενέξεις για τη διανομή τους.

Λύση σ' αυτές τις διενέξεις δόθηκε με την καθιέρωση των νόμων του Λυκούργου. Οι ιστορικοί δεν έχουν συμφωνήσει για το αν ο Λυκούργος υπήρξε ιστορικό πρόσωπο ούτε ακόμα για τη χρονολογία των μεταρρυθμίσεων. Ο Toynbee⁷ αμφισβητεί την ύπαρξη του Λυκούργου ως ιστορικού προσώπου, ενώ η αρχαία ελληνική παράδοση τοποθετεί την καθιέρωση των νόμων του Λυκούργου το 776, σε αντίθεση με τις εκτιμήσεις σύγχρονων ιστορικών που αποδέχονται ως περίοδο εγκαθίδρυσης των νόμων αυτών τις αρχές του 7ου αιώνα⁸ ή τα τέλη του αιώνα αυτού.⁹ Το σύστημα διακυβέρνησης (σύμφωνα με τις σύγχρονες εννοιολογικές κατηγορίες) συγκροτείται από τρία επίπεδα εξουσιών: την κληρονομική βασιλεία, το συμβούλιο των ευγενών και τον δάμο (δήμο).

- Ο θεσμός της βασιλείας διατηρήθηκε με τη συνύπαρξη και τη συνέχεια των δύο βασιλικών οικογενειών. Οι εξουσίες τους στο εσωτερικό της Σπάρτης μειώθηκαν, διατήρησαν όμως το δικαίωμα της διοίκησης του στρατού στις εκστρατείες.
- Το συμβούλιο των ευγενών συγκροτήθηκε με αυστηρό καθορισμό των μελών του (28 γέροντες και οι δύο βασιλείς). Τα μέλη της Γερουσίας είχαν ισόβια θητεία και εξελέγοντο από τη συνέλευση των πολιτών διά της επευφημίας.
- Η συνέλευση του λαού (που υπήρχε ήδη από τα μυκηναϊκά χρόνια) αποτελείτο από όλους τους Σπαρτιάτες πολίτες που είχαν συμπληρώσει το 30ό έτος της ηλικίας τους. Στη συνέλευση των πολιτών δεν διεξαγόταν συζήτηση, αλλά οι πολίτες άκουγαν τους ομιλητές (βασιλείς, γέροντες, έφοροι) και οι αποφάσεις λαμβάνοντο διά βοής.¹⁰

Το σύστημα διακυβέρνησης όμως στηρίζεται σε ένα ευρύτερο κοινωνικό-πολιτικό πλαίσιο, το οποίο διασφαλίζει τη νομιμοποίηση του συστήματος αυτού και ταυτόχρονα δημιουργεί τους όρους της στρατιωτικής ισχύος και της κοινωνικό-οικονομικής αναπαραγωγής της κοινωνίας της Σπάρτης.

Το πλαίσιο αυτό θεμελιώνεται στον όρο της ισότητας των πολιτών απέ-

7. Toynbee Arnold, *ό.π.*, σ.σ. 274-83.

8. Huxley George L., *Early Sparta*, London, Faber, 1962, σ.σ. 41-49, Cartledge Paul, *Sparta and Laconia: a regional history, 1300-362 B.C.*, London, Routledge & Kegan Paul, 1979, σ.σ. 133-135.

9. Toynbee Arnold, *ό.π.*, σ.σ. 269-274, Croix 1972: 91.

10. Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, 1272 α, Finley M.I., *The Use and Abuse of History*, London, Penguin, 1990, σ. 170.

ναντι στο νόμο¹¹ και παράλληλα στη δημιουργία οικονομικών προϋποθέσεων για την στρατιωτική ισχύ της Σπάρτης.

Σε κάθε πολίτη παραχωρείται –μέσα από τον αναδασμό της γης– γεωργικός κλήρος ίσου μεγέθους ή παραγωγικής απόδοσης, τον οποίο καλλιεργούσαν οι εἰλωτες.¹² Αυτό δεν σημαίνει ότι αίρονται οι οικονομικές ανισότητες, αφού ο αναδασμός δεν κατήργησε τη μεγάλη γαιοκτησία, ούτε εμπόδισε τον πλουτισμό των αριστοκρατών, λόγω της κατοχής πολύτιμων μετάλλων.

Η κατοχή του κλήρου αποτέλεσε τη βασική οικονομική προϋπόθεση για την απερίσπαστη ενασχόληση των πολιτών με τη στρατιωτική εκπαίδευση, γεγονός που διαμόρφωσε έναν τύπο επαγγελματιών-πολεμιστών. Η κοινωνικοποίηση των νέων, από την άλλη πλευρά, δεν συντελείται μόνο μέσα από το σχήμα της αγωγής, που είχε σκοπό να σκληραγωγήσει τους νέους και να τους εμφυσήσει το πνεύμα της πειθαρχίας. Ταυτόχρονα, η έμφαση στην συναναστροφή με τους μεγαλύτερους και η παρακολούθηση των συζητήσεων εισάγει τους νέους σ' ένα ανώτερο σχήμα κοινωνικοποίησης.

Όλο αυτό το συνεκτικό πολιτικο-κοινωνικό-στρατιωτικό «σχήμα» φαίνεται ότι ανταποκρίθηκε με επιτυχία στις απαιτήσεις των ιστορικών συνθηκών που κυριάρχησαν την πρώτη περίοδο του 7ου π.Χ. αιώνα. Το «σχήμα» αυτό διατήρησε την αναπαραγωγική του ισχύ γιατί θεμελιώθηκε σε μια ισχυρή εσωτερική νομομοίωση και σταθερότητα. Αυτή η σταθερότητα επέτρεψε έναν πρωταγωνιστικό ρόλο στην Σπάρτη για μια μακρά περίοδο, όμως το «σχήμα» αυτό αποδείχθηκε στους επόμενους αιώνες αναποτελεσματικό για την αντιμετώπιση ενός αρχαίου κόσμου που καθίσταται ολοένα και περισσότερο πολύπλοκος.

Μετά τον δεύτερο Μεσσηνιακό πόλεμο (657 π.Χ.) η Σπάρτη αναδεικνύεται στο ισχυρότερο ελληνικό κράτος. Η περίοδος που ακολούθησε (650-550) σηματοδοτεί την άνθηση και τον πλούτο της οικονομίας της Σπάρτης. Κεραμικά, μπρούντζινα σκεύη, πολύτιμα μέταλλα, υφάσματα από χώρες της Ανατολής αφθονούσαν στην Σπάρτη. Την περίοδο αυτή η Σπάρτη διασφάλισε με απόλυτα επιτυχή τρόπο τις βασικές προϋποθέσεις της κυριαρχίας της, δηλ. την στρατιωτική ισχύ και την οικονομική άνθηση.

Αυτή ακριβώς η ισχύς οδήγησε την Σπάρτη σε μια επεκτατική στρατηγική που περιελάμβανε τις περιοχές των Κυθήρων και της Κυνουρίας, αλλά και τη νότια Αρκαδία. Πάντως, η ήττα των Σπαρτιατών στην Τεγέα σηματοδότησε το πέρας από την επέκταση στην σταθεροποίηση και στη διεκδίκηση ενός πρωταγωνιστικού ρόλου στον αρχαϊκό ελλαδικό χώρο.

11. Ξενοφών, *Λακεδαιμονίων Πολιτεία*, 10

12. Ο Πλούταρχος αναφέρει ότι συνολικά μοιράσθηκαν 9.000 κλήροι στους πολίτες και 30.000 διαφορετικού μεγέθους και απόδοσης στους περιοίκους, Πλούταρχος, *Λυκούργος*, 8.

Η περίοδος σταθερότητας (590-490 π.Χ.)

Στους βασικούς θεσμούς του πολιτικού συστήματος της Σπάρτης (Βασιλείς, Γερουσία, Εκκλησία) προστίθεται περί τα μέσα του βου αιώνα ο θεσμός των εφόρων, που αναβαθμίζεται.

Οι έφοροι –πέντε τον αριθμό– εκλέγονταν από την Εκκλησία, είχαν ευρύτατες εξουσίες και μπορούσαν να επιβάλουν ποινές ακόμα και στους βασιλείς. Οι έφοροι ασκούσαν τη διοίκηση του κράτους της Σπάρτης σε καθημερινή βάση και επέβλεπαν την τήρηση των νόμων (επιβλέποντες).

Παρά τις εξουσίες αυτές που απέκτησαν οι έφοροι, το σημαντικότερο κέντρο πολιτικής ισχύος παραμένει η Γερουσία, καθώς τα μέλη της έχαζαν εκτιμήσεως και σεβασμού.¹³

Η συνολική πολιτική-πολιτειακή δομή: Βασιλείς - Γερουσία - Έφοροι, έχοντας ως τυπικό θεμέλιο νομοποίησης την Εκκλησία, συγκροτούσε μια ολιγαρχική / αριστοκρατική πολιτεία (Πλούταρχος, *Λυκούργος*, 29). Οι αποφάσεις για την στρατηγική που θα ακολουθούσε η Σπάρτη ελαμβάνοντο μέσα από διαβουλεύσεις που περιοριζόνταν σ' ένα στενό κύκλο, στον οποίο περιλαμβάνονταν οι βασιλείς, οι γέροντες και κάποιες σημαντικές προσωπικότητες της Σπάρτης, ενώ οι έφοροι συμμετείχαν *ex officio*, χωρίς όμως να ασκούν σημαντική επιρροή.

Η σύνθεση αυτή μας αποκαλύπτει ότι η στρατηγική της Σπάρτης καθοριζόταν από μια μικρή ελίτ, ισόβια κατ' ουσίαν, γεγονός που προσέδιδε μεγάλο χρονικό βάθος και διασφάλιζε τη συνέχεια στην υλοποίηση της στρατηγικής αυτής. Είναι ακόμα αξιοσημείωτο το γεγονός ότι οι όποιοι εσωτερικοί ανταγωνισμοί αναπτύχθηκαν κατά περιόδους μεταξύ των κέντρων ισχύος της Σπάρτης αφορούσαν περισσότερο προσωπικούς λόγους παρά διαφωνίες πάνω σε πολιτικούς-στρατηγικούς στόχους.

Αθηναϊκό πρότυπο και σπαρτιατική ισχύς (490-404 π.Χ.)

Οι νέες πολιτικές και οικονομικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν στον ελληνικό χώρο μετά τη λήξη των Μηδικών πολέμων δεν επέτρεπαν πλέον τη διεύρυνση της ηγεμονίας της Σπάρτης πέραν του πελοποννησιακού χώρου. Το ίδιο το πολιτικό-κοινωνικό της σύστημα δεν επέτρεπε την ακώλυτη αναπαραγωγή της ισχύος της και επέβαλε σημαντικές μεταρρυθμίσεις.

Η άνοδος της ισχύος της Αθήνας και η σημαντική ενίσχυση της οικονομικής της θέσης, λόγω της κυριαρχίας των Αθηνών επί των συμμάχων της, διαμόρφωσαν στην ουσία μια αθηναϊκή αυτοκρατορία. Οι πλουτοπαραγωγικές πηγές που ιδιοποιήθηκε η Αθήνα, οι σημαντικές εμπορικές δραστηριότητες που ασκούσε,

13. Πλάτων, *Νόμοι*, 691d-692a, Πλούταρχος, *Λυκούργος*, 26.

διαμόρφωσαν μια αυτοαναπαράγόμενη κοινωνικό-οικονομική δυναμική που αποδεσμεύονταν σταδιακά από τα περιοριστικά πλαίσια της αγροτικής οικονομίας. Το γεγονός αυτό οδήγησε στην αύξηση της ναυτικής/στρατιωτικής ισχύος των Αθηνών και αναδείκνυε την Αθήνα ως έτερο πόλο ισχύος απέναντι της Σπάρτης στις άλλες πολιτείες.

Αντίθετα με τις εξελίξεις αυτές, το κοινωνικό-πολιτικό σύστημα της Σπάρτης δεν διέθετε την ευελιξία προσαρμογής μιας κυρίαρχα αγροτικής οικονομίας στις ανάγκες μιας πρωτογενούς εμπορευματικής οικονομίας. Η άσκηση των τεχνικών-βιοτεχνικών δραστηριοτήτων αποκλειστικά από τους περιοίκους εγκλώβισε αντικειμενικά την οικονομική ανάπτυξη και την περιορίσε στον τομέα της αγροτικής παραγωγής. Το πρόβλημα αυτό επιτείνεται από το γεγονός ότι η κοινότητα των ομοίων μειώνεται συνεχώς, ενώ οι υπομείονες και οι περίοικοι αποτελούν πολυπληθείς ομάδες, στερούμενες, όμως, πολιτικών δικαιωμάτων.

Μια εξίσου σημαντική εξέλιξη αποτέλεσε ιστορικά η ανάδειξη του δημοκρατικού προτύπου εξουσίας,¹⁴ αφού ο τύπος «διακυβέρνησης» της Αθήνας θεωρήθηκε ως υπόδειγμα ενός τύπου πολιτικής μορφής που παρά τους κινδύνους αστάθειας, διασφάλιζε τη συμμετοχή των πολιτών στις αποφάσεις και κινητοποιούσε σε ευρύτερο κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο τους πολίτες για την επίτευξη των κοινών στόχων.¹⁵

Σε εναρμόνιση προς το πρότυπο αυτό δημιουργείται τάση ενοποίησης επιμέρους οικισμών σε πόλεις, γεγονός που διευκόλυνε την οργάνωση της άμεσης δημοκρατίας (Ήλις, Άργος, Μαντινεία), ενώ παράλληλα διαμόρφωσε αντι-ολιγαρχικά αισθήματα, αντίθετα προς το σπαρτιατικό πρότυπο. Είναι ενδεικτικό ότι στις παραμονές του Πελοποννησιακού Πολέμου η Σπάρτη άφησε μεγάλα περιθώρια στους συμμάχους της να υιοθετήσουν το πολίτευμα της αρεσκείας τους, χωρίς μάλιστα να επιβάλει σ' αυτούς εισφορές.

Η λήξη του Πελοποννησιακού πολέμου βρήκε τη Σπάρτη να κυριαρχεί τόσο στην κυρίως Ελλάδα όσο και στο Αιγαίο. Η ισχυροποίηση της Σπάρτης δεν ήταν μόνο στρατιωτική –λόγω της πτώσης της ισχύος των Αθηνών– αλλά ταυτόχρονα και οικονομική. Οι στρατιωτικές νίκες απέφεραν πλούτο από τα λάφυρα, αλλά και από τις εισφορές των πρώην «συμμάχων» των Αθηναίων.

Η επέκταση της σπαρτιατικής ηγεμονίας πέρα από τα όρια της παραδοσιακής πελοποννησιακής συμμαχίας και η στρατηγική επιλογή της σύστασης μιας υπερπόντιας αυτοκρατορίας έχει ως συνέπεια τη συνεχή παρουσία Σπαρτιατών πέρα από τα σύνορά τους.

14. Forrest W.G., *A History of Sparta, 950-192 B.C.*, London, Hutchinson, 1968, σ. 100.

15. Doyle Michael, *Empires*, Ithaca, Cornell University Press, 1986, σ.σ. 66-67 και Platias Athanasios and Kolioupolos Constantinos, "Thucydides on Grand Strategy During the Peloponnesian War", *Études Helléniques /Hellenic Studies*, τόμ. 8, no 1, σ. 26.

Το γεγονός αυτό αλλάζει τα παραδοσιακά πρότυπα και τις αξίες της σπαρτιατικής κοινωνίας. Το πρότυπο του πολίτη του Λυκούργου που στηρίζεται στον αγροτικό κλήρο –που καλλιεργούν οι είλωτες– και συμμετέχει στη φάλαγγα των οπλιτών, αντικαθίσταται από το πρότυπο του στρατιώτη που μάχεται εκτός των πατριών εδαφών και αποβλέπει στην απόκτηση ατομικής δόξας και πλούτου. Η παραδοσιακή ομοιογένεια της σπαρτιατικής κοινωνίας αποδιοργανώνεται σταδιακά. Ο αριθμός των ομοίων μειώνεται, ενώ εντείνεται η διαδικασία συγκέντρωσης πλούτου και γαιοκτησίας σε μια μειοψηφία.

Η χρηματική οικονομία επιβάλλεται έναντι των απλών εμπορευματικών ανταλλαγών και συνακόλουθα συντελείται μια σταδιακή μεταβολή των καταναλωτικών προτύπων και των αξιών του βίου, όπως εκείνου της αυστηρής λιτότητας.

Περίοδος αποδιοργάνωσης (404-244 π.Χ.)

Μετά τη λήξη του Πελοποννησιακού πολέμου η Σπάρτη βρέθηκε μπροστά σ' ένα τριπλό πρόβλημα: το πρώτο σκέλος αφορούσε στον έλεγχο του χώρου του Αιγαίου μετά την κατάρρευση της κυριαρχίας της Αθήνας. Το δεύτερο στην ανάγκη διατήρησης του ελέγχου σ' ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο. Και το τρίτο σκέλος αφορούσε στις σχέσεις της Σπάρτης με τις Συρακούσες στη Δύση και την Περσία στην Ανατολή.

Η πρώτη επιδίωξη εγκαταλείφθηκε μέσα σε δέκα χρόνια, η δεύτερη παρέμεινε σε ισχύ μέχρι την ήττα στα Λεύκτρα (371 π.Χ.), ενώ οι συγκρούσεις με την Περσία διήρκεσαν μια ικανή περίοδο (400-387 π.Χ.).

Η αδυναμία άσκησης ενός τύπου σπαρτιατικής «αυτοκρατορίας» οφείλεται καταρχήν στο γεγονός ότι η στρατιωτική της ισχύς ήταν ανεπαρκής για να υποστηρίξει ένα παρόμοιο διεθνές στρατήγημα, ιδιαίτερα μετά τη σημαντική μείωση του αριθμού των ομοίων. Κατά δεύτερον η ναυτική ισχύς της Σπάρτης δεν μπορούσε να συγκριθεί με εκείνη των Αθηνών ώστε να παράσχει την ασφάλεια στους υπηκόους της έναντι της πειρατείας. Από την άποψη αυτή η νομιμοποίηση της Σπάρτης παρέμεινε ασθενής και στηρίχθηκε περισσότερο στην επιβολή παρά στην αποδοχή.

Η πολιτική ηγεσία της Σπάρτης δεν μπόρεσε να κατανοήσει το δυσχερές του στρατηγικού εγχειρήματος αυτής της πολύπλευρης επέκτασης. Εφόσον το ίδιο το πολιτικό-κοινωνικό της σύστημα δεν ήταν ικανό να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις μιας αυτοκρατορικής ισχύος, θα έπρεπε ο ίδιος ο διεθνής ρόλος της Σπάρτης να περιορισθεί και να επιλεγούν πλέον ευέλικτες μορφές σχέσεων, τόσο στο εσωτερικό όσο και στο πλαίσιο των «σφαιρών επιρροής». Άλλως, το ίδιο το κοινωνικό-πολιτικό σύστημα θα έπρεπε να ανασχηματισθεί ώστε να προκύψει μια νέα δυναμική ικανή να ανταποκριθεί στους πολύπλευρους στόχους της Σπάρτης, εγχείρημα που δεν τελεσφόρησε ιστορικά.

Η ήττα στα Λεύκτρα (371 π.Χ.) αποτέλεσε κομβικό σημείο στην ιστορική εξέ-

λιξη της Σπάρτης, αφού την οδήγησε στην αφάνεια για περισσότερο από έναν αιώνα. Ιδιαίτερα μετά την ήττα των Σπαρτιατών από τον τοποτηρητή του Μ. Αλεξάνδρου Αντίπατρο στη Μεγαλόπολη το 331 π.Χ. η Σπάρτη αποτέλεσε αμελητέα δύναμη ισχύος στη διεθνή σκηνή κατά τα επόμενα πενήντα χρόνια, όπου κυριαρχούσαν οι πόλεμοι των επιγόνων του Μ. Αλεξάνδρου. Η παρατεταμένη αυτή κρίση της Σπάρτης, που την οδήγησε στην αφάνεια, απαιτούσε σοβαρές μεταρρυθμίσεις του κοινωνικού-πολιτικού της καθεστώτος.

Την περίοδο αυτή αποκαλύφθηκαν με έκδηλο τρόπο οι τάσεις αποδιοργάνωσης του σπαρτιατικού κοινωνικό-πολιτικού συστήματος. Οι ολιγαρχικές τάσεις σε επίπεδο πολιτικής εξουσίας¹⁶ συνοδεύθηκαν με την άνιση κατανομή του πλούτου και τη συγκέντρωσή του στα χέρια μιας μειοψηφίας.

Η μείωση του αριθμού των ομοίων επιτάθηκε. Στα μέσα του 8ου αιώνα οι όμοιοι δεν υπερέβαιναν τον αριθμό των επτακοσίων,¹⁷ ενώ η γαιοκτησία παύει να αποτελεί προνόμιο των ομοίων και αναδύεται μια νέα τάξη γυναικών-γαιοκτημόνων που φθάνουν να κατέχουν το ήμισυ της γης.¹⁸

Παράλληλα, η σταδιακή μετατροπή του προτύπου του Σπαρτιάτη πολίτη οδήγούσε τους ομοίους σε αποδέσμευση από τη γαιοκατοχή και την πρόσοδο από την εργασία των ειλωτών και σε άντληση του προσπορισμού τους από τον εκχρηματισμό της οικονομίας και τους πόρους από τις εκστρατείες. Η οικονομία της Σπάρτης στη βάση της παρέμενε αγροτική και αδυνατούσε να ανταποκριθεί στις ανάγκες των στρατηγικών επιλογών.

Η χαλάρωση της συνοχής της σπαρτιατικής κοινωνίας οδήγησε σταδιακά στην αποδυνάμωση βασικών θεσμικό-κοινωνικών θεμελίων του συστήματος του Λυκούργου. Ενδεικτική είναι η εγκατάλειψη του θεσμού των συσσιτίων και της αγωγής κορυφαίων θεσμών που διαδραμάτιζαν όχι μόνο κοινωνικό, αλλά και ιδεολογικό ρόλο. Η αποδυνάμωση του πολιτικού-κοινωνικού συστήματος της Σπάρτης έχει άμεση επίπτωση στην ίδια τη στρατιωτική της ισχύ, με συνέπεια το ειδικό βάρος της Σπάρτης στη διεθνή πολιτική να μειώνεται συνεχώς.

Πάντως, η Σπάρτη παρέμεινε αρκετά ισχυρή ώστε να αντιμετωπίζει τους γείτονές της, ενώ η σπαρτιατική στρατιωτική παράδοση συνέχισε να διαδίδεται από γενιά σε γενιά, παρά το γεγονός ότι η Σπάρτη εξελίχθηκε σε ένα κέντρο «παρα-

16. Andrewes A., "The Government of Classical Sparta", στο E. Badian (επιμ.), *Ancient Society and Institutions. Studies Presented to Victor Ehrenberg on his 75th Birthday*, Oxford, Blackwell, 1966, σ. 15 και Cartledge Paul, "Part I: Hellenistic Sparta" στο Cartledge Paul and Spawforth, *Anthony, Hellenistic and Roman Sparta: A tale of two cities*, London and New York, Routledge, 1989b, σ.σ. 35-7.

17. Πλούταρχος, *Άγισ*, 5.

18. Πλούταρχος, *Άγισ*, 7.

γωγής» μισθοφόρων, που συμμετείχαν στους πολέμους εναντίον της Μεσσήνης και της Μεγαλόπολης.

Στο διάστημα μεταξύ 369-244 π.Χ. η Σπάρτη, παρά τη μείωση της ισχύος της, κατάφερε να διατηρήσει την ανεξαρτησία της και αντιμετώπισε απλά τους γείτονές της χωρίς να αποκομίσει κανένα ιδιαίτερο όφελος.

Ανάταση και πτώση (244-192 π.Χ.)

Την περίοδο αυτή η Σπάρτη σημειώνει την τελευταία της αναλαμπή στον ελληνικό χώρο. Οι εκτεταμένες μεταρρυθμίσεις που πραγματοποίησαν οι βασιλείς Άγης ο Δ΄, Κλεομένης ο Γ΄ και Νάβης οδήγησαν τη Σπάρτη σ' ένα ανώτερο επίπεδο ισχύος, με αποτέλεσμα να την αναδείξει σε κυρίαρχη δύναμη στην Πελοπόννησο. Στη συνέχεια όμως η επέμβαση της Μακεδονίας (244-222) και της Ρώμης το 195 οδήγησαν στη διάλυση της σπαρτιατικής ισχύος και στην οριστική ενσωμάτωση της Σπάρτης στην Αchaϊκή Συμπολιτεία.

Οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες στη Σπάρτη ξεκίνησαν το 244 με την άνοδο του Άγης του Δ΄. Βασικός άξονας ήταν η επαναφορά του πυρήνα των θεσμών του Λυκούργου με βασικές προτεραιότητες τον αναδασμό της γης και την παραγραφή των χρεών. Όμως οι αντιδράσεις ήταν τόσο σφοδρές που οδήγησαν στην ίδια την εκτέλεση του Άγης το 241 π.Χ.

Ο Κλεομένης μετά από μια σειρά στρατιωτικών επιτυχιών επί των Αchaϊών αναλαμβάνει την απόλυτη εξουσία στην Σπάρτη και προωθεί τις κοινωνικές μεταρρυθμίσεις που είχε συλλάβει ο Άγης.

Όμως, παρά την ισχυρή δυναμική που δημιουργήθηκε, με αποτέλεσμα να πετύχει η Σπάρτη μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα να ανακτήσει την ηγεμονία της Πελοποννήσου, η εισβολή των Μακεδόνων και η δεινή ήττα των Σπαρτιατών στη μάχη της Σελλασίας (222 π.Χ.) οδήγησε στην κατάληψη της Σπάρτης για πρώτη φορά στην ιστορία της. Η σταθερότητα επανήλθε στην πόλη το 206 με την άνοδο του Νάβη, ο οποίος απελευθέρωσε ένα μεγάλο αριθμό ειλώτων, παρέχοντάς τους ταυτόχρονα γη και πολιτικά δικαιώματα. Παρά τις προσωρινές επιτυχίες της η Σπάρτη δέχθηκε την επίθεση της Ρώμης το 195 και το 192 με την επίθεση Ρωμαίων και Αchaϊών και τη δολοφονία του Νάβη η Σπάρτη περαίωσε οριστικά την ανεξάρτητη ιστορική της πορεία.

Οι μεταρρυθμίσεις του Άγης και του Κλεομένη

Οι μεταρρυθμίσεις που προωθήθηκαν από τον Άγης και τον Κλεομένη στηρίχθηκαν στην παράδοση του Λυκούργου, επιδιώκοντας να θεμελιώσουν τις κοινωνικό-οικονομικές αλλαγές σ' ένα ισχυρό ιδεολογικό-πατριωτικό υπόβαθρο.

Οι μεταρρυθμίσεις του Άγης προέβλεπαν παραγραφή των χρεών και αναδιανομή της γης σε 4.500 κλήρους για τους Σπαρτιάτες και σε 15.000 κλήρους για

τους περιοίκους. Αν ληφθεί υπ' όψιν ότι οι όμοιοι έφθαναν τον αριθμό των επτακοσίων είναι φανερό ότι θα παρείχοντο πολιτικά δικαιώματα σε υπομειόνες και περιοίκους. Παρά την αποτυχία εφαρμογής και το θάνατο του Άγη –που εκτελέστηκε το 241 μετά από μια δίκη παρωδία– η προσπάθεια συνεχίστηκε με την άνοδο στο θρόνο του Κλεομένη του Β' το 235.

Ο Κλεομένης πριν εφαρμόσει τις μεταρρυθμίσεις του επιδίωξε να διασφαλίσει μια ευρεία μορφή νομιμοποίησης και αναγνώρισης στο εσωτερικό της Σπάρτης. Καθορίζοντας ως στρατηγικό στοιχείο της σπαρτιατικής πολιτικής την αντιμετώπιση της επέκτασης της Αχαικής Συμπολιτείας σημείωσε σημαντικές νίκες (Λύκαιο, Λαδόχεια Αρκαδίας).

Ο Κλεομένης, έχοντας διασφαλίσει τη νομιμοποίηση αυτή, προώθησε τις κοινωνικές μεταρρυθμίσεις του Άγη με μικρές διαφοροποιήσεις. Στο πολιτικό πεδίο καταργήθηκε ο θεσμός των εφόρων και αντικαταστάθηκε από αυτόν των πατρονόμων,¹⁹ ενώ αποδυναμώθηκε η ισχύς της Γερουσίας με την κατάργηση της ισοβιότητας. Τα μέτρα αυτά απέβλεπαν στην ενίσχυση της εξουσίας του Κλεομένη και δεν είχαν σχέση με το σύστημα του Λυκούργου. Πάντως, ο Κλεομένης καλλιέργησε την εικόνα του χρηστού βασιλιά που τηρούσε τις παραδόσεις και χαρακτηριζόταν από τη λιτότητα στον τρόπο ζωής. Τα στοιχεία αυτά όχι μόνο ανέδειξαν την εικόνα του Κλεομένη πέραν της Σπάρτης, αλλά γέννησαν την προσδοκία σε φτωχά κοινωνικά στρώματα της Πελοποννήσου ότι οι μεταρρυθμίσεις του Κλεομένη μπορούσαν να επιβληθούν από αυτόν και στις δικές τους επικράτειες, γεγονός που δεν συνέβη και δημιούργησε, στη συνέχεια, εχθρότητες.

Πάντως, οι μεταρρυθμίσεις του Κλεομένη δεν έφεραν εντυπωσιακά στρατιωτικά και οικονομικά αποτελέσματα. Η Σπάρτη, παρά τις επιτυχίες της στην Πελοπόννησο, δεν έπαυσε να παραμένει ένα μικρό κράτος σε σχέση με τις μεγάλες δυνάμεις που επηρέαζαν τον ελλαδικό χώρο (Μακεδονία, Σελευκίδες, Πέργαμος, Αίγυπτος, Ρώμη). Μετά την κατάληψη της Σπάρτης από τον Αντίγονο φαίνεται ότι κάποια από τα μέτρα του Κλεομένη καταργήθηκαν (επάνοδος θεσμού εφόρων) χωρίς όμως να καταλυθεί ο ζωτικός πυρήνας της Σπαρτιατικής κοινωνίας.

Η τελευταία μεταρρυθμιστική προσπάθεια στην Σπάρτη ξεκίνησε το 206 π.Χ. με την ανάδειξη στη βασιλεία του Νάβη. Ο Νάβης θεωρήθηκε αυταρχικός βασιλιάς και οι αλλαγές που επέφερε στην κοινωνική οργάνωση και στη δομή ισχύος της Σπάρτης ήταν πλέον ριζικές από αυτές του Άγη και του Κλεομένη.

Για πρώτη φορά ένας ορισμένος αριθμός ειλώτων εντάσσεται στο πολιτικό σώμα, αποκτώντας γη και πολιτικά δικαιώματα. Η επιλογή αυτή του Νάβη αποδείχθηκε ιδιαίτερα επιτυχής, αφού το νέο πολιτικό σώμα που δημιουργήθηκε επέδειξε υψηλή αφοσίωση και νομιμότητα στους στόχους της Σπάρτης και του ίδιου του Νάβη.

19. Πανσανίας, *Κορινθιακά*, 9.1.

Σε μια δεύτερη, εξίσου σημαντική επιλογή, ο Νάβης επεδίωξε να διευρύνει τις δραστηριότητες της σπαρτιατικής οικονομίας και να δημιουργήσει μια μεγάλη ναυτική-εμπορική δύναμη ικανή να συνδεθεί με τις τότε διεθνείς εμπορικές δραστηριότητες.²⁰ Πράγματι, τα αποτελέσματα μέχρι το 197 ήταν θετικά και η σπαρτιατική ισχύς κατεδείχθει τόσο στο εσωτερικό της Πελοποννήσου όσο και στις επεκτατικές κτήσεις της Σπάρτης στην Κρήτη. Είναι ακόμα ενδεικτικό ότι μετά από συνεννόηση με το Φίλιππο τον Ε΄ ο Νάβης κατέλαβε το Άργος (197 π.Χ.) και προώθησε τις κοινωνικές του μεταρρυθμίσεις με αναδασμό της γης και παραγραφή των χρεών, επιδιώκοντας τη νομιμοποίησή του πέραν των ορίων της Σπάρτης.²¹

Λίγο αργότερα ο Νάβης τέθηκε ως κεντρικός στόχος από την πλευρά των Ρωμαίων. Η Σπάρτη συνθηκολόγησε, παραχώρησε το Άργος, τις παράκτιες πόλεις, τις κτήσεις στην Κρήτη και ολόκληρο τον στόλο της. Μετά και τη δολοφονία του Νάβη από ένα απόσπασμα Αιτωλών, η Σπάρτη βρέθηκε στα όρια της καταστροφής απειλούμενη από Αχαιούς και Ρωμαίους. Η προσχώρησή της στην Αχαική Συμπολιτεία αποτέλεσε το ιστορικό πέρας της ανεξαρτησίας της Σπάρτης, προκειμένου να διασφαλίσει τη φυσική της επιβίωση.²²

Συμπερασματικά, η μεθοδολογική ανάλυση ενός τύπου ιστορικής εξήγησης που διαμορφώνεται από το συσχετισμό των πολιτικών και κοινωνικό-οικονομικών δομών με τη δυναμική ενός πολιτικό-στρατιωτικού σχηματισμού, παρέχει τις δυνατότητες ερμηνείας των ιστορικών μετασχηματισμών και εξελίξεων του σχηματισμού αυτού και παράλληλα καταδεικνύει τα όρια, τις δυνατότητες και τους περιορισμούς δράσης του στο «διεθνές» του περιβάλλον.

Συνακόλουθα, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι η Σπάρτη βρέθηκε στο ανώτερο επίπεδο της πολιτικό-κοινωνικής οργάνωσης από την περίοδο των μεταρρυθμίσεων του Λυκούργου μέχρι τις αρχές του βου αιώνα. Η ιστορικού χαρακτήρα μεταβολή των «εξωτερικών» συνθηκών, όπως η άνοδος του εμπορίου και της βιοτεχνίας στο οικονομικό επίπεδο, καθώς και η ανάδειξη του δημοκρατικού προτύπου διακυβέρνησης της Αθήνας, έθεσαν σε πολλαπλή δοκιμασία το κοινωνικό-οικονομικό πρότυπο της Σπάρτης.

Ο τύπος του πολίτη-ομοίου-στρατιώτη, του κατόχου γης, αντιπαρατίθεται προς τον πολιτικό-πολίτη που δρα σ' ένα εμπορευματοποιημένο-εκχρηματισμένο

20. Cartledge Paul, "Part I: Hellenistic Sparta" στο Cartledge Paul and Spawforth Anthony, *Hellenistic and Roman Sparta: A tale of two cities*, London and New York, Routledge, 1989b, σ.σ. 70-71.

21. Jones A.H.M., *Sparta*, Oxford, Blackwell & Mott, 1967, σ. 161, Shimron Benjamin, *Late Sparta: the Spartan revolution, 243-146 B.C.*, Arethusa Monographs III, Buffalo, State University of New York, Department of Classics, 1972, σ. 96.

22. Παυσανίας, *Αρκαδικά*, 51.1, Πλούταρχος, *Φιλοποίμην*, 15.

οικονομικό πλαίσιο. Σ' αυτήν τη συγκριτική παράθεση παρέμεινε ισχυρό το στρατιωτικό κριτήριο που χάθηκε στις αρχές του 4ου αιώνα. Το κοινωνικό-πολιτικό σύστημα του Λυκούργου, παρ' ότι απεδείχθει αλυσιτελής, από τις αρχές του 5ου αιώνα δεν μπόρεσε να μετασχηματισθεί. Στην κρίση που επακολούθησε η «απάντηση» δόθηκε στα τέλη του 3ου αιώνα με την επαναφορά του συστήματος αυτού, γεγονός που επέτρεψε στην Σπάρτη να επανέλθει δυναμικά στην ιστορική σκηνή χωρίς όμως να μπορέσει να μετασχηματισθεί στην καθαρά οικονομική της δομή παρά τις ριζικές μεταρρυθμίσεις του Νάβη, αφού ο ιστορικός συσχετισμός δυνάμεων είχε οριστικά τροποποιηθεί.

Γαλλικός Διαφωτισμός και σπαρτιατικό πρότυπο

Γιατί ο Γαλλικός Διαφωτισμός και η Επανάσταση αισθάνθηκε την ανάγκη να προστρέξει στην αρχαία ελληνική και ρωμαϊκή κοινωνία, προκειμένου να συγκροτήσει τον πολιτικό, θεσμικό και ιδεολογικό της λόγο; Γιατί, ενώ στον ιστορικό της περίγυρο ήδη συγκροτείται πολιτικό-θεσμικά και οικονομικά η ανερχόμενη αστική κοινωνία, η Γαλλική Επανάσταση αναζητεί τα πρότυπά της στους ήρωες του Πλουτάρχου και στις θεσμικές μορφές της σπαρτιατικής και της ρωμαϊκής κοινωνίας;

Ασφαλώς, η μελέτη της αρχαιότητας προσέφερε ένα ιδανικό παράδειγμα στις φωτισμένες προσωπικότητες που συγκρότησαν την πλειοψηφία των πολιτικών προσώπων της εποχής. Όμως ιδιαίτερα οι δημοκρατικές αρχές, που αναδύονται πρωτογενώς στις αρχαίες ελληνικές πολιτείες, αποτελούν σαφή υποδείγματα αναφοράς.

Η αρχαιότητα προσφέρει την εικόνα μιας ιδανικής πολιτείας, μιας δημοκρατίας «εξαγνισμένης από κάθε δεσποτισμό, όπου οι αφανείς πολίτες απολάμβαναν την προσωπική ελευθερία και προστατεύονταν από κάθε αυθαιρεσία... μια κοινωνία όπου ο θεσμοθετούμενος ακόμα δεν απέχει τρομερά από τον θεσμοθέτη».²³

Πέραν όμως από την προσφυγή σε έναν ιδανικό νομοθέτη, όπως τον Λυκούργο ή τον Σόλωνα, η πολιτική αναγωγή εγγίζει ουσιαστικά περιεχόμενα της δημοκρατικής αρχής όπως τις έννοιες της ελευθερίας και της ισότητας, οι οποίες μαζί με την έννοια της αδελφότητας συγκροτούν τα νέα σύμβολα αξιών της επαναστατικής κοινωνίας.

Στην αρχαία Ελλάδα, όπως και στη Ρώμη, ανευρίσκει η Γαλλική Επανάσταση την ιστορική συγκρότηση της έννοιας του πολίτη και τις εφαρμογές της δημοκρατικής πολιτείας. Ο Μοντεσκιέ στο έργο του *Πνεύμα των Νόμων*, όπως και ο Ρουσό στο *Κοινωνικό Συμβόλαιο* ανατρέχουν στις αναλύσεις του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, προκειμένου να συγκροτήσουν τα δικά τους πολιτικά πρότυπα,

23. Πρβλ. Μ. Ozouf, *La fête révolutionnaire (1789-1799)*, Paris 1976.

να εκφράσουν την έννοια της λαϊκής βούλησης, να συγκροτήσουν τα θεσμικά πλαίσια της πολιτικής εξουσίας.

Συνεπώς, για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε την αναφορά της γαλλικής επαναστατικής σκέψης στην ελληνική αρχαιότητα, θα πρέπει, πέραν του μορφικού, αισθητικού και ιδεολογικού στοιχείου, να αναζητήσουμε στο ίδιο το πολιτικό-κοινωνικό περιεχόμενο των θεσμών και των αξιών της αρχαίας ελληνικής πολιτείας, τη «μήτρα» παραγωγής των θεσμικό-ιδεολογικών στοιχείων της Γαλλικής Επανάστασης.

Το πολιτικό-κοινωνικό περιεχόμενο της αρχαίας ελληνικής πολιτείας θίγεται από τους Γάλλους διαφωτιστές μέσω των αναγωγών σε θεωρίες του φυσικού δικαίου. Σύμφωνα με τον Ρουσσό, που εμπνέεται από το πρότυπο του Λυκούργου «ο νομοθέτης πρέπει να αισθάνεται ικανός να αλλάξει την ανθρώπινη φύση ... να μεταμορφώσει το κάθε άτομο ... σε τμήμα ενός άλλου μεγαλύτερου συνόλου από το οποίο δέχεται τη ζωή του, την ύπαρξή του». Στο ίδιο μοτίβο ο Ντιντερό αναφέρει: «...Να δούμε μέσα από το Λυκούργο το φιλόσοφο που γνώριζε καλλίτερα από κάθε άλλον την ανθρώπινη φύση, που είδε ...ότι οι νόμοι, η εκπαίδευση, η κοινωνία, μπορούσε να αλλάξει τον άνθρωπο και να τον κάνει ευτυχισμένο, δίνοντάς του συνήθειες που φαίνονται αντίθετες προς το συμφέρον και τη φύση του».²⁴

Οι αναφορές αυτές συνδέουν το αρχαίο-ελληνικό σπαρτιατικό πρότυπο με τη θεωρία της Χεγκελιανής Φιλοσοφίας του Δικαίου, όπου μεταβαίνουμε από το πρωτογενές φυσικό δίκαιο, που θεωρεί το εγωισμό και τον ανταγωνισμό ως την πραγματική φύση του ανθρώπου, σε θεωρίες περί του ελλόγου της ανθρώπινης φύσης, σύμφωνα με τις οποίες ηθικό-λογικά κριτήρια συγκροτούν το άτομο της ιστορικής κοινωνίας. Κατά συνέπεια, οι νόμοι δεν συνιστούν περιοριστικά πλαίσια χαλιναγώγησης του εγωισμού, αλλά ιστορικούς-θεσμικούς όρους, το ηθικό-λογικό περιεχόμενο των οποίων εκφράζει την ίδια την ανθρώπινη φύση (Χεγκελιανό Κράτος του Λόγου).

Συνακόλουθα, η τήρηση των νόμων δεν είναι αποτέλεσμα μιας αναγκαστικής πιθάρχησης, αλλά εκφράζει το σεβασμό στο ηθικό-αξιακό περιεχόμενό τους, το οποίο καθορίστηκε από έναν εμπνευσμένο νομοθέτη, όπως ο Λυκούργος. Η εφαρμογή των νόμων αυτών προϋποθέτει την ισορροπία των εξουσιών (δύο βασιλικοί οίκοι, Γερουσία, Εκκλησία-δήμος) και τη συναίνεση στις κρίσιμες επιλογές. Το πρότυπο εξισορρόπησης των εξουσιών εμφανίζεται στο Μοντεσκιέ,²⁵ ο οποίος με τη διαμόρφωση ενός σχήματος διακυβέρνησης που περιλαμβάνει τις δύο Βουλές, τη Νομοθετική, την Εκτελεστική και τη Δικαστική εξουσία, επιδιώ-

24. Πρβλ. Claude Mossé, *Ο Αρχαίος Ελληνικός Πολιτισμός στο Διαφωτισμό*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 1998, σ. 50.

25. Μοντεσκιέ, *Πνεύμα των Νόμων*, 1748.

κει όχι μόνο την εξουδετέρωση επικράτησης επιμέρους συμφερόντων, αλλά και το σαφή διαχωρισμό των εξουσιών ώστε να υπάρχουν διακριτοί τύποι ελέγχου και ανεπηρέαστη εφαρμογή των νόμων.

Πρέπει πάντως να επισημανθούν δύο σημαντικές διαφοροποιήσεις από το σπαρτιατικό «σχήμα». Οι αναφορές των Γάλλων Διαφωτιστών σπάνια έθιγαν την οικονομικο-κοινωνική πλευρά των μεταρρυθμίσεων, όπως την ίση κατανομή της γης ή την απαγόρευση του νομίματος, αφού η ατομική ιδιοκτησία και η ελεύθερη εμπορευματική συναλλαγή αποτελούσαν θεμελιακά στοιχεία του ανερχόμενου αστικού προτύπου της αγοράς. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι όταν επίθετο παρόμοιοι τύποι ερωτήματα, ο Μοντεσκιέ απαντούσε με το παράδειγμα της Αθήνας, όπου η ισότητα εξεφράζετο ως ίσο δικαίωμα εμπορικών ανταλλαγών. Πάντως, ο ίδιος ο Μοντεσκιέ έθετε το πρόβλημα θέσπισης όρων που θα οδηγούσαν σε μείωση των οικονομικών ανισοτήτων, προκειμένου να αποφευχθούν αδικίες και εντάσεις.

Σ' αυτόν τον, ιστορικού χαρακτήρα, πολιτικό-φιλοσοφικό διάλογο η παραδοσιακή αντίθεση μεταξύ Αθήνας και Σπάρτης αναπαράγεται στην προσπάθεια να αναζητηθούν θεσμικά και αξιακά πρότυπα από τα πολιτεύματα της αρχαιότητας. Διανοητές, όπως ο Μοντεσκιέ, ο Βολταίρος, ο Ντιντερό, έλκονταν από τις πολιτικές και οικονομικές ελευθερίες, το λαμπρό πολιτισμό των Αθηναίων. Αντίθετα, η Σπάρτη, ενσαρκώνοντας την τέλεια τάξη, τη λιτότητα στον τρόπο ζωής, το υψηλό πατριωτικό πνεύμα, αποτελούσε παράδειγμα για τους Γιακωβίνους ηγέτες, όπως ο Ροβεσπιέρος και ο Saint-Just. Οι διαφορές αυτές εκφράζονται στις ίδιες τις συνεδριάσεις της Εθνοσυνέλευσης και αφορούν όχι μόνο πολιτειακά-νομοθετικά σχήματα, αλλά και τα πλαίσια οργάνωσης της εκπαιδευτικής διαδικασίας.

Το 1789 συγκαλείται η συνέλευση των «γενικών τάξεων», που στην ουσία αποτελεί συντακτική συνέλευση της τρίτης τάξης. Η συνέλευση αυτή καταργεί τα φεουδαρχικά προνόμια και ψηφίζει τη «Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου» (1789). Το Σύνταγμα του 1791 ακολουθεί τις συνταγματικές ιδέες που καθιερώθηκαν στην Αγγλία. Στις εκλογές που προκηρύσσονται επικρατούν οι μετριοπαθείς Γερονδίνοι, ενώ εξωκοινοβουλευτικά δρουν λαϊκές συνελεύσεις. Στη νέα Βουλή (συμβατική) εγκαθιδρύεται δημοκρατία (république) και επικρατούν οι «ορεινοί» Ιακωβίνοι του Δαντόν και του Ροβεσπιέρου.

Η 10η Αυγούστου 1792 αποτελεί έναν εξίσου σημαντικό σταθμό της Γαλλικής Επανάστασης. Αναδεικνύεται αιρετή Συνέλευση με καθολική ψηφοφορία και η πρωτογενής δημοκρατική εξουσία (république) ως θεσμικό πλαίσιο και ως περιεχόμενο αναδύεται ως ιστορική πραγματικότητα για πρώτη φορά μετά τον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Εάν, συνεπώς, στην προεπαναστατική Γαλλία και στην πρώτη φάση της Επανάστασης οι αρχαίες ελληνικές πολιτείες αναγνωρίζονται ως ηθικό-πατριωτικά και ελευθεριακά υποδείγματα στη φάση αυτή επιστρατεύονται, για να τονισθεί ο εθνικός-πατριωτικός χαρακτήρας της Επανάστασης έναντι

των εξωτερικών κινδύνων που αντιμετώπιζει η Γαλλική Δημοκρατία, αλλά ταυτόχρονα για να επισημανθούν οι συνέπειες από τις καταχρήσεις της λαϊκής εξουσίας.

Αντίθετα, όσον αφορά το θεσμό της συνταγματικής βασιλείας, το δικαστικό σύστημα, το οικογενειακό δίκαιο, επιστρατεύονται διατάξεις και θεσμοί από το Ρωμαϊκό Δίκαιο.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον όμως παρουσιάζουν οι συζητήσεις που διεξάγονται στη Συνέλευση με αντικείμενο την καθιέρωση πολιτικών και εκπαιδευτικών προτύπων. Στις συζητήσεις αυτές επιστρατεύονται συχνά πρότυπα από τον σπαρτιατικό τύπο «αγωγής», αλλά και από το περιεχόμενο των αρχαίων εορταστικών εκδηλώσεων.

Η Συμβατική Συνέλευση προώθησε ένα σημαντικό αριθμό εκπαιδευτικών προγραμμάτων, μερικά των οποίων βασίστηκαν στις περιγραφές του Πλουτάρχου στο *Βίο του Λυκούργου*. Στο πρόγραμμα του Leonard Bourdon προβλεπόταν η διδασκαλία της Ιστορίας της Ελλάδας και της Ρώμης, ανάλυση πατριωτικών κειμένων από τους *Βίους* του Πλουτάρχου και παράλληλη άσκηση των κοριτσιών όπως στην αρχαία Σπάρτη.

Το πλέον μεγαλόπνοο πρόγραμμα που συνδέθηκε με τη σπαρτιατική αγωγή είναι εκείνο του Le Peletier, το οποίο διάβασε στη Συμβατική Συνέλευση ο ίδιος ο Ροβεσπιέρος (30 Ιουλίου 1793), προκαλώντας αντιπαραθέσεις με εκείνους που επιχειρηματολογούσαν για το ιστορικά ασυμβίβαστο του εγχειρήματος. «Ο καθένας μας ως πατέρας και ως πολίτης έχει την υποχρέωση να εμπιστεύεται τα παιδιά του, τους νέους πολίτες, στην πολιτεία για να τα αναθρέψει με τις αρχές της ισότητας και της δημοκρατίας».²⁶

Η αντιπαράθεση δεν διεξήγето μόνο στο πεδίο των αρχών. Το πρόβλημα προέκυπτε άμεσα από το γεγονός ότι οι χωρικοί εστερούντο από την εργασία των παιδιών τους, στέλνοντάς τα στο σχολείο. Ο Ροβεσπιέρος αναγνώριζε πάντως ότι η δημόσια παιδεία δεν μπορούσε να παρατείνεται πέρα από μια ορισμένη ηλικία. Οπωσδήποτε όμως η χαριστική βολή κατά των εκπαιδευτικών προγραμμάτων σπαρτιατικής εμπνεύσεως δόθηκε από τον Marie-Joseph Chénier με το λόγο του στη Συμβατική Συνέλευση στις 15 brumaire του έτους II.²⁷

Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι σε όλα τα εκπαιδευτικά προγράμματα, που είτε αποδέχονται τη δημόσια παιδεία είτε την απορρίπτουν, υιοθετείται η γιορτή ως στοιχείο της δημοκρατικής διαπαιδαγώγησης. Ο Ροβεσπιέρος είχε τη γνώμη ότι έπρεπε να καταρτισθεί ένα συγκεκριμένο εορτολόγιο και τόνιζε ότι στις εθνι-

26. Βλ. Mossé Claude, *Ο Αρχαίος Ελληνικός Πολιτισμός στο Διαφωτισμό*, Αθήνα, εκδ. Σαββάλας, 1998, σ.111.

27. *Ό.π.*, σ. 115.

κές γιορτές της Ελλάδας δεν κυριαρχούσαν μόνο η ευγενής άμιλλα και η σωματική ισχύς, αλλά πολύ περισσότερο το ταλέντο των ποιητών και των αγορητών, και κυρίως οι θεατές, ο λαός, ένας λαός που «οι δημοκρατικές του αρετές μερικές φορές τον ανύψωναν υπεράνω της ανθρωπότητας».²⁸ Γι' αυτό και επέμενε στην καθιέρωση εθνικών εορτών, όπου η συμμετοχή θα μετέτρεπε τη γιορτή «σε σχολείο ηθικής και πατριωτισμού».

Το δεύτερο σημαντικό θέμα που αναφέρεται στους λόγους του Ροβεσπιέρου είναι το πρόβλημα της ισότητας. Παρουσιάζοντας το σχέδιο του Συντάγματος κατά τη συνεδρίαση της 10ης Μαΐου 1793, ο Ροβεσπιέρος διατυπώνει το άρθρο VIII ακολούθως: «Προκειμένου η ανισότητα των υλικών αγαθών να μην αποβεί σε βάρος της ισότητας των δικαιωμάτων, το σύνταγμα επιθυμεί όλοι οι πολίτες που ζουν από την εργασία τους να αποζημιώνονται για το χρόνο που αφιερώνουν στις δημόσιες υποθέσεις και στις λαϊκές συνελεύσεις όπου ο νόμος τους καλεί». Σύμφωνα με τον Ροβεσπιέρο η ισότητα δεν μπορεί να εκφρασθεί μόνο ως τυπική-νομική ισότητα. Οι διατυπώσεις του θέτουν το πρόβλημα της ουσιαστικής ισότητας των πολιτικών δικαιωμάτων, γεγονός που προϋποθέτει επαρκείς οικονομικούς όρους για την άσκησή τους.

Στις τοποθετήσεις αυτές τίθεται ιστορικά το πρόβλημα της σύνθετης σχέσης μεταξύ ατομικών, πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, όπως φαίνεται και από τη διατύπωση του άρθρου 21 της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου: «Όλοι οι πολίτες θα μπορούν να γίνουν δεκτοί σε όλα τα δημόσια λειτουργήματα χωρίς άλλη διάκριση παρά μόνο αυτή της αρετής και των προσόντων και χωρίς κανένα άλλο τίτλο εκτός από την εμπιστοσύνη του λαού». Αρετή και ισότητα αποτελούν ένα αδιάσπαστο πλαίσιο θεμελίωσης της δημοκρατικής αρχής πρότυπο του οποίου αποτελούσε η ελληνική και ρωμαϊκή παράδοση.

Σε παράλληλο μοτίβο με τον Ροβεσπιέρο ο Saint-Just επέμενε για την καθιέρωση μιας σειράς θεσμών που θα ρύθμιζαν τη ζωή των πολιτών σ' όλες τις εκφράσεις της κοινωνικής ζωής. Ο Saint-Just θεωρείται ότι μέσα από τα κείμενά του περιέγραψε μια Επανάσταση «σπαρτιατικού» τύπου και έστρεψε εναντίον του μια αρνητική κριτική που απευθυνόταν στους «λακωνολάτρες» ως υπερασπιστές ενός ισχυρού Κράτους που θα επέβαλλε την παρουσία του σε κάθε πτυχή της ζωής του πολίτη και περιγράφηκε με λεπτομέρεια στο έργο του Saint-Just *Αποσπάσματα των δημοκρατικών θεσμών*. Πάντως, η 9η Θερμιδώρ απέρριψε τα προγράμματα αυτά, αν και δεν σταμάτησε να εμπνέεται από την αρχαιότητα.

Η ανερχόμενη αστική τάξη, επιδιώκοντας να κατοχυρώσει τα δικαιώματα της αγοράς και των ανταλλαγών και να εδραιώσει το ατομικό οικονομικό πρότυπο,

28. Ό.π., σ. 117.

υιοθέτησε πολύ ευκολότερα την εικόνα μιας «αστικού τύπου» Αθήνας, της οποίας ο πλέον θερμός υποστηρικτής υπήρξε ο Camille Dismoulins.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Andrewes A., “The Government of Classical Sparta”, στο E. Badian (επιμ.), *Ancient Society and Institutions. Studies Presented to Victor Ehrenberg on his 75th Birthday*, Oxford, Blackwell, 1966.
- Butler D., “Competence of the Demos in the Spartan Rhetra”, *Historia* 11, 1962, s. 385-396.
- Cartledge Paul, “Part I: Hellenistic Sparta” στο Cartledge Paul and Spawforth, Anthony, *Hellenistic and Roman Sparta: A tale of two cities*, London and New York, Routledge, 1989b, σ.σ. 1-90.
- Cartledge Paul, *Sparta and Laconia: a regional history, 1300-362 B.C.*, London, Routledge & Kegan Paul, 1979.
- Chrimes K.M.T., *Ancient Sparta: A Re-examination of the Evidence*, Manchester, Manchester University Press, 1949.
- David Ephraim, “Laughter in Sparta Society”, στο Powell, Anton (επιμ.), *Classica Sparta: techniques behind her success*, London, Routledge, 1989, σ.σ. 1-25.
- Dickins Guy, “The Growth of Spartan Policy”, *Journal of Hellenic Studies* XXXII, 1912, σ.σ. 1-42.
- Doyle Michael, *Empires*, Ithaca, Cornell University Press, 1986.
- Finley M.I., *The Use and Abuse of History*, London, Penguin, 1990.
- Forrest W.G., “Legislation in Sparta”, *The Phoenix* 21, 1967, σ.σ. 11-9.
- Forrest W.G., *A History of Sparta, 950-192 B.C.*, London, Hutchinson, 1968.
- Huxley George L., *Early Sparta*, London, Faber, 1962.
- Jones A.H.M., *Sparta*, Oxford, Blackwell & Mott, 1967.
- Μοντεσκιέ, *Πνεύμα των Νόμων*, 1748.
- Michell Humphrey, *Sparta*, Cambridge, Cambridge University Press, 1952.
- Mossé Claude, *Ο Αρχαίος Ελληνικός Πολιτισμός στο Διαφωτισμό*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 1998.
- Ozouf M., *La fête révolutionnaire (1789-1799)*, Paris 1976.
- Oliva P., *Sparta and Her Social Problems*, Amsterdam, Hakkert, 1971.
- Parke H.W., “The Development of the Second Spartan Empire (405-371 B.C.)”, *Journal of Hellenic Studies* L, 1930, σ.σ. 142-172.
- Platias Athanasios and Kolioupolos Constantinos, “Thucydides on Grand Strategy During the Peloponnesian War”, *Etudes Hellniques/Hellenic Studies*, τόμ. 8, no 1, σ.σ. 23-70.
- Rawson Elizabeth, *The Spartan tradition in European thought*, Oxford, Clarendon, 1969.
- Shimron Benjamin, *Late Sparta: the Spartan revolution, 243-146 B.C.*, Arethusa Monographs III, Buffalo, State University of New York, Department of Classics, 1972.
- Toynbee Arnold, *Some Problems of Greek History*, London, Oxford University Press, Part III: “The Rise and Fall of Sparta”, 1969.

ΑΡΧΑΙΕΣ ΠΗΓΕΣ ΑΠΟ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Αριστοτέλους *Πολιτικά*
Ηροδότου *Ιστορία*
Θουκυδίδου *Ιστορία*
Ξενοφώντος *Ελληνικά*
Ξενοφώντος, *Λακεδαιμονίων Πολιτεία*
Πασανία, *Αρκαδικά*
Πασανία, *Κορινθιακά*
Πλάτωνος, *Νόμοι*
Πλουτάρχου, *Άγwis*
Πλουτάρχου, *Ηθικά*
Πλουτάρχου, *Κλεομένης*
Πλουτάρχου, *Λυκούργος*
Πλουτάρχου, *Φιλοποίμην*

Abstract

The inquisition of how ancient Sparta was constructed socially and politically is not only giving us a valuable example for the historical explanation of the city's course, but also points out the constitutional and political terms of an authority with historical duration and validity.

The social and political structure in ancient Sparta shaped the assumptions for the extended reproduction of the economical and political system, secured the coherence of the Spartan society and showed of the type of the citizen – soldier, who became the basic element of an exemplary military machine which prevailed and also survived under difficult circumstances.

The historical “metaphor” of the Spartan status quo constitutional elements to the new shape of Enlightenment and French Revolution is of a great interest. The dialogue which took place in the French Parliaments after the Revolution contained references to the Spartan and Athenian political institutional model. This reveals that the enlightenment pattern didn't search for ideological relations to the ancient Greek world, but also tried to find the educational context and the principles and values which formed the institutions and the political and social structures in ancient Greek cities.

Η ΛΑΚΩΝΙΑ ΣΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Ανδρέας Ντάβλας

Δρ Παλαιολιθικής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Paris VI

Περίληψη

Η Λακωνία είχε κατοικηθεί ήδη από την Παλαιολιθική Εποχή. Λίθινα εργαλεία και άλλα κατάλοιπα αυτής της εποχής έχουν βρεθεί στην Κοιλιάδα του Ευρώτα, στο μυχό του Λακωνικού Κόλπου, καθώς και στις ακτές των δύο λακωνικών χερσονήσων, όπου έχουν εντοπιστεί οι περισσότερες παλαιολιθικές θέσεις. Οι μέχρι τώρα έρευνες, κυρίως σε σπήλαια της Μάνης, μας έχουν δώσει σημαντικές πληροφορίες για τους προϊστορικούς κατοίκους της Λακωνίας, το περιβάλλον τους και τον τρόπο ζωής τους.

Η αρχαιότερη κατοίκηση της Λακωνίας ανάγεται στην Παλαιολιθική Εποχή, πριν από αρκετές εκατοντάδες χιλιετίες. Πότε ακριβώς έφτασαν εδώ οι πρώτοι άνθρωποι δεν είναι ακόμη γνωστό, καθώς οι σχετικές έρευνες άρχισαν με μεγάλη καθυστέρηση και παραμένουν ακόμη σπάνιες, δεδομένου ότι η παλαιολιθική αρχαιολογία στη χώρα μας βρίσκεται στο περιθώριο της αρχαιολογικής έρευνας. Γενικότερα, ελάχιστα πράγματα είναι γνωστά για τις πρώιμες φάσεις της Παλαιολιθικής Εποχής στη Λακωνία, ενώ πυκνότερα είναι τα ευρήματα των μεταγενέστερων φάσεων.

Στο πέρασμα του χρόνου, ο χώρος της Λακωνίας γνώρισε πολλές μορφολογικές μεταβολές, οι οποίες οφείλονται κυρίως στη γεωτεκτονική δραστηριότητα, στις κλιματικές μεταβολές και στη διάβρωση της επιφάνειας της Γης.

Πλειόκαινο

Κατά το Πλειόκαινο (πριν από 8 έως 1,8 εκατομμύριο χρόνια) η θάλασσα κάλυπτε σημαντικό μέρος από τις σημερινές παράλιες περιοχές της Λακωνίας, όπως εξάλλου και ολόκληρης της Πελοποννήσου. Ο Λακωνικός Κόλπος εισχωρούσε πολύ πιο βαθιά στην ξηρά και όλη η χαμηλή έκταση γύρω από τις σημερινές εκβολές του Ευρώτα βρισκόταν κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας. Η τελευταία κάλυπτε επίσης τα χαμηλότερα τμήματα των δύο χερσονήσων της Λακωνίας. Σε γενικές γραμμές, η θαλάσσια στάθμη, σε σχέση με την ξηρά, βρισκόταν εκείνη την εποχή 150 και πλέον μέτρα πιο ψηλά από τη σημερινή και συνεπώς οι παράλιες περιοχές μέχρι αυτό το ύψος είχαν κατακλυστεί από τη θάλασσα.

Στο εσωτερικό τα νερά, μη βρίσκοντας διέξοδο προς τη θάλασσα, συγκεντρώνονταν στη σημερινή Λεκάνη της Σπάρτης, όπου σχημάτιζαν λίμνη.¹

Εκείνη την περίοδο δεν υπήρχαν βέβαια άνθρωποι, παρά μόνο άγρια ζώα. Σε γεωλογικά στρώματα που χρονολογούνται από το τέλος του Πλειόκαινου και την αρχή της επόμενης περιόδου, του Πλειστόκαινου, έχουν ανακαλυφτεί απολιθώματα ζώων, όπως ελεφάντων (Σκούρα, Βρονταμάς, Βλαχιώτης), ρινόκερων, ελαφιών κ.ά.²

Πλειστόκαινο

Το Πλειστόκαινο (1,8 εκ.-10.000 χρόνια πριν από σήμερα), γνωστό και ως Εποχή των Παγετώνων, χαρακτηρίζεται κυρίως από την εναλλαγή ψυχρών και θερμών περιόδων, οι οποίες καλούνται παγετώδεις και μεσοπαγετώδεις, αντίστοιχα. Κάθε «παγετώδης κύκλος» διαρκεί αρκετές δεκάδες χιλιετίες. Όπως είναι ευνόητο, οι κλιματικές αυτές μεταβολές είχαν σημαντικές επιπτώσεις σε ολόκληρο τον πλανήτη. Βέβαια η Λακωνία βρίσκεται πολύ νότια και έτσι το ψύχος δεν ήταν αρκετό για να σχηματιστούν παγετώνες, με εξαίρεση κάποιους μικρούς πυρήνες στα ψηλότερα σημεία του Ταΰγετου και του Πάρνωννα, κατά τις πιο ψυχρές φάσεις.³ Οι πιο «θεαματικές» αλλαγές όμως σημειώνονταν στα παράλια και είχαν σχέση με τη διακύμανση της θαλάσσιας στάθμης. Κατά τις ψυχρές περιόδους οι παγετώνες, που εξαπλώνονταν σε μεγάλη έκταση γύρω από τους πόλους, συγκρατούσαν τεράστιες ποσότητες νερού, τις οποίες στερούσαν από τη θάλασσα, με αποτέλεσμα η στάθμη της να χαμηλώνει σημαντικά, έως και 100-120 μέτρα. Κατά τις μεσοπαγετώδεις περιόδους, αντίθετα, η αύξηση της θερμοκρασίας προκαλούσε την τήξη του μεγαλύτερου μέρους των παγετώνων, με αποτέλεσμα το νερό που απελευθερωνόταν να καταλήγει στη θάλασσα και να προκαλεί την άνοδο της στάθμης της στο σημερινό περίπου επίπεδο.

Καθώς μεγάλο μέρος της Λακωνίας περιβρέχεται από τη θάλασσα, εύκολα γίνονται αντιληπτές οι μεγάλες αλλαγές που προκαλούσε αυτό το φαινόμενο. Κατά τις παγετώδεις περιόδους η θάλασσα υποχωρούσε σημαντικά και απελευθέρωνε μεγάλες εκτάσεις, τις οποίες καταλάμβαναν τα φυτά, τα ζώα και αργότερα οι άνθρωποι. Οι εκτάσεις αυτές κατακλύζονταν εκ νέου από τη θάλασσα στην επόμενη μεσοπαγετώδη περίοδο, προκαλώντας την «οπισθοχώρηση» των χερσαίων όντων και φυτών προς τις ψηλότερες περιοχές. Οι μεταβολές αυτές βέβαια δεν γίνονταν αντιληπτές σε όλη τους την έκταση από τους ανθρώπους,

-
1. Dufaure J.-J., *Le relief du Péloponnèse*, Thèse d'Etat, Université de Paris I, 1975, σ. 976.
 2. Συμεωνίδης Ν.Κ. & Θεοδώρου Γ.Ε., «Περί μιας νέας εμφάνισης προβοσκιδωτών του Κάτω Πλειστοκαινού στη Νότια Πελοπόννησο», *Annales Géologiques des Pays Helléniques* 33 (1985), σ. 251-261.
 3. Dufaure J.-J., ό. π., σσ., 999-1000

αφού ήταν εξαιρετικά αργές σε σχέση με τη διάρκεια του βίου τους.

Κατά το Πλειστόκαινο τα νερά που κατέκλυζαν τη Λεκάνη της Σπάρτης βρήκαν διέξοδο προς το Λακωνικό Κόλπο και η λίμνη σιγά-σιγά αποστραγγίστηκε, αφήνοντας στη θέση της μια κοιλάδα, την οποία διέρρεε ο Ευρώτας. Ο πυθμένας της κοιλάδας ήταν αρχικά αρκετές δεκάδες μέτρα ψηλότερα από τον σημερινό, αλλά με την πάροδο του χρόνου ο Ευρώτας εκβάθυνε την κοίτη του και ολόκληρη την κοιλάδα έως το σημερινό επίπεδο (και συνεχίζει, βέβαια, αενάως τη διαβρωτική του δράση). Οι κροκαλοπαγείς σχηματισμοί που σώζονται, τόσο στους πρόποδες του Πάρωνα και του Ταΰγετου όσο και μέσα στην κοιλάδα, με τη μορφή χαμηλών λόφων, είναι μάρτυρες του ύψους στο οποίο βρισκόταν ο πυθμένας της λίμνης και στη συνέχεια της κοιλάδας του Ευρώτα.

Παλαιολιθική Εποχή

Κατά τη διάρκεια του Πλειστοκαίνου εμφανίστηκαν και οι πρώτοι άνθρωποι. Ακόμη δεν γνωρίζουμε βέβαια πότε ακριβώς έγινε αυτό, αφού οι σχετικές έρευνες βρίσκονται σε εμβρυακό στάδιο. Εξάλλου η μεγάλη διάβρωση του εδάφους έχει παρασύρει τα περισσότερα (αν όχι όλα τα) κατάλοιπα από εκείνη την περίοδο της πρώτης κατοίκησης.

Όπως είναι γνωστό, ο άνθρωπος, αφού εγκατέλειψε το αφρικανικό λίκνο του, είχε φτάσει πριν από 1,8 εκατομμύριο χρόνια στην περιοχή του Καυκάσου και πιθανόν να είχε περάσει και στην Ευρώπη, όπου όμως τα αρχαιότερα κατάλοιπα που έχουν βρεθεί ως τώρα χρονολογούνται πριν από ένα εκατομμύριο χρόνια περίπου. Είναι λοιπόν λογικό να θεωρήσουμε ότι την ίδια περίοδο θα κατοικήθηκε και ο ελλαδικός χώρος, ο οποίος βρίσκεται πάνω στην πιθανότερη οδό μετανάστευσης του Ανθρώπου προς τη Δυτική Ευρώπη, ακριβώς στην είσοδο της ηπείρου μας. Πάντως, οι αρχαιότερες μαρτυρίες ανθρώπινης παρουσίας που γνωρίζουμε σήμερα στη χώρα μας χρονολογούνται πριν από 500.000 χρόνια περίπου. Πρόκειται για κατάλοιπα ανθρώπινης δραστηριότητας (λίθινα εργαλεία) από το Σπήλαιο Πετραλώνων, στη Χαλκιδική.

Είναι ευνόητο ότι η Λακωνία θα ήταν από τις τελευταίες περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας που κατοικήθηκαν, καθώς βρίσκεται στο νοτιότερο σημείο της Βαλκανικής χερσονήσου, στο τέarma ενός αδιέξοδου δρόμου. Τα αρχαιότερα λείψανα ανθρώπινης δραστηριότητας που γνωρίζουμε σήμερα χρονολογούνται πριν από 150-200.000 χρόνια. Παρόλα αυτά μπορεί να υποστηριχτεί βάσιμα ότι οι άνθρωποι θα είχαν φτάσει ενωρίτερα, όπως υποδεικνύουν αρχαιολογικά κατάλοιπα από άλλα μέρη της Πελοποννήσου.

Αν και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ολόκληρη σχεδόν η Λακωνία (τουλάχιστον η πεδινή) είχε κατοικηθεί κατά την Παλαιολιθική Εποχή, ωστόσο, όπως είναι φυσικό, κατάλοιπα της ανθρώπινης παρουσίας και δραστηριότητας έχουν βρεθεί μόνο σε εκείνες τις περιοχές που έχουν ευνοηθεί ως τώρα από τη σχετική έρευνα.

Οι περιοχές αυτές, οι οποίες έχουν δώσει και τα περισσότερα ευρήματα, είναι τα παράλια και κυρίως η δυτική πλευρά των δύο χερσονήσων, της Επιδαύρου Λιμηράς και της Μάνης, καθώς και ο μυχός του Λακωνικού Κόλπου.⁴ Όλες σχεδόν αυτές οι θέσεις χρονολογούνται από την τελευταία παγετώδη περίοδο, δηλαδή πριν από 100.000 χρόνια κ.ε. και ανήκουν στη Μέση και Ανώτερη Παλαιολιθική. Τα κατάλοιπα των προγενέστερων περιόδων έχουν ως επί το πλείστον διαβρωθεί και ξεπλυθεί από φυσικές αιτίες, κυρίως από την άνοδο της θαλάσσιας στάθμης κατά την τελευταία μεσοπαγετώδη περίοδο.

Στη δυτική ακτή της χερσονήσου της Επιδαύρου Λιμηράς καθώς και στην Ελαφώνησο έχουν εντοπιστεί πυκνά κατάλοιπα της Παλαιολιθικής Εποχής. Πρόκειται κυρίως για επιφανειακά ευρήματα, σχεδόν αποκλειστικά λίθινα εργαλεία⁵. Καθώς όμως δεν έχουν διενεργηθεί ανασκαφές, δεν γνωρίζουμε περισσότερα στοιχεία για την Παλαιολιθική Εποχή στην περιοχή αυτή.

Στο μυχό του Λακωνικού Κόλπου, απέναντι από το Γύθειο, άρχισε πρόσφατα η ανασκαφή ενός γκρεμισμένου, σήμερα, σπηλαίου το οποίο περιέχει παχιά επίχωση με κατάλοιπα της Μέσης Παλαιολιθικής, που χρονολογούνται πριν από 80.000 έως 40.000 χρόνια.⁶ Εκείνη την εποχή η θαλάσσια στάθμη βρισκόταν αρκετές δεκάδες μέτρα χαμηλότερα και συνεπώς η ακτή βρισκόταν πολύ πιο μακριά από το σπήλαιο.

Μάνη

Η περιοχή της Λακωνίας όμως που έχει ερευνηθεί περισσότερο από κάθε άλλη είναι η Μάνη και κυρίως η δυτική ακτή της, όπου έχουν εντοπιστεί πολλές παλαιολιθικές εγκαταστάσεις. Στους κατακόρυφους ψηλούς γκρεμούς που διατρέχουν όλη τη δυτική ακτή ανοίγονται πολυάριθμα σπήλαια. Τα περισσότερα από αυτά περιέχουν παλαιολιθικά κατάλοιπα, συνθέτοντας ένα σύνολο παλαιολιθικών θέσεων μοναδικό για τον ελλαδικό χώρο. Στις περισσότερες περιπτώσεις, πρόκειται για μικρά σπήλαια που το βάθος τους δεν ξεπερνά τα 20-30 μέτρα. Πολλά από αυτά είναι σήμερα άδεια, αλλά διατηρούν σπαράγματα των αρχικών αποθέσεων μαζί με αρχαιολογικά κατάλοιπα, μάρτυρες της παλαιολιθικής κατοίκησής τους. Κάποια άλλα όμως έχουν διατηρήσει ολόκληρη σχεδόν την πα-

-
4. Εκτός από αυτές τις περιοχές, παλαιολιθικά ευρήματα έχουν επισημανθεί και στην κοιλάδα του Ευρώτα, στη διάρκεια σύντομης έρευνας του συγγραφέα.
 5. Kowalczyk G., Winter K.-P., Steinisch G. & Reisch L., Jungpleistozäne Strandterrassen in Südost-Lakonien (Peloponnes, Griechenland), *Schriftenreihe für Geowissenschaften* 1, Berlin 1992.
 6. Harvati K., Panagopoulou E. & Karkanas P., "First Neanderthal Remains from Greece: the Evidence from Lakonis", *Journal of Human Evolution* 45 (2003), p. 465-473.

λαιολιθική τους επίχωση και προσφέρονται για ανασκαφή και συστηματική μελέτη, δίνοντας πρωτότυπες μαρτυρίες για τους ανθρώπους εκείνης της εποχής, τις δραστηριότητές τους και το περιβάλλον μέσα στο οποίο έζησαν. Όλα σχεδόν αυτά τα σπήλαια βρίσκονται σήμερα κοντά στην ακτογραμμή, στο ύψος της θαλάσσιας στάθμης ή δεσπόζουν πάνω από αυτή, ενώ πολλά άλλα είναι υποθαλάσσια. Κατά την τελευταία παγετώδη περίοδο όμως, όταν τα σπήλαια αυτά κατοικούνταν, η θάλασσα είχε υποχωρήσει αφήνοντας μπροστά τους μια λωρίδα ξηράς, αλλού στενότερη και αλλού πλατύτερη. Καθώς τα σπήλαια δέσποζαν πάνω από αυτήν τη λωρίδα στην οποία μετακινούνταν τα ζώα, αποτελούσαν ιδανικούς χώρους εγκατάστασης. Από εκεί, οι άνθρωποι μπορούσαν να εποπτεύουν τις μετακινήσεις των ζώων και να οργανώνουν το κυνήγι τους.

Οι πρώτες έρευνες έγιναν στα τέλη της δεκαετίας του '70, στη θέση **Απήδημα**, δυτικά της Αρεόπολης.⁷ Εκεί ανοίγονται πολλά μικρά σπήλαια, τα οποία είχαν κατοικηθεί στην Παλαιολιθική Εποχή. Στην οροφή ενός από αυτά, μέσα σε λιθοποιημένα σπαράγματα παλαιότερης πλειστοκαινικής επίχωσης, αποκαλύφθηκαν δύο ανθρώπινα κρανία που ανήκουν σε μορφές προγενέστερες του ανατομικά σύγχρονου ανθρώπου. Αν και η ηλικία τους δεν έχει προσδιοριστεί ακόμη με ακρίβεια, ωστόσο, κατά τον ανασκαφέα, είναι πιθανόν να ξεπερνά τα 200.000 χρόνια.⁸

Εκτός από τα δύο κρανία, στο δάπεδο όλων σχεδόν των σπηλαίων του Απήδηματος υπάρχουν επίχωσης με αρχαιολογικά κατάλοιπα. Ένα από αυτά μάλιστα περιείχε ακέφαλο σκελετό που ανήκε σε γυναικεία ταφή της Ανώτερης Παλαιολιθικής. Γύρω του βρέθηκαν πολλά μικρά κοχύλια, τα οποία ανήκουν πιθανότατα σε περιδέραιο που κοσμούσε τη νεκρή.

Η ανασκαφή και τα ευρήματα δεν έχουν δημοσιευτεί ακόμη αναλυτικά, με συνέπεια να μη διαθέτουμε επαρκή και ακριβή στοιχεία. Επιπλέον, η έρευνα επικεντρώθηκε στη μελέτη των δύο ανθρώπινων κρανίων, αφήνοντας στο περιθώριο τις αρχαιολογικές μαρτυρίες για τη ζωή και το περιβάλλον των κατοίκων του σπηλαίου.

Λίγο βορειότερα από το Απήδημα, στη θέση **Καλαμάκια**, ακριβώς στην είσοδο του όρμου του Οιτύλου, ανοίγονται αρκετά σπήλαια που είχαν κατοικηθεί και

7. Για το ιστορικό της έρευνας και τα ευρήματα βλ. Πίτσιος Θ.Κ., *Ο Ταινάριος Άνθρωπος. Ανθρωπολογικές αναζητήσεις στη Μέσα Μάνη*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2000.

8. Βλ. Πίτσιος Θ.Κ., «Ανθρώπινες απολιθωμένες μορφές στο Απήδημα Λακωνίας. Φυλογενετικές σχέσεις και συστηματική ταξινόμηση», *Λακωνικά Σπουδαί* 16 (2002), σ. 169. Εκεί αναφέρεται επίσης (σ. 172) ότι έχει προταθεί η ονομασία *Homo heidelbergensis* v. *neandertalensis taenarius* για τον ανθρώπινο τύπο στον οποίο ανήκουν τα κρανία. Εξάλλου, οι Harvati K. & Delson E, "Conference Report: Paleoanthropology of the Mani Peninsula (Greece)", *Journal of Human Evolution* 36 (1999), σ. 345, εκτιμούν, σύμφωνα με μια «πρώτη ματιά», ότι το ένα τουλάχιστον κρανίο φαίνεται να ανήκει σε όψιμο προνεαντερτάλιο ή πρώιμο νεαντερτάλιο άτομο.

αυτά στην Παλαιολιθική Εποχή. Το μεσαίο και πιο μεγάλο από αυτά, κατά μια ευτυχή συγκυρία, έχει διατηρήσει όλη σχεδόν την επίχλωσή του, πάχους 7 μέτρων, η οποία περιέχει στο μεγαλύτερο μέρος της άφθονα αρχαιολογικά κατάλοιπα της Μέσης Παλαιολιθικής. Συγκεκριμένα, το σπήλαιο άρχισε να κατοικείται πριν από 100.000 χρόνια και η χρήση του συνεχίστηκε έως πριν από 40.000 χρόνια περίπου, οπότε έφραξε η είσοδός του. Όλο αυτό το μεγάλο χρονικό διάστημα το σπήλαιο χρησιμοποιούνταν από νεαντερτάλιους κατοίκους της Μάνης, άλλοτε ως χώρος κύριας εγκατάστασης και άλλοτε ως πρόχειρο κατάλυμα, προφανώς στο πλαίσιο των εποχικών μετακινήσεών τους.

Η συστηματική ανασκαφική έρευνα που διεξάγεται εδώ από το 1993 έχει φέρει στο φως πολλά στοιχεία για τους παλαιολιθικούς κατοίκους της Μάνης, τις δραστηριότητές τους, την οργάνωση της κατοικίας τους και το περιβάλλον μέσα στο οποίο ζούσαν. Τα στοιχεία αυτά αφορούν βέβαια τη Μάνη, αλλά συγχρόνως θεωρούνται αντιπροσωπευτικά για ολόκληρη τη Λακωνία, καθώς και, ακόμη ευρύτερα, για τη Νότια Ελλάδα, δεδομένου ότι παραμένει η κυριότερη πηγή ανάλογων πληροφοριών.⁹

Από το 1999, τέλος, βρίσκεται σε εξέλιξη ένα ευρύτερο ερευνητικό πρόγραμμα για τον εντοπισμό και μελέτη της παλαιολιθικής Μάνης, στο πλαίσιο του οποίου έχουν εντοπιστεί πολλές παλαιολιθικές θέσεις, κυρίως σπήλαια. Σε τρία από αυτά, μάλιστα, έχει διενεργηθεί σύντομη ανασκαφική έρευνα. Το ερευνητικό αυτό πρόγραμμα παρέχει πολλές νέες πληροφορίες για την παλαιολιθική κατοίκηση της νοτιότερης αυτής περιοχής της ηπειρωτικής Ελλάδας σε διάφορες περιόδους της Παλαιολιθικής Εποχής.

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, οι διακυμάνσεις της θαλάσσιας στάθμης κατά τις παγετώδεις και μεσοπαγετώδεις περιόδους προκαλούσαν μεγάλες αλλαγές στο τοπίο της Μάνης, η οποία περιβρέχεται από τη θάλασσα στο μεγαλύτερο μέρος της. Η ανύψωση της θαλάσσιας στάθμης κατά την τελευταία μεσοπαγετώδη περίοδο (πριν από 125.000 χρόνια) είχε ως συνέπεια να κατακλυσθούν όχι μόνο τα σημερινά υποθαλάσσια σπήλαια, αλλά και τα περισσότερα από εκείνα που βρίσκονται σε μικρό ύψος, διαβρώνοντας και καταστρέφοντας τις παλαιότερες αρχαιολογικές μαρτυρίες. Από τις παλαιότερες επιχώσεις διασώθηκαν ελάχιστα δείγματα, προστατευμένα σε εσοχές και σχισμές των παρειών των σπηλαίων.¹⁰

Έτσι, τα κατάλοιπα που έχουν σωθεί χρονολογούνται κυρίως από την τελευταία παγετώδη περίοδο (πριν από 80.000-10.000 χρόνια). Σε γενικές γραμμές το πρώτο μισό αυτό της περιόδου (80.000-40.000 περίπου) ανήκει στη Μέση Παλαιολιθική, ενώ το υπόλοιπο (40.000-10.000) στην Ανώτερη Παλαιολιθική. Για τις κλιματικές συνθήκες και το περιβάλλον της Μάνης εκείνη την περίοδο (τουλάχι-

9. Βλ. Ντάρλας Α., *Η παλαιολιθική Μάνη. Η ανασκαφή στα Καλαμάκια*, Αθήνα 1999, σ.13.

10. Σε αυτή την κατηγορία ανήκουν πιθανότατα τα σπαράγματα της επίχλωσης του Ατηδήματος που περιείχαν τα δύο ανθρώπινα κρανία.

στον για το πρώτο μισό) σημαντικές πληροφορίες παρέχει η ανασκαφή του σπηλαιίου Καλαμάκια.

Από αυτή γνωρίζουμε ότι το κλίμα, αν και πιο ψυχρό από το σημερινό, παρέμενε ωστόσο σχετικά ήπιο, χάρη στη νότια γεωγραφική θέση της Μάνης και την ευεργετική επίδραση της θάλασσας. Το τοπίο δεν ήταν γυμνό, όπως σήμερα, αλλά καλυπτόταν από βλάστηση, κυρίως από λόγγους, ενώ κατά τόπους αναπτυσσόταν μεσογειακό δάσος. Σ' αυτό το περιβάλλον ζούσαν πολλά άγρια ζώα. Σύμφωνα με τα ευρήματα της ανασκαφής στα Καλαμάκια, τα κυριότερα από αυτά ήταν οι ελέφαντες (*Elephas sp.*), ρινόκεροι (*Rhinoceros*), άγρια βόδια ή βίσονες (*Bos/Bison*), αίγαγροι (*Capra ibex*), αγριόγίδα (*Rupicapra rupicapra*), ελάφια (*Cervus elaphus*), πλατόνια, (*Dama dama*), ζαρκάδια (*Capreolus capreolus*), αγριόχοιροι (*Sus scrofa*), λεοπαρδάλεις (*Panthera pardus*), λύγκες (*Lynx lynx*), αγριόγατες (*Felis silvestris*), λύκοι (*Canis lupus*), αλεπούδες (*Vulpes vulpes*) και νυφίτσες (*Mustela sp.*). Όλα σχεδόν τα φυτοφάγα αποτελούσαν θηράματα των παλαιολιθικών κατοίκων της Μάνης. Εκτός από αυτά, μάλιστα, ζούσαν και πολλά μικροσπονδυλωτά (τρωκτικά, αμφίβια, ερπετά, πτηνά).¹¹ Στα κατάλοιπα των παραπάνω ειδών πρέπει να προστεθούν και εκείνα γιγαντιαίου ελαφιού (*Megaloceros sp.*) και ιπποπόταμου (*Hippopotamus amphibius antiquus*), που βρέθηκαν στο Απήδημα.¹²

Στην αρχή της τελευταίας παγετώδους περιόδου, η θάλασσα στάθμη υποχώρησε σχεδόν 100 μέτρα και η θάλασσα τραβήχτηκε έξω από τους σημερινούς όρμους της Δυτικής Μάνης, στη θέση των οποίων αναδύθηκαν μικρές κοιλάδες. Με την απόσυρση της θάλασσας αποκαλύφτηκε ένας εξαιρετικά μεγάλος αριθμός σπηλαίων (όχι μόνο όσα γνωρίζουμε, αλλά και εκείνα που είναι σήμερα υποθαλάσσια), τα οποία χρησιμοποιήθηκαν από τους παλαιολιθικούς κατοίκους της περιοχής. Οι άνθρωποι βέβαια δεν διέμεναν μόνο σε σπήλαια, αλλά και σε υπαίθριους καταυλισμούς. Ελάχιστοι τέτοιοι υπαίθριοι καταυλισμοί έχουν διατηρηθεί όμως, καθώς τα κατάλοιπά τους διαβρώνονται και εξαφανίζονται πολύ πιο εύκολα από αυτά που βρίσκονται μέσα σε σπήλαια, ενώ, και όταν ακόμη σώζονται, ο εντοπισμός τους είναι πολύ δύσκολος. Συχνές ήταν επίσης και οι εγκαταστάσεις σε βραχοσκεπές, δηλαδή στη ρίζα κατακόρυφων γκρεμών. Βέβαια είναι αδύνατον να φανταστεί κανείς ότι όλες αυτές οι θέσεις θα κατοικούνταν ταυτοχρόνως, αφού αυτό θα σήμαινε έναν υπερβολικά μεγάλο ανθρώπινο πληθυσμό για την εποχή εκείνη, τον οποίο η περιοχή θα αδυνατούσε να θρέψει. Δεν υπάρχει

11. Βλ. Ντάρλας Α., «Η ανασκαφή του παλαιολιθικού σπηλαιίου Καλαμάκια: τα νεώτερα δεδομένα», *Πρακτικά Α΄ Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Σπουδών*, 2002, σ. 190-192. Επίσης: Ντάρλας Α., «Παλαιολιθική κατοίκηση της Μάνης». «*Επαθλον*». *Πρακτικά Αρχαιολογικού Συνεδρίου προς τιμήν του Άδωνι Κ. Κύρου*, Πόρος, 7-9 Ιουνίου 2002 (υπό έκδοση).

12. Βλ. Tsoukala E., "Quaternary large mammals from Apidima Caves (Lakonia, S. Peloponnese, Greece)", *Beiträge zur Paläontologie von Österreich* 24 (1999), σ. 207-229.

αμφιβολία ότι οι θέσεις αυτές θα κατοικούνταν εναλλάξ. Το ακριβές σύστημα σύμφωνα με το οποίο γινόταν η εναλλαγή δεν είναι γνωστό, αλλά είναι βέβαιο ότι θα εξυπηρετούσε την καλύτερη εκμετάλλευση των δυνατοτήτων της περιοχής για τη διατροφή και την επιβίωση των κατοίκων της. Όσον αφορά τη διαμόρφωση του χώρου εγκατάστασης, η ανασκαφή στα Καλαμάκια έχει φέρει στο φως αρκετά στοιχεία, όπως εστίες, λιθόστρωτα δάπεδα, λίθινες κατασκευές κ.λπ.

Οι παλαιολιθικοί άνθρωποι ήταν κυνηγοί και τροφοσυλλέκτες και ζούσαν νομαδικά, οργανωμένοι σε μικρές ομάδες. Ο χαρακτηρισμός τους ως νομάδων δεν σημαίνει βέβαια ότι μετακινούνταν διαρκώς και άσκοπα, αλλά οι μετακινήσεις τους αποσκοπούσαν στην καλύτερη εκμετάλλευση του ζωτικού τους χώρου, για την εξασφάλιση της τροφής τους και την επιβίωση των ομάδων. Κυνηγούσαν κυρίως ζώα μεσαίου μεγέθους, με ιδιαίτερη προτίμηση στα αγριοκάτσικα και τα πλατόνια και λιγότερο τα ελάφια και τους κάπρους.

Σύμφωνα με τα μέχρι τώρα δεδομένα, οι κάτοικοι της Μέσης Παλαιολιθικής ανήκαν στους ανθρώπους του Νεάντερταλ, από τους οποίους έχουν έλθει στο φως τέσσερα κατάλοιπα στα Καλαμάκια (δύο δόντια, ένα τμήμα κρανιακού οστού και ένας σπόνδυλος). Εκείνοι της Ανώτερης Παλαιολιθικής ανήκαν στους Ανατομικά Σύγχρονους Ανθρώπους, με κυριότερο κατάλοιπο τον ακέφαλο σκελετό από το Σπήλαιο Γ του Απηδήματος.

Όπως συμβαίνει σε όλες τις θέσεις της Παλαιολιθικής Εποχής, από τα πολλά και ποικίλα σκεύη και εργαλεία που κατασκεύαζαν οι άνθρωποι, έχουν διασωθεί μόνο τα λίθινα εργαλεία. Εκείνα της Μέσης Παλαιολιθικής είναι χαρακτηριστικά του Μουστέριου σταδίου, με κυριότερα τις μουστέριες αιχμές και τα ξέστρα. Η έλλειψη όμως κατάλληλων πετρωμάτων γύρω από το σπήλαιο υποχρέωνε τους ενοίκους του να τα αναζητούν αρκετά μακριά, γι' αυτό και τα χρησιμοποιούσαν με μεγάλη φειδώ. Το πιο συνηθισμένο και συνάμα χαρακτηριστικό πέτρωμα που χρησιμοποιούσαν οι παλαιολιθικοί κάτοικοι της Νότιας Λακωνίας ήταν ο κροκεάτης λίθος, τον οποίο προμηθεύονταν από το μυχό του Λακωνικού Κόλπου. Οι κάτοικοι της δυτικής Μάνης διήνυαν για το σκοπό αυτό πάνω από 30 χιλιόμετρα. Στην Ανώτερη Παλαιολιθική, οι λιθοτεχνίες ανήκουν στα αντίστοιχα στάδια της κάθε φάσης, τα οποία όμως δεν είναι ακόμη γνωστά λεπτομερώς, αφού δεν υπάρχουν συστηματικές ανασκαφές θέσεων αυτής της περιόδου.

Πριν από 10.000 χρόνια περίπου άρχισε η βελτίωση των κλιματικών συνθηκών που οδήγησαν στη μεσοπαγετώδη περίοδο την οποία διανύουμε σήμερα. Η τήξη των παγετώνων προκάλεσε την άνοδο της θαλάσσιας στάθμης στο σημερινό της επίπεδο και σιγά-σιγά η Μάνη και η Λακωνία απέκτησαν τη σημερινή τους μορφολογία. Οι άνθρωποι άρχισαν να καλλιεργούν φυτά και να εξημερώνουν τα ζώα, περνώντας στο παραγωγικό στάδιο και τη Νεολιθική Εποχή. Η Παλαιολιθική Εποχή είχε πλέον τελειώσει.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ντάβλας Α., *Η παλαιολιθική Μάνη. Η ανασκαφή στα Καλαμάκια*, Αθήνα 1999.
- Ντάβλας Α., «Η ανασκαφή του παλαιολιθικού σπηλαιού Καλαμάκια: τα νεότερα δεδομένα», *Πρακτικά Α΄ Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Σπουδών*, 2002, σ. 179-209.
- Ντάβλας Α., «Παλαιολιθική κατοίκηση της Μάνης», *«Επαθλον»*. *Πρακτικά Αρχαιολογικού Συνεδρίου προς τιμήν του Άδωνι Κ. Κύρου*, Πόρος, 7-9 Ιουνίου 2002 (υπό έκδοση).
- Πίτσιος Θ.Κ., *Ο Ταινάριος Άνθρωπος. Ανθρωπολογικές αναζητήσεις στη Μέσα Μάνη*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2000
- Πίτσιος Θ.Κ., «Ανθρώπινες απολιθωμένες μορφές στο Απήδημα Λακωνίας. Φυλογενετικές σχέσεις και συστηματική ταξινόμηση», *Λακωνικά Σπουδαί* 16 (2002), σ. 163-183.
- Συμεωνίδης Ν.Κ. & Θεοδώρου Γ.Ε., «Περί μας νέας εμφάνισης προβοσκιδωτών του Κάτω Πλειστοκαίνου στη Νότια Πελοπόννησο», *Annales Géologiques des Pays Helléniques* 33 (1985), σ. 251-261.
- Dufaure J.-J., *Le relief du Péloponnèse*, Thèse d'Etat, Université de Paris I, 1975.
- Harvati K., Panagopoulou E. & Karkanis P., "First Neanderthal Remains from Greece: the Evidence from Lakonis", *Journal of Human Evolution* 45 (2003), σ. 465-473.
- Harvati K. & Delson E., "Conference Report: Paleoanthropology of the Mani Peninsula (Greece)", *Journal of Human Evolution* 36 (1999), σ. 343-348.
- Kowalczyk G., Winter K.-P., Steinisch G. & Reisch L., "Jungpleistozäne Strandterrassen in Südost-Lakonien (Peloponnes, Griechenland)", *Schriftenreihe für Geowissenschaften* 1, Berlin 1992.
- Tsoukala E., "Quaternary large mammals from Apidima Caves (Lakonia, S. Peloponnese, Greece)", *Beiträge zur Paläontologie von Österreich* 24 (1999), σ. 207-229.

Résumé

Les premières occupations humaines de Laconie date du Paléolithique. Des outils lithiques et d'autres vestiges de cette période ont été découverts dans la vallée d'Evrotas, au fond du golfe de Laconie ainsi que sur les côtes des péninsules laconiennes, où fut découvert la plupart des sites paléolithiques. Les recherches, surtout dans les grottes du Mani, ont livré jusqu'à présent de nombreux témoignages concernant les habitants préhistoriques, leur environnement, leur mode de vie ainsi que leurs cultures.

ΥΨΗΛΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΚΑΙ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΣΠΑΡΤΗΣ-ΛΑΚΩΝΙΑΣ ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΟΥ ΜΟΝΤΕΛΟΥ «ΠΟΛΙΣ-ΚΡΑΤΟΣ»

Μαίρη Κουδούνα

M.Ed. - Υπ. Διδάκτωρ Πανεπιστημίου Αθηνών

Εμμανουήλ Φυριπτής

Επίκουρος Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών

Περίληψη

Σκοπός της συγκεκριμένης εισήγησης είναι να αναλύσει την υψηλή στρατηγική και διπλωματία της Αρχαίας Σπάρτης-Λακωνίας στα πλαίσια του Πολιτειακού Μοντέλου «Πόλις-Κράτος» από το 750 π.Χ περίπου έως και το 404 π.Χ, σημείο που η Αρχαία Σπάρτη γιγαντώνεται σε Αυτοκρατορία.

Τα εργαλεία που θα χρησιμοποιηθούν προέρχονται από το χώρο των επιστημών της Πολιτειολογίας, των Διεθνών Σχέσεων, της Στρατηγικής Ανάλυσης και της Ιστορίας. Θα επιχειρήσουμε να αναλύσουμε ότι η επιτυχία της Σπάρτης δεν ήταν μόνο αποτέλεσμα της στρατιωτικής υπεροχής και γενναιότητας των Σπαρτιατών αλλά και αποτέλεσμα των στρατηγικών και διπλωματικών της επιλογών.

Οι περισσότεροι Πολιτειολόγοι τοποθετούν την αρχή του πολιτικού στοχασμού στην Αρχαία Ελλάδα. Η πολιτική φιλοσοφία με όλες τις μορφές της (ιδεολογία, στρατηγική, διπλωματία κ.ά.) χάρη στην αφηρημένη έννοια «Πόλις-Κράτος», κάνει την Αρχαία Ελλάδα μοναδική. Στην Πολιτεία της Σπάρτης και στην Πολιτεία των Αθηνών άνησαν οι έννοιες της στρατηγικής και της διπλωματίας κάτω από διαφορετική πολιτική ιδεολογία, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν παρουσιάζει ενδιαφέρον η υπόλοιπη Αρχαία Ελλάδα γιατί πολλές πόλεις είχαν βασικές ομοιότητες να επιδείξουν στο Πολιτειακό τους μοντέλο. Το έργο του Αριστοτέλη και των μαθητών του που αναφερόταν στην εξέταση 158 διαφορετικών πολιτευμάτων, της εποχής του Πολιτειακού μοντέλου «Πόλις-Κράτος», καθιστά τον Αριστοτέλη «τον πρώτο μελετητή της συγκριτικής πολιτικής» αλλά και της «συστημικής προσέγγισης».¹

Τα αναγκαία και ικανά στοιχεία της έννοιας «Πόλις-Κράτος» είναι τρία: η πε-

1. Macridis, R., *The Study of Comparative Government*, Νέα Υόρκη, Random House, 1995, σ. 2.

ριορισμένη έκταση, η οικονομική αυτάρκεια και η πολιτική αυτονομία.² Όταν μιλάμε για το Πολιτειακό μοντέλο «Πόλις-Κράτος» λέμε ότι η εξουσία βρίσκεται «στο κέντρο», στο κέντρο της πόλης και στο κέντρο του πληθυσμού. Είναι όμως ενδεικτικό το ότι οι Σπαρτιάτες ποτέ δεν δημιούργησαν ένα αστικό κέντρο.

Τα άτομα με την ιδιότητά τους ως πολιτικά όντα, δηλαδή μελών της «Πόλις» διαμορφώνουν πολιτική ιδεολογία, διπλωματία ή στρατηγική με συνέπεια οι έννοιες αυτές να οφείλουν έμμεσα τη λειτουργία τους στην ύπαρξη της δουλείας.³

Ο σεβασμός προς το Νόμο στο Πολιτειακό αυτό μοντέλο διακρίνει τον Σπαρτιάτη, γενικότερα τον Έλληνα, από τον βάρβαρο καθώς ο πρώτος κυβερνώμενος, κατ' αντίθεση προς τον δεύτερο, ο οποίος «δεσπόζεται» έχει το συναίσθημα ότι δεν υπακούει σε ανθρώπινη βούληση αλλά στην υπέρτατη θέληση της «Πόλις» όπως εκφράζεται μέσα από τις επιταγές του νόμου.⁴

Η «Πόλη» με αυτή την έννοια αναφέρεται στην «πολιτικά συγκροτημένη κοινωνία» ή την πολιτική ένωση που πλησιάζει προς τους σημερινούς όρους του «πολιτικού συστήματος», ή της «πολιτικής οργάνωσης».

Με δεδομένη τη συγκεκριμένη ανάλυση ως παραδοχή για το πολιτειακό μοντέλο Πόλις-Κράτος της Αρχαίας Σπάρτης-Λακωνίας θα προσπαθήσουμε να αναλύσουμε την υψηλή στρατηγική και τη διπλωματία που χρησιμοποίησε η πόλη αυτή σύμβολο και να ερμηνεύσουμε το ρόλο της ως διεθνούς παράγοντα της αρχαιότητας από το 750 π.Χ., έως το 404 π.Χ., δηλαδή την περίοδο που έφτασε στο απόγειο της ισχύος της.

Οι όροι υψηλή στρατηγική και διπλωματία είναι όροι της διεθνούς πολιτικής στην οποία αναμειγνύονται τρία στοιχεία:

Οι συγκρούσεις⁵ μεταξύ των κυρίαρχων κρατών, η συνεργασία μεταξύ των κυρίαρχων κρατών και η διαχρονική τάση των ανεπτυγμένων κρατών να δημιουργούν συστήματα αξιών με πανανθρώπινες αξίες (Το 3ο στοιχείο το συναντά-

2. Barker, *Greek Political Theory, Plato and his Predecessors*, London Επανάδοση 1977, και Ιωακείμης, Π., *Η «Πόλη» και η Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση, Αναζητώντας μια νέα Αριστοτελική Προσέγγιση στη διαδικασία της Πολιτικής Ολοκλήρωσης*, Αθήνα, Εκδόσεις Θεμέλιο, 1994.

3. Russel, B., *History of western philosophy*, ⁵1951, σ. 91 και Μαυριάς, Κ., *Ιστορία των πολιτικών Ιδεών*, Αθήνα, Εκδόσεις Σάκκουλα, 1985, σ. 27.

4. Στις *Ικέτιδες* του Ευριπίδη, 429-437, εκφράζεται με έμφαση η σημασία της υπακοής στο γενικό νόμο και όχι στη θέληση του ενός: «*Δε βρίσκεται για μια πόλη συμφορά βαρύτερη από τον τύραννο· εκεί πρώτα-πρώτα δεν υπάρχουν νόμοι καμωμένοι για όλους ένας άντρας εξουσιάζει και νόμο του έχει το θέλημά του αυτός· ετούτο πια δεν είναι ισότητα μα όταν είναι γραμμένοι οι νόμοι, φτωχός και πλούσιος έχουν τα ίδια δικαιώματα. Μπορούν οι πιο αδύνατοι να μιλούν την ίδια γλώσσα στον πλούσιο, όταν τους κακολογεί· αν έχει δίκαιο ο μικρός νικάει τον τριανό*». (μτφρ. Αχ. Παπαχαρίση).

5. Wartin Wight, *International Theory και Hedley Bull, The Anarchical Society*. Η ρίζα του συγκρουσιακού στοιχείου βρίσκεται στα κλασικά κείμενα του Θουκυδίδη και αργότερα στον Μακιαβέλι και τον Thomas Hobbes και Ήφαιστος Π, *Ιστορία Θεωρία και Πολιτική φιλοσοφία των Διεθνών Σχέσεων*, Αθήνα, Εκδόσεις Ποιότητα, 1999.

με για πρώτη φορά στις ιδιαιτερότητες κάθε Πολιτείας στην Αρχαία Ελλάδα) και κατ' επέκταση και στη Σπάρτη.

Όταν μια δύναμη –στην περίπτωση μας η Σπάρτη– «*προωθεί σχήματα συνεργασίας μεταξύ των κυρίαρχων κρατών που είναι ελκυστικά για άλλα κράτη ή όταν μια δύναμη προωθεί πανανθρώπινες αξίες που χαίρουν ευρείας αποδοχής διεθνώς ή δύναμη αυτή αυξάνει τα διεθνή της ερείσματα και την επιρροή της*».⁶ Η προώθηση διεθνών θεσμών και ιδεολογιών ευνοϊκών «*για την εμπέδωση της επιρροής και της ισχύος*» αποτελούν κεντρικό στοιχείο της υψηλής στρατηγικής και διπλωματίας.

Βασικά στοιχεία⁷ μιας υψηλής στρατηγικής σε ένοπλη σύρραξη είναι η στρατιωτική στρατηγική, η διπλωματία, η οικονομική διάσταση, η εσωτερική πολιτική, η διεθνής νομιμοποίηση. Οι **ιδεατοί τύποι υψηλών στρατηγικών** που χρησιμοποιούν τη **διπλωματία** σε περίοδο ειρήνης χωρίζονται σε τέσσερις κατηγορίες.⁸

- **Στρατηγική της στρατιωτικής ανάσχεσης-επέκτασης.** Το κεντρικό χαρακτηριστικό της στρατηγικής αυτής είναι η χρήση ή απειλή ένοπλης βίας. Ο δρων αναπτύσσει τις δικές του δυνάμεις και η οικονομική πολιτική επωμίζεται την άντληση πόρων για να δημιουργηθούν οι μεγάλες ένοπλες δυνάμεις που απαιτεί η στρατηγική αυτή. Η εσωτερική νομιμοποίηση της στρατηγικής αυτής χρειάζεται την κινητοποίηση του πληθυσμού μέσω της ιδεολογικής φόρτισης ενάντια στους εξωτερικούς εχθρούς.
- **Στρατηγική των συμμαχιών.** Στα πλαίσια των Διεθνών ανταγωνισμών κεντρικό χαρακτηριστικό της στρατηγικής αυτής είναι ότι ενώνει δυνάμεις για την επίτευξη των κοινών σκοπών ή κοινών συμφερόντων («*η ισχύς εν τη ενώσει*»). Η οικονομική πολιτική καλείται να επιφέρει οφέλη για όλα τα μέλη. Εδώ η **διπλωματία** παίζει καθοριστικό ρόλο για τη διατήρηση της πολιτικής συνοχής των συμμαχιών. Η υποστήριξη από τα μέλη των κοινωνιών των συμμαχιών προσφέρει την νομιμοποίηση αυτής της στρατηγικής.
- **Στρατηγική των εξισορροπήσεων.** Η στρατηγική αυτή χαρακτηρίζεται από μεγάλη ευελιξία στους συσχετισμούς μεταξύ των δυνάμεων. Η επιτυχία της βρίσκεται στις γρήγορες και ευέλικτες προσαρμογές των δυνάμεων ανάλογα με τις συνθήκες και τους συσχετισμούς. Το πλεονέκτημά της είναι ότι έχει χαμηλό κόστος και συχνά χρησιμοποιείται εναντίον μιας «*αναδυόμενης δύναμης με ηγεμονικές φιλοδοξίες*». Η **διπλωματία** παίζει καθοριστικό ρόλο και η στρατιωτική στρατηγική στηρίζει «*ρευστές κινή-*

6. Παπασωτηρίου, Χ., *Βυζαντινή υψηλή στρατηγική 6ος-11ος αιώνας*, Σειρά: Μελετών Διπλωματίας και Στρατηγικής 4, Αθήνα, Εκδόσεις Ποιότητα, 2000, σ. 15.

7. Παπασωτηρίου, Χ., *Ο Αγώνας για την Ελληνική Ανεξαρτησία: Πολιτική και στρατηγική των Ελλήνων και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, 1821-1932*, Αθήνα, Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, 1996.

8. Παπασωτηρίου, Χ., «*Βυζαντινή...*», ό.π. σ. 22 -35.

σεις» της διπλωματίας. Από τη σκοπιά της νομιμοποίησης είναι μια «ελιτίστικη πολιτική» που είναι δύσκολα κατανοητή στο ευρύ κοινό.

- **Στρατηγική του κατευνασμού.** Η συγκεκριμένη στρατηγική συμπεριλαμβάνει «ένα ευρύ φάσμα πρακτικών που αποσκοπούν στη μείωση των διεθνών συγκρούσεων μέσω μονομερών ή αμοιβαίων παραχωρήσεων και προσαρμογών». Και εδώ καθοριστικό ρόλο παίζουν η **διπλωματία** και η νομιμοποίηση. Η πρώτη για να επέλθει συμφωνία και η δεύτερη για να τη νομιμοποιήσει εσωτερικά στο χώρο του δρώντος.

Στη διεθνή πολιτική και στην πράξη διαμορφώνονται μορφές υψηλής στρατηγικής και διπλωματίας με συνδυασμό των τεσσάρων τύπων που αναλύσαμε.

Με δεδομένη την ανωτέρω ανάλυση την οποία θεωρήσαμε απαραίτητη, επανερχόμαστε στο μοντέλο της Αρχαίας Σπάρτης-Λακωνίας. Η κάλυψη της περιόδου από το 750 π.Χ. έως το 560 π.Χ. από ιστορικές πηγές είναι υποτυπώδης. Τα στοιχεία όμως που έχουμε είναι αρκετά για να απαντήσουν στα «γιατί, πότε και πώς η αρχαϊκή Σπάρτη εξελίχθηκε στη μορφή που έγινε στην κλασική περίοδο».⁹

Ο γεωγραφικός όρος «Λακωνία»¹⁰ οριζόταν κάθε φορά ανάλογα με την έκταση της Σπαρτιατικής Επικράτειας. Σε αντίθεση με την σημερινή η Λακωνία του 750 π.Χ. περίπου περιελάμβανε αποκλειστικά την περιοχή μεταξύ Ταυγέτου και Πάρωννα.

Την ίδια περίοδο, **στο τότε Διεθνές Περιβάλλον** η Σπάρτη δεν είχε την κεντρική θέση που θα καταλάμβανε αργότερα στις ελληνικές υποθέσεις. Το κέντρο του διεθνούς συστήματος τότε βρισκόταν βορειοανατολικά στον Αιγαίο χώρο. Πολιτείες όπως η Μίλητος και η Σάμος συγκαταλεγόταν στις ισχυρότερες δυνάμεις της εποχής, όπως επίσης η Κόρινθος και το Άργος.

Επομένως η Σπάρτη βρισκόταν στην περιφέρεια του Διεθνούς Συστήματος και ενδιαφερόταν πρώτα για τους όμορους γείτονές της.

Οι στρατηγικές και οι διπλωματικοί ελιγμοί της Σπάρτης προς την Μεσσηνία παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον. Ο βασιλιάς Τήλεκλος αν και δεν είναι γνωστό εάν είχε επίγνωση της διαδικασίας που ακολούθησε, έθεσε τις βάσεις για μια από τις πιο επιτυχημένες «*ιμπεριαλιστικές υψηλές στρατηγικές όλων των εποχών*». Άρχισε να εγκαθιστά περιόικους στην εύφορη κοιλάδα του Νέδονα¹¹ εκμεταλλευόμενος το «*κενό ισχύος*» της κοιλάδας κατά τον όρο της διεθνούς πολιτικής. Απέφυγε το πανίσχυρο Άργος και τη δύσκολη γεωγραφικά Αρκαδία και στράφηκε εναντίον της Μεσσηνίας, υιοθετώντας την «*έμμεση προσέγγιση*» κατά τον βρετανό στρατηγικό αναλυτή Basil Liddell Hart.¹² Σε επίπεδο υψηλής στρα-

9. Starr C. G., "The Credibility of Spartan History", *Historia* 14, 1965.

10. Gartledge Paul, *Sparta and Laconia: a regional history, 1300-362 B.C.*, London, 1979.

11. Στράβων, VIII 4.4.

12. Liddell Hart Basil, *Strategy*, London, Meridian, 21991.

τηγικής η «έμμεση προσέγγιση» συνίσταται σε «*παράκαμψη του κύριου αντιπάλου με κατεύθυνση της πολεμικής προσπάθειας εναντίον των δευτερευόντων αντιπάλων*». Έτσι με δυο πολύ σημαντικά γεγονότα την κατάκτηση της Μεσσηνίας και την πραγματοποίηση των Μεταρρυθμίσεων που αποδόθηκαν στο Λυκούργο¹³ η Αρχαία Σπάρτη απέκτησε γη και πολιτικά δικαιώματα και μετά τον Δεύτερο Μεσσηνιακό πόλεμο (668-657) π.Χ αναδείχθηκε στο ισχυρότερο κράτος της Πελοποννήσου και ολόκληρης της Ελλάδας.

Οι σημαντικότερες καινοτομίες του Λυκούργου ήταν: το υποχρεωτικό εκπαιδευτικό σύστημα που ονομαζόταν «*αγωγή*», η εισαγωγή του πρώτου συστήματος αυτοκυβέρνησης των πολιτών (των ομοίων) στο πολιτειακό μοντέλο «*Πόλις-Κράτος*» και η πίστη των Σπαρτιατών στο μοναδικό αυτό σύστημα ώστε να προσδίδεται ένα νέο νόημα στη λέξη **πολίτης**. Με την έννοια αυτή του πολίτη δημιουργήθηκε ένα σύστημα που το άτομο ήταν περισσότερο αφοσιωμένο στο σύνολο και κυρίως στο κράτος παρά στην οικογένειά του.¹⁴ Η ισότητα στην έννοια του πολίτη εμφανίζεται για πρώτη φορά σε παγκόσμια δεδομένα.¹⁵ Όμως ισότητα στο οικονομικό επίπεδο δεν επήλθε. Παρά τη φήμη της Σπάρτης ως μια κοινωνία λιτότητας, οι αριστοκράτες συσώρευαν αποθέματα πολύτιμων μετάλλων.¹⁶

Η κατοχή γης από τους πολίτες συνδεόταν και με την εξασφάλιση στρατιωτικής αποτελεσματικότητας του κοινωνικοπολιτικού συστήματος της Σπάρτης. Ο Σπαρτιάτης πολίτης στηριζόμενος στην εργασία των ειλώτων,¹⁷ είχε ως επάγγελμα μόνο του επαγγελματία πολεμιστή.¹⁸

Από την αγωγή των Σπαρτιατών εξαιρούνταν οι διάδοχοι του θρόνου γιατί το πνεύμα της υπακοής που καλλιεργούσε δεν θεωρείτο κατάλληλο για ένα μελλοντικό βασιλιά.¹⁹ Οι επίλεκτοι Σπαρτιάτες στελέχωναν ένα σώμα μυστικών επιχειρήσεων –θεσμός της Κρυπτείας– ήταν ένα είδος μυστικής αστυνομίας το οποίο «*είχε βασικό του στόχο την παρακολούθηση επιλεγμένων Ειλώτων που θεωρού-*

13. Κατά τον Πλούταρχο ο Λυκούργος είχε ταξιδέψει στην Κρήτη και την Ασία για να αντιπαραβάλει διάφορα δεδομένα για την πολιτειακή και κοινωνική μεταρρύθμιση που σχεδίαζε. Οι ιστορικοί δεν συμφώνησαν ποτέ εάν και κατά πόσο ο Λυκούργος ήταν ή όχι μυθική μορφή. Ανεξάρτητα αν ο Λυκούργος υπήρξε, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι «*οι νόμοι του Λυκούργου*» υπήρξαν και δόθηκε το όνομά του στο σύστημα τον 5ο αιώνα. Κατά τον Ηρόδοτο (1.65.2-4) «*πήρε τους Νόμους του από το Δελφικό Μαντείο, ή τουλάχιστον πήρε την έγκριση του Μαντείου πριν την εφαρμογή τους*».

14. Cartledge Paul, *Οι Σπαρτιάτες, Μια επική ιστορία*, Μετάφραση από τα αγγλικά Φιλίππατος Άγγελος, Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος Λιβάνη, 2004.

15. Forrest, W. G., *A History of Sparta, 950-192 B.C.*, London, Hutchinson, 1968, σ. 152.

16. Ηρόδοτος, III 56, VI 72, VIII 5, Θουκυδίδης, Α6, Ξενοφών, *Λακεδαιμονίων Πολιτεία*, 5, 14, κ.ά.

17. Οι Είλωτες είχαν την ιδιαιτερότητα ότι ήταν Έλληνες-Δούλοι. Υπήρχαν Λάκωνες είλωτες και Μεσσηνίοι είλωτες. Η Σπάρτη από άποψη στρατηγικής έπρεπε να είναι σε μόνιμη κατάσταση ετοιμότητας για να αντιμετωπίσει πιθανή εξέγερσή τους.

18. Ηρόδοτος II 167, Πλούταρχος, *Λυκούργος*, 24.

19. Πλούταρχος, *Αγησίλαος*, 1.

νταν *ταραξίες για την τρομοκρατία των υπολοίπων*». Η κατασκοπεία, η συγκέντρωση πληροφοριών και η μυστικότητα επικοινωνίας αναπτύχθηκαν στη Σπάρτη τόσο ώστε να θεωρούνται πρωτοπόροι στις υπηρεσίες αυτές.

Ένα άλλο κοινωνιολογικό στοιχείο που εξυπηρετούσε στρατηγικούς στόχους ήταν τα «*συσσίτια*» για τα οποία ο κάθε Σπαρτιάτης έδινε ορισμένη συνεισφορά, απώλεια της οποίας συνεπαγόταν απώλεια των πολιτικών του δικαιωμάτων.²⁰

Μέχρι το 676 π.Χ. περίπου η Σπάρτη βασιζόταν στην **αριθμητική υπεροχή** για να καταλάβει τους αντιπάλους της, μετά έδωσε έμφαση στην **αποτελεσματικότητα του ανθρώπινου δυναμικού της**.²¹

Κατά τον Θουκυδίδη το κοινωνικοπολιτικό σύστημα επέφερε νομιμοποίηση και σταθερότητα στις εσωτερικές δομές της «*Πόλις-Κράτος*» της Σπάρτης και σημαντικά πλεονεκτήματα για την θέση της στο Διεθνές Περιβάλλον της εποχής κάτι που η Σπάρτη απολάμβανε για αιώνες.

Παρατηρούμε ακόμη δυο σημαντικές διαφοροποιήσεις:

- Ο ανοργάνωτος όχλος οργανώθηκε σε πανίσχυρη φάλαγγα και η ανάπτυξη της μεταλλουργίας του σιδήρου βοήθησε στην κατεύθυνση αυτή.
- Σε επίπεδο διπλωματίας και στρατηγικής:

Έδωσε έμφαση στη στρατιωτική ισχύ (ο στρατός ταυτιζόταν με το «*Δάμο*»), προκειμένου να πετύχει τους πολιτικούς της σκοπούς. Με άλλα λόγια οι εσωτερικές δομές ενός διεθνούς δρώντος, στην περίπτωση μας της Σπάρτης-Λακωνίας, διαμόρφωσαν το «*Εθνικό στυλ*» της στη στρατηγική²² και

Υιοθετήθηκε η επιθετική υψηλή στρατηγική. Η ήττα όμως των Σπαρτιατών στις Υσιές από τους Αργείους «*Επιχείρηση υψηλού ρίσκου*» έμαθε στους Σπαρτιάτες τις συνέπειες της «*στρατηγικής υπερεξάπλωσης*».

Η ήττα στις Υσιές (669 π.Χ) οδήγησε σε πολύπλευρη κρίση. Οι Αργείοι απέκτησαν κάποια από τα Αρκαδικά εδάφη, οι ειλωτες επαναστάτησαν και το 660 π.Χ. οι Πισάτες στράφηκαν εναντίον των Ηλείων και ανέλαβαν τον έλεγχο των Ολυμπιακών αγώνων.²³

Κάτω από όλα αυτά τα γεγονότα η Σπάρτη κατόρθωσε να δημιουργήσει ένα νέο Στρατό και να κερδίσει τον πόλεμο χάρη της διπλωματίας και της νομιμοποίησης της στρατηγικής στο εσωτερικό της. Χρησιμοποιώντας τον ποιητή Τυρταίο με διπλωματικό ελιγμό πείθει τους Σπαρτιάτες να αγωνιστούν για την νίκη της Σπάρτης. Η **λυρική ποίηση** και η **μουσική** ήταν **πολιτικές** για τη Σπάρτη και έφτασαν στο απόγειό τους τον 7ο αιώνα π.Χ.

20. Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, 127 1α.

21. Κολιόπουλος, Κ., *Η υψηλή στρατηγική της αρχαίας Σπάρτης*, Σειρά: Μελετών Διπλωματίας και Στρατηγικής Νο6, Αθήνα, Εκδόσεις Ποιότητα, 2001, σ. 81.

22. Gray Colin S., *Nuclear Strategy and National Style*, London, Hamilton Press, 1986.

23. Πανσανίας, *Ηλιακά*, 22.2.

Ο Τυρταίος ως «πολεμικός» και «πολιτικός» ποιητής επαινεί την «ευνομία» του Πολιτεύματος της Σπάρτης.

Οι καλές Τέχνες ζωγραφική και γλυπτική χρησιμοποιήθηκαν στη διπλωματία και έκαναν τη Λακωνία, γνωστή σε όλον τον κόσμο. Προϊόντα της κεραμικής βρέθηκαν σε ολόκληρη την Ελλάδα, την Ιταλία, την Ισπανία, τη Γαλλία, την Ελβετία, την Ουγγαρία, την Αφρική, τη Μικρά Ασία και αυτό προσδίδει στη Σπάρτη μια δυναμική πολιτιστική στρατηγική η οποία όμως ανθούσε υπό όρους «έπρεπε να εξυπηρετεί το πολίτευμα». Μπροούντζινα σκεύη εξαγόταν σε όλη τη Μεσόγειο ενώ τα πολύτιμα μέταλλα και ξένα είδη πολυτελείας, όπως λυδικά φορέματα δεν έλειπαν από τη Σπάρτη.²⁴

Έτσι την περίοδο αυτή η Σπάρτη είχε πετύχει δυο βασικούς στόχους στο παιχνίδι της διεθνούς ισορροπίας της εποχής, Δύναμη και πλούτο, στρατιωτική και οικονομική υπεροχή.²⁵

Οι επιτυχίες των Σπαρτιατών προκάλεσαν τον ζήλο και τον φθόνο των γειτόνων τους. Έτσι ξένες δυνάμεις και βασιλείς επεδίωκαν τη συμμαχία τους με τη Σπάρτη «προσφέροντας ακριβά δώρα και όταν την ίδια στιγμή ήταν αυξημένο το δέλεαρ για τη δημιουργία στρατιωτικών συνασπισμών».²⁶

Σύμφωνα με τις πηγές η Σπάρτη προσαρμόζεται στη νέα τάξη πραγμάτων, εγκαταλείπει δηλαδή την ιδέα της περαιτέρω εδαφικής επέκτασης και ισχυροποιεί τη στρατιωτική στρατηγική, τη διπλωματία και τα προπαγανδιστικά τεχνάσματα.

Στόχος της υψηλής στρατηγικής τώρα χρησιμοποιώντας τη στρατιωτική στρατηγική και τη διπλωματία ήταν η δημιουργία συμμαχικών δεσμών με τα γειτονικά κράτη της. Χωρίς οι ιστορικοί να συμφωνούν η στροφή των στρατηγικών της Σπάρτης οφείλεται σε έναν από τους επτά σοφούς της Αρχαίας Ελλάδας τον Χίλωνα.²⁷

Για να νομιμοποιήσουν μια καθαρά διπλωματική εκστρατεία οι Σπαρτιάτες, η οποία αποσκοπούσε να θέσει ολόκληρη την Πελοπόννησο κάτω από τη διπλωματική – στρατιωτική και πολιτική κυριαρχία τους, ισχυρίστηκαν ότι ανακάλυψαν τα οστά του Ορέστη στην Τεγέα (πράγμα που σήμαινε ότι είχαν κληρονομικά δικαιώματα στην περιοχή και μπορούσαν να λειτουργήσουν ως απόγονοι της Μυκηναϊκής Αυτοκρατορίας), και τα οστά του γιου του Ορέστη Τεισαμενού στην Αχαΐα. Οι Σπαρτιάτες τα μετέφεραν με μεγάλη λαμπρότητα στη Σπάρτη

24. Michell Humphrey, *Sparta*, Cambridge, Cambridge University Press, 1952.

25. Από το σημείο αυτό (560 π.Χ) περίπου και μετά οι ιστορικές πηγές είναι ικανοποιητικές με πρώτο τον Ιστορικό Ηρόδοτο.

26. Baltrusch, E., SPARTA, *Geschichte Gesellschaft Kultur*, München, C.H. Beck'sche Verlagbuchhandlung, 1998.

27. Ο Χίλωνας ήταν έφορος του έτους 556/55. Με μια άλλη άποψη των ιστορικών ο Β΄ Μεσσηνιακός πόλεμος εισήγαγε μια διαδικασία καθοριστικών αλλαγών στις στρατηγικές της Σπάρτης.

και η διπλωματική αυτή ενέργεια πέτυχε το στόχο της δηλ. να *«νομιμοποιήσει την αξίωσή τους να κυβερνούν όλη την Πελοπόννησο ως κληρονομικό τους δικαίωμα»*.²⁸ (**Διεθνής Νομιμοποίηση**)

Στην εξωτερική πολιτική της πόλης τοποθετείται η ίδρυση της Πελοποννησιακής Συμμαχίας γνωστή στην αρχαιότητα ως οι *«Λακεδαιμόνιοι και οι σύμμαχοί τους»*. Είναι η **αποκορύφωση της διάστασης της διπλωματίας στην υψηλή στρατηγική της**. (Ίδρυση δεύτερο μισό του βου αιώνα π.Χ.). *«Η Σπάρτη συνήπτε συνθήκες με τις διάφορες πόλεις χωριστά, κάτι το οποίο σημαίνει, ότι οι πόλεις είχαν σχέσεις σύνδεσης και συμμαχίας μόνο με τη Σπάρτη και όχι αναμεταξύ τους»*. Ήταν θα λέγαμε σήμερα ένα πλέγμα διμερών σχέσεων, διμερών συμμαχιών της Λακωνίας.

Στα μέσα του βου αιώνα η Σπάρτη στη διεθνή σκακιέρα υπολογιζόταν ως μια από τις ισχυρότερες δυνάμεις της εποχής. Την ίδια περίοδο ο βασιλιάς της Λυδίας Κροίσος συνήψε συμμαχία με τη Σπάρτη εναντίον της Περσίας, ενώ ο Αιγύπτιος Φαραώ Άμασης την ίδια περίοδο και για τους ίδιους λόγους με τον Κροίσο έστειλε στη Σπάρτη ένα πανέμορφο θώρακα από λινό.

Τη δεκαετία 560-550 και τις επόμενες δεκαετίες η Σπάρτη πρωτοστατούσε στην ανατροπή Τυραννιών στο Ελληνικό χώρο με κίνητρα βαθύτερα από το απλό μίσος για την Τυραννία, η κατευθυντήρια αρχή της Σπαρτιατικής υψηλής στρατηγικής δεν ήταν ιδεολογική. *«Το σημαντικότερο κίνητρο της ανατροπής των τυράννων ήταν η συμμετοχή των τελευταίων σε συνασπισμούς οι οποίοι απειλούσαν την ασφάλεια της Σπάρτης. Η ανατροπή των Τυράννων που είχαν καλές σχέσεις με το Άργος και αυτών που είχαν υιοθετήσει φιλοπερσική στάση (στρατιωτική στρατηγική) θα τόνωνε τη διεθνή νομιμοποίηση της Σπαρτιατικής υψηλής στρατηγικής, ενώ παράλληλα θα προσέδιδε νέους συμμάχους στη Σπάρτη»*.²⁹ (Στρατιωτική στρατηγική, διπλωματία, διεθνής νομιμοποίηση).

Γύρω στα 500 π.Χ. η Σπάρτη είχε ως ακτίνα δράσης της από τη Σικελία και την Ιταλία στα δυτικά, την Περσία στα ανατολικά και την Αφρική στα νότια. Ναυπήγησε και στόλο ο οποίος κυριάρχησε στη θάλασσα μόνο ανάμεσα στο 517 και το 515 π.Χ.³⁰ (**Ναυτική στρατιωτική στρατηγική**).

Τρεις είναι σε αυτή την περίοδο οι στόχοι της υψηλής στρατηγικής της Σπάρτης:³¹

- Διατήρηση της κατοχής της Μεσσηνίας. (**Στρατιωτική στρατηγική, Εσωτερική νομιμοποίηση, Οικονομία**).

28. Cartledge., P., «Οι Σπαρτιάτες...», ό.π. σ. 104-105. Στην προσπάθειά τους αυτή χρησιμοποίησαν και την συμβολή του Μαντείου των Δελφών.

29. Κολιόπουλος, Κ., «Η υψηλή...», ό.π. σ. 133-134.

30. Baltrusch, E., «SPARTA...» ό.π.

31. Κολιόπουλος, Κ., *Η υψηλή στρατηγική της αρχαίας Σπάρτης*, Σειρά: Μελετών Διπλωματίας και Στρατηγικής Νο 6, Αθήνα, Εκδόσεις Ποιότητα, 2001.

- Διατήρηση της κυριαρχίας στην Πελοπόννησο. (**Διπλωματία, Διακρατική πολιτική**).
- Διατήρηση της πρωτοκαθεδρίας στην υπόλοιπη Ελλάδα. (**Διεθνής νομιμοποίηση, διπλωματία, στρατιωτική αποτελεσματικότητα**).

Πολλές φορές υπήρξαν και αντιφατικές ενέργειες στα πλαίσια των πολιτικών που υιοθετούντο. Η ύπαρξη δυο βασιλικών οίκων λειτουργούσε εξ ορισμού ως πηγή ανταγωνισμού.

Το σημαντικότερο κέντρο πολιτικής ισχύος στη Σπάρτη ήταν η Γερουσία σε μια ιεραρχική και γεροντοκρατούμενη κοινωνία όπως η Σπαρτιατική δεν θα μπορούσε να συμβαίνει διαφορετικά.

Η Σπάρτη ως αριστοκρατική-ολιγαρχική πολιτεία³² ποια θέση έδινε στα δημοκρατικά στοιχεία των εφόρων και της Εκκλησίας; Να επισημανθεί ότι η σπαρτιατική πολιτική ελίτ ήταν σχετικά ανοιχτή σε νέες εισροές αρκεί οι νεοεισελθόντες να συμμορφώνονταν προς τα καθορισμένα σπαρτιατικά πρότυπα συμπεριφοράς.³³

Οι αποφάσεις σχετικά με την υψηλή διπλωματία και στρατηγική λαμβάνονταν μέσω διεργασιών σε στενό κύκλο στον οποίο συμμετείχαν οι βασιλιάδες, οι γέροντες και άλλες σημαντικές προσωπικότητες, οι οποίες δεν συμπεριλαμβάνονταν στους θεσμούς αυτούς. Οι έφοροι συμμετείχαν *ex officio* στις διεργασίες αυτές αλλά η επιρροή τους υπολείπεται σημαντικά αυτής των βασιλιάδων και των γερόντων. Υπάρχει απουσία σχετικών αναφορών στις αρχαίες πηγές για τις συζητήσεις στη Γερουσία σε αντίθεση με τις συνεδριάσεις της Εκκλησίας και τούτο γιατί «*Η μυστικότητα του Σπαρτιατικού Κράτους ήταν παροιμιώδης*». **Δεν ακούμε τίποτα για τη Γερουσία, γιατί οι Σπαρτιάτες δεν μας αφήνουν να ακούσουμε**.³⁴ Ακόμη και οι συζητήσεις στα συσίτια θεωρούνταν εμπιστευτικές.³⁵

Στα ζητήματα υψηλής στρατηγικής και διπλωματίας ο ρόλος του «*Δάμου*» της Σπάρτης εκφραζόταν μέσω ορισμένων από τους εφόρους. Η Εκκλησία επικύρωνε τις αποφάσεις. Στην περίπτωση όμως που ανέκυπταν διαφωνίες σχετικά με την ακολουθητέα στρατηγική η Εκκλησία έπαιζε το ρόλο του τελικού κριτή.

Εξαρετικά σημαντική ήταν και η σύναψη συμμαχίας της Σπάρτης με την Ήλιδα όπου τελούνταν οι Ολυμπιακοί Αγώνες και η σχέση της με την Ολυμπία ήταν εξίσου στενές. Εάν ένας πολίτης της Σπάρτης κέρδιζε στους Ολυμπιακούς Αγώνες «*η νίκη του ενίσχυε το πολιτικό κύρος της και την επιρροή της σε άλλες σφαίρες*». Με άλλα λόγια, «*η ενίσχυση του κύρους μιας πόλης μέσω των Ολυμπιακών αγώνων ήταν ένα χρήσιμο διπλωματικό εφόδιο και οι Σπαρτιάτες, που*

32. Πλούταρχος, *Λυκούργος*, 29, *Ηθικά*, 826f.

33. Finley M.I., *The Use and Abuse of History*, London, Penguin, 1990.

34. Θουκυδίδης, Ε 68.

35. Πλούταρχος, *Λυκούργος*, 12.

όποτε ήταν εφικτό επιδίωκαν να εκμεταλλεύονται τη θρησκευτική ευλάβεια για πολιτικούς σκοπούς είχαν φροντίσει να δημιουργήσουν μόνιμες και δεσμευτικές διπλωματικές σχέσεις με την Ήλιδα». ³⁶

Το 520 π.Χ. περίπου, η «ελληνική θεά της Τύχης δώρισε» τον βασιλιά Κλεομένους Α΄ στους Σπαρτιάτες, ο οποίος καθόρισε την εξωτερική πολιτική της «Πόλις-Κράτος» Σπάρτης-Λακωνίας από το 520 έως το 490 π.Χ. περίπου. Ήταν αρκετά διορατικός ώστε να αναγνωρίσει ότι υπάρχουν όρια στο «Κράτος των Λακεδαιμονίων». Οι Έλληνες της Μικράς Ασίας βρισκόταν έξω από τα ενδιαφέροντα του «Ο Κλεομένης συνέχιζε την πολιτική της Σπάρτης που είχε έντονα θρησκευτικό χαρακτήρα και αναζητούσε για όλες του τις ενέργειες τη δικαίωση μέσω των θεϊκών δυνάμεων». ³⁷ Έτσι υπήρξε φοβερή κριτική «για εκείνους τους θεούς», που στην Ιωνία την ίδια περίοδο νομιμοποίησαν την ενασχόλησή τους με τις Φυσικές Επιστήμες.

Η υψηλή στρατηγική και η διπλωματία του Κλεομένη ηθέλε τη Σπάρτη επικεφαλής της ηγεμονίας αυτό θα το αποδεχόταν όλες οι «Πόλεις», οι οποίες παράλληλα θα διατηρούσαν την αυτονομία τους. Παρατήθηκε δε από φιλοδοξίες των Σπαρτιατών «για δημιουργία συνασπισμών και συμμαχιών εκτός του Μητροπολιτικού εδάφους». ³⁸

Έτσι αρνήθηκε βοήθεια στον Μαϊάνδρο επίδοξο Τύραννο της Σάμιου και στον Αρισταγόρα της Μιλήτου το 500 π.Χ. για την εξέγερση των πόλεων της Μικράς Ασίας κατά της Περσικής κυριαρχίας. Ακόμη αρνήθηκε πρόταση των Σκυθών για κοινή εκστρατεία εναντίον των Περσών. ³⁹

Αγανάκτησε δε το 491 π.Χ. στην απαίτηση του Πέρση Μονάρχη να δώσουν όλες οι πόλεις και η Σπάρτη «γη και ύδωρ» ως σύμβολο της υποταγής τους στην Περσία. Οι κήρυκες του Δαρείου, οι οποίοι θεωρούνταν ιερά πρόσωπα και **πρόσωπα της διπλωματικής εθιμοτυπίας** δολοφονήθηκαν. Στο μυαλό του μάλλον, σύμφωνα με τις στρατηγικές που εφαρμόζε είχε «την διαίρεση των σφαιρών επιρροής, η Μικρά Ασία και το Αιγαίο στους Πέρσες και η Ελλάδα στη Σπάρτη». ⁴⁰

Τους διευρυμένους πολιτικούς στόχους του υπηρέτησε η υψηλή στρατηγική, η οποία ήταν συνέχεια της προηγούμενης περιόδου. Ο Κλεομένης σχεδίαζε να συμπεριλάβει και την Αθήνα στην Πελοποννησιακή Συμμαχία. Εξεδίωξε τον τύραννο Ιππία αλλά η επικράτηση του Κλεισθένη και οι μεταρρυθμίσεις που εισήγαγε οδήγησαν στη διακοπή των σχέσεων των δύο πόλεων. Σε ορισμένες βέβαια περιπτώσεις κοινού κινδύνου όπως η αντιμετώπιση της Περσίας οδήγησαν τις πό-

36. Cartledge, P., «Οι Σπαρτιάτες...», ό.π. σ. 107.

37. Baltrusch, E., «SPARTA...», ό.π.

38. Ό.π.

39. Ό.π.

40. Ό.π.

λεις στη στρατηγική των συμμαχιών, αλλά κάτι τέτοιο ήταν πρόσκαιρο.

Την περίοδο από το 490 έως το 404 π.Χ., η περσική εισβολή υπήρξε η σοβαρότερη απειλή για τη Σπαρτιατική ασφάλεια. Εκτός αυτής η αντιμετώπιση των προβλημάτων που έθετε η αύξηση της αθηναϊκής ισχύος, η διαρκής αμφισβήτηση της Σπαρτιατικής ηγεμονίας στην Πελοπόννησο και η εξέγερση των ειλωτών, ήταν τα σημαντικότερα προβλήματα που η Σπάρτη κατόρθωσε όχι μόνο να αντεπεξέλθει σε όλα αυτά αλλά να δημιουργήσει μια Αυτοκρατορία πράγμα το οποίο αποτελεί πειστήριο για την **αποδοτικότητα της υψηλής στρατηγικής και της διπλωματίας που εφάρμοσε**.⁴¹

Στη Μάχη του Μαραθώνα (490 π.Χ.) οι Σπαρτιάτες ανταποκρίθηκαν στη βοήθεια που ζήτησαν οι Αθηναίοι με καθυστέρηση, γιατί ήταν απασχολημένοι με την καταστολή εξέγερσης των ειλωτών⁴² (**Στρατηγική του κατευνασμού**) και όχι για την «*Πανσέληνο*» όπως αναφέρει ο Ηρόδοτος. Οι στρατηγικές που εφάρμοσε ο Μιλτιάδης και η νίκη που πέτυχε, διατηρώντας το «*Status quo*» κάνουν τη μάχη αυτή μια από τις πιο διάσημες της Παγκόσμιας Ιστορίας.

Σε αναμονή της εισβολής του Ξέρξη η Σπάρτη με την υψηλή της στρατηγική ανέλαβε την ηγεσία του αγώνα των Ελλήνων εναντίον των Περσών.⁴³ Ο **Θρύλος των Θερμοπυλών** (480 π.Χ.) και του **Λεωνίδα** δεν ήταν αρκετός να ανακόψει την είσοδο του Ξέρξη στην Αθήνα, δημιούργησε όμως τη βάση για τη δόξα της Σπάρτης και με αυτό «*αποδείχτηκε άξια στο μέλλον να αναλάβει τόσο ηθικά όσο και πολιτικά την ηγεμονία της Ελλάδας*».⁴⁴

Η Αθήνα (480 π.Χ.) νίκησε τους Πέρσες στη Σαλαμίνα, αλλά οι χερσαίες δυνάμεις των Περσών ήταν τόσο μεγάλες ώστε μπήκαν στην Αθήνα για δεύτερη φορά. Αυτή τη φορά οι Σπαρτιάτες κινητοποίησαν το μεγαλύτερο μέρος του στρατού τους και στις Πλαταιές (479 π.Χ.) πέτυχαν τη σημαντικότερη ίσως νίκη που πέτυχε ελληνικός στρατός. Την ίδια στιγμή ο Λεωτυχίδας κατέστρεψε τα απομεινάρια του Περσικού στόλου στη Μυκάλη (479 π.Χ.) εξαφανίζοντας την Περσική απειλή από το Αιγαίο. Χάρη στην **στρατιωτική στρατηγική της Σπάρτης και τις διπλωματικές προσπάθειές** της κατάφεραν όλοι οι Έλληνες «*συνα-*

41. Οι ιστορικές πηγές την περίοδο αυτή αυξάνονται και μετά τον Ηρόδοτο την σκυτάλη παίρνει ο Θουκυδίδης, η αξιοπιστία του οποίου είναι αδιαμφισβήτητη, η τελευταία φάση της περιόδου αυτής καλύπτεται από τον Ξενοφώντα. Πέρα από αυτούς ο ερευνητής έχει τη δυνατότητα μιας σειράς άλλων πηγών όπως ο Διόδωρος ή ο Πλούταρχος.

42. Πλάτων, *Νόμοι*, 698 d-e.

43. Σε συνέλευση της Πελοποννησιακής Συμμαχίας στην Κόρινθο στην οποία πλέον ανήκε και η Αθήνα συγκροτήθηκε μια στρατιωτική συμμαχία «η Ελληνική Συμμαχία» κατά των Περσών. Η αρχηγία δόθηκε στην Σπάρτη και στον Αθηναίο Θεμιστοκλή δόθηκε η διεύθυνση των πολεμικών επιχειρήσεων της θάλασσας (Ισθμός της Κορίνθου 481 π.Χ.).

44. Ο Λεωνίδα γνώριζε τον χρισμό του Μαντείου των Δελφών σύμφωνα με τον οποίο ο θάνατος ενός βασιλιά της Σπάρτης θα διασφάλιζε την τελική νίκη των Ελλήνων εναντίον των Περσών.

οπισμένοι» «κάτω από την ηγεσία χαρισματικών Σπαρτιατών» όπως ο Λεωνίδα και ο Πausanίας να νικήσουν την Περσική Αυτοκρατορία.

Στους Περσικούς πολέμους η Περσία εκτός της στρατιωτικής στρατηγικής έδωσε έμφαση στη διπλωματία φροντίζοντας να εκμεταλλευτεί τις διαιρέσεις των Ελλήνων με τους λεγόμενους «μηδισμούς» κάτι που για την Περσία ήταν πολύ εύκολο με την οικονομική υπεροχή της.

Ιδιαίτερη σημαντική Περσική στρατηγική επιτυχία ήταν και «ο Μηδισμός του Μαντίου των Δελφών»⁴⁵ που προφητεύοντας καταστροφές αποθάρρυνε την αντίσταση στους Πέρσες.

Όταν εξετάζεται η διεθνής πολιτική στην Αρχαία Ελλάδα πρέπει κανείς να έχει υπ' όψη του ότι οι Αρχαίοι Έλληνες ανήκαν στο ελληνικό «έθνος»⁴⁶ αλλά κάθε Πολιτεία στα πλαίσια του Πολιτειακού μοντέλου της έννοιας «Πόλις-Κράτος» μπορούσε να συμπράξει με μη Έλληνες εναντίον άλλων Ελληνικών Πολιτειών. «Υπό το πρίσμα αυτό αποφεύγονται κατηγορίες περί προδοσίας».

Οι Πέρσες ήξεραν καλά ότι ο βασικός στρατηγικός αντίπαλος ήταν η Σπάρτη. Ο Μαρδόκιος πρότεινε δυο φορές συμμαχία στους Αθηναίους το 479 π.Χ.⁴⁷ δεν έγινε όμως ποτέ καμία τέτοια πρόταση στη Σπάρτη. **Γιατί στη διεθνή πολιτική, οι μεγάλες δυνάμεις συγκρούονται μεταξύ τους ενώ οι ασθενέστερες αφήνονται στην ησυχία τους.**

Η υψηλή ελληνική συμμαχική στρατηγική είχε περιορισμένα περιθώρια επιλογών λόγω της μεγάλης διαφοράς οικονομικών και ανθρώπινων πόρων.

«Το έξυπνο μυστικό των Σπαρτιατών, ήταν το ότι είχαν μελετήσει σε βάθος τα στρατιωτικά ζητήματα, φτάνοντας μάλιστα στο σημείο να παράγουν στρατιωτικά εργαλείδια, εξασφαλίζοντας έτσι το πέρασμα των σχετικών γνώσεων στις επόμενες γενιές».⁴⁸ Βασικά χαρακτηριστικά ήταν η **ξεκάθαρη «αλυσίδα διοίκησης», η εκπαίδευσή τους, σε «προσχεδιασμένους τακτικούς ελιγμούς», η «περιοδική απαγόρευση σε ξένους να παραμένουν στην σπαρτιατική επικράτεια» σε «περίόδους που ο σπαρτιατικός στρατός πραγματοποιούσε μεγάλες ασκήσεις».** Ήταν δε εντυπωσιακή **η χρήση της μουσικής** για να δίνει ρυθμό στη φάλαγγα και να μη διασπάται.⁴⁹ Ακόμη ο Πλούταρχος αναφέρει ότι **το κόκκινο χρώμα του μανδύα των Σπαρτιατών** ως παράμετρος της υψηλής στρατηγικής πέρα από τον ψυχολογικό παράγοντα του αντιπάλου ότι βρίσκεται αντιμέτωπος με τους «φοβερούς Σπαρτιάτες» **«πέκρυπτε πιθανή αιμορραγία του κατόχου του»**.⁵⁰

Την περίοδο 474-464 π.Χ. η Σπάρτη ήρθε αντιμέτωπη με συνασπισμούς που

45. Κολιόπουλος, Κ., «Η υψηλή...» ό.π. σ. 168.

46. Finley M.I., *The Use and Abuse of History*, London, Penguin, 1990.

47. Ηρόδοτος, VIII 136, VIII 140, IX 3-5.

48. Κολιόπουλος, Κ., «Η υψηλή...» ό.π. σ. 172, ο συγγραφέας κάνει αναφορά στον Vegetius, 1943.

49. Θουκυδίδης, Ε 70.

50. Πλούταρχος, *Ηθικά*, 238f.

συμμετείχαν πολιτείες όπως το Άργος. Η στρατιωτική στρατηγική έδωσε ακόμη μια φορά τη λύση νικώντας στην Τεγέα το 470 π.Χ. και στις Διπαιείς το 465 π.Χ. Ακόμη ένας καταστρεπτικός σεισμός το 464 π.Χ. ο οποίος συνοδεύτηκε από επανάσταση των ειλωτών έφερε σε δύσκολη θέση τη Σπάρτη η οποία όμως κατάφερε να ανακτήσει τον έλεγχο της κατάστασης.

Οι δυο ισχυρές δυνάμεις Σπάρτη και Αθήνα κορυφώσαν τον ανταγωνισμό τους και οι διπλωματικές σχέσεις τους φτάνουν σε οριακό σημείο. Το θέμα αυτό θα απασχολούσε την υψηλή στρατηγική της Σπάρτης έως και το 404 π.Χ. Δυο σημαντικές αιτίες διευρύνουν τον ανταγωνισμό των πόλεων αυτών. Αυτές είναι η αλλαγή των όρων στο οικονομικό περιβάλλον της εποχής και η διάδοση της εξέλιξης της Αθηναϊκής Δημοκρατίας. Ο ονομαζόμενος Πρώτος Πελοποννησιακός Πόλεμος (460-445) π.Χ. είναι για τη διεθνή πολιτική *«χαρκτηριστικό δείγμα παρεμποδιστικού πολέμου, δηλαδή πολέμου που αποσκοπεί στην καταστροφή μιας δυναμικής απειλής, προτού η απειλή αυτή εκδηλωθεί»*. Το 446-445 π.Χ. η τριακονταετής ειρήνη αναγνώρισε **την ισότητα Σπάρτης και Αθήνας** με την πρώτη να ηγεμονεύει στην Πελοπόννησο και τη δεύτερη να ηγεμονεύει στον Αιγαίο χώρο.

Στον κανονικό Πελοποννησιακό Πόλεμο (431-404) π.Χ. η Σπάρτη χρησιμοποίησε *«μια επιθετική υψηλή στρατηγική εκμηδένισης»* προσπαθώντας να πετύχει τους σκοπούς της πρώτα με *«διπλωματία εξαναγκασμού»* και μετά με πόλεμο.

Με την ειρήνη του 421 π.Χ. (ειρήνη του Νικία) η Σπάρτη αναγνώρισε ότι οι προσπάθειές της για καταστροφή της Αθηναϊκής Αυτοκρατορίας είχαν αποτύχει.

Το Άργος βρήκε την ευκαιρία αμφισβήτησε ανοιχτά τη Σπαρτιατική ηγεμονία και απέσπασε αρκετές πόλεις από την Πελοποννησιακή Συμμαχία.

Η καταστροφή των Αθηναίων στη Σικελία το 413 π.Χ. έδωσε την ευκαιρία στη Σπάρτη για μια σημαντική διπλωματική επιτυχία. Συμμάχησε με τους Πέρσες και χρησιμοποιώντας την Περσική οικονομική βοήθεια κατέστρεψε το *«κέντρο βάρους της Αθηναϊκής ισχύος»* το αθηναϊκό ναυτικό στους Αιγός ποταμούς το 405 π.Χ.

Η παράδοση της Αθήνας και η επιβολή ολιγαρχικού πολιτεύματος, με τους Τριάκοντα Τυράννους γίνεται το 404 π.Χ. και η Σπάρτη γιγαντώνεται σε Αυτοκρατορία.

Έτσι η υψηλή στρατηγική και διπλωματία στη Σπάρτη είναι τα αίτια της επιτυχίας της. **Αποδείχθηκε ότι η ικανότητα αναπροσαρμογής των στρατηγικών στόχων** ώστε αυτοί να συνδέονται άμεσα με τα διαθέσιμα μέσα και η **ικανότητα εκμετάλλευσης των «στρατηγικών ευκαιριών»** και **των λαθών των αντιπάλων της ήταν το κλειδί της επιτυχίας**. Επιπλέον κριτήρια όπως καταλληλότητα, εσωτερική συνοχή, αποδοτικότητα, συσχετισμό ικανοτήτων και στόχων, αντοχή σε σφάλματα, που χρησιμοποιεί η διεθνής πολιτική αποδεικνύουν ότι η υψηλή στρατηγική και διπλωματία στη Σπάρτη-Λακωνία, είχε περισσότερες επιτυχίες από αποτυχίες. Οι διεθνείς επιτυχίες του πολιτειακού μοντέλου *«Πόλις-Κράτος»* της Σπάρτης-Λακωνίας έρχονταν ως αποτέλεσμα διπλωματικών και στρατηγικών

επιλογών, οι οποίες πήγαζαν από το συνδυασμό μακροπρόθεσμης ιδεολογικής σταθερότητας και βραχυπρόθεσμης ευελιξίας. Η διαχρονική σημασία της μεγάλης παράδοσης της Σπαρτιατικής υψηλής στρατηγικής και διπλωματίας αναδεικνύεται μέσω της σύγκρισής της με την εξέλιξη των εννοιών αυτών στη Νεότερη Ιστορία. Έθνη ή Κράτη με δυναμική πορεία στο χρόνο όπως οι Ρωμαίοι, οι Εβραίοι, οι Γερμανοί κ.ά. χρησιμοποίησαν στοιχεία της υψηλής στρατηγικής και διπλωματίας της Σπάρτης-Λακωνίας.

Στην αναζήτηση αιώνιων αφαιρετικών εννοιών και αρχών της υψηλής στρατηγικής και διπλωματίας η Σπαρτιατική παράδοση αποτελεί πάντοτε ανεκτίμητη πηγή γνώσης και σοφίας και θα υποστηρίζαμε ότι είναι πραγματικός θησαυρός για τον ερευνητή της διεθνολογικής ανάλυσης, της στρατηγικής ανάλυσης και της διπλωματίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abendroth, W., Lenk, K., *Einführung in die politische Wissenschaft*, Sechste Auflage, München UTB Francke, 1982.
- Baltrusch, E., *SPARTA Geschichte Gesellschaft Kultur*, München, C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1998.
- Barker, *Greek Political Theory, Plato and his Predecessors*, London, επανέκδοση 1977.
- Cartledge, P., *Οι Σπαρτιάτες, Μια επική Ιστορία*, μτφρ: Άγγελος Φιλιππάτος, Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος Λιβάνη, 2004.
- Clauss, M., *Sparta, Eine Einführung in Seine Geschichte und Zivilisation*, München, Verlag C.H. BECK, 1983.
- Fenske, H., Mertens, D., Reinhard, W., Rosen, K., *Geschichte der politischen Ideen, Von Homer bis Zur Gegenwart*, Frankfurt a.M, Fischer Verlag, 1987.
- Finley M.I., *The Use and Abuse of History*, London, Penguin, 1990.
- Forrest, W. G., *A History of Sparta, 950-192 B.C.*, London, Hutchinson, 1968.
- Hornblower, S., *ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ, Ο Ιστορικός και το Έργο του*, μτφρ. Μανιάτη Αλεξάνδρα, Αθήνα, Γιώργος Δαρδανός, Τυπωθήτω, 2003.
- Ήφαιστος, Π., *Ιστορία, Θεωρία και Πολιτική Φιλοσοφία των Διεθνών Σχέσεων*, Αθήνα, Εκδόσεις Ποιότητα, 1999.
- Ιωακεμίδης, Π., *Η Πόλη και η Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση, Αναζητώντας μια νέα Αριστοτελική Προσέγγιση στη διαδικασία της Πολιτικής Ολοκλήρωσης*, Αθήνα, Εκδόσεις ΘΕΜΕΛΙΟ, 1994.
- Κολιόπουλος, Κ., *Η υψηλή στρατηγική της Αρχαίας Σπάρτης*, Σειρά: Μελετών Διπλωματίας και Στρατηγικής Νο 6, Αθήνα, Εκδόσεις Ποιότητα, 2001.
- Κουδούνα, Μ., Αδημοσίευτη εργασία με θέμα «Πολιτική Ιδεολογία -Ιστορία της Πολιτικής Σκέψης», που έγινε στα πλαίσια του Π.Μ.Σ. της κατεύθυνσης «Συγκριτική Παιδαγωγική». Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης-Εργαστήρι Συγκριτικής Παιδαγωγικής, Διεθνούς Εκπαιδευτικής Πολιτικής και Επικοινωνίας, 2000.
- Liddell Hart Basil, *Strategy*, London, Meridian, 2¹⁹⁹¹.

- MacDowell, D., *Σπαρτιατικό Δίκαιο*, μτφρ. Νίκ. Κονομή, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαδήμα, ²1999.
- Macridis, R., *The Study of Comparative Government*, Νέα Υόρκη, Random House, 1995.
- Μαυριάς, Κ., *Ιστορία των πολιτικών Ιδεών*, Αθήνα-Κομοτηνή, Ανατύπωση, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1985.
- Παπασωτηρίου, Χ., *Ο Αγώνας για την Ελληνική Ανεξαρτησία: Πολιτική και Στρατηγική των Ελλήνων και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, 1821-1932*, Αθήνα, Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, 1996.
- Παπασωτηρίου, Χ., *Βυζαντινή υψηλή στρατηγική 6ος-11ος αιώνας*, Σειρά: Μελετών Διπλωματίας και Στρατηγικής 4, Β' Έκδοση, Αθήνα, Εκδόσεις ΠΟΙΟΤΗΤΑ, 2000.
- Ρασσιάς, Β., *Επίτιμος Ιστορία των Σπαρτιατών*, Αθήνα, Εκδόσεις «ΑΝΟΙΧΤΗ ΠΟΛΗ», 2003.
- Russel, B., *History of western philosophy*, ⁵1951.
- Σημειώσεις από το μάθημα "Geschichte des politischen Denkens" του καθηγητή Schneider στο Τμήμα Πολιτειολογίας του Πανεπιστημίου της Βιέννης. Wintersemester 1990-91. UNIVERSITÄT WIEN, POLITIKWISSENSCHAFT, 1991.
- Starr C. G., "The Credibility of Spartan History", *Historia* 14, 1965.

ΑΡΧΑΙΕΣ ΠΗΓΕΣ ΑΠΟ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

- Αριστοτέλης, *Πολιτικά* 1, 2 και 3
- Ηρόδοτος, *Ιστορία*
- Θουκυδίδης, *Θουκυδίδου Ιστορία*
- Ξενοφών, *Λακεδαιμονίων Πολιτεία*
- Πανσανίας, *Ηλιακά*
- Πλάτων: *Νόμοι, Πολιτεία*
- Πλούταρχος: *Λυκούργος, Αγησίλαος, Ηθικά*
- Στράβων, *Γεωγραφικά*

Zusammenfassung

Ziel dieser Vortrag ist die Analysierung der hohen Strategie und Diplomatie der Alte Sparta-Lakonia im Rahmen des staatsförmigen Modells der "Staatstadt" von ungefähr 750 bis 404 vor Christi, wenn die Alte Sparta zum Kaiserreich entwickelt hat.

Die Werkzeuge werden aus den Wissenschaften der Politologie, der Internationalen Beziehungen, der strategischen Analyse und der Geschichte hergerührt. Wir versuchen zu analysieren, dass Spartas Erfolg nicht nur Folge der militärischen Überragung und Tapferkeit der Soldaten von Sparta, sondern auch der strategischen und diplomatischen Auswähle.

Η ΜΝΗΜΕΙΑΚΗ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΜΑΝΗΣ. ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ

Γιάννης Σαΐτας
Αρχιτέκτονας - Εθνολόγος

Περίληψη

Το πλούσιο πολιτιστικό απόθεμα της χερσονήσου περιλαμβάνει σημαντικά μνημεία όλων των ιστορικών περιόδων. Ωστόσο, στον εντοπισμό, τη χαρτογράφηση, την τεκμηρίωση, την ερμηνεία και τη δημοσιοποίηση τους παρατηρούνται ιδιαίτερα κενά, με αποτέλεσμα να δυσχεραίνεται η διαχείριση και η προστασία τους. Μνημεία καταστρέφονται από τη φθορά του χρόνου, από άγνοια ή αδυναμία για τη διάσωση τους και από άστοχες ανθρώπινες επεμβάσεις. Η τεκμηρίωση, η προβολή και η διάσωσή τους πρέπει να αποτελέσουν αντικείμενο οργανωμένων προσπαθειών, ώστε να αναδειχθεί η περιοχή ως πολιτιστικό σύνολο διεθνούς εμβέλειας («Ανοιχτό Μουσείο»).

Τις τελευταίες δεκαετίες έχουν πραγματοποιηθεί ορισμένα βήματα στον τομέα αυτό, περισσότερα όμως είναι εκείνα που χρειάζεται να γίνουν. Οι δράσεις των κεντρικών και τοπικών φορέων είναι σκόπιμο να συνδυαστούν με προσωπικές και συλλογικές πρωτοβουλίες, όπως με παραδειγματικές υιοθεσίες επίλεκτων μνημείων, ιδίως εκείνων που αντιμετωπίζουν άμεσο κίνδυνο κατάρρευσης και καταστροφής.

Το ανθρωπογενές περιβάλλον της χερσονήσου της Μάνης, διαμορφωμένο μέσα από μακράιωνες διαδικασίες και σφραγισμένο από τον ανθρώπινο μόχθο για επιβίωση και αυτοτέλεια, έχει συνυφανθεί με το επιβλητικό φυσικό γεωγραφικό χώρο σε ένα σπάνιο, μεγάλης έκτασης ιστορικό και αισθητικό σύνολο.

Με συνολική έκταση 930 τ. χλμ. και πληθυσμό, ο οποίος από το 17ο έως τον 20ό αι. κυμάνθηκε ανάμεσα σε 20.000 ως 50.000 κατοίκους, η χερσόνησος ήταν ιδιαίτερα πυκνοκατοικημένη. Το πυκνό δίκτυο των 120 έως 250 οικισμών που αναφέρουν οι στατιστικές της εποχής, συγκροτούσε μια ιδιότητα και σπάνια χωροταξική οργάνωση. Σε συνδυασμό με την ξεχωριστή συγκρότηση των οικισμών, την αρχιτεκτονική των κτισμάτων και την πληθώρα των μνημείων, η περιοχή προβάλλει ως μια ιδιαίτερη και σημαντική ενότητα στον εθνικό χώρο. Στην Πελοπόννησο, εκτός της Μάνης, άλλοι ανάλογοι τόποι είναι η Τσακωνιά και οι ορεινοί οικισμοί της κεντρικής ενδοχώρας.

Επίσης, με κριτήριο τους πολιτιστικούς και τουριστικούς πόρους, η χερσόνη-

σος της Μάνης αξιολογείται ως τόπος διεθνούς προβολής στην Πελοπόννησο και κατατάσσεται μαζί με αρχαιολογικούς και ιστορικούς τόπους, όπως η Επίδαυρος, το Ναύπλιο και οι Μυκίνες, η Ολυμπία, η Σπάρτη και ο Μιστράς.

Το πλούσιο πολιτιστικό απόθεμα της χερσονήσου περιλαμβάνει πολλές κατηγορίες έργων από την παλαιολιθική, νεολιθική, αρχαία, μεσαιωνική και νεότερη περίοδο. Ωστόσο, πρέπει να επισημάνουμε ότι ο εντοπισμός, η χαρτογράφηση, η τεκμηρίωση, η ερμηνεία και η δημοσιοποίηση των πορισμάτων για το μνημειακό πλούτο δεν είναι ακόμα επαρκής.

Η περιορισμένη αυτή γνώση και ενημέρωση, τόσο του τοπικού πληθυσμού και των τοπικών και κεντρικών αρχών, όσο και της Ελληνικής και διεθνούς κοινότητας, έχει ως αποτέλεσμα να δυσχεραίνονται οι προσπάθειες για τη διαχείριση και προστασία των πολιτιστικών αγαθών καθώς και την περιορισμένη συμμετοχή τους στον αναπτυξιακό σχεδιασμό. Παράλληλα, πολλά μνημεία καταστρέφονται είτε από τη φθορά του χρόνου, είτε από άγνοια και αδυναμία για τη διάσωση τους, είτε από άστοχες ανθρωπινες επεμβάσεις.

Επομένως η καταγραφή, η τεκμηρίωση, η ερμηνεία του μνημειακού πλούτου πρέπει να αποτελέσουν το αντικείμενο συστηματικών προγραμματιών διεπιστημονικών ερευνών, που με τη δημοσιοποίησή τους θα δώσουν μία άλλη εικόνα για την περιοχή και θα επιτρέψουν να συνειδητοποιηθεί καλύτερα ο τίτλος του «Ανοικτού Μουσείου» που τα τελευταία χρόνια αποδίδεται στη Μάνη.

Η μνημειακή κληρονομιά

Ο εντοπισμός μιας σειράς παραλιακών σπηλαίων με ίχνη παλαιολιθικής και νεολιθικής κατοίκησης έχει δείξει ότι η ανθρώπινη παρουσία εδώ ανάγεται σε πολύ παλαιές εποχές. Στις απόκρημνες επιβλητικές ακτές δυτικά της Αρεόπολης, στα σπήλαια Απήδημα, εντοπίστηκαν ίχνη ανθρώπινης εξέλιξης που χρονολογούνται 200.000 ως 20.000 χρόνια πριν. Οι έρευνες έχουν εξαιρετική επιστημονική σημασία, καθώς τα ανθρώπινα απολιθώματα ανήκουν σε προγονικές μορφές του *homo sapiens*, που ονομάστηκαν ήδη Ταυάριος Άνθρωπος.

Πολύ ενδιαφέροντα είναι και τα ευρήματα της κατοίκησης στο σπήλαιο Καλαμάκια της Αρεόπολης, που χρονολογούνται ιδίως στην 6η και 5η χιλιετία π.Χ. Πολύ γνωστά και σημαντικά είναι επίσης τα ευρήματα των σπηλαίων Διρού, ιδίως της Αλεπότρυπας, τα οποία χρονολογούνται από την 5η και 4η χιλιετία π.Χ. και εκτίθενται στο μικρό αλλά ενδιαφέρον Νεολιθικό Μουσείο του Διρού.

Από την 3η και 2η χιλιετία π.Χ. έχουν διαπιστωθεί αρκετοί οικισμοί σε χαμηλούς λόφους και σε πεδινά εδάφη. Από τη μυκηναϊκή περίοδο, οπότε κυριαρχούσαν οι Αχαιοί, έχουν εντοπιστεί σημαντικά ευρήματα σε 20 τουλάχιστον τοποθεσίες. Στην περίοδο του Τρωικού πολέμου μνημονεύονται 8 πόλεις στο χώρο της Μάνης.

Από το 12ο π. Χ. αι. κ.ε., εποχή που επικράτησαν οι Δωριείς, σώζονται αξιόλογα τεκμήρια σε πολλές θέσεις, όπου οι αρχαίες «κώμες» των περιοίκων. Στο

άκρο Ταίναρο, όπου τα λείψανα του ναού του χθόνιου θεού Ποσειδώνα, λειτουργούσε ιερό-άσυλο με τέμενος, ψυχοπομπείο-νεκρομαντείο.

Από την εποχή ακμής του Κοινού των Λακεδαιμονίων και του Κοινού των Ελευθερολακώνων σώζονται επίσης πολλά τεκμήρια, ιδίως στο Γύθειο και την Καινήπολη αλλά και πολλές άλλες θέσεις των 10 πόλεων της ομοσπονδίας, που βρίσκονται στο χώρο της Μάνης. Ιδιαίτερη κατηγορία μνημείων αποτελούν τα λατομεία λίθου, ο οποίος εξαγόταν.

Μετά την παρακμή του αρχαίου κόσμου ο πληθυσμός αποτραβήχτηκε στην ενδοχώρα σε πρωτόγονους γεωργοκτηνοτροφικούς πυρήνες και συνέχιζε τις παλαιές παραδόσεις.

Στο ακριτικό κάστρο στο βραχίονα Τηγάνι έδρευε για μεγάλο διάστημα η βυζαντινή διοίκηση. Σώζονται τα ίχνη του φρουρίου της πόλης καθώς και μιας παλαιοχριστιανικής βασιλικής, όπου ενδιαφέροντα κατάλοιπα. Στον 6ο και 7ο αι. χρονολογούνται επίσης οι βασιλικές στην Καινήπολη, το Γύθειο, το Οίτυλο και άλλα σημεία της χερσονήσου.

Οι ερημωμένες «παλιόχωρες» της Μάνης, καθώς και οι παλαιές εγκαταστάσεις, που τα λείψανά τους έχουν ενσωματωθεί στους νεότερους οικισμούς, των οποίων αποτέλεσαν τους πυρήνες, απεικονίζουν καλά τις τραχιές συνθήκες της τοπικής ζωής. Τις οικήσεις αποτελούν ομάδες 5 ως 30 τυπικών μεγαλιθικών σπιτιών και συμπληρωματικών κατασκευών.

Τα μεγαλιθικά σπίτια εξυπηρετούσαν πρωταρχικές ανάγκες και υπακούουν σε απλά και σταθερά πρότυπα. Με την αργή εξέλιξή τους αποτέλεσαν βασική αφετηρία για τη διαμόρφωση των νεότερων σπιτιών και οικισμών. Είναι μακρόστενα ανωγοκάτωγα κτήρια κτισμένα με ογκόλιθους χωρίς κονίαμα (ξεροπέτρι). Στο κατώι στέγαζαν ζώα, ζωοτροφές και αποθηκευτικούς χώρους ενώ το ανώι αποτελούσε τον κύριο χώρο κατοικίας των ανθρώπων. Σε ορισμένες περιπτώσεις ξεχώριζαν και τετράγωνοι μεγαλιθικοί πύργοι, όπως του Καβούρη στην Κοίτα. Σταδιακά τα μεγέθη των λίθων μικραίνουν και το ασβεστοκονίαμα αυξάνει, ώστε προκύπτουν τοίχοι με βελτιωμένη αντοχή, μικρότερο πάχος, κατακόρυφες παρειές, πιο δυνατές καμάρες, καλύτερες ξυλοκατασκευές.

Ανάλογα με το μέγεθος και τις λειτουργίες τους, κατατάσσουμε τα σπίτια από τα μικρότερα μέχρι τα μεγαλύτερα, που αντιστοιχούν σε επίσημα κτήρια κατοικίας και συγκεντρώσεως των ισχυρών. Οι παραλλαγές στα μεγέθη είναι απόρροια τόσο των γεωγραφικών-μικροκλιματικών διαφορών και τεχνολογικών δυνατοτήτων όσο και των διαφοροποιημένων κατά περιοχές ιστορικών, κοινωνικοοικονομικών, πολιτιστικών δεδομένων.

Αξιοσημείωτες είναι οι ομοιότητες των σπιτιών της Μάνης με τις οχυρές κατοικίες και τους πύργους που χτίζονταν σε άλλους ευρωπαϊκούς τόπους, όπως στην κεντρική Αγγλία, από το 14ο μέχρι το 17ο αι.

Τα παλαιά μεγαλιθικά σπίτια τα συνόδευαν και άλλες αρχέγονες κατασκευές, δηλαδή μεσαιωνικές μεγαλιθικές καμαροσκέπαστες εκκλησίες, μεγαλιθικές

υπόγειες στέγνες (κωλογιστέρες, που καλύπτονταν με ογκώδη μεγαλιθικά δοκάρια, τα πλέκτουρα ή μακρόνια), παλαιά λιοτρίβια που σχηματίζονταν από ένα πέτρινο «κύλιντρο» που έλιωνε τον ελαιόκαρπο, μέσα σε μια μεγάλη πέτρινη γούρνα («λμπί»), αινιγματικές κατασκευές, όπως ορισμένες λιθοσειρές με ορθόλιθους.

Παράλληλα με τα τραχιά μεγαλιθικά, συνυπήρχαν κτήρια της επίσημης βυζαντινής παράδοσης. Χτίζονταν επίσης πολυάριθμοι απλοί μονοκάμαροι ναοί, που χρονολογούνται από τον 9ο έως το 15ο αιώνα, σώζονται σε διάφορα στάδια εγκατάλειψης και συχνά ενσωματώνουν άφθονα αρχαία οικοδομικά μέλη.

Παράλληλα, από το 10ο έως το 12ο αι. χτίστηκαν δεκάδες έντεχνες εκκλησίες (κυρίως εγγεγραμμένες σταυροειδείς με τρούλο) που με την αξιολογή και ιδιότυπη αρχιτεκτονική, τη γλυπτική, τη ζωγραφική τους σχηματίζουν μια ιδιαίτερη ομάδα.

Πολυάριθμες και εξαιρετικά ενδιαφέρουσες είναι και οι μεταβυζαντινές εκκλησίες, που χτίστηκαν κυρίως το 17ο και 18ο αι. τόσο στη Λακωνική όσο και στη Μεσσηνιακή Μάνη, σε συνάρτηση με τη βελτίωση των οικονομικών και κοινωνικών όρων. Στην εικόνα βλέπουμε το ναό του Αγίου Σπυριδώνα στο κάστρο των Μούρτζινων στην Καρδαμύλη, χρονολογούμενο στο α΄ μισό του 18ου αιώνα.

Από τις σύντομες περιόδους που επικράτησαν, παλαιότερα οι Φράγκοι και αργότερα οι Τούρκοι και οι Βενετοί, σώζονται ορισμένα φρούρια όπου εγκατέστησαν φρουρές για εδραίωση του ελέγχου και πληρωμή των φόρων, όπως το φρούριο της Κελεφάς και το κάστρο του Πόρτο-Κάγιο.

Στην προεπαναστατική περίοδο ακμής του παραδοσιακού πολιτισμού κατασκευάστηκαν, ιδίως στα βορειότερα τμήματα, τειχισμένα οχυρά των μπέηδων και των κυρίαρχων καπετάνιων, που αποτελούν ταυτόχρονα προμαχώνες και σύμβολα της ισχύος και της επιτυχίας των κατόχων τους. Στο νότο παρόμοια συγκροτήματα απαντούν μόνο στις βόρειες μεθοριακές περιοχές, όπως του Σκλαβουνάκου στον Πετρόλακκο του Πύργου Διρού. Νοτιότερα, τόσο αποσκιερά όσο και προσηλιακά, απαντούν οι γειτονίες και οι οικισμοί με τα συγκροτήματα των γενιών και των κλάδων τους, που προκύπτουν από τη μελετημένη παράθεση και συσπείρωση των οικογενειακών σπιτιών και του πύργου που ελέγχει τα κοινά και μακρινά σύγγρα.

Στα μετεπαναστατικά χρόνια και μέχρι τα τέλη του 19ου αι. διαδόθηκε ο τύπος των πυργόσπιτων με τρεις ως πέντε ορόφους, που μερικές φορές ξεπερνούσαν σε ύψος τους πολεμικούς πύργους. Πολλοί οικισμοί σφραγίζονται από το πυκνό σύστημα των πολεμικών πύργων και των πυργόσπιτων, όπως στο κεφαλοχώρι του Νικλιάνικου, την πολύπυργο Κοίτα.

Τον οικισμό συγκροτούν οι γειτονίες, οι «μαχαλάδες», των επιμέρους γενών. Αποτελούνται από ομάδες συνεχόμενων συγκροτημάτων που διατάσσονται ώστε να έχουν τις δικές τους προσβάσεις, στενά δρομάκια, ρούγα, εκκλησία, κοιμητήριο. Οι μαχαλάδες των ισχυρότερων κλάδων είχαν τα πιο γεροκτισμένα και

ψηλά σπίτια και ανάμεσά τους έναν ή περισσότερους «μαζικούς» ή «μερικούς» πολεμόπυργους εξοπλισμένους με πυροβόλα. Κοντά στους μεγαλογεννήτες ή σοϊλήδες έμεναν οι λιγιστές ανίσχυρες οικογένειες των φαμέγιων ή ακουμπισμένων. Οι αχαμνόμεροι έμεναν σε χωριστές γειτονιές και δεν μπορούσαν να χτίσουν πύργο, παρά μόνον εάν δυνάμωναν.

Το κεφαλοχώρι της Κοΐτας υποδιαιρείται σε Άνω και Κάτω Χώρα και περιλαμβάνει τους μαχαλάδες 6 ισχυρών γενών και τα μικρά κτιριακά συγκροτήματα 3 προσκολλημένων κλάδων. Στα 1805 χαρτογραφούνται στο χωριό 22 τουλάχιστον πολεμόπυργοι. Στα 1950 το χωριό είχε συνολικά 250 κτήρια.

Όλα τα στοιχεία του οικισμένου χώρου υπακούουν και προκύπτουν από τους κώδικες ζωής του αρχαϊκού πατριαρχικού συστήματος των ένοπλων αιματοσυγγενικών ομάδων, που επικράτησε για αιώνες στη χερσόνησο. Η δυναμική των σχέσεων, οι διακεκριμένοι ρόλοι των φύλων, οι επιμέρους διαφοροποιήσεις με τις διαστρωματώσεις και ιεραρχήσεις στο Βορρά και στο Νότο εκφράζονται και αντανακλώνται στη χωροταξική κατανομή, την οργάνωση και τη μορφή των οικισμών και των κτηρίων.

Τους σκληρούς αγώνες για ασφάλεια, προάσπιση ή και επέκταση των ζωτικών χώρων δηλώνουν ακόμα πολλά και χαρακτηριστικά είδη κατασκευών, όπως, μεταξύ άλλων, τα οχυρωμένα σπήλαια (παρατηρητήρια και καταφύγια), τα κανόνια και λοιπά πυροβόλα, τα επιμέρους οχυρωματικά στοιχεία των κτηρίων (πολεμότροπες, κλουβιά, πετρομάχοι, επάλξεις), τα συλλογικά αμυντικά έργα, όπως η οχυρωματική γραμμή «βέργα» του Αλμιρού στα σύνορα προς τη Μεσσηνία, δηλαδή μία τεθλασμένη μάντρα με άφθονες πολεμότροπες και δύο πύργους-ντάπιες, όπου τον Ιούνιο του 1826 αποκρούστηκαν από τους Μανιάτες οι δυνάμεις του Ιμπραήμ.

Τον υλικό πολιτισμό αυτής της κοινωνίας συμπληρώνουν και άλλα έργα, που υπηρετούσαν τις υπόλοιπες βιοτικές ανάγκες, όπως, πολυάριθμα λιοτρίβια, πέτρινα μελίσσια (θερίδες), λιγότερο ή περισσότερο επιμελημένες κρήνες, διαμορφωμένα βράχια για το μάζεμα του αλατιού ή και πιο οργανωμένοι αλατότοποι, όπως στις παλιές αλυκές στο Τηγάνι, λιθανάγλυφα, χαράγματα, χρονολογίες που σφραγίζουν του τοίχους πολλών κατασκευών, κοιμητήρια, με τα ιδιότυπα οστεοφυλάκια των οικογενειακών ομάδων, τα *σηκωτά* κιβούρια, αλλά και με τις νεότερες, λιγότερο ή περισσότερο έντεχνες στήλες με ιδιαίτερες παραστάσεις.

Όλα αυτά και πολλά ακόμη συγκροτούν τεκμήρια της ιστορικής ταυτότητας και του υλικού πολιτισμού και συνθέτουν το Ανοιχτό Μουσείο Χώρου και Κοινωνίας, που αποτελεί η χερσόνησος της Μάνης.

Ανάλογες πατριαρχικές και πολεμικές κοινωνίες έχουν αφήσει τα ίχνη τους, σε διάφορες εποχές και σε διάφορους άλλους τόπους, όπως σε μεσαιωνικά χωριά της Ιταλίας, σε οικισμούς στον Κάυκασο, σε οικισμούς της Αραβίας και της Αραβικής ζώνης της Μεσογείου.

Δράσεις διάσωσης και προβολής

Τη μνήμη του ιδιαίτερου και σημαντικού παρελθόντος της Μάνης βιώνει και τιμά η σημερινή κοινωνία των Μανιατών, τόσο μέσα στο χώρο της χερσονήσου όσο και στους νέους τόπους εγκατάστασης, όπου ζει η πολυάριθμη και δραστήρια διασπορά. Η μνήμη αυτή προσλαμβάνει συχνά τη μορφή τελετουργικών δράσεων, όπως στις τοπικές εθνικές γιορτές, στις 17 Μαρτίου ή στις 21 έως 26 Ιουνίου, οπότε προβάλλεται με ιδιαίτερη έμφαση το ένδοξο και ηρωικό παρελθόν.

Όμως το χρέος και η ευθύνη για την απόδοση τιμής, καθώς και για την ανάδειξη και την πρόοδο της χερσονήσου, δεν αφορούν μόνο τη μανιάτικη κοινωνία και τους οργανωμένους φορείς της, αλλά και την ευρύτερη ελληνική κοινωνία και ιδιαίτερα την πολιτεία και τους εντεταλμένους κρατικούς φορείς.

Στον τομέα του πολιτισμού και της ανάδειξης των μνημείων έχουν γίνει ορισμένα βήματα, περισσότερα όμως είναι εκείνα που χρειάζεται να γίνουν.

Η Αρχαιολογική Υπηρεσία και το Υπουργείο Πολιτισμού έχουν καταγράψει και κηρύξει ως διατηρητέα αρκετά μνημεία και χώρους διαφόρων εποχών. Έχουν επίσης προχωρήσει σε αναστηλώσεις και επισκευές, ιδίως εκκλησιών, αλλά πολλά ακόμα απομένουν να γίνουν στους τομείς αυτούς.

Το Υπουργείο Χωροταξίας χαρακτήρισε το 1978, 68 οικισμούς της Λακωνικής και 2 της Μεσσηνιακής Μάνης ως, παραδοσιακούς. Άλλοι 28 οικισμοί της Λακωνικής Μάνης θεσμοθετήθηκαν ως παραδοσιακοί το 1998. Επίσης το 1993 και 1994 θεσπίστηκαν από το ΥΠΕΧΩΔΕ ειδικοί όροι και περιορισμοί δόμησης τόσο στους παραδοσιακούς οικισμούς όσο και στην ύπαιθρο.

Το Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο αλλά και το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών έχουν σχεδιάσει και εφαρμόσει προγράμματα τεκμηρίωσης και έχουν πραγματοποιήσει δημοσιεύσεις για το μνημειακό πλούτο.

Επιστημονικά σωματεία, όπως η Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών, η Εταιρεία Λακωνικών Σπουδών και αρκετά άλλα, με τα συνέδρια, τα περιοδικά, τις εκδόσεις και τις μορφωτικές εκδηλώσεις τους, έχουν προσφέρει πολύ σημαντικό επιστημονικό και κοινωνικό έργο. Φυσικά, το έργο αυτό στηρίζεται στις επίπονες και συνεχείς προσπάθειες γνωστών προσωπικοτήτων.

Ορισμένοι φορείς, όπως ο Ε.Ο.Τ., το Υπουργείο Πολιτισμού, το ΥΠΕΧΩΔΕ, η Περιφέρεια Πελοποννήσου, οι δύο Νομαρχίες και η τοπική αυτοδιοίκηση, το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και το Μουσείο Μπενάκη, σχεδίασαν και εφάρμοσαν ειδικές παρεμβάσεις για την ανάδειξη και ανάπτυξη της περιοχής σε συσχετισμό με τη διάσωση και αξιοποίηση της μνημειακής και αρχιτεκτονικής κληρονομιάς και την προώθηση μορφών ήπιας τουριστικής ανάπτυξης.

Το 1975, έτος εορτασμού της «Ευρωπαϊκής Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς», ο ΕΟΤ με γενικό γραμματέα τον κ. Τζαννή Τζαννετάκη ξεκίνησε το Πρόγραμμα παραδοσιακών οικισμών. Από τη Μάνη περιλήφθηκαν ο οικισμός της Βάθειας και ο πύργος Καπετανάκου στην Αρεόπολη. Το πρόγραμμα προέβλεπε την απο-

κατάσταση των κτηρίων σε ξενώνες ή σχετικές εγκαταστάσεις, με παραχώρηση της επικαρπίας τους για 11 αρχικά χρόνια και στη συνέχεια την επιστροφή των κτηρίων στους ιδιοκτήτες. Σκοπός ήταν η οργανωμένη πιλοτική-παραδειγματική δράση για την αξιοποίηση των παραδοσιακών κτηρίων.

Στην Κρανιά Γυθείου αποκαταστάθηκαν από τον ΕΟΤ τα δύο ιστορικά κτήρια, ο πύργος και ο φάρος.

Ο ιστορικός πύργος Τζαννετάκη μεταβίβαστηκε το 1978 στον ΕΟΤ και διαρρυθμίστηκε σε Ιστορικό-Εθνολογικό Μουσείο. Από το 1993 φιλοξενεί την έκθεση «Περιηγητές στη Μάνη, 15ος-19ος αι.», την οποία οργάνωσε το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

Ο μαρμάρινος φάρος του 1873 περιήλθε το 1989 στον ΕΟΤ και το 1994 αποκαταστάθηκε ώστε να στεγάσει το Ναυτικό Μουσείο της Μάνης.

Η έκθεση των περιηγητών επισημαίνει τις χώρες προέλευσης, παρουσιάζει τις μαρτυρίες από τα ταξίδια τους, καθώς και τα δρομολόγια που ακολούθησαν στο εσωτερικό της Μάνης. Επιδιώκει να αποτελέσει το έναυσμα για ένα κύκλο πρότυπων μορφωτικών ξεναγήσεων. Ο σχεδιασμός των πολιτιστικών διαδρομών συνδυάζεται με την πρόταση οργάνωσης ενός βασικού δικτύου μουσείων-χώρων υποδοχής εκδηλώσεων και κέντρων ενημέρωσης των επισκεπτών.

Το 1993 καταρτίστηκε από τη Γενική Γραμματεία Περιφέρειας Πελοποννήσου το Ειδικό Αναπτυξιακό Πρόγραμμα Μάνης 1994-1999, με έξι υποπρογράμματα και συνολικό προϋπολογισμό 16,5 δις δραχμές. Για τη συντήρηση μνημείων και την ανάδειξη του περιβάλλοντος προέβλεπε χρηματοδοτήσεις 4 ως 5 δις δραχ.

Από το 1994 κ.ε. συντάχθηκε, εγκρίθηκε και συγχρηματοδοτήθηκε από την Ευρωπαϊκή Ένωση η Κοινοτική Πρωτοβουλία LEADER II με προϋπολογισμό 1,2 δις δραχ. Το πρόγραμμα που συνέταξε η Ομάδα Τοπικής Δράσης Μάνης και διαχειρίστηκε η Αναπτυξιακή Εταιρεία «ΜΑΝΗ Α.Ε.» περιέλαβε χρηματοδοτήσεις 47 έργων στους τομείς του αγροτουρισμού, των μικρών επιχειρήσεων και της αξιοποίησης της αγροτικής παραγωγής, καθώς και πέντε δημοτικά έργα για τη διατήρηση και βελτίωση του περιβάλλοντος.

Το 1997 καταρτίστηκε από το ΥΠΕΧΩΔΕ και τη Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Λακωνίας το Ειδικό Πρόγραμμα για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη της Λακωνίας με προϋπολογισμό ύψους 1,2 δις για τη Μάνη. Εκτός από την ύδρευση και τις βελτιώσεις των παραλιών προβλέπονταν 24 έργα αναπλάσεων σε αστικούς χώρους και σε αντικείμενα πολιτιστικής κληρονομιάς, συνολικού ύψους 550 εκατ. δραχ.

Στην ανάδειξη της τοπικής αρχιτεκτονικής φυσιογνωμίας αποσκοπούν και έργα που χρηματοδοτούνται από το Περιφερειακό Πρόγραμμα (Π.Ε.Π.) Πελοποννήσου και εκτελούνται από τη ΔΕΠΟΣ Α.Ε. για την ανάπλαση των λιθόστρωτων και πλατειών στην Αρεόπολη καθώς και στις Θαλάμεις.

Από τα Περιφερειακά και εθνικά προγράμματα χρηματοδοτούνται ή θα χρηματοδοτηθούν επίσης έργα που αποδίδουν νέες μουσειακές χρήσεις του Υπ. Πολιτισμού σε σημαντικά κτήρια, όπως στα ιστορικά κτήρια του καπετάνιου Μούρ-

τζινου στην Καρδαμύλη, στον πύργο Πικουλάκη στην Αρεόπολη και στο συγκρότημα Στυλιανού Μαυρομιχάλη στην Αρεόπολη, στο παλιό Παρθεναγωγείο στο Γύθειο, το οποίο θα μετατραπεί σε Αρχαιολογικό Μουσείο Μάνης.

Τέλος, από το 1996 κ.ε. εφαρμόζεται το ειδικό πρόγραμμα του Μουσείου Μπενάκη για τη Μάνη. Έχει ως επίκεντρο το Λιμένι και την Αρεόπολη, που επιδιώκεται να καταστούν πόλοι μελετημένης ανάπτυξης και αναβάθμισης της χερσονήσου. Προβλέπονται θεσμικές παρεμβάσεις για την προστασία του χώρου και η δημιουργία δύο ερευνητικών και μουσειακών πόλων, δηλαδή α) του Μουσείου Μέσα Μάνης και Μαυρομιχαλαίων, που θα στεγαστεί στο Παλάτι των Μαυρομιχαλαίων και β) του Κέντρου Μελέτης Αρχιτεκτονικής και Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Μάνης, το οποίο θα στεγαστεί στο ερειπωμένο σήμερα μοναστήρι της Παναγίας Ευρέτριας, το οποίο θα αποκατασταθεί.

Πέρα από τις δράσεις των αρμόδιων φορέων, οι προσωπικές και οικογενειακές πρωτοβουλίες πολλών Μανιατών και άλλων έχουν δώσει αρκετά ορθά δείγματα γραφής με τη μέριμνα και τη φροντίδα για τα ιδιόκτητα κτιριακά και μνημειακά έργα και κειμήλια, που τους ανήκουν. Έχουν πληθύνει οι μελετημένες πετρώχτιστες νέες κατασκευές καθώς και οι αποκαταστάσεις παλαιών κτηρίων, που χρειάζεται να γίνονται με προσοχή.

Αναντικατάστατη και πολύτιμη είναι επίσης η προσωπική εργασία και δημιουργική προσφορά των ανθρώπων εκείνων που είτε ενταγμένοι σε οργανωμένα σχήματα ή από μόνοι τους, αυτόνομα, προωθούν με τις δράσεις τους σημαντικά θέματα του πολιτισμού, της επιστήμης, της προστασίας της πολιτιστικής ταυτότητας.

Όμως πέρα από τη σφαίρα των ιδιωτικών προσπαθειών πιστεύουμε ότι υπάρχει ανάγκη και σκοπιμότητα για συστηματικές συλλογικές δράσεις, που επιστρατεύουν τη φιλοτιμία και την πατριωτική συνείδηση των Μανιατών.

Οι χρηματοδοτήσεις και οι υπηρεσίες του κράτους είναι φανερό ότι δεν επαρκούν για να επιληφθούν του μνημειακού πλούτου. Πέρα από τα εκκλησιαστικά μνημεία, που εμπíπτουν κατεξοχήν στις αρμοδιότητες του Υπουργείου Πολιτισμού και μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενα φροντίδας των εκκλησιαστικών συμβουλίων και των πιστών χορηγών, προτείνουμε να δοθούν ορισμένα απτά παραδείγματα του ενδιαφέροντος των Μανιατών για την ιστορική και μνημειακή κληρονομιά τους. Οργανωμένοι φορείς Μανιατών να αναλάβουν ορισμένες παραδειγματικές υιοθεσίες επίλεκτων μνημείων, κατά προτεραιότητα εκείνων που αντιμετωπίζουν άμεσο κίνδυνο κατάρρευσης και καταστροφής ενώ αποτελούν τα ισχυρότερα τοπόσημα της ψυχής της Μάνης. Ρηγματωμένοι πύργοι, όπως των Μεσίσκλη στη Νόμια, αλλά και αρκετοί άλλοι, μπορούν να στερεωθούν, να συντηρηθούν και να αποτελέσουν επισκέψιμα μνημεία. Η κάλυψη των δαπανών είναι δυνατόν να γίνει με χρήματα που θα συγκεντρωθούν με ειδικούς εράνους.

Η ικανοποίηση από τη διάσωση και ανάδειξη τέτοιων σπουδαίων μνημείων με ζωή πολλών αιώνων συμβαδίζει με το διαρκές χρέος να παραδοθεί στις μελλοντικές γενιές ένα σημαντικό μέρος της κληρονομιάς που έφθασε μέχρι εμάς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Σαΐτας Γ., *Μάνη, Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, Αθήνα, εκδ. οίκος Μέλισσα, 1987.

Abstract

The impressive heritage of the Mani peninsula includes various monuments of all periods, with emphasis on the particular traditional architectural and settlements. However relevant documentation, scientific research and dissemination of knowledge is not yet satisfactory. The desired aim of highlighting the region goes along with its characterization as a national historical area (“cultural landscape” or “open air museum”). Certain public-sector programmes have functioned in this direction but many more special actions have to be undertaken by agencies and groups of individuals.

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΥΠ' ΑΡΙΘ. 61 ΑΝΕΚΔΟΤΟ ΚΩΔΙΚΑ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΙΒΗΡΩΝ ΓΙΑ ΣΥΜΒΑΝΤΑ ΣΤΗ ΛΑΚΩΝΙΑ ΤΟΥ 1685 - 1730

Δημήτρης Κατσαφάνας
Φιλολόγος - τ. Λυκείαρχης

Περίληψη

Ο αριθμ. 61 ανέκδοτος κώδικας με τον τίτλο «Νόμος Πολιτικός και Εκκλησιαστικός» (φ. 95), γράφτηκε από τον παπα-Θεοφύλακτο Αγοραστό, στο Μυστρά, το 1728-1730, και φυλάσσεται σήμερα στη Μονή των Ιβήρων του Αγίου Όρους, αποτελεί δε αντίγραφο παλαιότερου άγνωστου κώδικα.

Από τις 190 σελίδες οι 184 περιέχουν νομικές διατάξεις χρήσιμες για την απονομή του πολιτικού και εκκλησιαστικού δικαίου, ενώ στις υπόλοιπες 6 σελίδες καταχωρίζονται ειδήσεις ποικίλου και ιδιαίτερου ενδιαφέροντος, όπως η ακριβής και αντικειμενική καταγραφή των μετακινήσεων των αντιπάλων στρατευμάτων Ενετών και Τούρκων κατά τον πόλεμο 1684-1690 στην Πελοπόννησο ή όπως εκείνες που αναφέρονται σε ισχυρό σεισμό στη Λακωνία, (1729), σε επιδημικές νόσους με χιλιάδες νεκρούς στο Μυστρά και ανατίμηση των σιτηρών με επακόλουθο τον λιμό, ή άλλες ακόμη που αναφέρονται σε ακραία καιρικά φαινόμενα που ενδιαφέρουν τη μετεωρολογία.

Ο μυστριώτης βιβλιογράφος, σαφής στη διατύπωση και αντικειμενικός στην παρατήρηση, είναι χαρακτηριστική περίπτωση του αρχόμενου νεοελληνικού διαφωτισμού στον υπόδουλο Ελληνισμό των αρχών του 18ου αιώνα.

Γενικά

Στην Ιερά Μονή των Ιβήρων του Αγίου Όρους φυλάσσεται ο αριθ. 61 ανέκδοτος χειρόγραφος χαρτώος κώδικας, ο οποίος γράφτηκε στο μεταβυζαντινό Μυστρά, τα έτη 1728-1730.

Ας θυμηθούμε, χάριν των πολλών από εμάς, ότι κώδικας είναι συλλογή νόμων και νομικών διατάξεων ή ακόμη σύνολο σελίδων από πάπυρο, περγαμινή ή χαρτί οι οποίες είναι συρραμμένες σε σχήμα βιβλίου και το οποίο προήλθε από τον τίμιο μόχθο κάποιου λογίου ή έστω από ολιγογράμματο γραφέα.

Ας θυμηθούμε ακόμη ότι και μετά την ανακάλυψη της τυπογραφίας, δύσκολα στα χρόνια της Τουρκοκρατίας έφταναν στην Ελλάδα τυπωμένα βιβλία και αυτά περιορισμένα.¹

1. Γιανναροπούλου Ιωάννας, «Πελοποννήσου Βιβλιογράφοι της Τουρκοκρατίας, αναδυόμενοι α-

Το επιστημονικό ενδιαφέρον για τους κώδικες και πλήθος άλλων λυτών εγγράφων είναι ευνόητο, διότι αποτελούν πολύτιμες πηγές της ιστορίας μας, καθώς φωτίζουν πλευρές του λαϊκού, του εθνικού, πνευματικού, κοινωνικού και οικονομικού βίου της εποχής. Εξαρτάται από τον ερμηνευτή που θα αξιολογήσει τέτοια κείμενα. Ή θα βρει ξερές γνώσεις ή θα φέρει στο φως το πνεύμα, την ψυχή που κοιμάται μέσα στα κείμενα. Τα «κείμενα και τα χειρόγραφα δεν είναι απρόσωπα, αλλά σαν ζωντανοί οργανισμοί υφίστανται τις επιδράσεις του περιβάλλοντος, είτε φυσικού είτε ανθρωπίνου.

Κάποιοι άνθρωποι έγραψαν και τα αντέγραψαν τα κείμενα, κάποιοι τα διάβασαν και τα δίδαξαν, κάποιοι τα πούλησαν, τα διαφύλαξαν κ.λπ. Γύρω από κάθε χειρόγραφο βιβλίο δημιουργείται ένας ολόκληρος κόσμος με μια δική του ιστορία.² Ο κώδικας που μας ενδιαφέρει εδώ φέρει τον τίτλο «Νόμος πολιτικός και εκκλησιαστικός». Είναι έργο του ιερέα-λόγιου Θεοφύλακτου Αγοραστού, κατοίκου της «χώρας του Μυζηθρά της Λακεδαμονίας», ο οποίος στις 10 Ιουνίου του 1728 αντιγράφει κώδικα της Μονής της Ζερμπίτσας, «Από τον Πολιτικόν Νόμον της θείας και ιεράς Μονής Ζερμπίτσας», όπως μας πληροφορεί ο ίδιος. Φρόντισε επίσης να μας πληροφορήσει ότι τον έγραψε όταν ήταν 62 χρονών, ότι ο κώδικας έχει 200 φύλλα και κεφάλαια 550. Ζητάει από τον αναγνώστη να τον συγχωρήσει για τυχόν σφάλματα που θα βρει και τα οποία καλείται να τα διορθώσει, ενώ παράλληλα επικαλείται τη θεία τιμωρία εκείνου που θα τολμούσε να τον πάρει χωρίς την άδειά του.

Πρόκειται, λοιπόν, για Νομοκανόνα, αντίγραφο παλαιότερου κώδικα που υπήρχε στη μονή Ζερμπίτσας και ο οποίος φαίνεται ότι έχει απωλεσθεί ή τουλάχιστον δεν υπάρχει σήμερα στο αρχείο που διατηρείται στη Μονή, ούτε στο Ιστορικό Αρχείο Σπάρτης,³ εκτός και αν η έρευνα δείξει ότι εναπόκειται κάπου αλλού. Το σημαντικό είναι ότι κοντά σε αξιόλογους βιβλιογράφους όπως τον πρωτοσύγκελο Γαλακτίωνα και επίσκοπο Βρεσθένης Παρθένιο τον Αναβρυπιώτη που «κρατούν ανοικτή τη θύρα στην πνευματική ζωή της περιοχής⁴ σε λακωνικά κέντρα, όπως στην Αναβρυτή-Χρύσαφα και μονή των «Αγίων Τεσσαράκοντα», προστίθεται τώρα ένα αξιόλογο βιβλιογράφο, ο μυστριώτης ιερέας Θεοφύλακτος Αγοραστός.

Η χειρόγραφη παράδοση, λοιπόν, συνεχίζεται στη Λακωνία, από τους υστεροβυζαντινούς χρόνους, (14ος και 15ος αι.), όταν ο βυζαντινός Μυστράς ήταν το

πό πελοποννησιακά χειρόγραφα», *Πελοποννησιακά*, (Παράρτημα 16), Πρακτικά του έκτου πνευματικού Συμποσίου (Σπάρτη - Μυστράς, 27-29 Μαΐου 1988), Αθήνα, 1991, σελ. 193.

2. Τσελίκα Αγαμέμνονος, «Για ένα σύνταγμα Πελοποννησίων κωδικογράφων», *Πελοποννησιακά* (Παράρτημα 16), Πρακτικά του έκτου πνευματικού Συμποσίου, (Σπάρτη - Μυστράς, 27-29 Μαΐου 1988), Αθήνα, 1991, σελ. 146.

3. Γριτσοπούλου Τάσου Αθ. «Κατάλογος των εν των Ιστορικών Αρχείων Σπάρτης χειρογράφων κωδίκων και λοιπών εγγράφων», Αθήνα, 1952.

4. Γιανναροπούλου Ιωάννας, *ό.π.* αν. σελ. 203.

κέντρο της πνευματικής και πολιτικής ζωής και όπου λειτουργούσαν εργαστήρια αντιγραφών, βιβλιογράφων, καλλιτεχνών και ζωγράφων που κατά κανόνα ήταν μοναχοί, λόγιοι ή και λαϊκοί. Τέτοια εργαστήρια γνωρίζουμε πως λειτουργούσαν στη μονή του Βροντοχίου, στη Μητρόπολη του Αγίου Δημητρίου,⁵ ή και στη μονή της Περιβλέπτου. Ύστερα από μια διαδρομή σιωπής, στα μέσα ή στο τέλος του 16ου αιώνα, αρχίζει να χαράζει στην υπόδουλη Ελλάδα κάποιο πνευματικό φως.

Η εκκλησία ενισχύει το γένος με την παιδεία, έτσι ώστε έχουμε έναν, όπως τον είπαν «θρησκευτικό ουμανισμό». Από την περίοδο εκείνη έχουμε ένα πλήθος λογίων-βιβλιογράφων που εργάζονται οι περισσότεροι στη Δύση.

Περιγραφή του αριθμ. 61 ανέκδοτου κώδικα της Μονής των Ιβήρων

Ο υπ' αριθ. 61 γράφτηκε στο Μυστρά το 1728-1730 φυλάσσεται σήμερα στην Ιερά Μονή Ιβήρων και διατηρείται καλά. Είναι χαρτώος με δερμάτινη στάχωση και φέρει τον τίτλο «Νόμος εκκλησιαστικός και πολιτικός» (διαστ. 20,2 × 20, 3). Έχει γραμμένα φύλλα 95, σελίδωση από μεταγενέστερο χέρι με κοινό μολύβι από σελ. 1 έως και 190. Κάθε σελίδα έχει 30 περίπου στίχους, η δε γραφή είναι όρθια και κομψή, ισοϋψής πάντοτε. Χωρίζεται σε δύο μέρη: Α) σελ. 1-156 και Β) σελ. 157-184, και περιέχει 100 κεφάλαια νομικής ύλης όπως «Περί κριτού, ότι να είναι εις όλους συμπαθής και να μηδέν πιστεύει λόγους τινάς χωρίς αποδείξεις» Κεφ. Α-1, «Περί δικαιοσύνης», Β-2, «Περί του έχοντος παλλακίδα», Κεφ. 6 κβ-222, «Περί ανδρών και γυναικών, εάν χηρεύσουν και παιδιά δεν αφήνουν» Κεφ. 60-270 μέχρι και την σελίδα 184, όπου και τελειώνουν τα θέματα και οι διατάξεις του εκκλησιαστικού και πολιτικού δικαίου.

Ο βιβλιογράφος εδώ θεώρησε αναγκαίο να σημειώσει το όνομά του, την ηλικία του, τον χρόνο και τον τόπο συγγραφής του κώδικα, τον αριθμό των φύλλων και των κεφαλαίων, ενώ παράλληλα ζητάει συγχώρεση από τον αναγνώστη για τυχόν σφάλματα και ανησυχεί για την ακεραιότητα και εξασφάλιση του κώδικα από αρπακτικές διαθέσεις κάποιων.

Γράφει, λοιπόν, τελειώνοντας «Ετελειώθη ο παρών εκκλησιαστικός και βασιλικός Νόμος μετά κόπου πολλού παρ' εμού του ευτελούς και αμαρτωλού Θεοφυλάκτου ιερέως του Αγοραστου εν έτει άμωμη 1728 Ιουνίου 10. Αντέγραφα δε αυτού από τον Πολιτικόν Νόμον της θείας και ιεράς Μονής Ζερμπίτζας εις τους στ/2 χρόνους της ηλικίας μου. Έχει δε φύλλα 200 και κεφάλαια 550. Όποιος αναγνώση αυτόν και εύρη σφάλμα ελάχιστον εις αυτόν ας το διορθώση... εν αγνοία τούτο πεποίηκα. Έρρωσθε δε οι αναγιγνώσκοντες και υπέρ εμού του γράψαντος εύχεσθε, έτι δε όποιος αποξενώσει αυτόν εκ της χειρός και εξουσίας εδικής μου

5. Λάμπρου Σπυρίδωνος «Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι και κτήτορες κωδίκων κατά τους μέσους χρόνους και επί Τουρκοκρατίας», *Νέος Ελληνομνημων*, τ. Δ' (1917), σελ. 152.

άνευ θελήσεως και ειδήσεως ημετέρας ως ιερόσυλος τω αιωνίω πυρί παραδοθήσεται, εύρη δε και την πανάχραντον Θεοτόκον μαχομένην εν τη ημέρα της κρίσεως, 1728, Ιουνίου 12, έτος Σωτήριον. Ο παπα Θεοφύλακτος Αγοραστός οικεία χειρί υπέγραψα τω εν Τριάδι Θεώ αιώνιος η προσκύνησις κ'αμοί τω αισχρώ η συγχώρησις. Εις την χώραν του Μεζυθρά της Λακεδαίμον. Τέλος και τω Θεώ δόξα αμήν».

Ο μυστριώτης αυτός βιβλιογράφος, άγνωστος μέχρι σήμερα, αναδύεται από τον επίλογο του έργου του με τον οποίο θεώρησε καλό να κλείσει τον τίμιο μόχθο του.

Εδώ τελειώνει το νομικό περιεχόμενο του κώδικα. Αλλά στον κώδικα υπάρχει και συνέχεια. Ο βιβλιογράφος Θεοφύλακτος Αγοραστός καταχώρισε σε έξι σελίδες, (σ.σ. 185-190) σημειώματα με ενδιαφέρουσες ειδήσεις για τη Λακωνία εις ενθύμησιν των μεταγενεστέρων.

Ας δούμε τώρα τις ειδήσεις αυτές που είναι και το κύριο θέμα μας.

Πληροφορίες για τη Λακωνία

Αναφέρονται:

α) Στους αγώνες για την απελευθέρωση της Πελοποννήσου από τους Βενετούς με τη συμμετοχή των Ελλήνων σε μια περίοδο από το έτος 1683 έως το 1690.

β) Σε μεγάλο σεισμό στη Λακωνία το 1729, που έγινε αισθητός σε όλη την Πελοπόννησο σε περίοδο που τον πληθυσμό αποδεκάτιζε θανατηφόρος επιδημική ασθένεια [λοιμός, πανώλη (πανούκλα)].

γ) Μας πληροφορούν για παρόμοια επιδημία (θανατικό), στη Λακωνία, ιδιαίτερα στο Μυστρά, το 1719.

δ) Για ξαφνική ανεξέλεγκτη ανατίμηση των σιτηρών - του ψωμιού στην αγορά του Μυστρά με συνέπεια τον θάνατο πολλών από την πείνα (λιμός).

ε) Για μεγάλης διάρκειας ανομβρία και ξηρασία, για ακραία καιρικά φαινόμενα.

Οι ειδήσεις, λοιπόν, αναφέρονται σε πολεμικά γεγονότα, οικονομικά, κοινωνικά και σε φαινόμενα που ενδιαφέρουν την μετεωρολογία και τη σεισμολογία, είναι δε εκτάκτου ενδιαφέροντος, αφού αναφέρονται σε μια εποχή που απέχει από εμάς 300 χρόνια περίπου.

Κατά την παρουσίαση των σχετικών σημειωμάτων του κώδικα θα ακολουθήσω την εξής διάταξη: θα παρουσιάζω πρώτα το σχετικό κείμενο και έπειτα θα προβαίνω στις αναγκαίες παρατηρήσεις και σχόλια. Επειδή δε το σημείωμα το σχετικό με την απελευθέρωση της Πελοποννήσου είναι αρκετά εκτενές, (υπερβαίνει τις 3 σελίδες), και ο διατιθέμενος χώρος των πρακτικών του συνεδρίου είναι περιορισμένος, δεν θα καταχωρίσω εδώ το σχετικό κείμενο, αλλά θα αρκασθώ σε μια συντομότητα περίληψη και σε μερικές παρατηρήσεις, επιφυλασσόμενος να επανέλθω σε άλλη ευκαιρία.

Για τον ίδιο λόγο θα παραθέσω μόνο ένα δύο αποσπάσματα από το σημείωμα για την ανατίμηση του ψωμιού στην αγορά του Μυστρά και για την μεγάλη

διάρκειας ανομβρία. Σε κάθε περίπτωση διατηρούμε την ορθογραφία του κειμένου, ενώ αποκαταστήσαμε σιωπηρά μόνον τη στίξη και τα αρχικά των ονομάτων.

Α. Πολεμικές συγκρούσεις Βενετών και Τούρκων στην Πελοπόννησο

Περίληψη

Μετά την αποτυχία των Τούρκων να καταλάβουν τη Βιέννη, «την περίφημο Βγέναν», (1683), οι Βενετοί επεμβαίνουν στον ελλαδικό χώρο. Ο αρχιστράτηγος Φραγκίσκος Μοροζίνης βρίσκεται μεταξύ Λευκάδας και Πρέβεζας, όταν «εις τους 1685, μήνα Μάρτιον, επήγαν οι προεστώτες της Μάνης με δύο «φελούκες» και τον κάλεσαν «να έλθη να ελευθερώση την Πελοπόννησον και υποσχέθησαν να ενεργήσουν το κατά δύναμιν δια την ελευθερία τους». Ο Μοροζίνης με τη βοήθεια «Μανιατών, Γεωργιτζάνων και άλλων Ρωμαίων παντοιοχώρων» καταλαμβάνει τα κάστρα της Μεσσηνίας... «Όθεν εις τους 1685, μήνα Ιούνιον ήλθεν ο αυτός καπετάν γενεράλης και απέκλεισεν την Κορώνην όπου εις ταις πρώταις του Αυγούστου εμπήκαν από τα χαλασμένα τυχία και κατάκοψεν πολλούς των Τουρκών και τους λοιπούς εσκλάβωσεν»,

Ακολουθεί η διαδοχική παράδοση των κάστρων της Λακωνίας.

«Μετά ταύτα επήγεν η αριμάδα από κάτω ως το Βήτηλον και επαρεδόθη το κάστρον της Κελεφάς». Οι συγκρούσεις θα διαρκέσουν στην Πελοπόννησο 6 χρόνια. Καταγράφονται με ακρίβεια όλες οι στρατηγικές κινήσεις των Βενετών και των Τούρκων, ώσπου ο Μοροζίνης το 1690, (τρία χρόνια δηλαδή μετά την πολιορκία και ανατίναξη του Παρθενώνα, (1687), κατορθώνει να τους εκδιώξει από την Πελοπόννησο.

Αναφέρονται Βενετοί προβλεπτές, Τούρκοι σερασκήρηδες και πασάδες, κατά χρονολογική σειρά οι πολιορκίες όλων των κάστρων της Πελοποννήσου και σημειώνει με συντομία γεγονότα όπως, είναι οι δηώσεις και οι πυρπολήσεις χωριών στη Λακωνία.

«Εις δε τους 1687, μήνα Μάρτιον, ήλθε ο Μείμέτ πασάς, διά προσταγής του σερασκέρι Ισμαήλ πασά, όπου ευρίσκετο εις Πάτραν, εις ταις Τζακονίαις και μη θέλοντας τα χωρία να τον προσκυνήσουν, εσκλάβωσεν και έκαψεν τον Άγιον Ιωάννην, στου Μελιγκού την Καστάνιτζαν, Κορακοβούνη και Πραστόν και έγινε μεγάλη ζημία των χριστιανών». Ή όπως πάλι είναι η αδυναμία των Βενετών να πάρουν το κάστρο της Μονεμβασίας και η επίσκεψη επιτροπής των κατοίκων του Μυστρά στον Μοροζίνη. «Εν τω ενθυμίζεν πως απογυρίζοντας η αριμάδα από τα μέρη της Κορίνθου, Ναυπάκτου και Πάτρας ήλθεν και εδοξίμασεν την Μονεμβασίαν και γνωρίζοντας πως δεν παραδίνεται άραξεν εις Πασαβάν, 1687 εις ταις ύστεραις του Αυγούστου. Εκεί επήγαν οι Χριστιανοί του Μυστρά με τον αρχιερέα τους κυρ. Γεννάδιον και επροσκύνησαν τον αφέντην Μοροζίνη».

Και ο βιβλιογράφος κλείνει τη διήγησή του με τη χαρακτηριστική φράση: «Αύτη είναι η ελευθέρωσις της Πελοποννήσου».

Θα αρχισθώ σε δύο μόνο παρατηρήσεις στο ιστορικό αυτό σημείωμα.

1^η παρατήρηση - ερώτηση:

Ποιος είναι ο μητροπολίτης Γεννάδιος που επικεφαλής επιτροπής προεστώτων του Μυστρά, επισκέπτεται τον Αύγουστο του 1687 τον αρχιστράτηγο Μοροζίνη στο κάστρο του Πασσαβά;

Φαίνεται ότι είναι ο πρώτος μητροπολίτης Λακεδαμονίας κατά την ενετοκρατία στην Πελοπόννησο.

Κατά τον Τάσο Γριτσόπουλο είχε εκλεγεί κανονικά από το Πατριαρχείο, αλλά υποστηριζόταν επίμονα από τους Βενετούς, πράγμα το οποίο έκανε τον Πατριάρχη να ζητάει από τους χριστιανούς του Μυστρά να τον αποκηρύξουν, αλλά ούτοι δεν φαίνονταν πρόθυμοι να συμμορφωθούν με την θέληση του Πατριάρχη⁶... «ώστε εις τας πατριαρχικάς νεύσεις της Κωνσταντινουπόλεως εις τους χριστιανούς της μητροπόλεως περί αποκηρύξεώς του να μην δίδεται εκ Μυστρά απάντησις». Παρόμοια απροθυμία βλέπουμε και σε εκλογή επισκόπου, (οικογενειακό αρχείο Λεώπουλου).

Ο αξιωματούχοι της Ιεράς Μητροπόλεως παραμένουν πιστοί στην Ορθοδοξία, έχουν τον σεβασμό των Βενετών και είναι ικανοποιημένοι από την διοικητική αυτονομία που έχει δοθεί στην Κοινότητα, στη χώρα του Μυστρά.

2^η παρατήρηση:

Η επαλήθευση των πληροφοριών που μας παρέχει ο βιβλιογράφος Θεοφύλακτος Αγοραστός μας επιτρέπει να έχουμε σχεδόν απόλυτη εμπιστοσύνη στην έκθεση των γεγονότων.

Είναι φανερή η φροντίδα του για ακριβή χρονολόγηση, καθώς αναφέρει ημερομηνία και έτος. Είναι αντικειμενικός. Πουθενά δεν προσαρμόζει τα περιστατικά προς τις δικές τους αντιλήψεις, απουσιάζουν οι γνωστές σε άλλους συνασθηματικές εξάρσεις, οι υπερβολές, οι προκαταλήψεις. Γράφει απρόσωπα, αλλά με ένα τρόπο που συμμετείχε, που τα έζησε από κοντά τα γεγονότα της ενετοκρατίας.

Αθελά μας ο νους μας πάει στον Θουκυδίδη. Υπάρχουν κάποιες αναλογίες, κάποιες έστω αποχρώσεις ύφους. Θυμίζουμε ότι ο Μοροζίνης επονομάστηκε από την Γαληνοτάτη «Πελοποννησιακός», όπως Πελοποννησιακός έχει ονομαστεί ο πόλεμος που εξιστόρησε ο Θουκυδίδης.

6. Γριτσόπουλου Τάσου Αθ. «Μητροπόλεις και μητροπολίται Λακεδαμονίας», *Θεολογία*, τόμος Κ', 1949, εν Αθήναις 1949, σελ. 25.

Η επιμονή στον προσδιορισμό της χρονολογίας του γεγονότος, όπως για παράδειγμα: «Εις δε τους 1687 τελευτώντος του Μαρτίου», οι γενικές απόλυτες «τούτων δε λεγομένων ολίγον πρότερον», ή φράσεις όπως «ο γ' ούν σερασκέρης», «μετά ταύτα γούν ήλθεν και ο γαληνότατος», «ως λέγουν», θυμίζουν από μακριά τον αθηναίο ιστορικό που προσδιορίζει τον χρόνο με φράσεις όπως «άμα τω ήρι αρχομένο» και έπειτα όπως ο Θουκυδίδης, γράφει την ιστορία του για να είναι χρήσιμη για πάντα, (ες αεί)» έτσι και ο μυστριώτης λόγιος ιερέας μας ειδοποιεί από την αρχή «Εδώ σημειώνω πότε ήλευθερώθη η Πελοπόννησος εκ της των Αγαρηνών τυραννίας, δι' ενθύμησιν των μεταγενεστέρων» για να τελειώσει το πόνημά του με τη χαρακτηριστική φράση «Αύτη είναι η ελευθέρωσις της Πελοποννήσου ως συντόμως», περιληπτική δηλαδή αναφορά στα γεγονότα.

Εντύπωση τέλος κάνει το θάρρος του, όταν στην εποχή του, για τον φόβο των Τούρκων, δεν γράφουν ανοιχτά, αλλά συνθηματικά, συγκεκριμένα.

Έχουμε λοιπόν μπροστά μας ένα φωτισμένο ιερέα, ένα σκεπτόμενο ανθρώπο που δεν τον βρίσκουμε εύκολα στον προηγούμενο, στον 17ο αιώνα, στην υπόδουλη Ελλάδα, εκτός βέβαια από τους λίγους εκείνους που είχαν επιστρέψει από τη Δύση.⁷

Πως να εξηγήσουμε το φαινόμενο; Απλούστατα, βρισκόμαστε στις απαρχές του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, (αρχές του 18ου αιώνα). Το κυριότερο συστατικό του Νεοελληνικού Διαφωτισμού είναι η ξαφνική τροπή των ελλήνων προς τις μελέτες τις σχετικές με τα αρχαία ελληνικά. Από τις αρχές του αιώνα είναι αισθητά τα προδρομικά σημάδια της υπεροχής που θα αποκτήσει η λατρεία της ιστορίας στην Ελλάδα. Το ενδιαφέρον για την ιστορία επιβεβαιώνεται ήδη από τον 17ο αιώνα. «Έχει πολύ το επωφελές και αναγκαίον η της ιστορίας συγγραφή», διαβάζουμε σε ένα βιβλίο του 1737.⁸

Λοιπόν, το Νεοελληνικό Διαφωτισμό, την νέα συνείδηση, αυτή την ξαφνική τροπή των Ελλήνων προς τα αρχαία ελληνικά – γλώσσα, φιλοσοφία – δεν θα την βρω μονάχα στον εκπληκτικό αριθμό των εκδόσεων των ελλήνων συγγραφέων, θα την βρω κυρίως στο ύφος, στη σύνταξη, θα τη βρούμε στην ισχύ του αρχαίου λόγου που έχει ενοφθαλμιστεί στον χριστιανικό κορμό.

Θα βρω το Νεοελληνικό Διαφωτισμό, τη νέα εθνική συνείδηση, «στο μέτρο και στην αρμονία», θα την βρω εκεί όπου κυριαρχεί ένας αισθητικός κανόνας που αποτελεί αρχή, μέση και τέλος»,⁹ σε νεοελληνικά βέβαια κείμενα της Τουρκοκρατίας.

7. Σάθα Κωνσταντίνου, *Νεοελληνική Φιλολογία, Βιογραφία, των εν τοις γράμμασι διαλαμπάντων Ελλήνων*, Αθήνα 1868, σελ. 342 – 343.

8. Δημαρά, Κ. Θ. (1989), *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ε' έκδοση, Εκδόσεις Ερμής, 1989, σελ. 134.

9. Καργάκου Σαράντου Ι. (2003), *Μικρά Γλωσσικά*, Αθήνα, Εκδόσεις Ο Μικρός Αστρολάβος/9, 2003, σελ. 18.

Β. Ισχυρός σεισμός στην Πελοπόννησο

«1729 Απριλίου 14, ημέρα Β΄ το βράδυ. Έως μίαν ήμιση ώραν της νυκτός ή δύο, διότι επροσκυνούσαν οι Τούρκοι το λεγόμενον Γιατζή, ήρθε μια βοή με πλήσιν μεγάλην και με την βοήν ένας φοβερός και τρομακτικός σεισμός ώστε εκράτησεν έως ένα Πάτερ Ημών. Και ετέθεισαν τα θεμέλια των οσπιτίων και μάλιστα όπου πολλά οσπίτια έπεσαν εις διαφόρους τόπους, διότι έγινεν αυτός ο σεισμός εις το περισσότερον μέρος του Μορέως. Έγινε δε ξημερώνοντας η Πέμπτη οι ... 15 του Απριλίου και εις τας 19, ημέρα το Σάββατο, έκαμαν Μπαριάμη και οι ασεβείς. Ήτον δε και η λοιμική ασθένεια εις το Ανάπλι και Αργος και Τριπολιτζά και εις την Μονεμβασιάν. Εις ταύτα πάντα να είναι βοηθός των Χριστιανών η ελπίς, η κυρία λέγω, Παντάνασσα. Έγραψα εις ανάμνησιν των μεταγενεστέρων κατοικώντας εις την χώραν του Μισθρός».¹⁰

Γ. Θανατικό στο Μυστρά

«Εις τους 1719, τον Μάρτιον ήρθε το θανατικό εις τον Μυσθρά, η λεγόμενη πανούκλα. Αρχισε πρώτον εις τους Εβραίους όλον τον Απρίλιον, τον δε Μάϊον άρχισε και εις το Μεσοχώρι. Εθύμωσε δε πολλή τον Ιούνιον και τον Ιούλιον τόσον όπου απέθνησκον έως 20 και 22 την ημέραν. Έπειτα, καθώς εμπήκεν ο Αύγουστος, έπαυσεν και Θεού βοηθούντος εβγήκεν από την χώραν, (μη ολίγοι;) έξω εις τα ζευγολατιά. Ως λέγουν απέθανον εις την χώραν Εβραίοι, Τούρκοι και Ρωμαίοι έως 2 χιλιάδες. Ενθύμησις των μεταγενεστέρων Μισθρά 1730 εγρόφη».

Παρατήρηση

Η επιδημική νόσος εμφανίζεται στο Μυστρά τον Μάρτιο, εξαπλώνεται τον Μάιο και σημειώνει έξαρση τον Ιούνιο-Ιούλιο, με θύματα 2 χιλιάδες νεκρούς.

Δ. Ξαφνική ανατίμηση των σιτηρών - του ψομιού στην αγορά του Μυστρά – Ανομβρία

«Το 1728 Αύγουστος. Ήτον ευθήνεια εις τους καρπούς. παρά λέγω κριθάρι, καλαμπόκι και κάθε άλλο, ώστε όπου 10 και 12 παράδες υπήγγετο το στάρι και το κριθάρι 7 και 8 το δε καλαμπόκι 5 και 6 και η βρόμη παράδες 4.

Ερχόμενον δε το πανηγύρι του Αυγούστου επουλήθη το στάρι 17 και 18 παράδες και το κριθάρι 10 και 12. Και κάθε ένας εθαύμαζε εις τους 17 και 18 παράδες μα τινάς δεν ευρέθη με προορατικόν να κάμη το προβέζιόν του εις το αυτόν πρέτζιον. Περνώντας δε το πανηγύρι τον Σεπτέμβριον ανέβη το στάρι εις τους 20 παράδες το μετριτήρι, έπειτα 25 και ευθύς εις τους 30, το δε καλαμπόκι 12 και 15.

10. Ο σεισμός το 1729 σημειώθηκε στο μεγαλύτερο μέρος της Πελοποννήσου, του οποίου το επίκεντρο δεν πρέπει να ήταν μακριά από την Λακωνία. Ήταν μεγάλης διάρκειας «εκράτησε έως ένα Πάτερ Ημών (20''-30'')» και μεγάλης έντασης. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο κωδικογράφος αποδίδει το σεισμό σε μεταφυσικά αίτια.

Εισβαίνοντας ο Οκτώβριος επήγε 35 και 40 το στάρι και το καλαμπόκι 25 και 30 το μετριτήκι. Περνώντας δε οι μήνες Νοέμβριος, λέγω, Δεκέμβριος, Ιανουάριος και αυτό μόνον ανέβαινε, τόσον όπου εις το νέον παζάρι 10 Μαρτίου επουλήθη το στάρι 55 και 60 παράδες και το καλαμπόκι 43 και 45. Τέλος πάντων, τον Μάρτιον όλον και τον Απρίλιον, όπου εκράτησεν αυτή η ανήμπορος και μεγαλοτάτη ακρίβεια, απέθαναν και πολλοί από την πείναν, τρώγοντας λάχανα ανάρτητα ημέρας πολλάς. Τους επλάκωναν εις την καρδιάν και απέθνησκαν... Απάνω δε εις αυτά έγινεν και μεγάλη ανομβρία, τόσον όπου και καθόλου νερό δεν ίδεν η γης όλον το καλοκαίρι και φθινόπωρον, ήγουν εις τους 1729, πάρεξ και εις τας 12 και 15 του αυτού μηνός άρχισαν να σπέρνουν, μα τόσον οψίμησεν ο σπόρος την εγχροσιάν εκείνην, δηλαδή 1729, όπου εις τας 20 Φεβρουαρίου, έβανεν αρχήν να φυτρώνη το γέννημα καθώς το ίδα ερχόμενος από την Ζερμιπίτσαν και μόνον όσον εφάινετο από την γην με ένα φύλον. Το περισσότερο από τας πολλάς βροχαίς, διότι όσην ανομβριάν έκαμε προτύτερα, ως άνωθεν είπωμεν, τόσον πολυομβρία έγινεν το χειμώνα».

Τους θερινούς μήνες του 1728 το σιτάρι, το κριθάρι στην αγορά του Μυστρά, ο οποίος είναι το οικονομικό κέντρο, ήταν φθηνά, αφού μόλις είχαν αλωνίσει και είχε συγκεντρωθεί η νέα σοδειά. Υπήρχε επάρκεια. Ξαφνικά όμως, στο πανηγύρι του Μυστρά, τέλος Αυγούστου, οι τιμές ανεβαίνουν ώστε το στάρι από 10 και 12 παράδες και το κριθάρι από 7 και 8 να ανατιμηθούν σχεδόν στο διπλάσιο 17 και 18 και 10 και 12 παράδες αντίστοιχα, ώστε την άνοιξη του 1729, να φθάσει το σιτάρι στους 55 και 60 παράδες, αύξηση δηλαδή σχεδόν 700 %. Σε αστρονομικές τιμές έφθασε και το κριθάρι και το καλαμπόκι. «Απόθαναν και πολλοί από την πείνα τρώγοντας λάχανα ανάρτητα ημέρας πολλάς»

Το γεγονός μας θυμίζει θανάτους από την κατοχική Αθήνα του 1942, όταν από έλλειψη ψωμιού και λαδιού πρήσκονταν και πέθαιναν οι άνθρωποι. Οι τιμές άρχισαν να πέφτουν σιγά σιγά όταν πλησίαζε η νέα σοδειά. Ήδη στη Μάνη και στους Μολάους αλώνισαν ενωρίτερα, λόγω του θερμότερου κλίματος. «Εις τας 11 Μαΐου Κυριακή, ήρθε κριθάρι από την Μάνην και επουλήθη 25 παράδες, 18 Μαΐου, Κυριακή ήρθεν περισσόν κριθάρι από Μολάους και Γεράκι και Μάνην αγκαλά και ουλούθε είχαν αλωνισμένα».

Σημαντική είναι η πιο πάνω είδηση για πολύμηνη ανομβρία το 1728, στην οποία επανερχόμαστε. «Απάνω δε εις αυτά έγινεν και μεγάλη ανομβρία, τόσον όπου και καθόλου νερόν δεν ίδεν η γης όλον το καλοκαίρι και φθινόπωρον, ήγουν εις τους 1729, πάρεξ και εις τας 12 και 15 του αυτού μηνός άρχισαν να σπέρνουν, μα τόσον οψίμησεν ο σπόρος την εγχροσιάν εκείνην, δηλαδή 1729, όπου εις τας 20 Φεβρουαρίου έβανεν αρχήν να φυτρώνη καθώς το ίδα ερχόμενος από την Ζερμιπίτσαν και μόνον όσον εφάινετο από την γην με ένα φύλον. Το περισσότερο από τας πολλάς βροχαίς, διότι όσην ανομβριάν έκαμε προτύτερα, ως άνωθεν είπαμεν, τόσην πολυομβρία έγινεν το χειμώνα».

Ως γνωστόν οι πρώτες κλιματολογικές μετρήσεις στην Ευρώπη έγιναν στα μέσα του 19ου αιώνα. Όλοι πια ανησυχούμε από τα ακραία καιρικά φαινόμενα. Οι ειδικοί προβληματίζονται. Φταίει οπωσδήποτε το φαινόμενο του θερμοκηπίου. Αλλά μόνον αυτό;

Τα ιστορικά αρχεία από όλη την Ευρώπη του 10ου αιώνα μ.Χ., αλλά και του 11ου μ.Χ., αναφέρουν ότι επικράτησαν πολύ υψηλές θερμοκρασίες και σημειώθηκαν μειωμένες βροχοπτώσεις.¹¹

Η είδηση των ακραίων φαινομένων, η μετάπτωση από την ξηρασία στις ξαφνικές και ισχυρές βροχοπτώσεις, που μας αναφέρει ο βιβλιογράφος του 1729 είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα για την ιστορία της μετεωρολογίας.

Ο πιο πάνω ανέκδοτος κώδικας, με το νομικό περιεχόμενο, τις σπάνιες και πολυσήμαντες πληροφορίες που μας παρέχει, αυξάνει ασφαλώς την πνευματική περιουσία της Λακωνίας και παίρνει αξιόλογη θέση στο θησαυροφυλάκιο των βιβλιογράφων της Πελοποννήσου.

11. Εφημ. *ΤΟ ΒΗΜΑ*, Κυριακή 01 Φεβρουαρίου 2004, σελ. Α 32.

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΛΑΚΩΝΙΚΗΣ ΓΗΣ ΣΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΩΝ ΑΞΙΩΝ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Μαρία Τζάνη

*Καθηγήτρια Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης
του Πανεπιστημίου Αθηνών*

Χρήστος Κεχαγιάς

Εκπαιδευτικός, Υπ. Διδάκτωρ Παντείου Πανεπιστημίου

Την εποχή που ο άνθρωπος βιώνει ίσως τις πιο δραματικές σε ένταση και έκταση αλλαγές στην ιστορία της ανθρωπότητας, την εποχή που ο πρωτόφαντος εκφασισμός της κοινωνίας, η βία και η αλόγιστη έως ληστρική χρήση των φυσικών και πολιτιστικών πόρων έχουν υπερβεί τα εσκαμμένα, το ερώτημα που τίθεται σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο σχετίζεται με τη δυνατότητα ή μη ανατροπής αυτής της καθεστηκυίας τάξης, τώρα μάλιστα που με την πολύτιμη αρωγή της Επιστήμης η κοινωνία των ανθρώπων έχει όλα τα μέσα που θα μπορούσαν να την οδηγήσουν στην ευημερία και την πρόοδο. Οι σκέψεις για την αντιμετώπιση αυτού του δυσοίωνου μέλλοντος κόσμου είναι πάνδηλο ότι δυστυχώς στερούνται ισχυρών μέσων ανατροπής και ότι οιαδήποτε προσπάθεια προς αυτή την κατεύθυνση μόνον κάποιες ανασχετικές δυνάμεις μπορεί να εγείρει, καθώς η κατάσταση έχει ξεφύγει πλέον από τα όρια δυνατοτήτων του ανθρώπου και από τις αντοχές και τις προδιαγραφές που όρισε η ίδια η Φύση.

Η επιστροφή στις αξίες του Ελληνισμού και της ανθρωπότητας που ο κορυφαίος επιστημολόγος του 20ού αιώνα Carl Popper διεμήνυσε ότι αποτελούν μόνη διέξοδο διαφυγής για την ανθρωπότητα είναι το καθολικό μέσο και η μέθοδος που μαζί με την ορθή αξιοποίηση των πορισμάτων των ερευνών των νευροεπιστημών ίσως να καταφέρουν να διασώξουν ό,τι μπορεί να διασωθεί από τον Πολιτισμό και την ύπαρξη του ανθρώπου. Στο επίπεδο της Αγωγής και Εκπαιδύσεως η Ανθρωπιστική Παιδεία, με όχημα τη Γλώσσα, την υπερπολύτιμη παγκόσμια παρακαταθήκη πληροφορίας, ενέργειας και αξιών είναι και πρέπει να καθιερωθούν ως ο ακρογωνιαίος λίθος και συνάμα η αποστολή του σχολείου της νέας εποχής.

Ως γνωστόν, το περιεχόμενο της εκπαιδευούσας ιδεολογίας του Ελληνισμού αποτελούν οι αξίες και τα πρότυπα που διακηρύχει ο Ελληνισμός, ως περιεχόμενο της αγωγής και της εκπαίδευσης του Ανθρώπου. Είναι το σύνολο ιδεών (αξίες, σύμβολα, πρότυπα) τις οποίες παράγει η Νόησή του. Αυτές οι Ιδέες αναγνωρίζονται και κατανοούνται από τη διάνοια του ανθρώπου επιτρέποντας σε επίπεδο δυνατοτήτων και μεθόδων να αντιλαμβάνεται δύναμει το «είναι» και το «γίγνε-

σθα» της υπάρξεως σε όλες τις μορφές και λειτουργίες της. Του επιτρέπει να αποκτή εξελικτική αντίληψη εαυτού και να αυτο-οριοθετείται στο περιβαλλοντικό τρίπτυχο (φυσικό, κοινωνικό, πολιτισμικό).¹

Είναι οι περίφημες Ιδέες που ανακαλύπτει η Ελληνική Σκέψη, τη στιγμή που συλλαμβάνει το νόημα της Ανάγκης, ως Συμπαντικού νόμου, τον οποίο υπαγορεύει και εμφανίζει η δημιουργός Ζωή. Εάν ο Ελληνισμός ως κοσμοθεωρία εκφράζει την προσπάθεια του Ελληνικού λαού να καλυτερέψει τον άνθρωπο και την ανθρώπινη ζωή,² τότε οι αγώνες αυτού του λαού μέσα από το σκοτάδι, [τα] αίματα και λάθη [που κατάφερε να φθάσει σε ισορροπηση και να κάνει, ύστερα από πολύμοχθη, πολύχρονη πάλη τις άγριες αντιμαχόμενες δυνάμεις του να φιλιώσουν, να δώσει πρόσωπο στο απρόσωπο, μέτρο στην αμετρία (Καζαντζάκης: αναφορά στον Γκρέκο) και να βρει το απόλυτο στην αλήθεια και την ομορφιά (Renan)] φανερώνουν μια μοναδική διαλεκτική πορεία βασισμένη σε ένα μεγάλο θεμέλιο: την **αμφισβήτηση του μεταφυσικού φόβου** και ό,τι αυτός συνεπάγεται.

Η ίδια η ζωή και πορεία του ελληνικού λαού στο πέρασμα του χρόνου υπάρχει και λειτουργεί ως *σηματωρός και κήρυκας* (Ελύτης) για να προοδεύει ο άνθρωπος επί τα βελτίω. Αυτή η ανάγκη ενός λαού που αγωνίζεται (δοκιμάζει, δοκιμάζεται και διαπορεί) διαρκώς και συσσωρεύει κοινωνική εμπειρία δημιουργεί τον κορυφαίο πολιτισμό που γνώρισε η ανθρωπότητα, αυτόν που δυνάμεις απάνθρωπες επιδιώκουν διακαώς να εκπαραθυρώσουν από το διεθνές στερέωμα.

Το ελληνικό θαύμα δεν είναι λοιπόν δημιούργημα μιας στιγμής, μια εξ αποκαλύψεως αλήθεια που διαμιάς εμφανίστηκε στον ελλαδικό χώρο και εξακτινώθηκε στα πέρατα του γνωστού κόσμου. Είναι προϊόν ατέρμονου και τεράστιου σε ποιότητα και ένταση αγώνα σε όλα τα επίπεδα της ζωής. Η ελληνική κοσμοθέαση πριν γίνει σύνθημα ήταν συνθήκη δυνάμει διαμορφούμενη και αλληλοσυμπληρούμενη από την πανσπερμία στάσεων ζωής, αξιών, προτύπων και αντιλήψεων όλων των κοινωνικών ομάδων, φύλων, γενεών ή πόλεων, που συνέθεσαν το ελληνικό γίγνεσθαι. Στην ίδια γη που εμφανίζονται και συμβιώνουν αρμονικά η δάφνη, με την άμπελο και την ελιά, το σιτάρι με το λινάρι, ο πόντος με τα απόκρημνα βουνά, ο καθαρός ορίζοντας με τα ξαφνικά νέφη και τις σύντομες θύελλες, στον τόπο που μπορεί κάθε ύπαρξη να βρει τα πάντα με μέτρο, εκεί αντιμάχονται και φιλιώνουν το δωρικό, με το ιωνικό και το κορινθιακό κιονόκρανο, ο πόλεμος και η ειρήνη, η Επιστήμη και η δόξα, το έθνος και ο εθνικός σπαραγμός, το συλλογικό με το ατομικό, το οικουμενικό με το εθνικό. Είναι η γη του Σόλωνα και του Λυκούργου: η Αθήνα και η Σπάρτη.

Οι δύο μεγάλοι «αντίπαλοι» της Ελληνικής γης προικοδοτούν και πλουτίζουν την ελληνική και την ανθρώπινη κοινωνική και πολιτική ζωή, όσο τα δύο συστήματα αγωγής που αμφότεροι υποστηρίζουν, δημιουργούν πολίτες ικανούς να

1. Μ. Τζάνη, *Το Ιδεολογικό μήνυμα του Ελληνισμού στην Αγωγή του ανθρώπου*, εκδ. Γρηγόρη.
2. L. Bonnard, *Αρχαίος Ελληνικός Πολιτισμός*, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1983.

συμβιώνουν σε πόλιν και να δημιουργούν τις προϋποθέσεις της δημιουργίας και της προόδου. Τι θα ήταν η Σπάρτη χωρίς την Αθήνα ή πώς αλλιώς θα βελτιωνόταν διαρκώς η Αθήνα για να δημιουργήσει το θαύμα του χρυσού αιώνα; Η άμιλλα των δύο αυτών πόλεων χαρακτηριστικών και κορυφαίων δύο διαμετρικώς αντιθέτων συστημάτων είναι λοιπόν το κλειδί για οποιαδήποτε σύγκριση και διερεύνηση της συμβολής της καθεμιάς στο ελληνικό γίγνεσθαι. Διότι τα κριτήρια θα πρέπει να αναζητηθούν με επιστημονική ακρίβεια, που θα διασφαλίσει εγκυρότητα και αξιοπιστία στο εάν και κατά πόσο οι δύο αυτές πόλεις και κάτω από ποιές χωροχρονικές συνθήκες αναγνωρίζουν και καλλιεργούν εκείνα τα στοιχεία, που εξευγενίζουν τον άνθρωπο και τον πολιτισμό του.

Η επίσημη Ιστορία που διδάσκεται στα σχολεία διάκειται σαφώς ευμενέστερα στον πολιτισμό που δημιούργησε η Αθήνα, ενώ για το σπαρτιατικό σύστημα επισημαίνει και διατυμπανίζει μάλλον άκριτα ότι πρόκειται σαφώς για πολιτισμό που γέννησε το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα στρατιωτικού κράτους, ότι υιοθετούσε απάνθρωπα συστήματα, ότι απαγόρευε οιαδήποτε εμφάνιση και καλλιέργεια των τεχνών και της φιλοσοφίας, ότι δηλαδή στεκόταν ως το αντίπαλον δέος των Αθηνών, αναμένοντας διαρκώς την στιγμή που θα κυριαρχούσε σε όλο τον ελληνικό χώρο εξουδετερώνοντας κάθε άλλη δύναμη. Οι αναλήθειες αυτής της επίσημης Ιστορίας συνεχίζονται με μεθοδευμένες ενέργειες και απόψεις κάθε λογής ειδικών-υπηρετών και εξυπηρετητών ιδεολογικών και αντι-εθνικών κυρίως τάσεων και συμφερόντων, οι οποίοι μέχρι πριν λίγες δεκαετίες ακόμη διετείνοντο ότι δήθεν οι Λακεδαιμόνιοι και οι Σπαρτιάτες δεν ήταν Έλληνες, ότι οι Δωριείς κατήλθαν από παραδουνάβιες περιοχές, τελευταία διεδόθη ότι ακόμη και ο μεγάλος νομοθέτης της Λακεδαιμόνος, ο Λυκούργος, αντέγραψε τον μωσαϊκό νόμο, τον οποίον και εξήτησε από τους εβραίους συγχρόνους του σοφούς!!

Οι Δωριείς είναι βέβαιο ότι δεν κατέβηκαν από κάποια παραδουνάβια περιοχή, ούτε ότι είχαν προέλευση εξωελληνική. Ήταν φύλο ελληνικό που θεωρούσε ως πατρίδα του την ευρύτερη περιοχή της Πελοποννήσου και ιδιαίτερα την ευρύτερη περιοχή από την Πύλο μέχρι την Ήλιδα, τη Μεσσηνία και τη Λακωνική γη (Πανσανίας). Στη Σπάρτη εγκαταστάθηκε μία δωρική ομάδα (στο κάτω τμήμα της κοιλάδας του Ευρώτα), η οποία με συνεχείς και μεθοδικές επιχειρήσεις κατέλαβε αρχικά πέντε ανοχύρωτες κόμεις (Πιτάνη, Μεσόα, Λίμνες, Δύμη και Κυνοσούρα). Οι περίοικοι της κοιλάδας του Ευρώτα δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα, αλλά απολάμβαναν την ελευθερία και των απεριορίστων δικαιωμάτων του πολίτη της Σπάρτης (π.χ. περιουσία, αξιώματα κλπ.). Οι περίοικοι συστρατεύονταν ως βαρέως οπλισμένοι. Ο Αγησίλαος και ο Λεωνίδας επί παραδείγματι ήσαν περίοικοι.³ Οι είλωτες επίσης, συστρατεύονταν ως *ψιλοί*, παρενοχλούντες το εχθρικό στρατόπεδο ή

3. Α. Ρ. Παγκαβής, 1888.

ως γυμνῆται θεράποντες των οπλιτών. Και εάν αρίστευαν απελευθερούντο.⁴

Οι περιοχές Αργολίδας, Λακωνίας, Μεσσηνίας είναι οι μόνες που μοιράστηκαν με κλήρο από τους Ηρακλείδες, όταν κατέβηκαν στην Πελοπόννησο. Έτσι, ο Τήμενος πήρε την Αργολίδα, ο Κρεσφόντης την Μεσσηνία και οι δυο γιοι του θανόντος Αριστοδήμου πήραν την Λακωνία⁵. Οι δωρικές αυτές οικογένειες είχαν εξ αρχής σχέσεις περισσότερο εχθρικές παρά φιλικές και η «παράδοση» αυτή φαίνεται ότι συνεχίστηκε και από τους απογόνους τους που διέμεναν σε αυτές τις περιοχές κατά τους ιστορικούς χρόνους. Πριν όμως από την εγκατάσταση αυτών των οίκων, οι «προδωρικές» οικογένειες είχαν να επιδείξουν κυρίως φιλικές διαθέσεις μεταξύ τους. Προς επίρρωσιν της παραπάνω θέσης, ο Πausanias αναφέρει κάποια μέλη εκείνων των οίκων και στα τρία βιβλία της ενότητας «Κορινθιακά - Λακωνικά - Μεσσηνιακά».

Στα τέλη της 2ης χιλιετίας π.Χ. υπήρχαν δύο μεγάλα προδωρικά κράτη: Στα ανατολικά των Ατρείδων και στα δυτικά των Νηλεϊδών. Από τους Ατρείδες, ο Μενέλαος κατείχε την εύφορη κοιλάδα του Ευρώτα και του Έλους και ο Αγαμέμνων τη χερσόνησο του Πάρωννα και «εφτά πόλεις» στα δυτικά του Ταυγέτου, όλες «έγγυς ἄλδς» και όλες γειτονικές «Πύλου ἡμαθόεντος». Στους Νηλεΐδες ανήκε η Μεσσηνία μαζί με την Τριφυλία (μέχρι τον Αλφειό) και αποτελούσε το δεύτερο σε πληθυσμό και έκταση κράτος ολόκληρης της μυκηναϊκής Ελλάδος.

Ανάμεσα στις δύο επικράτειες των Νηλεϊδών και των Ατρείδων βρισκόταν η περιοχή του Παμίσου των Φαρών και της Θουρίας και γι' αυτό φαίνεται ότι χαρακτηριζόταν ως Μέζ(σ)η ή Μεσσήνη (Παπαχατζής). Μία ομάδα των δωριέων με αρχηγό τον Κρεσφόντη κατέλαβαν αυτή τη χώρα (με εξαίρεση την Πύλο). Η άλλη ομάδα των υιών του Αριστοδήμου εγκαταστάθηκε στην περιοχή της Σπάρτης, βορείως των εύφορων πεδιάδων του Ευρώτα, ενώ οι περιοχές των Αμυκλών και του Έλους έμειναν αρχικά στους Αχαιούς. Οι Δωριείς της Σπάρτης επεκτάθηκαν αρχικά προς την Κυνουρία (3,2,2), την αρκαδική Αίγυ (2,5) και την Αργολίδα (2,5). Στα χρόνια του Τηλέκλου (μέσα 8ου αι. π.Χ.) κατέκτησαν τις Αμύκλες και τη Φάρι και τις Γεράνθρες (3,2,6) στα ανατολικά, περιοχές που κατείχαν οι Αχαιοί και λίγο αργότερα την περιοχή του Έλους (2,7) επί των χρόνων του γιου του δολοφονηθέντος Τηλέκλου.

Με τον θάνατο του Τηλέκλου είχε αρχίσει ο (εικοσαετής) Α΄ Μεσσηνιακός πόλεμος (Μεσσηνιακά 5,10 και 13,7) στο ιερό της Αρτέμιδος Λιμνάτιδος (3,2,6 κε, 4,4,2 κε), τον οποίο ο περιηγητής τοποθετεί στις ολυμπιάδες 9,2 - 14,1 (=743-724 π.Χ.). Οι Σπαρτιάτες πείσθηκαν ότι μόνον εάν επετύγχαναν ξεριζωμό του (αδελφού) φύλου από την εύφορη γη της Μεσσήνης (περιοχή που εξ αιτίας του δόλου του Κρεσφόντη είχε εκείνο ιδιοποιηθεί) θα ήταν εις θέσιν να εξασφαλί-

4. Α. Ρ. Ραγκαβής *ibid*.

5. Βλ. Pausan. Μεσσην. 3,3 κε, Λακ. 1,5, Απολλοδ 2,8,4 κε.

σουν την κυριαρχία τους στην ευρύτερη περιοχή και να ευημερήσουν.

Καθώς σε εκείνη την περίοδο εδημιουργείτο η *Ιλιάδα* (Lesky⁶) διεσώθησαν αρκετά στοιχεία που συνετέλεσαν στο να προσεχθεί ιδιαίτερα η εποχή και να ξεφύγει από τα δεσμά της λήθης, καθώς ο εικοσαετής πόλεμος δεν ήταν ο μοναδικός επεκτατικός πόλεμος, που διεξήγαγαν τα δωρικά φύλα στην ευρύτερη περιοχή.

Ο Απολλόδωρος⁷ ξεκινά την ιστορία του σχετικά με την ίδρυση των Ολυμπιακών Αγώνων με το ταξίδι της επιστροφής του Ηρακλή από την Τροία (πλέοντος δὲ ἀπὸ Τροίας), κατά το οποίο μετά από μια σύντομη περιπέτεια με τους κατοίκους της Κω και με την παρέμβαση του Δία⁸ και της θεάς Αθηνάς ο πληγωμένος ήρωας τάσσεται με το μέρος των θεών στον νικηφόρο αγώνα τους εναντίον των γιγάντων (Γιγαντομαχία καὶ μετὰ θεῶν καταπολέμησε Γίγαντας). Μετά την παρέλευση μικρού χρονικού διαστήματος ο Ηρακλής ξεκίνησε εκστρατεία εναντίον του βασιλιά Αυγείου, συγκεντρώνοντας Αρκαδικό στρατό και εθελοντές από τους αρίστους της Ελλάδος (Ἀρκαδικὸν στρατὸν καὶ παραλαβὼν ἐθελοντὰς τῶν ἀπὸ τῆς Ἑλλάδος ἀριστέων).⁹ Ο Αυγείας που έμαθε για την κίνηση αυτή του Ηρακλή και τον επερχόμενο πόλεμο, όρισε στρατηγούς των Ηλείων τον Εύρυτο και τον Κτέατο, ανθρώπους με υπερφυσικές δυνάμεις (κατέστησεν Ἡλείων στρατηγούς Εὐρυτον καὶ Κτέατον συμφυεῖς, οἱ δυνάμει τοὺς τότε ἀνθρώπους ὑπερέβαλλον), που παρουσίαζαν συγγένεια με το θεό Ποσειδώνα. Ο Ηρακλής σε αυτή την εκστρατεία νόησε και έκανε σπονδές στους Μολιονίδες, ενώ οι αντίπαλοί του μαθαίνοντας την αδυναμία του επιτέθηκαν εναντίον του στρατεύματος του Ηρακλή και νίκησαν. Τότε ο Ηρακλής αποχώρησε. Μετά όμως την τέλεση των τρίτων Ισθμίων (αὔθις δὲ τῆς τρίτης ἰσθμιάδος τελουμένης), οι Ηλείοι έστειλαν τους Μολιονίδες για να συμμετέχουν στις θυσίες, ο Ηρακλής ενεδρεύοντας στις Κλεωνές τους σκότωσε. Εκστρατεύων αμέσως εναντίον της Ἡλιδος κυρίευσε την πόλη και αφού σκότωσε τον Αυγεία και τα παιδιά του, διόρισε (επαναφέροντας ως) βασιλιά τον Φυλέα. Τέλος, έθεσε και τους Ολυμπιακούς Αγώνες (ἔθηκε δὲ καὶ τὸν Ὀλυμπιακὸν ἀγῶνα), ίδρυσε βωμό στον Πέλοπα (Πέλοπος τε βωμὸν ἰδρύσατο) και έχτισε έξι βωμούς για τους δώδεκα ολύμπιους θεούς (καὶ θεῶν δώδεκα βωμούς ἕξ ἔδειματο.)

Με την επαναφορά (διορισμό) του Φυλέα ως βασιλιά, στην ουσία ο Ηρακλής επανέφερε την προηγούμενη τάξη και παράδοση στην περιοχή. Με το γεγονός αυτό, αξίζει να σημειωθεί το παράδοξο αφενός της ίδρυσης βωμού στον Πέλοπα (βωμὸν ἰδρύσατο) και του κτισίματος έξι βωμών για τους δώδεκα Ολύμπιους (καὶ

6. A. Lesky, *Gesch. D. gr. Lit.* 1958, 45 και F. Kiechle, *Mess. Studien*, 1959, 64

7. Apollodorus, 2.7.1 *Library and Epitome* (ed. Sir James George Frazer) <http://www.perseus.tufts.edu/cgi-bin/ptext?doc=Perseus:text:1999.01.0021:book=2:chapter=7:section=2>

8. Απολλόδωρος, 2.7.1

9. Απολλόδωρος, 2.7.2

θεῶν δώδεκα βωμούς ἕξ ἑδείματο). Ο ίδιος ο Απολλόδωρος¹⁰ συνεχίζει το ιστορικό της παρέμβασης των Ηρακλειδών στην περιοχή αναφέροντας ότι μετά το θάνατο του Ευρυσθέως οι απόγονοι του Ηρακλή εξεστράτευσαν εναντίον της Πελοποννήσου και κατακυριεύσαν όλες τις πόλεις (ἀπολομένοι δὲ Εὐρυσθέως ἐπὶ Πελοπόννησον ἦλθον οἱ Ἡρακλεῖδαι, καὶ πάσας εἶλον τὰς πόλεις). Με την πάροδο ενός έτους από την επιστροφή τους έπεσε λοιμός σε όλη την Πελοπόννησο και ο χρησμός που δόθηκε έλεγε ότι υπαίτιοι αυτής ήταν οι Ηρακλίδες, οι οποίοι επέστρεψαν στην περιοχή νωρίτερα από ό,τι έπρεπε! (καὶ ταύτην γενέσθαι χρησμός διὰ τοὺς Ἡρακλεῖδας ἐδήλου· πρὸ γὰρ τοῦ δέοντος αὐτοὺς κατελθεῖν). Ως εκ τούτου εκείνοι αποχώρησαν από την Πελοπόννησο και εγκαταστάθηκαν στη Θεσσαλία, στη Στερεά και στην περιοχή του Μαραθώνα.

Σχετικά με το ζήτημα της επανόδου των Ηρακλειδών στην περιοχή της Αττικής μετά από την πανούκλα και πέραν του Απολλοδώρου, ο Διόδωρος ο Σικελιώτης δεν αναφέρει τίποτε, αλλά καταγράφει¹¹ ότι, μετά από την ήττα τους και το θάνατο του Ὑλλου στον Ισθμό, αποσύρθηκαν στην περιοχή του Τρικορίνθου (στο βορεινό άκρο του Μαραθώνα,¹²) και έμειναν εκεί για πενήντα έτη. Πριν την αποχώρησή τους ο Τληπόλεμος άθελά του σκότωσε κάποιον Λικύμνιο και με λίγους συντρόφους του αναχώρησε για τη Ρόδο όπου και εγκαταστάθηκε.¹³

Ο Ὑλλος, ακολουθώντας την εντολή του πατέρα του παντρεύτηκε την Ιόλη και επεδίωξε την επάνοδο των Ηρακλειδών στην περιοχή. Για το λόγο αυτό ζήτησε χρησμό από το δελφικό θεό και εκείνος του απάντησε ότι θα πρέπει να περιμένουν την τρίτη συγκομιδή (περιμείναντας τὸν τρίτον καρπὸν κατέρχεσθαι). Εκείνος πιστεύοντας ότι ο τρίτος καρπός σήμαινε την παρέλευση τριετίας, μετά το πέρας της συγκέντρωσε στρατό (του Ηρακλή) και εξεστράτευσε εναντίον της Πελοποννήσου, επί βασιλείας Τισαμενού. Όταν ανδρώθηκαν οι γιοι του Κλεοδαίου ζήτησαν την επανόδό τους από τον δελφικό θεό και εκείνος τους έδωσε τον ίδιο χρησμό. Καθώς εκείνοι παραπονέθηκαν για την κακοδαμονία τους, ο θεός τους απήντησε ότι δεν κατάλαβαν τον χρησμό, αφού με τον τρίτο καρπό δεν εννοούσε την τρίτη συγκομιδή της γης, αλλά τον τρίτο καρπό γενεάς και ότι θα έπρεπε ως στενότητα να κατανοήσουν την δεξιά πλευρά του Ισθμού (καὶ στενω-

10. Απολλόδωρος, 2.8.2

11. Diod. 4.58.3ff

12. Apollod. 2.8.1

13. Γ' αυτή την ανθρωποκτονία και την εξορία του Τληπόλεμου βλ. Ομήρου Ιλ. 2.653-670, μαζί με τα σχόλια στο στίχο 662 Walter Leaf, *Commentary on the Iliad* (1900), στο <http://www.perseus.tufts.edu/cgi-bin/ptext?doc=Perseus%3Atext%3A1999.04.0056&query=commline%3D%23545>; επίσης Πινδ. Ολυμπ. 7.27(50)ff. αφιερωμένο στον πύκτη Διαγόρα το Ρόδιο. Επίσης πρβλ. Στράβ. 14.2.6 όπου ο Τληπόλεμος αναδεικνύεται σε οικιστή της Ρόδου και Diod. 4.58.7ff. Σύμφωνα με τον Πίνδαρο, η ανθρωποκτονία δεν προεκλήθη τυχαία, αντιθέτως ήταν ξέσπασμα οργής και συνέβη με τη χρήση ενός κομματιού ξύλου ελιάς.

γράφαν τὴν εὐρυγάστορα, δεξιὰν κατὰ τὸν Ἴσθμὸν ἔχοντι τὴν θάλασσαν).

Σχετικά με την πρώτη απόπειρα εισβολής (κατάκτησης) της Πελοποννήσου, πολύτιμες πληροφορίες παρέχει ο Διόδωρος ο Σικελιώτης.¹⁴ Η λέξη «εισβολή» σημαίνει εδώ την επιστροφή γιατί αν και ο προπάτορας των Ηρακλειδών είχε γεννηθεί στη Βοιωτική Θήβα θεωρούσε τις Μυκήνες και την Τίρυνθα ως πραγματικό βασίλειο των προγόνων του. Η λέξη «κάθοδος» που χρησιμοποιείται από τον Απολλόδωρο είναι κοινός τόπος στους Έλληνες συγγραφείς όταν χρειάζεται να δηλωθεί η επιστροφή των εξόριστων από την εξορία.¹⁵

Η τελική επιστροφή των Ηρακλειδών στην Πελοπόννησο, από κοινού με τους Δωριείς χρονολογείται από τον Θουκυδίδη («Δωριῆς τε ὀγδοηκοστῶ ἔτει ξὺν Ἑρακλείδαις Πελοπόννησον ἔσχον»¹⁶) στο 800 έτος από την κυρίευση της Τροίας. Σύμφωνα με τον Πausανία («Ἴλιον πολέμου καὶ Νέστορος ὡς ἐπανῆλθεν οἴκαδε τελευτήσαντος, Δωριέων στόλος καὶ ἡ κάθοδος Ἑρακλειδῶν γενομένη δύο γενεαῖς ὕστερον ἐξέβαλε τοὺς Νηλέως ἀπογόνους ἐκ τῆς Μεσσηνίας»¹⁷), έλαβε χώρα δύο γενεές μετά από εκείνο το γεγονός, το οποίο συμπίπτει με την εκτίμηση του Θουκυδίδη.¹⁸

«Η Σπάρτη έπεσεν ελλείψει Σπαρτιατῶν» λέει ο Αριστοτέλης. Όταν όλη η καλλιεργήσιμη γη περιήλθε στα χέρια ολίγων, οι οποίοι διήγον πολυτελή βίον και ταυτόχρονα η εισδοχή ολόένα μεγαλύτερου αριθμού νέων πολιτών συνέπεσε με τη μείωση των γηγενών (επακόλουθο των συνεχών πολέμων)... κατά την εποχή των Περσικών Πολέμων υπήρχαν 8.000 περίπου Σπαρτιάτες και έφθασαν τους 1.500 (απογραφή 371π.Χ.)! Ο Αριστοτέλης υπολογίζει ότι κατά την εποχή του (330 π.Χ.) οι Σπαρτιάτες δεν ξεπερνούσαν τους χίλιους. Κατά την άνοδο του βασιλέως Άγιδος Δ' (243 π.Χ.) απέμειναν 700 εκ των οποίων κάτοχοι γαιών ήταν μόνον 100! Ο βασιλεύς Άγεις επανέφερε το νόμο του Λυκούργου (περί ομοιομόρ-

14. Διόδωρος Σικελιώτης 4.58.1-4

15. Βλ σχόλια στην αγγλική απόδοση του κειμένου του Απολλοδώρου του *Library and Epitome* (ed. Sir James George Frazer) <http://www.perseus.tufts.edu/>. (The word κάθοδος here employed by Apollodorus is regularly applied by Greek writers to the return of exiles from banishment, and in particular to the return of the *Heraclids*.) Προς έπίρρωσιν της παραπάνω θέσεως αναφέρεται πολλαχώς η λέξη «κάθοδος» Strab. 8.3.30, Strab. 8.4.1, Strab. 8.5.5, Strab. 8.6.10, Strab. 8.7.1, Strab. 8.8.5, Strab. 9.1.7, Strab. 10.2.6, Strab. 13.1.3, Strab. 14.2.6; Paus. 4.3.3; Paus. 5.6.3. Αντίστοιχα απαντώνται στον Απολλόδωρο για τη δήλωση ομοίων περιπτώσεων, οι τύποι κατέρχασθαι που σημαίνει «επιστρέφω από την εξορία» και κατάγειν, «επαναφορά από την εξορία» (βλέπε Apollod. 2.7.2-3; Apollod. 2.8.2 και Apollod. 2.8.5; Apollod. 3.10.5).

16. Θουκ. 1.12.3

17. Πausan. 4.3.3

18. Ο Velleius Paterculus i.2.1 Harry Thurston Peck, *Harpers Dictionary of Classical Antiquities* (1898) [http://www.perseus.tufts.edu/cgi-bin/ptext?doc=Perseus:text:1999.04.0062&query=συμφωνεί με το Θουκυδίδη ως προς την ημερομηνία και προσθέτει ότι η επιστροφή πραγματοποιήθηκε 120 έτη από την «προαγωγή» του Ηρακλέως στην τάξη της θεότητας.](http://www.perseus.tufts.edu/cgi-bin/ptext?doc=Perseus:text:1999.04.0062&query=συμφωνεί+με+το+Θουκυδίδη+ως+προς+την+ημερομηνία+και+προσθέτει+ότι+η+επιστροφή+πραγματοποιήθηκε+120+έτη+από+την+«προαγωγή»+του+Ηρακλέως+στην+τάξη+της+θεότητας.)

φου ζωής και ισότητος διακωμμάτων) αναγκάζοντας τους Σπαρτιάτες να αναδιανεμίει τη γη σε 4.500 κλήρους, στη διανομή των οποίων θα λάμβαναν μέρος και οι πολιτογραφούμενοι περίοικοι. Η πράξη του αυτή βρήκε την αντίσταση των γαιοκτημόνων και ο βασιλιάς Άγις πλήρωσε την ιδέα με τη ζωή του. Ο Κλεομένης (235-221) κατήργησε την Εφορία και τη Γερουσία, διέγραψε τα χρέη, αναδιένεμε τη γη και με πολιτογραφήσεις αύξησε τον αριθμό των Σπαρτιατών σε 4.000. Αλλά μετά την ατυχή μάχη της Σελασίας, ο Αντίγονος ο μακεδών κατήργησε όλους τους νεωτερισμούς του Κλεομένου και η μοίρα της Σπάρτης στην Ιστορία έληξε.

Η κοινωνική οργάνωση είναι έργο του νομοθέτη Λυκούργου, ο οποίος όπως και ο Σόλων έλαβε τιμές θεϊκού προσώπου, καταλαμβάνοντας μία θέση στο πάνθεον των ελλήνων νομοθετών-αναμορφωτών της κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Ίδιον της Σπαρτιατικής Πολιτείας η διπλή βασιλεία. Με δύο βασιλικούς οίκους (τους Αγιάδας και τους Ευρυποντίδας με καταγωγή από τους μυθικούς προγόνους τους Ευρυσθένη και Πρόκλου). Ο Αριστοτέλης εξηγεί αυτό το θεσμό με το ότι έθετε περιορισμούς στη βασιλική εξουσία αφού ελαχιστοποιούσε την αντιζηλία που θα προήρχετο μεταξύ των δύο οίκων. Οι Σπαρτιάτες βασιλείς κρατώντας την παράδοση των ομηρικών χρόνων ήταν «αρχηγέτα», ανώτεροι αρχηγοί στον πόλεμο, δικαστές και ιερείς. Με την πάροδο του χρόνου όμως η ιθύνουσα θέση παραχωρήθηκε στους Εφόρους και τη Γερουσία. Στον πόλεμο αρχικά είχαν το δικαίωμα να τον κηρύσσουν, προνόμιο που αργότερα περιήλθε στη συνέλευση του λαού. Στη μηνιαία συνέλευση του λαού (Απέλλα) είχαν δικαίωμα συμμετοχής όλοι οι πολίτες άνω των τριάντα και εκτός των άλλων κατά αυτήν εγίνετο η εκλογή των Γερόντων, των Εφόρων και των άλλων κρατικών λειτουργιών. Ο λαός ψήφριζε δια βοής κατά τη συνήθεια των στρατοπέδων.¹⁹

Θα επιχειρήσουμε τώρα μια κατάδειξη της συμβολής της Λακεδαιμόνος γης στη διαμόρφωση των αξιών του ελληνικού πολιτισμού.

*«Ο Αγησίλαος συνεβούλευσε τον σοφό Ξενοφώντα να φέρει τα παιδιά του στη Σπάρτη για να ανατραφούν εκεί και να μάθουν το ωραιότερο από όλα τα μαθήματα, το άρχειν και άρχεσθαι».*²⁰ *Αυτός ήταν και ο λόγος για τον οποίο θεωρούσε και διέδιδε ότι οι Σπαρτιάτες ήταν περισσότερο ευτυχείς από τους άλλους ανθρώπους.»*

Όσο κι αν είναι υπερβολικό αυτό, γεγονός είναι ότι η **γέννηση του πολιτικού ανθρώπου** στην Ελλάδα έχει σπέρμα και της Λακωνικής γης. Η άλλη μεγάλη συμβολή είναι η **αντίληψη της ενιαίας ελληνικής πατρίδας** και του **ενιαίου Ελληνισμού**. Λεωνίδα: *«μολών λαβέ»*²¹ (225B) *όταν οι έφοροι τον ρώτησαν «μήπως έχεις άλλο μυστικό σχέδιο και όχι να κλείσεις τα στενά στους βαρβάρους εκείνος είπε:*

19. Θουκυδίδης 1, 37

20. Πλουτ. *Ηθικά Αγησίλαου του Μέγα* 212B=50-51

21. 225D

Φαινομενικώς δια να κλείσω τα στενά, πραγματικώς δε δια να αποθάνω υπέρ των Ελλήνων». «...Όταν ο Αγησίλαος έμαθε ότι σε μάχη που έγινε κοντά στην Κόρινθο από τους Σπαρτιάτες είχαν φονευθεί πολύ λίγοι, ενώ από τους Κορινθίους και τους Αθηναίους και τους συμμάχους τους μεγάλος αριθμός δεν έδειξε ούτε χαρά ούτε αλαζονεία για τη νίκη, «αλλά και πάνν βαρύ στενάξας «Φεν της Ελλάδος» έφη «η τοσούτους υφ' αυτάς απολώλακεν, όσοις αρκεί τώς βαρβάρως νικάν άπαντας» (δυστυχημένη Ελλάδα, η οποία δια των ιδίων σου χειρών εφόνευσας τόσους στρατιώτας, όσοι ήσαν αρκετοί να νικήσουν τους βαρβάρους όλης της Ασίας).²²

Βεβαίως υπάρχει η ανταλκίδειος ειρήνη. Όμως, ο ίδιος ο Πλούταρχος θεωρεί ότι και η ανταλκίδειος ειρήνη ήταν επονεϊδιστο έργο εκείνων που επιβουλεύονταν τον Αγησίλαο, θεωρώντας ότι οι επιχειρήσεις του στη Μικρά Ασία τον καθιστούσαν «ενδοξότατον και μέγιστον» και ιδίως του Ανταλκίδα, ο οποίος εκτός των άλλων παρέδωσε στον Τιρίβαζο τις ελληνικές πόλεις της Μ. Ασίας **υπέρ της ελευθερίας** των οποίων είχε πολεμήσει ο ίδιος ο Αγησίλαος.²³

Η **αγάπη στην πατρίδα** είναι επίσης μια άλλη αρετή, όπου η λιποταξία από την υπεράσπισή της προέβλεπε ποινή θανάτου. Όταν ο Ξέρξης έγραψε στο Λεωνίδα ότι αν δεν επέμεινε να αντιστέκεται χωρίς ελπίδα και πήγαινε με το μέρος του θα τον έκανε μονάρχη όλης της Ελλάδος του απάντησε: *εάν εγνωρίζεις τα πραγματικά αγαθά της ζωής δεν θα φιλοδοξούσες τα αγαθά των άλλων. Όσο για μένα «κρείσσων ο υπέρ της Ελλάδος θάνατος του μοναρχείν των ομοφύλων»*.²⁴ Αυτό όμως που εκτιμούμε ότι αποτελεί την κατεξοχήν συμβολή στη **γένεση του πολιτικού ανθρώπου** και του **Ελληνικού Έθνους** είναι το αγωνιστικό ιδεώδες των Λακεδαιμονίων εκπεφρασμένο μέσα από σχεδιασμένες ενέργειες που οδήγησαν στην **επανάδρυση και θεμελίωση των Ολυμπιακών Αγώνων**.

«Για άλλα πολλά και ένδοξα έργα αξίζει να μνημονεύουμε τον Ηρακλή...και όταν τους αγώνες αυτούς άρχισε πρώτος, από αγάπη για την Ελλάδα. Στο παρελθόν άλλωστε όλες οι πόλεις φέρονταν εχθρικά η μία προς την άλλη· όταν εκείνος ανέτρεψε τους τυράννους και κατεδίωξε τους παρανόμους, θέσπισε στο ωραιότερο μέρος της Ελλάδας αγώνες, όπου αθλούνταν τα σώματα, επιδεικνυόταν η μεγαλοδωρία του πλούτου και του πνεύματος, ώστε εξαιτίας όλων τούτων να συγκεντρωνόμαστε στο ίδιο σημείο, άλλα μεν να βλέπουμε άλλα δέ να ακούμε· και θεώρησε την εδώ συγκέντρωση **αρχή της ομονοίας μεταξύ των Ελλήνων...**».²⁵

Η συνείδηση που διαμορφώνεται τελικά εμπεριέχει όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά ώστε να αποτελέσει προϋπόθεση για τη γένεση **πολιτικού ανθρώπου**. Με

22. Πλουτ. *Ηθικά* 211F=Αγησιλάου του Μέγα 45

23. Πλουτ. *Ηθικά* 213B= Αγησιλάου του Μέγα 60

24. Πλουτ. 225C

25. Λυσία *Ολυμπιακός*, Αθήνα, εκδ. Κάκτος, 1993.

το σύστημα προτύπων και αξιών καταγεγραμμένο και σμιλεμένο μέσα από την κοινωνική και πολιτική δράση, με την ελευθερία από οιονδήποτε μεταφυσικό φόβο, με την δυνατότητα του άρχειν και άρχεσθαι, το τρισυπόστατο όλον του ανθρώπου (Σώμα, ως φυσική οντότητα, Νους και Συναισθήμα), από προϋπόθεση για καλή λειτουργία γίνεται «τέλος» (με την αριστοτελική έννοια), που θα μορφοποιήσει μέσω Αγωγής και Εκπαίδευσης σε αυτό τον αγώνα για το Ωραίο και το Αληθινό. Το αγωνιστικό ιδεώδες των Λακεδαιμονίων, εκπεφρασμένο μέσα από την ολυμπιακή άμιλλα, που θα παρακολουθήσουμε με ποιόν τρόπο συνεστήθη, έχει σαφώς πολιτική διάσταση, λειτουργώντας ως διαβιούν κίνητρο, μέσω του επιτεύγματος και της δημιουργίας για τη φύση και τη ζωή.

Το 776 π.Χ. (με τη νίκη του Ηλείου Κόροιβου (5,8,6) στο αγώνισμα του δρόμου) κατά τη διατηρούμενη μέχρι τον Πανσάνια παράδοση σφραγίζεται η ανασύσταση των Ολυμπιακών Αγώνων (5,8,5) από το βασιλιά Ίφιτο των Ηλείων, σύγχρονο του Λυκούργου της Σπάρτης (5,4,5) των αρχαίων αγώνων που η τέλεσή τους είχε διακοπεί. Μαζί με τους αγώνες επανέφερε και την παλαιά εκχειρία. Με χρησμό που πήρε από τους Δελφούς, με προφανή αιτία τις μεγάλες συμφορές που πάθαινε η Ελλάδα από τον εμφύλιο πόλεμο και από κάποιον λοιμό που είχε ενσκήψει, κατάφερε να πείσει τους Ηλείους να θυσιάσουν στον Ηρακλή, τον οποίον μέχρι πρότινος θεωρούσαν εχθρό τους.²⁶

Ο θεσμός της εκχειρίας (ιερομηνίας) στην αρχαιότητα παρουσιάζεται ως πράξη ειρήνης, μια ανακωχή από τις εχθροπραξίες, στην προοπτική ενός σημαντικού γεγονότος (αθλητικής ή άλλης ιερής εορτής, κύρια δε επί των Ολυμπίων), που τελούνταν σε κάποιον ιερό τόπο²⁷ και το περιεχόμενό του επικυρώνεται από το θεϊκό στοιχείο, με κυρώσεις αυστηρές στην περίπτωση ηθικής ή νομικής παραβίασως (ύβρις). Ως μορφή δικαίου η εκχειρία, με τα σημερινά δεδομένα ξεφεύγει από το πλαίσιο μιας άτυπης-άγραφης συμφωνίας και ισχύει ως τύπος και ουσία διαπολιτειακού δικαίου, καθώς αποτελεί αφενός το θέσμιον-θεσμό που δημιουργήθηκε από νόμους άγραφους και έθιμα και ταυτόχρονα τη λειτουργία μιας πηγής δικαίου μεταξύ ανεξαρτήτων πόλεων-κρατών. Το σημερινό της παράλληλο θα πρέπει να αναζητηθεί στο Διεθνές Δίκαιο των Ηνωμένων Εθνών.

Η Σπάρτη θέσπισε κανόνες δικαίου, με τη συνομολόγηση συνθήκης ειρήνης (εκχειρίας) μεταξύ τριών πόλεων, που αποτέλεσε θεμελιώδη πράξη Διεθνούς Δι-

26. Πανσαν. Α' 4, 6.

27. Δ. Παναγιωτόπουλος, *Δίκαιο των Ολυμπιακών Αγώνων*, Αθήνα-Κομοτηνή, εκδ. Σάκκουλα, 1991. Ως ιεροί τόποι λογίζονται πανελληνίως αποδεκτοί για την ιδιαιτερότητά τους τόποι, με χαρακτηριστικά που έλκουν την καταγωγή τους είτε στην μακραίωνα παράδοση, είτε σε κάποια ισχυοφάνεια, θεοφάνεια και κατόπιν υποδείξεως-χρησιμοδοσίας μαντείου. Έτσι, ο Ισθμός, η Νεμέα, οι Δελφοί κ.λπ. Παρουσιάζονται ως ιεροί τόποι και σε αυτούς τελούνται αγώνες, για τη διεξαγωγή των οποίων απαραίτητη προϋπόθεση είναι η εκχειρία μεταξύ των συμμετεχουσών πόλεων.

καίου,²⁸ ανοίγοντας το δρόμο για την ειρήνη και τη διασφάλιση της ουσίας του δικαίου, μια ιεροπραξία και δικαιοπραξία ταυτόχρονα. Η Σπάρτη (με το Λυκούργο), η Πίσα (με τον Κλεοσθένη) και η Ήλιδα (με τον Ίφιτο) υπέγραψαν συνθήκη στα 884 π.Χ.²⁹ εκατό χρόνια περίπου πριν την πρώτη καταγραφή σταδιονίκη στα Ολύμπια, καθιστώντας τους ανωτέρω θεμελιωτές των Ολυμπίων, παρόλο που υπάρχουν αντίθετες απόψεις που υποστηρίζουν ότι πρόκειται για μεταγενέστερη πλαστογραφία που εξυπηρετούσε συγκεκριμένα συμφέροντα.³⁰ Η περίφημη επιγραφή στο δίσκο του Ιφίτου «*χρόνω δέ ύστερον Ίφιτος... τον αγώνα διέθηκεν εν Ολυμπία, πανήγυριν τε Ολυμπικήν αύθις εξ αρχής και εκχειρίαν κατεστήσατο*³¹...*περί Λυκούργου...οι μεν γαρ Ιφίτω συνακμάσαι και συνδιαθείναι την ολυμπικήν εκχειρίαν λέγουσιν αυτόν, ων εστι και Αριστοτέλης ο φιλόσοφος*»³² αμφισβητείται ως προς την αυθεντικότητά της κυρίως λόγω της έλλειψης γραφής,³³ αλλά η ύπαρξή της μαρτυρείται από τον Πausανία.³⁴ Ενώ φαίνεται ότι ο Λυκούργος έλαβε τη νομοθεσία της Σπάρτης ως χρησμό από τους Δελφούς με «ρήτρες» που αποτελούν το αρχαιότερο κείμενο της ελληνικής ιστορίας³⁵ δεν γνωρίζω για ποιο λόγο πρέπει να αμφισβητηθεί η αυθεντικότητα της γραφής στο δίσκο του Ιφίτου με την αιτιολογία της άρνησης ύπαρξης γραπτού δικαίου στα 884 π.Χ. Εάν οι πρώτοι νομοθέτες (Σόλων, Λυκούργος, Χαρώνδας κλπ) παρέδωσαν γραπτούς νόμους, τότε γιατί σε μια εποχή μερικές δεκαετίες παλαιότερα θα πρέπει να παραδεχθούμε την απουσία γραπτού δικαίου; Ωστόσο, αν και αυτή η άποψη είναι αρκετά ισχυρή, λογικοφανής προβάλλει και η ετέρα εξήγηση, περί μεταγενέστερης δηλ. χάραξης των νόμων (ρήτρες) της συμφωνίας της εκχειρίας.

Οι Αγώνες σταδιακά απώλεσαν τον πρώιμο τοπικό τους χαρακτήρα και έγιναν παμπελοποννησιακοί, με δικαιο που έβρισκε εφαρμογή σε κατά πολύ ευρύτερο πεδίο. Κατά μία άποψη, με την ολυμπιακή εκχειρία το δίδυμο Σπάρτη-Ήλις έθεσαν υπό έλεγχο το Άργος (σύμμαχο των Πισσατών, που πρωτοστατούσαν στη διοργάνωση των τοπικών Ολυμπιακών Αγώνων),³⁶ στην ουσία δηλ. έγιναν κύριοι μιας περιοχής που εκτεινόταν από τη γη της Αργολίδας μέχρι την κοιλάδα του Ευρώτα

28. Δ. Κωνσταντόπουλος, *Δημόσιον Διεθνές Δίκαιον*, Τόμ. 1, Αθήνα-Θεσ/νίκη Εκδ. Σάκκουλα, (στον Δ. Παναγιωτόπουλο).

29. Βλ. Πολύβιο, Διόδ. Σικελ., Ιούλιο Αφρικανό κλπ. Πρβλ. Forsdyke: *Greece before Homer*, London Max Parich and co, 1956, p. 115. Βλ. Δ. Παναγιωτόπουλο ό.π. σελ. 31.

30. Βλ. Μουρατίδης, *Greek sports games and festivals before the 8th century BC.*, διδ. διατριβή, Ohio State university, 1982, σελ. 168-170.

31. Πausανία, *Ηλειακά* Α 5.

32. Πρβλ. Πλουτάρχου, *Βίοι παράλληλοι*, «Λυκούργος».

33. Μουρατίδης ό.π.

34. Πausανία, *Ηλειακά* Α' 20. Πλούτ., «Λυκούργος».

35. Ι. Τριανταφυλλόπουλος, *Ελληνικά Δίκαια Ι*, Αθήνα, Εκδ. Σάκκουλα, 1978, σελ. 55.

36. Η διαμάχη Σπαρτιατών-Ηλειών, με τους Πισσάτες και Αργείους για τη διεξαγωγή των ολυμπίων φθάνει μέχρι το 364 π.Χ.

και είχε ως κέντρο το ιερό της Ολυμπίας. Φαίνεται ότι οι Σπαρτιάτες αφενός μέσω της στρατιωτικής τους υπεροχής, αφετέρου με την πολιτική και θρησκευτική κυριαρχία –δια της ρήτρας (*Φράρτρα*)– θεμελιώνουν ηγεμονική παρουσία³⁷ στην ευρύτερη περιοχή. Από την άλλη πλευρά υποστηρίζεται ότι η χάραξη στο δίσκο έγινε προκειμένου να τονωθεί η παράδοση.³⁸ Σε κάθε περίπτωση, δια της πρώτης αυτής συμφωνίας, την οποία εισήγαγε και προώθησε η Σπάρτη αποκαταστάθηκαν οι σχέσεις των πόλεων στην Πελοπόννησο, διασφαλίστηκε η ειρήνη και τέθηκαν οι βάσεις για ευημερία και περαιτέρω ανάπτυξη του τόπου. Οι πόλεις αισθάνθηκαν πνοή ελευθερίας και αυτάρκειας και οδηγήθηκαν δια αυτής της πράξεως σε σώφρονα ζωή στον ιδιωτικό και κοινωνικο-πολιτικό βίο των ανθρώπων.³⁹

Έτσι, μπορεί να ανατέθηκε η διοργάνωση των Αγώνων επίσημα πλέον στους συμμάχους των Σπαρτιατών, Ηλείους (παρά τις μετέπειτα ταραχές), αλλά διασφαλίστηκαν νέες συνθήκες ζωής και για την υπόλοιπη κοινότητα, με την μετεξέλιξη των Αγώνων σε διαπολιτειακούς, αφού και το αρχικό νομικό και κανονιστικό πλαίσιο έγινε πανελλήνιο και διεθνές. Τέθηκαν οι βάσεις μιας ευγενούς άμιλλας πόλεων σε πανελλήνιο επίπεδο (αθλητές, πολιτιστικό περιεχόμενο, αφιερώματα, σφρηγλάτηση κοινού και εθνικού συναίσθηματος, ανταλλαγή βελτίστων πρακτικών στον πολιτιστικό, πολιτικό τομέα, κοινή αντίληψη για το πολιτειακό σύστημα,⁴⁰ Ολυμπιακή δικαιοσύνη, θεσμός Ελλανοδικών, ολυμπιακής Βουλής, ουδετερότητα ιερών τόπων κλπ.). Η αρχή αυτή έγινε «*αρχή τοις Έλλησι της προς αλλήλους φιλίας*»,⁴¹ η ανακωχή των εμπολέμων και ο αγερισμός σε κοινό (ανεγνωρισμένο) τόπο έγινε αφορομή διαμόρφωσης πανελληνίας πολιτικής συνείδησης,⁴² με τους νεο-εισηγμένους θεσμούς της προξενίας, των κηρύκων, των θεωριών, της διαιτησίας, της διαλλαγής, με βασικά στοιχεία την ευβουλία και την επείκεια για εφαρμογή των νομίμων.

Η γη της Λακεδαίμονος προσχεδιασμένα ή μη κατάφερε την πραγμάτωση της ειρήνης σε μια εποχή που εμιαστίζετο από πολέμους και έριδες δίνοντας μια υπέροχη και ολοκληρωμένη βάση για ειρήνευση και ευζωία στους μεταγενέστερους και δη στον ΟΗΕ, ο οποίος αντί να εκμεταλλευθεί ορθά την έτοιμη και ενδελεχή «σχολή ειρήνης» των ολυμπίων, την μετέτρεψε σε αάατον εργαλείο εξυπηρέτησης σκοπιμοτήτων και των συμφερόντων της διεθνούς «τάξης».

36. Η διαμάχη Σπαρτιατών-Ηλείων, με τους Πισσάτες και Αργείους για τη διεξαγωγή των ολυμπίων φθάνει μέχρι το 364 π.Χ.

37. Ξενοφ. Ελλ. 7.4.28, Πausan., 5.4.7, N. Gardiner, *Greek athletic sports and festivals*, London, 1910, pp. 45 & 59.

38. J. Fontrose, *The Delphic oracle*, p. 115.

39. Πλουτ. Λυκ. Α, 6,5.

40. Διόδ. Σικελιώτης 14,9.

41. Λυσία *Ολυμπιακός* 33, 2, πρβλ. Ισοκράτη *Πανηγυρικός*.

42. W. Durant *Παγκόσμιος Ιστορία του πολιτισμού*, εκδ. Κουμουνδουρέας σελ. 224.

Abstract

Athens and Sparta: the two big “rivals” of the Greek land, endow and enrich the Greek and human social and political life, as the two educational systems which both (Athens and Sparta) support, create citizens who are able to co-habit in a city and create the presupposition of creation and progress. In this present proposal, falsehood of official history concerned with the image of the land of Sparta and the theory of “Indo-Europeans” is refuted. It is proven that the Doreans were a tribe which was clearly Greek and that their descendance is explained as “return to homeland”. Their love for their country and their struggle for freedom, the symbol to the birth of the political human in Greece derive from the Spartan land, as well as, in the same way as the perception of the United Greek Country and United Hellenism. However, the thing we estimate comprise the main symbol in the birth of the political human and the Greek Moral is the idea of struggle of the Spartans expressed through planned actions which led to the re-establishment and foundation of the Olympic Games. The Spartan’s political movements made amends for the relationship of the cities in Peloponnesians insuring peace and setting the base for welfare and further development of the whole area the base of courteous competition of the cities through act Greece (with cultural contents, configuration of common and national sentiment, exchange of the best practices in cultural, political field, common perception for the political system, Olympic justice, Hellenodike institution, Olympic parliament, neutrality of sacred places, armistice, e.t.c. the assembly in a common (acknowledged) place has been the cause of configuration of political conscience all over Greece, with the basic elements of prudence and lenience for the application of the legitimate. The Spartan land, whether preplanned or not, managed the fulfillment of peace in an era plagued by wars and dissensions by giving a great and completed base for peacemaking and welfare for the posterity as well as for the U.N.(United Nations) which used the institutions and clauses of the Olympic Law as the chief source of interpolitical law.

Ο ΓΕΝΕΘΛΙΟΣ ΤΟΠΟΣ ΣΤΟ ΠΟΙΗΤΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΒΡΕΤΤΑΚΟΥ

Άντα Κατσίκη-Γκίβαλου
Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Αθηνών

Περίληψη

Ο γενέθλιος τόπος, που ορίζεται συμβολικά από την Πλούμιτσα και τον Ταϋγετο, συνδέεται άμεσα με την παιδική ηλικία του ποιητή. Το φυσικό περιβάλλον της γενέτειρας του Βρεττάκου αποτελεί το χώρο της ευδαιμονίας, της αισιοδοξίας, της απλότητας και της πληρότητας του ποιητικού υποκειμένου. Βασικές έννοιες του ποιητικού του σύμπαντος, όπως αγάπη, ήλιος, φως, δικαιοσύνη, καλοσύνη, ειρήνη, αγνότητα υλοποιούνται στο χώρο της πατρικής γης, ενώ η ποίησή του τροφοδοτείται από ιδέες και αξίες που έχουν καταξιωθεί στην περιοχή αυτή της Λακωνίας. Ο Ταϋγετος, ιδιαίτερα με τους πολλαπλούς συμβολισμούς του, καθοδηγεί, αλλά και προστατεύει τον ποιητή στις δύσκολες στιγμές της ζωής του. Η καταφυγή σ' αυτόν και στην Πλούμιτσα δηλώνει τη θέση του ποιητή ότι ο γενέθλιος τόπος αποτελεί και τον κόσμο του προσωπικού του μύθου.

Η έντονη και πολυσήμαντη παρουσία της υπαίθρου και ιδιαίτερα του επαρχιακού γενέθλιου τόπου παρατηρείται στο χώρο της νεοελληνικής λογοτεχνίας ήδη στους ποιητές της γενιάς του 1880 καθώς και στους ηθογράφους πεζογράφους της. Η υπαίθρος καταξιωμένη από τη λαογραφία στα τέλη του 19ου αι. λειτουργεί ως σκηνικό. Στο τοπικό πλαίσιο προβάλλονται οι ανθρώπινες συμπεριφορές και η ζωή των προσώπων, σχεδόν στατικά. Η στροφή της ποίησης προς το καθημερινό και οικείο, προς την οικογένεια και το παιδί, προς την εστία, γίνεται έκδηλη με την επικράτηση του Παρνασσισμού, ενώ στην πεζογραφία είναι φανερή η νοσταλγία για το γενέθλιο τόπο με την αναβίωση των ηθών και εθίμων, της ντοπιολαλιάς, στοιχείων που διαφοροποιούν την ιδιαίτερη πατρίδα του λογοτέχνη από άλλους τόπους. Στα ηθογραφικά κείμενα «γίνεται για πρώτη φορά πρωταγωνιστής της αφήγησης ο τόπος (στη θέση του χρόνου), και η γενέθλια χώρα καθίσταται κείμενο της λογοτεχνίας».¹ Το γεγονός αυτό το παρατηρούμε και στην ευρωπαϊκή λογοτεχνία συνδε-

1. Καστρονάκη Αγγέλα, *Η φωνή του γενέθλιου τόπου. Μελέτες για την ελληνική πεζογραφία του 20ού αιώνα*, Αθήνα, εκδ. ΠΟΛΙΣ, 1997, σ. 11.

δεμένο τόσο με την ηθογραφία όσο και με το νατουραλισμό.² Πάντως η αξιοποίηση του χωριού ή του γενέθλιου τόπου υλοποιείται στην ελληνική λογοτεχνία πέρα από το νατουραλιστικό και με ρομαντικό-ειδυλλιακό τρόπο. Συνδέεται, βέβαια, αναμφίβολα με την εθνικιστική ιδεολογία που διατρανώνει τη συνέχεια του ελληνισμού.

Κατά τον 20ό αι. συγγραφείς επηρεασμένοι από κινήματα διαφορετικά μεταξύ τους και προς την ηθογραφία, όπως ο αισθητισμός, ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός ή ο μοντερνισμός, αντλούν υλικό από τη γενέτειρα. Φυσικά, κάθε αισθητικό ρεύμα καταλήγει σε διαφορετικό αποτέλεσμα. Έτσι έλληνες λογοτέχνες, κυρίως πεζογράφοι, σπάνια ποιητές, της γενιάς του '30 ή και μεταπολεμικοί, αν και ασχολούνται περισσότερο με την πόλη, εξακολουθούν να τροφοδοτούν τα κείμενα τους με ηθογραφικά στοιχεία με όχημα τη νοσταλγία. Νοσταλγία για ένα κόσμο ιδανικό, όπως φαίνεται μέσα από τη γραφικότητα του χωριού και μέσα από την αντίθεσή του με την σκληρή ζωή στην πόλη. Η γραφικότητα όμως αυτή καλύπτει σε αρκετές περιπτώσεις τη βία και τον αποτροπιασμό που συχνά οι λογοτέχνες με ρεαλισμό ή ειρωνεία αποκαλύπτουν. Ούτως ή άλλως είναι γεγονός ότι ο γενέθλιος τόπος απασχολεί τους λογοτέχνες καθώς συνδέεται με το πατρικό σπίτι, τη ζωή στο χωριό ή την επαρχιακή πόλη και τα παιδικά χρόνια που διαδραματίζουν ένα ρόλο σημαντικό στη διαμόρφωση του ψυχισμού τους. Όπως γράφει ο G. Bachelard στην *Ποιητική του χώρου* «ο βιωμένος χώρος υπερβαίνει το γεωμετρικό χώρο».³ Για τον Bachelard δεν είναι μόνο η νοσταλγία αλλά και η ονειροπόληση που γονιμοποιεί το μακρινό παρελθόν. «Τα παιδικά χρόνια, γράφει, παραμένουν ζωντανά και ποιητικά ωφέλιμα μέσα μας στο επίπεδο της ονειροπόλησης και όχι των πραγματικών γεγονότων. Χάρη σ' αυτή την αιώνια παιδική ηλικία διατηρούμε την ποίηση του παρελθόντος».⁴ Η ποιητική γενιά του '30 αρδεύει το γενέθλιο τόπο όπως φαίνεται (η αναφορά είναι ενδεικτική) στο ποιητικό έργο των Γ. Ρίτσου, Ο. Ελύτη, Νικ. Βρεττάκου.

Στην περίπτωση του Νικηφόρου Βρεττάκου τα μέρη όπου πέρασε τα παιδικά του χρόνια, η Πλούμισσα, εξοχική τοποθεσία, αλλά και η ευρύτερη περιοχή της Λακωνίας και ιδιαίτερα ο Ταΰγετος είναι πολλαπλά συνδεδεμένα με την ποιητική του δημιουργία. Από την παιδική ηλικία, άμεσα συνυφασμένη με τη γενέτειρά του και τη ζωή του, ο ποιητής ανακαλεί με τη μνήμη του στιγμές ευτυχίας, αισιοδοξίας και πληρότητας που έχει ζήσει μέσα στη φύση. Η Πλούμισσα είναι το μέρος όπου ο Βρεττάκος έζησε τα πρώτα έξι χρόνια της ζωής του, πριν να εγκατασταθεί στις Κροκεές για να φοιτήσει στο σχολείο.⁵ Η Πλούμισσα είναι μια τοποθεσία, που, όπως γράφει ο ίδιος στο ποίημα «Μόνωση» από τις *Γκριμάτσες του ανθρώπου*

2. Ό.π., σ. 12.

3. Bachelard Gaston, *Η ποιητική του χώρου*, Αθήνα, εκδ. Χατζηνικολή, ²1992, σ. 75.

4. Ό.π., σ. 43.

5. Βιογραφικά στοιχεία που αφορούν στη ζωή του, αλλά και στο έργο του βλ. Κακούρου - Χρόνη Γεωργία «Χρονολόγιο Νικηφόρου Βρεττάκου» στον αφιερωματικό τόμο *Μνήμη του ποιητή Νικηφόρου Βρεττάκου* (1912-1991) επιμ. Π.Δ. Μαστροδημήτρης, Αθήνα, 1993, σσ. 15-38.

(1935), «είχε μπροστά τη θάλασσα/ [...] είχε σιμά τον ουρανό/ κ' ήταν σα θαύμα ονειρού». ⁶ Κύρια χαρακτηριστικά αυτού του μικρού τόπου η οργιαστική βλάστηση, το εκθαμβωτικό φως, η θέα της θάλασσας και το γειτόνεμα με τον ουρανό και τον Ταΰγετο που, όπως σημειώνει στο *Διακεκομμένο πλανήτη* (1983) («Τα άνθη των ήχων»), μια από τις τελευταίες του συλλογές, «δεν τον ανακάλυψ[ε]/ βρισκόταν δίπλα [τ]ου όταν γεννήθηκ[ε]/ και παράστεκε. Αργότερα μόνον/ ονειρευτήκ[ε] πως μπορούσε να γίνει/ μιαν εκκλησία-κέντρο της γης». ⁷

Τόσο το φως του ήλιου όσο και το μυστήριο της νύχτας τον συντροφεύουν στα παιδικά του ονειροπολήματα. Παράλληλα η σιωπή της φύσης συνεργεί στη μυστική επικοινωνία του ποιητή μαζί της. Ο φυσικός αυτός χώρος που συμβολικά καθορίζεται από την Πλούμιτσα και τον Ταΰγετο θα αποτελέσει το χώρο του προσωπικού ποιητικού του μύθου. ⁸

Στο ψυχόδραμά του *Το αγρίμι* ⁹ γράφει σχετικά:

«Φεύγω εις την έρημον, επισκέψασθε εμαυτόν.»

Πηγαίνω εκεί που πρωτοείδα τον ήλιο ν' ανεβαίνει στρογγυλός και ολόλαμπρος στο στερέωμα. Εκεί που η φύση γαλουχεί με τον αναμμένο μαστό της τα κοντάβια της λύκαινας και τα νεογνά των πουλιών. Πηγαίνω εκεί που το στάχυ της ψυχής μου ψήλωνε τραβηγμένο από υψηλές δυνάμεις. Πηγαίνω εκεί που η δέηση εισακούεται. Εκεί που τα ποιμνία των ουρανών και της γης συναντιώνται μέσα στον ίδιο ωραίο λειμώνα. Που τα πάντα αποτελούν ένα κράτος. Εκεί που είδα τον κόσμο σαν ένα ωραίο όνειρο: όμορφον μέσα στην απλότητά του, μέσα στην ομορφιά του απονήρευτον.»

Η Πλούμιτσα, λοιπόν, ενσαρκώνει το όνειρο, την ομορφιά, την ευδαιμονία. Ο Βρεττάκος αποτελούσε αναπόσπαστο μέρος της φύσης που πληρούσε όλες τις προϋποθέσεις για να αισθάνεται ότι ολοκληρώνεται ως άνθρωπος. Στην Πλούμιτσα, όμως, ως παιδί έζησε μόνος και απομονωμένος, χωρίς ανθρώπινη και ιδιαίτερα παιδική συντροφιά. ¹⁰ Το γεγονός αυτό τον ώθησε, ενδεχομένως, σε μια

6. Βρεττάκου Νικηφόρου, *Τα ποιήματα Α'*, Αθήνα, εκδ. Τρία Φύλλα, ²1984, σ. 35.

7. Ο.π., *Τα ποιήματα Γ'*, Αθήνα, εκδ. Τρία Φύλλα, 1991, σ. 181.

8. Για τον ποιητικό μύθο του Νικηφόρου Βρεττάκου βλ. κυρίως Γκόττβου Ν. Αθανασίου, *Το μυθικό και ιδεολογικό σύμπαν της ποίησης του Νικηφόρου Βρεττάκου*, πρόλογος Vincenzo Rotolo, Αθήνα, εκδ. Φιλιππότη, 1989, σσ. 349-407.

9. Βρεττάκου Νικηφόρου, *Το αγρίμι*, Αθήνα, εκδ. Τρία Φύλλα, ³1983, σσ. 51-52.

10. Για τα παιδικά του χρόνια αλλά και γενικότερα για τη ζωή του πολύτιμα στοιχεία μας δίνει ο ίδιος ο Βρεττάκος στο αυτοβιογραφικό του κείμενο *Οδύνη. Αυτοβιογραφικό χρονικό*, πρόλογος Κώστας Βρεττάκος, Αθήνα, εκδ. ΠΟΛΙΣ, ²2000, σσ. 48-51. Στο παρακάτω απόσπασμα γράφει χαρακτηριστικά: «Αυτά ως τα έξι μου χρόνια. Ως τότε δεν ήξερα τίποτε από τους ανθρώπους κι από τα έργα τους. Δεν είχα δει παρά μερικούς περαστικούς μόνο, που κοιβέντιαζαν με τον πατέρα μου και που εγώ, κρατώντας ένα λουλουδάκι στο χέρι, πλησίαζα και τους κοιτούσα με πολλή περιέργεια.», σ. 50.

εσωτερικευμένη επικοινωνία με τη φύση αλλά δεν τον εξόπλισε με κοινωνικότητα. Έτσι, όταν πήγε στις Κροκεές δεν μπόρεσε να ενσωματωθεί στο κοινωνικό περιβάλλον και βίωσε την απόρριψή του από αυτό. Μοναδική διέξοδος η καταφυγή στο διάβασμα και οι διακοπές στην Πλούμιτσα. Είναι πολύ χαρακτηριστικό ότι, ενώ η Πλούμιτσα αναφέρεται στο έργο του, είτε κεμενικά, είτε περικεμενικά, όπως και ο Ταΰγετος, δεν γίνεται κανένας λόγος για τις Κροκεές ή και για το Γύθειο. Στα μέρη αυτά ο ποιητής, ήδη ως παιδί και ως έφηβος, βιώνει τη σύγκρουση με το περιβάλλον, την έχθρα, τη δυσαρμονία.

Αυτές οι δύο παράμετροι, φύση-κοινωνία αντιτίθενται στην ποίησή του. Η φύση είναι η περιοχή της ευδαμονίας και της ολοκλήρωσης· η κοινωνία είναι η περιοχή της στέρησης, του διχασμού, της απόρριψης. Ο Βρεττάκος δεν αισθάνεται μόνον ως νέος την απομόνωση από το κοινωνικό σύνολο αλλά και πολύ αργότερα, όταν θα αναγκασθεί να διαφωνήσει στον ιδεολογικό τομέα με τις κρατούσες απόψεις της αριστεράς αλλά και γενικότερα, όταν θα συγκρουσθεί για θέματα πολέμου-ειρήνης-δημοκρατίας-αυταρχισμού. Οι αξίες στις οποίες πιστεύει ο ποιητής καθαγιάζονται, κατά κάποιο τρόπο, στο χώρο του πατρικού σπιτιού, στο φυσικό περιβάλλον του Ταΰγετου που είναι συνδεδεμένο με τα παιδικά του χρόνια και στον ουράνιο, στο μεταφυσικό χώρο. Σ' αυτά τα πεδία υλοποιείται και το μυθικό του σύμπαν. Ο Bachelard αναφερόμενος στο πατρικό σπίτι και στο ρόλο που παίζει για κάθε ποιητή γράφει: «Στη μεγάλη της λειτουργία, η ποίηση μάς ξαναδίνει τις καταστάσεις του ονείρου. Το σπίτι όπου γεννηθήκαμε είναι κάτι περισσότερο από ένα σώμα κατοικίας, είναι ένα σώμα ονείρων ...».¹¹ Αυτό ακριβώς συμβαίνει και με τον Βρεττάκο. Η Πλούμιτσα και ο Ταΰγετος είναι ο ονειρευμένος τόπος που ενσαρκώνει τις αξίες και τις ιδέες του και ο τόπος της ψυχικής του γαλήνης. Το σπίτι στην Πλούμιτσα θα μπορούσε να ήταν η «ονειρική κατοικία του Bachelard, ένα σπίτι της ανάμνησης· όνειρο, που χάνεται μέσα στο σύθαμπο ενός επέκεινα του πραγματικού παρελθόντος».¹² Η ενότητα του ποιητικού «εγώ» με την παραδείσια φύση της Λακωνίας εμπεριέχει την αρμονία και την αυθεντικότητα.

Στο ποιητικό έργο του Βρεττάκου ο γενέθλιος τόπος εμφανίζεται κυρίως με ονομαστικές αναφορές στην Πλούμιτσα και στον Ταΰγετο. Στα 1949 κυκλοφορεί η συλλογή *Ο Ταΰγετος και η σιωπή* που περιλαμβάνει έξι ποιήματα από τα οποία τα πέντε έχουν ως κεντρικό θέμα το βουνό αυτό και τους συμβολισμούς του. Ένα χρόνο μετά εκδίδει τη συλλογή-ποίημα *Πλούμιτσα*. Πέρα όμως από τις συγκεκριμένες συλλογές αυτά τα δύο κυρίαρχα σύμβολα του γενέθλιου τόπου διατρέχουν όλη την ποιητική του παραγωγή από την πρώτη ως την τελευταία περίοδο.¹³

11. Bachelard Gaston, ό.π., σ. 42.

12. Ό.π., σ. 43.

13. Για την περιοδολόγηση του ποιητικού έργου του Βρεττάκου βλ. Γκότοβου Ν. Αθανασίου, *Το μυθικό και ιδεολογικό σύμπαν της ποίησης του Νικηφόρου Βρεττάκου*, ό.π., σσ. 79-96.

Στα ποιήματα της α΄ περιόδου (1929-1938) ο ποιητής ήδη αισθάνεται τη διχοστασία ανάμεσα στο μυθικό κόσμο της παιδικής ηλικίας και την πραγματικότητα αναζητώντας την υπέρβασή της.

*«Όρη μεγαλοπρεπή
που οι λευκές κορυφές σας
κοιτάζουν μες απ' τα γαλάζια πρίσματα
το μεγαλείο της δημιουργίας,
ωκεανέ,
που αρχίζεις απ' τον ουρανό
και συνεχίζεσαι στ' άπειρο της ψυχής μου
στολίζοντας τη δυστυχία μου
με τα μαργαριτάρια των αφρών σου,
ρόδα των δύσεων,
που σβύνετε
στα ποτήρια των αγγέλων
και στην ψυχή μου,
όλα όσα χορέψαμε μαζί
στο λευκό γάμο
της ενώσεώς μου με το σύμπαν
γιατί δεν γυρίζετε
στην πρωτινή κατοικία σας
γιατί εγκαταλείψατε
την παιδική μου ψυχή;»¹⁴*

Είναι φανερό ότι η αναπόληση της πατρικής γης, που «συνεχίζεται στ' άπειρο της ψυχής» του ποιητή, συμβολοποιείται κυρίως με την Πλούμιτσα και τον Ταΰγετο στα ποιήματα της β΄ περιόδου (1938-1950), στα οποία η παρουσία και η πολυσήμαντη σημειολογία του γενέθλιου τόπου είναι καταλυτική. Όμως οι αναφορές στον Ταΰγετο και στην Πλούμιτσα, αλλά και γενικότερα στη λακωνική γη, στην οποία καταφεύγει ο ποιητής, είναι συχνές και στις άλλες περιόδους της ποιητικής του δημιουργίας. Τόσο σε συλλογές της γ΄ περιόδου (1951-1974), όπως *Η μητέρα μου στην εκκλησία* (1957), *Το βάθος του κόσμου* (1961), *Αυτοβιογραφία* (1961), όσο και σ' αυτές της δ΄ περιόδου όπως, *Ο διακεκριμένος πλανήτης* (1983), *Ηλιακός λύχνος* (1984), *Εκκρεμής δωρεά* (1986), *Χορωδία* (1988), *Η φιλοσοφία των λουλουδιών* (1988), ο γενέθλιος τόπος εξακολουθεί να σηματοδοτεί το χώρο του μύθου που έχει μεν διαψευσθεί από την πραγματικότητα αλλά υπάρχει πάντα αλώβητος στο νοητικό και ψυχικό κόσμο του ποιητή διατρανώνοντας την πίστη

14. Βρεττάκου Νικηφόρου, *Η επιστολή του κύκνου, Τα ποιήματα Α΄*, ό.π., σσ. 68-69.

του στις αξίες στις οποίες ο ίδιος πίστευε και τις οποίες υπερασπίσθηκε.

Τα γεγονότα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, της Κατοχής και του Εμφυλίου κλονίζουν την ευδαιμονία του μυθικού του σύμπαντος. Οι ολέθριες επιπτώσεις τους σε εθνικό, οικονομικό, ηθικό, ιδεολογικό και ψυχολογικό επίπεδο ταράζουν τον ποιητή και ανατρέπουν την ισορροπία του μύθου του. Η συμμετοχή του στον πόλεμο, στην πρώτη γραμμή, η επιστροφή του από το μέτωπο, η ένταξή του στο Ε.Α.Μ. το 1942 και στο Κ.Κ.Ε. το '42 ή '43, καθώς και η διαγραφή του από αυτό το 1949, μετά την κυκλοφορία του βιβλίου του «Δύο άνθρωποι μιλούν για την ειρήνη του κόσμου» (1949),¹⁵ δημιουργούν το κατάλληλο κλίμα για τη σύνθεση ποιημάτων αντιστασιακού χαρακτήρα. Παράλληλα η εξέλιξη των πολιτικών και ιστορικών γεγονότων, η ιδεολογική του σύγκρουση με την αριστερά και η απομόνωσή του μετά τον Εμφύλιο έχουν τεράστιες επιπτώσεις στον ψυχισμό του και τον οδηγούν στην αναζήτηση του μυθικού του σύμπαντος που υλοποιείται στον ιδανικό κόσμο της πατρογονικής γης, «του παιδικού αλάβωτου χαμόγελου»¹⁶ και της παιδικής ηλικίας. «Σαν ήμουνα μικρός καθρεφτιζόμουν στα ρυάκια της πατρίδας μου/δεν ήμουν πλασμένος για τον πόλεμο».¹⁷ Έτσι στην περίοδο αυτή ο ποιητής καταφεύγει στον Ταΰγετο ο οποίος, κάτω από διάφορα προσώπια: του πατέρα, του οδηγού, του συνοδοιπόρου, του φίλου, του αγαθού γέροντα, του γέρο-παππού, του αγίου, του θεού, επηρεάζει και προστατεύει τον ποιητή. Στο πεζό, αυτοβιογραφικό του χρονικό, *Οδύνη*, γράφει ο Βρεττάκος: «Θα μπορούσα να περπατήσω όλη την ελληνική γη, να ανέβω σε όλα της τα βουνά, να γιομίσω την καρδιά μου από την ομορφιά, που τα τελευταία χρόνια ήταν απαγορευμένη, να ξαναντικρίσω τον Ταΰγετο με τον ίδιο παιδικό σεβασμό σαν ένα μύθο, να τον μεταβάλω σ' ένα θρησκευτικό σύμβολο μιας άλλης θρησκείας: της αγάπης που από παιδί την οραματιζόμουν να βασιλεύει πάνω στη γη»¹⁸.

Ένα άλλο σύμβολο που εκπροσωπεί τον ιδανικό κόσμο του ποιητή και που τον απασχολεί στα ίδια χρόνια είναι η Μαργαρίτα που ανάγεται σε βίωμα των παιδικών του χρόνων στην Πλούμισσα, όπου τη γνώρισε.¹⁹ Ήταν ένα όμορφο κορίτσι δεκαπέντε χρονών που τον συγκίνησε και στη συνέχεια μετεξελίχθηκε σε ιδανική γυναικεία μορφή, όπως την περιγράφει σε ποιήματα των συλλογών:

15. Για τα γεγονότα αυτά της ζωής του βλ. Κακούρου-Χρόνη Γεωργία, «Χρονολόγιο Νικηφόρου Βρεττάκου», ό.π., σσ. 22-23 και Βρεττάκου Νικηφόρου, *Οδύνη*, ό.π., σσ. 183 κ.ε.

16. Βρεττάκου Νικηφόρου, «Γράμμα στον άνθρωπο της πατρίδος μου», *Τα θολά ποτάμια, Τα ποιήματα Α'*, ό.π., σ. 198.

17. Βρεττάκου Νικηφόρου, «Ένας στρατιώτης μουρμουρίζει στο αλβανικό μέτωπο», *Παραλειπόμενα, Τα ποιήματα Α'*, ό.π., σσ. 118-119. Παρόμοιο νόημα έχουν και οι στίχοι του ποιήματος «Ανταπόκριση» από τη συλλογή *Εκκρεμής δωρεά, Τα ποιήματα Γ'*, σ. 373 «Μάζενα στην αρχή της ζωής μου / αγριολούλουδα σε όλο το υπόλοιπο / οδύνες».

18. Βρεττάκου Νικηφόρου, *Οδύνη. Αυτοβιογραφικό χρονικό*, ό.π., σ. 256.

19. Για την κοπέλα που του ενέπνευσε τη Μαργαρίτα βλ. *Οδύνη*, ό.π., σ. 135.

Μαργαρίτα - εικόνες από το ηλιοβασίλεμα (1939) και *Το βιβλίο της Μαργαρίτας* (1949). Στα κείμενα αυτά τον απασχολούν βασικές έννοιες του ποιητικού του σύμπαντος όπως αγάπη, ήλιος, φως, δικαιοσύνη, καλοσύνη, ειρήνη, αγνότητα κ.ά. Οι έννοιες αυτές ενσαρκώνονται στη Μαργαρίτα, σύμβολο γυναικείας ομορφιάς και ερωτισμού, στα μάτια της οποίας βρήκε «τ' αυτοκρατορικά όρη της γης κι απάνω τους/τις δύσες με τα κόκκινα σύννεφα .../... το παιδικό [τ]ου σύμπαν/με τις χρυσές του ζωγραφιές.../... τις νύχτες να κυλάνε / μεγάλους ποταμούς σιωπής, όπως στα έξι [τ]ου χρόνια».²⁰ Η Μαργαρίτα συμπληρώνει την ποιητική μυθολογία του Βρεττάκου που υλοποιείται κυρίως με τον Ταΰγετο και την Πλούμιτσα.

Στην ομότιτλη, με την εξοχική αυτή περιοχή της Λακωνίας, συλλογή, που ο ποιητής γράφει στα «πέτρινα» μεταπολεμικά χρόνια, αναφερόμενος σ' ένα ταξίδι του προς την ιδιαίτερή του πατρίδα, συνομιλεί με τον πατρογονικό χώρο, ομολογώντας πως αυτός είναι η καταφυγή του σε δύσκολες περιστάσεις:

«.....Συχνά, παραμιλώντας,
έβλεπα μες στον ύπνο μου πως τάχα
κατάφευγα σε σένα. Κι είχες πάντα
φωτιές από μικρούς ήλιους ανάψει
για μένα τον ικέτη. Κάθε μια σου
πέτρα και κάθε ρίζα σου με παίρναν
όπως ήμουν γυμνός και μ' ασφαλίζαν
απ' όλους τους καιρούς...».²¹

Η πατρική γη ταυτίζεται με τη ζωή του, τον προστατεύει και το κυριότερο, του εμπνέει την έννοια της αγάπης, κυρίαρχης σ' όλο του το έργο.

«.....Αγαπημένη
γης που με γαμπροστόλισες μ' αστέρια
και μ' αρετές, με φόρτωσες με ρυάκια,
να μαρτυρούν στον κόσμο την αγάπη
κελαρίζοντας πάντοτε....».²²

Η Πλούμιτσα είναι ο τόπος όπου ο ποιητής έχει εμπνευσθεί και γράψει αρκετά ποιήματά του και έχει μείνει μεγάλο μέρος της ζωής του, όχι μόνο ως παιδί αλλά και μετά την πτώση της δικτατορίας, όταν επέστρεψε από την αυτοεξορία του

20. Βρεττάκου Νικηφόρου, «Τα μάτια της Μαργαρίτας», *Το βιβλίο της Μαργαρίτας, Τα ποιήματα Α'*, ό.π., σ. 167.

21. Βρεττάκου Νικηφόρου, *Πλούμιτσα, Τα ποιήματα Α'*, ό.π., σ. 210.

22. Ο.π., σ. 211.

στην Ελλάδα (1974). Από το 1978 μοιραζόταν το χρόνο του ανάμεσα στην Πλούμιτσα και την Αθήνα.²³ Στο μέρος αυτό άφησε την τελευταία του πνοή ένα αυγουσιτιάτικο πρωινό του 1991, γεγονός που είχε προβλέψει πριν χρόνια, όταν έγραφε το ποίημα «Πυροτέχνημα» (*Το βάθος του κόσμου*).

*«Δεν θα προφτάσει να σωπάσει η καρδιά μου.
Χίλια μέτρα ψηλότερα, πάνω από την
κορφή του Ταΰγετου, θα χτυπήσει έν' απόγευμα
μουσικά τους στερνούς της χτύπους· κι' αμέσως
θα πάρει φωτιά. Εφτά χρώματα
θα γείρουν σα στάχνα».*²⁴

Η Πλούμιτσα αναφέρεται διάσπαρτα σ' όλο το έργο του Ν. Βρεττάκου και συνδέεται όχι μόνο με το φυσικό περιβάλλον αλλά ειδικότερα με το σπίτι, τους γονείς του, κυρίως όμως τη μητέρα του. Στο ποίημα «Όταν θα έχω ιδεί το τελευταίο ηλιοβασίλεμα», που έγραψε στην Πλούμιτσα το 1980, ζητά να μη χάσει τη μνήμη του, για να θυμάται «τουλάχιστο ένα κεραμίδι από το/σπιτάκι που έχτισ[ε] σ' αυτή την κορφή,/σαν έναν μικρό θρόνο μες στον ορίζοντα».²⁵ Το σπίτι αυτό αποτελεί, όπως, γενικότερα, ο γενέθλιος τόπος του ποιητή, ένα χώρο προστασίας. Όπως γράφει ο Gaston Bachelard «Το σπίτι είναι η γωνιά μας μέσα στον κόσμο. Είναι –αυτό το έχουν πει πολλές φορές– το πρώτο μας σύμπαν. Είναι πραγματικά ένας κόσμος. Ένας κόσμος στην κυριολεξία του όρου. Ιδωμένο με τα μάτια της ψυχής, και το πιο ταπεινό ακόμα σπίτι δε μας φαίνεται ωραίο; Οι συγγραφείς των «ταπεινών σπιτιών» επικαλούνται συχνά αυτό το στοιχείο της ποίησης του χώρου».²⁶

Στον *Ηλιακό λύχνο* (1984), μία από τις τελευταίες του συλλογές, γράφει ο Βρεττάκος: «Είμαστε μια μικρή οικογένεια/στη μικρότερη πόλη που υπήρξε/ποτέ. Σ' έναν πράσινο λόφο ...».²⁷ Στο σπίτι της Πλούμιτσας, φαντάζεται ακόμη ο

23. Ο γιος του ποιητή, ο σκηνοθέτης Κώστας Βρεττάκος, στον «Πρόλογο» της *Οδύνης*, ό.π. σ. 20, αναφέρεται στον ιδιαίτερο δεσμό και τη σημασία που είχε για τον πατέρα του η Πλούμιτσα. «Δεν είναι τυχαίο ότι τα τελευταία δέκα χρόνια της ζωής του, τα πέρασε κατά το μεγαλύτερό τους διάστημα στο ερημικό χτήμα του πατέρα του και κάτω από συνθήκες που έμοιαζαν πολύ με εκείνες των παιδικών του χρόνων. Ζωή ερημίτη, που υποθέτω ότι αποτελούσε φυσική άμυνα απέναντι στην ενόχληση που του προκαλούσε η αδιάκριτη και χωρίς ουσιαστικό περιεχόμενο ανθρωπινή συναστροφή».

24. Βρεττάκου Νικηφόρου, *Το βάθος του κόσμου*, *Τα ποιήματα Β'*, Αθήνα, εκδ. Τρία Φύλλα, ²1984, σ. 214.

25. Βρεττάκου Νικηφόρου, *Παραλειπόμενα*, *Τα ποιήματα Β'*, ό.π., σ. 478.

26. Bachelard Gaston, ό.π., σ. 31.

27. Βρεττάκου Νικηφόρου, «Το λάθος» από τη συλλογή *Ηλιακός λύχνος*, *Τα ποιήματα Γ'*, ό.π., σ. 276.

ποιητής ότι συνομιλεί μυστηριακά με τον πεθαμένο πατέρα του για την ειρήνη.²⁸ Στον πατέρα του, Κωνσταντίνο Βρεττάκο, που έχει ταφεί εκεί, είναι αφιερωμένο και το ποίημα «Ο φιλοξενούμενος της ερημιάς» από *Το βάθος του κόσμου*.²⁹

Στην Πλούμιτσα αναβιώνουν, επίσης, με την ενεργοποίηση της λειτουργίας της μνήμης και της φαντασίας, σκηνές με πρωταγωνίστρια τη μητέρα του, ταυτισμένη με τη φύση, σύμβολο της αγάπης και της αθωότητας. Στο εξαιρετο ποίημα-συλλογή *Η μητέρα μου στην εκκλησία*, της γ' ποιητικής του περιόδου, ανάμεσα σ' άλλα γράφει:

*«Με θυμάται μωρό να σκαλώνω στο στήθος της, όπως
ο μεταξοσκώληκας στο θυμάρι.
Με θυμάται να μπαίνω για πρώτη φορά
στο σχολείο, να διστάζω, να στέκομαι
στην πέτρινη σκάλα του· με θυμάται που γύρισα
στο σπίτι μας κ' είχα, πριν απ' τα γράμματα,
ζωγραφίσει έναν ήλιο πάνω στην πλάκα μου.
Με θυμάται στη μυγδαλιά. Με θυμάται να κάθομαι ανάμεσα
στ' άγρια λουλούδια. Με φέρνει σιμότερα, σκύβει,
θαρρεί πως με βλέπει να στέκομαι αντίκρου της».*³⁰

Τη μητέρα του θυμάται και στην ποιητική του *Αυτοβιογραφία* (γ' ποιητική περίοδος) με τα σπουργίτια να χύνονται «στην ποδιά της που μύριζε/φρέσκο, μαύρο ψωμί» και τον εαυτό του, παιδί, να την ακολουθεί, βαδίζοντας για τη χώρα της αγάπης ή της ειρήνης.³¹

Τα αγαπημένα αυτά πρόσωπα, όπως γενικότερα η όλη ζωή στην εξοχή της Πλούμιτσας, σχηματίζουν στην ψυχή του ποιητή την «παραμυθένια πολιτεία», όπου ακόμη και ο «Θεός του κόσμου» «θα κατοικούσε εκεί/σ' ένα σπιτάκι με καλάμια, τόσο φτωχικό/σα νάτανε συγυρισμένο από τη λύπη της μητέρας [τ]ου».³²

Το ευδαμονικό αυτό περιβάλλον είναι τόσο ιδανικό, ώστε θεωρείται πια μυθικό και ωθείται στο βάθος του χρόνου.

*«Ξαναθυμάμαι τον πατέρα μου, τη μητέρα μου, τα πουλιά,
μιαν εποχή πολύ παλιά. Εκατό χρόνια κι ακόμα.*

28. Βρεττάκου Νικηφόρου, «Παλαιοί μόνιμοι κάτοικοι» από τη συλλογή *Εκκρεμής δωρεά, Τα ποιήματα Γ'*, ό.π., σ. 356.

29. Βρεττάκου Νικηφόρου, *Τα ποιήματα Β'*, ό.π., σσ. 170-171.

30. Βρεττάκου Νικηφόρου, *Η μητέρα μου στην εκκλησία, Τα ποιήματα Α'*, ό.π., σσ. 299-300.

31. Βρεττάκου Νικηφόρου, *Αυτοβιογραφία, Τα ποιήματα Α'*, ό.π., σ. 367.

32. Βρεττάκου Νικηφόρου, «Η παραμυθένια πολιτεία», *Παραμυθένια πολιτεία, Τα ποιήματα Α'*, ό.π., σ. 135.

*Τότε που γίνονταν ακόμη να πιστεύει ένα παιδί,
ότι μπορούσαν να διδάσκουν το Ευαγγέλιο τα πουλιά...».³³*

Ο χώρος του μυθικού σύμπαντος του Βρεττάκου ολοκληρώνεται με την αναφορά στον Ταΰγετο. Για τον ποιητή το βουνό αυτό δε σηματοδοτεί απλά την ομορφιά της φύσης, ούτε συμβολίζει μόνο ιδέες και αξίες, όπως η αγάπη, η αλήθεια, η ομορφιά, που αναδεικνύονται αλώβητες από τη φθορά και συνθέτουν τη «θρησκεία το ανθρώπου». Σχετίζεται άμεσα με το δημιουργό: γίνεται τροφός και δάσκαλος του ποιητή, ταυτίζεται ίσως με τον πατέρα του, αποτελεί persona του ποιητικού υποκειμένου. Ακόμη είναι το καταφύγιο, όπου ο ποιητής προστατεύεται και ανανεώνει την πίστη του στα ιδανικά του. Παράλληλα όμως γίνεται το κέντρο του κόσμου, τόπος αγιότητας, από όπου ο Βρεττάκος θα μεταδώσει τη κοσμοθεωρία του.

Η ενασχόληση του ποιητή με τον Ταΰγετο είναι κυρίαρχη στη β' ποιητική του περίοδο (1939-1950), όταν γράφει, όπως είπαμε, και τη συλλογή *Ο Ταΰγετος και η σιωπή* (1949), στα ποιήματα της οποίας αναδεικνύονται όλες οι ιδιότητες που αποδίδει ο Βρεττάκος στο βουνό αυτό. Όμως ποιήματα που ανήκουν σε επόμενες περιόδους επιβεβαιώνουν την εμμονή του στην πολλαπλή σηματοδότηση του Ταΰγετου και την ταύτισή του μαζί του.

Ο Μιχάλης Σταφυλάς στο βιβλίο του για το Νικηφόρο Βρεττάκο σχολιάζοντας τις «βιωματικές του μαρτυρίες στην ποίησή του» σημειώνει: «Ο Νικηφόρος Βρεττάκος έχει δημιουργήσει το δικό του Ταΰγετο, με τα φωτεινά στίγματα της θυσίας και της αληθινής του ανθρώπινου πνεύματος. Τον Ταΰγετο της ποίησής του που μας κληροδοτεί ένα τίμο μήνυμα: “Για έναν κόσμο καλλίτερο, για έναν κόσμο πιο δίκαιο, για έναν κόσμο αληθινά ανθρώπινο”». ³⁴ Τις κοινωνικές προεκτάσεις του συμβόλου επισημαίνει σε μελέτη της και η Ρούλα Κακλαμανάκη χωρίς να παραβλέπει την πολλαπλή σχέση του ποιητικού υποκειμένου με τον Ταΰγετο. ³⁵ Τη βαθύτερη και σημαντικότερη επαφή του ποιητή με το βουνό της πατρικής γης αναλύει στη σχετική μελέτη του ο Πάνος Παναγιωτούνης, ³⁶ ενώ ο Αθανάσιος Ν. Γκότοβος στη διδακτορική του διατριβή διεξοδικά αναφέρεται στη σημασία και στο ρόλο που έπαιξε ο Ταΰγετος τόσο στον ψυχισμό του όσο κυρίως στο έργο του. ³⁷

Ο Ταΰγετος εμφανίζεται σ' όλο το ποιητικό corpus του Βρεττάκου ως μέρος της φύσης. Εξυμνείται ως φυσική ομορφιά όπως συμβαίνει π.χ. στα ποιήματα «Η βρύση

33. Ό.π., σ. 136.

34. Σταφυλά Μιχάλη, *Νικηφόρος Βρεττάκος, ο ποιητής που μάχεται για την Ομορφιά και την Ειρήνη του κόσμου*, Αθήνα, εκδ. Φιλιλπότη, 1983, σ. 53.

35. Κακλαμανάκη Ρούλας, «Ο Νικηφόρος Βρεττάκος και ο Ταΰγετος», περ. *Τομές* περ. Β', τεύχ. 9, Φλεβάρης 1977, σσ. 14-16.

36. Παναγιωτούνη Πάνου, *Ο Ταΰγετος στο έργο του Νικηφόρου Βρεττάκου*, Αθήνα, εκδ. «Δωδεκάτη ώρα», 1984.

37. Γκότοβου Ν. Αθανασίου, ό.π., σσ. 177-190 και 222-240.

του πουλιού» (*Ο χρόνος και το ποτάμι*),³⁸ «Η ξεχειλισμένη στάμινα» (*Το βάθος του κόσμου*),³⁹ «Νέο ηλιοβασίλεμα πίσω από τον Ταΰγετο», (*Το απογενυματινό ηλιотρόπιο*, 1976).⁴⁰ Όμως στο συντριπτικό τους ποσοστό οι περιγραφές του φυσικού περιβάλλοντος του βουνού αυτού μεταξιώνονται σε ιδανικά, αξίες, ιδέες που συγχροτούν το πιστεύω του ποιητή. Όπως η Πλούμιτσα έτσι και ο Ταΰγετος ταυτίζεται με την ευτυχία των ανέμελων παιδικών χρόνων από τη στιγμή της γέννησής του.

*«Οι πρώτοι φθόγγοι που άκουσα στη ζωή μου, οι πρώτες λέξεις
δεν ήταν το νανούρισμα της μάνας μου και το κελάδημα
της σιταρήθρας.*

*Πάνω απ' το λίκνο μου άρθρωνε ρήματα το γαλάζιο
κ' έμπαζε φως απ' τ' ανοιχτό παράθυρο η σιωπή*

ένα ποτάμι υπέροχα λόγια. Μιας θαυμαστής

*γλώσσας το χρυσό αλφάβητο διακλαδιζόταν μέσα μου».*⁴¹

Η δημιουργική σιωπή της φύσης μετατράπηκε σ' ένα θείο ποτάμι που τροφοδοτούσε τη φαντασία του και την ποίησή του όπως τα ποτάμια νανούριζαν τον Ταΰγετο. Το βουνό αυτό σαν «κόρφος της μητέρας» πότισε τον ποιητή με «γαλάζιο, αίμα, ήλιο και πράσινο», «χάραξε στην καρδιά του τις βαθιές χαράδρες του», σχημάτισε στη ζωή του δώδεκα κορφές με στόχο να ονειρευέται αποκεί τον ήλιο, να διψάει για ήλιο.⁴²

Ποικίλα στοιχεία της φύσης του Ταΰγετου διαμόρφωσαν τον κόσμο της αρμονίας και της ευτυχίας, τον ενδοκοσμικό παράδεισο του ποιητή, αντίστοιχο με αυτόν του Σολωμού.⁴³ Εξέθρεψαν κατά κάποιο τρόπο την ποίησή του. «Έτσι μου στάθηκε ο Ταΰγετος όσο να γεννηθούνε/τα δυο παιδιά του Θεού μέσα μου: η Ποίηση και η Αγάπη!».⁴⁴

38. Βρεττάκου Νικηφόρου, *Τα ποιήματα Α'*, ό.π., σσ. 252-253.

39. Βρεττάκου Νικηφόρου, *Τα ποιήματα Β'*, ό.π., σ. 28.

40. Βρεττάκου Νικηφόρου, ό.π., σ. 471.

41. Βρεττάκου Νικηφόρου, «Η σιωπή μου», *Το βιβλίο της Μαργαρίτας, Τα ποιήματα Α'*, ό.π., σ. 164.

42. Οι φράσεις είναι παρμένες από το ποίημα του Νικηφόρου Βρεττάκου «Έτσι μου στάθηκε ο Ταΰγετος» από τη συλλογή *Ο Ταΰγετος και η σιωπή, Τα ποιήματα Α'*, ό.π., σ. 181.

43. Ο Ερατοσθένης Καψομένος, σχολιάζοντας τους *Ελεύθερους Πολιορκημένους* του Σολωμού, αναπτύσσει τη θέση: φύση=ενδοκοσμικός παράδεισος. «Εκτιμώντας αυτά τα γνωρίσματα, παρατηρούμε ότι η φύση ως χώρος του κάλλους, της χαράς και της πληρότητας αντιπροσωπεύει έναν ενδοκοσμικό παράδεισο, γιατί συγκεντρώνει τις ιδεώδεις προϋποθέσεις για την ευδαιμονία των όντων». Καψομένου Ερατοσθένη, *Η σχέση ανθρώπου - φύσης στο Σολωμό*, Χανιά 1979, σσ. 27-28. Θεωρώ ότι υπάρχει αναλογία ανάμεσα στο Σολωμό και το Βρεττάκο στις θεωρήσεις τους για τη φύση.

44. Βρεττάκου Νικηφόρου, ό.π.

Στην «Ανάμνηση από τον Ταΰγετο» μας μιλά για το «αιώνιο σέλας της αγάπης»⁴⁵ και στο ποίημα «Χτες τη νύχτα ξαναγύρισα στον Ταΰγετο» επικαλείται τη συνδρομή του βουνού αυτού για να κατορθώσει να συναιρέσει τις δύο βασικές έννοιες του ποιητικού του σύμπαντος, την αγάπη και τον ήλιο:

*«Κάμε να ξαναϊδώ
πίσω από τις αγερόχυτες κορφές σου ν' ανατέλλει
σαν ήλιος πάλι το όραμα της παγκόσμιας αγάπης».*⁴⁶

Η μετατροπή των στοιχείων της φύσης σε ποιητικό λόγο και ιδέες συντελείται στον Ταΰγετο:

*«Αγγέλους σαν γυμνά σπαθιά φέρνω μες στην ψυχή μου,
ανέμους και κελαϊδισμούς και λόγους που τους μάζεψα,
όρθιος πάνω στ' απόκρημνα ξέφωτα του Ταΰγετου
όταν κατσίκι τ' ουρανού, πέτρωνα στον ορίζοντα».*⁴⁷

Ο ποιητής φαίνεται να ταυτίζεται με το βουνό αυτό. Επιθυμεί να είναι μέρος του. Γράφει στη *Χορωδία* πως ήταν δέκα χρονών παιδί όταν: «χάραξ[ε] μ' ένα σουγιά σε μια πλάκα [τ]ου τ' όνομά [τ]ου, μόλις βγαίνει να το συλλαβίζει ο ήλιος».⁴⁸ Στο *βάθος του κόσμου* διατυπώνει την παρακάτω ευχή – αίτημα στο θεό:

*«Η κορφή του Ταΰγετου ήτανε
πάντοτε άδεια. Θα μπορούσες να μ' έχεις
κάνει έν' αρτόδεντρο».*⁴⁹

Στο *Διακεκριμένο πλανήτη* αναρωτιέται: «Και τελospάντων ποιος / είναι αυτός ο Ταΰγετος; / Έχει πληγές; Κλαίει με λυγμούς; / Είναι ακρωτηριασμένος;».⁵⁰ Ερωτήματα που φανερώνουν την ψυχική ταύτιση ποιητικού υποκειμένου - πατρογονικού βουνού.

45. Βρεττάκου Νικηφόρου, «Ανάμνηση από τον Ταΰγετο», *Ο Ταΰγετος και η σιωπή, Τα ποιήματα Α'*, ό.π., σ. 185.

46. Βρεττάκου Νικηφόρου, «Χτες τη νύχτα ξαναγύρισα στον Ταΰγετο», ό.π., σ. 176.

47. Βρεττάκου Νικηφόρου, «Ωδή στον άνθρωπο», ό.π., σ. 184.

48. Βρεττάκου Νικηφόρου, «Ποιήματα για το ίδιο βουνό, VII» από τη συλλογή *Χορωδία, Τα ποιήματα Γ'*, ό.π., σ. 384.

49. Βρεττάκου Νικηφόρου, «Ο θόρυβος των χειρών», *Το βάθος του κόσμου, Τα ποιήματα Β'*, ό.π., σ. 93.

50. Βρεττάκου Νικηφόρου, «Καντάτα έξω από το σπίτι μου», *Ο διακεκριμένος πλανήτης, Τα ποιήματα Γ'*, σ. 213.

Σε άλλα ποιήματα της ίδιας συλλογής ταυτίζει τη δημιουργικότητα της γραφής του με τα φυσικά στοιχεία του Ταΰγετου: «αρθρώνω/το λόγο μου, όπως εσύ τους χειμάρρους σου, ή/τους αχούς των δασών σου»⁵¹ με στόχο «να φτάσω/στο τέλος, γραφή στη γραφή, να γίνω/μια πλάκα σαν Ταΰγετος χαραγμένος».⁵²

Σε μια σειρά από ποιήματα με τον τίτλο «Ποιήματα για το ίδιο βουνό» από τη συλλογή *Χορωδία* (1988) επαναδιατυπώνει συγκεντρωτικά και επιγραμματικά, θα λέγαμε, την ταύτιση του ίδιου όσο και του έργου του με τον Ταΰγετο. Αισθητικές κατηγορίες, όπως αρμονία, μουσικότητα, καθαρότητα, συναισθηματικές καταστάσεις του ποιητικού υποκειμένου, όπως τρυφερότητα, αποδίδονται με φυσικά φαινόμενα του Ταΰγετου.

*«Θέλω να υφάνω, ν' αποδώσω με λέξεις
το ρυθμό του νερού, που χτυπάει
στα χαλίκια κάτω απ' τις φτέρες σου.
Ν' ακούγεται όμοια κ' η ψυχή μου
κυλώντας, λέξη τη λέξη, μέσα
στους στίχους μου, να ρέει
συνεχώς, καθαρά, τρυφερά,
(από δω ουρανό, κι από κει ουρανό)
μουσική δωματίου μέσα στο χρόνο».*⁵³

Το βουνό αυτό επιβάλλεται στον ποιητή· γίνεται χώρος αγιότητας. Ο Βρεττάκος το συσχετίζει με το Όρος των Ελαίων⁵⁴ και με το όρος Σινά,⁵⁵ τόπους όπου καθαγιάζεται η αγάπη, έννοια που συνδέει τη Μαργαρίτα με τον Ταΰγετο ή το Όρος των Ελαίων. Αποκαλεί ακόμη τον Ταΰγετο «άγιο» και «πέτρινο ανάγλυφο του θεού» και τον εξισώνει με την Παναγία και τον Αι-Γιώργη. Και οι τρεις ανθρωποποιημένοι τον επισκέφθηκαν και πέταξαν τριαντάφυλλα στην ψυχή του.⁵⁶

Η σύνδεση όμως του Ταΰγετου με θρησκευτικά στοιχεία δεν απομακρύνει το βουνό αυτό από τον άνθρωπο και τον κόσμο. Ο Ταΰγετος μπορεί να αποτελεί τον άξονα μεταξύ ουρανού και γης, κυρίως όμως είναι το κέντρο του κόσμου. Ο ίδιος ο ποιητής μετατοπίζει «στις γης το μέσο φωταγωγημένο/το βουνό τούτο ολόκλη-

51. Βρεττάκου Νικηφόρου, «Απόλογος σ' ένα βουνό», ό.π., σ. 174.

52. Βρεττάκου Νικηφόρου, «Τελευταίες εγγραφές», ό.π., σ. 170.

53. Βρεττάκου Νικηφόρου, «Ποιήματα για το ίδιο βουνό, XII», *Χορωδία, Τα ποιήματα Γ'*, ό.π., σ. 389.

54. Βλ. Βρεττάκου Νικηφόρου, «Η ακατοίκητη χώρα», *Το βιβλίο της Μαργαρίτας, Τα ποιήματα Α'*, ό.π., σσ. 160-161.

55. Βρεττάκου Νικηφόρου, «Αγάπη», *Η φιλοσοφία των λουλουδιών, Τα ποιήματα Γ'*, ό.π., σ. 403, όπου γίνεται έμμεσος συσχετισμός Ταΰγετου - Σινά.

56. Βρεττάκου Νικηφόρου, «Τρεις φίλοι ήρθαν να με δουν», *Το βάθος του κόσμου, Τα ποιήματα Β'*, ό.π., σ. 185.

ρο»⁵⁷ χωρίς αυτό να χάνει τα χαρακτηριστικά της αγιότητάς του, αφού παρομοιάζεται με «εκκλησία με αμέτρητες καμπάνες»⁵⁸.

Η εξύμνηση του Ταΰγετου και η ανάδειξη και μεταστοιχείωση κάθε φυσικού του φαινομένου επιτρέπουν στον ποιητή να τον θεωρεί εκφραστή της παγκόσμιας αγάπης, της ομορφιάς και της περηφάνιας, του φωτός, του ήλιου, της ειρήνης. Μέγιστη αγωνία του ποιητή είναι να μπορέσει με το έργο του να φανεί αντάξιος των ιδανικών που εκπροσωπεί το βουνό αυτό και που έγιναν και δικά του.

*«Εριξες την αστροφεγγιά μέσα μου να με βασανίζει.
Έριξες τον αγέρα των δασών σου μέσα μου.
Μέσα μου τρικυμίζει ο άνεμος απέραντες εκτάσεις σιωπής!
Πού να σταθώ μ' αυτό το βάρος, πώς να περπατήσω!».*⁵⁹

Η μεγαλύτερή του δικαίωση, να κηρύξει από την κορυφή του Ταΰγετου την κοσμοθεωρία του βασισμένη στην παγκόσμια αγάπη.

*«Εκεί, λοιπόν, στην πιο υψηλή κορυφή σου, κάποτε, ονειρεύτηκα
ν' ανοίγουνε τα χέρια μου σαν δυο μακριές προβλήτες και να
κλείνουνε μέσα τους όλα τ' αστέρια».*⁶⁰

Όπως είδαμε, ο γενέθλιος τόπος στο έργο του Βρεττάκου ξεπερνά τα όρια της νοσταλγικής επανασύστασης των παιδικών βιωμάτων και της χαμένης αθωότητας. Το φυσικό περιβάλλον της Λακωνίας, που καθορίζεται από την Πλούμιτσα και τον Ταΰγετο και εμπλουτίζεται με το οικογενειακό και ευρύτερα κοινωνικό περιβάλλον των γονιών –κυρίως της μητέρας– και της Μαργαρίτας αποτελεί τον κόσμο των ιδεών του ποιητή για την επικράτηση των οποίων αγωνίστηκε σ' όλη του τη ζωή τόσο με τις πράξεις του όσο και με το ποιητικό του έργο. Και ήταν, νομίζω, θέλημα της τύχης, λίγες μέρες πριν κλείσει τα μάτια του, να παρακολουθήσει την παράσταση του ποιητικού του έργου *Η Λειτουργία κάτω από την Ακρόπολη*⁶¹ στην κορυφή του Ταΰγετου, πάνω από την Πλούμιτσα διατρα-

57. Βρεττάκου Νικηφόρου, «Γράμμα στον Τσάφλι Τσάπλιν», *Ο χρόνος και το ποτάμι, Τα ποιήματα Α'*, ό.π., σ. 261.

58. Ό.π., σ. 264.

59. Βρεττάκου Νικηφόρου, «Χτες τη νύχτα ξαναγύρισα στον Ταΰγετο», *Ο Ταΰγετος και η σιωπή, Τα ποιήματα Α'*, ό.π., σ. 172.

60. Ό.π., σ. 171.

61. Βλ. Βρεττάκου Κώστα, «Πρόλογος» στο βιβλίο *Οδύνη. Αυτοβιογραφικό χρονικό*, Αθήνα, εκδ. ΠΟΛΙΣ, ²2000, σ. 20. «Στις 21 Ιουλίου 1991, ημέρα Σάββατο, πάνω στον Ταΰγετο, σε υψόμετρο 1700 μέτρων, στο τελευταίο ξέφωτο πριν από την κορυφή, κάτω από μια λαμπρή πανσέληνο, μπροστά σ' ένα κοινό 500 περίπου ορειβατών που είχαν συγκεντρωθεί απ' όλη την Ελλάδα, δό-

νώνοντας τα παγκόσμια ιδανικά του και πραγματοποιώντας το στόχο του απέναντι στην ιδιαίτερη πατρίδα του:

«Θα τον ψηλώσω αυτό το βράχο
να τον κάνω ορατό απ' όλες
τις αποστάσεις, στήνοντας
πάνω στην κορφή μια λευκή
λαμπάδα από ποίηση».

Πλούμιτσα 1985⁶²

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bachelard Gaston, *Η ποιητική του χώρου*, Αθήνα, εκδ. Χατζηνικολή, ²1992.
- Βρεττάκου Νικηφόρου, *Οδύνη. Αυτοβιογραφικό χρονικό*, πρόλογος Κώστας Βρεττάκος, Αθήνα, εκδ. ΠΟΛΙΣ, ²2000.
- Βρεττάκου Νικηφόρου, *Τα ποιήματα Α'*, Αθήνα, εκδ. Τρία Φύλλα, ²1984.
- Βρεττάκου Νικηφόρου, *Τα ποιήματα Β'*, Αθήνα, εκδ. Τρία Φύλλα, ²1984.
- Βρεττάκου Νικηφόρου, *Τα ποιήματα Γ'*, Αθήνα, εκδ. Τρία Φύλλα, 1991.
- Βρεττάκου Νικηφόρου, *Το αγρίμι*, Αθήνα, εκδ. Τρία Φύλλα, ³1983.
- Γκότοβου Αθανάσιου, *Το μυθικό και ιδεολογικό σύμπαν της ποίησης του Νικηφόρου Βρεττάκου*, πρόλογος Vincenzo Rotolo, Αθήνα, εκδ. Φιλιππότη, 1989.
- Κακλαμανάκη Ρούλας, «Ο Νικηφόρος Βρεττάκος και ο Ταΰγετος», περ. *Τομές*, περ. Β', τεύχ. 9, Φλεβάρης 1977, σσ. 14-16.
- Κακούρου - Χρόνη Γεωργία «Χρονολόγιο Νικηφόρου Βρεττάκου» στον αφιερωματικό τόμο *Μνήμη του ποιητή Νικηφόρου Βρεττάκου (1912-1991)* επιμ. Π.Δ. Μαστροδημήτρης, Αθήνα, 1993.
- Καστριανάκη Αγγέλα, *Η φωνή του γενέθλιου τόπου. Μελέτες για την ελληνική πεζογραφία του 20ού αιώνα*, Αθήνα, εκδ. ΠΟΛΙΣ, 1997.
- Καψωμένου Ερατοσθένη, *Η σχέση ανθρώπου - φύσης στο Σολωμό*, Χανιά, 1979.
- Παναγιωτούνη Πάνου, *Ο Ταΰγετος στο έργο του Νικηφόρου Βρεττάκου*, Αθήνα, εκδ. «Δωδεκάτη ώρα», 1984.
- Σταφυλά Μιχάλη, *Νικηφόρος Βρεττάκος, ο ποιητής που μάχεται για την Ομορφιά και την Ειρήνη του κόσμου*, Αθήνα, εκδ. Φιλιππότη, 1983.

θηκε η παράσταση του ποιητικού του έργου “Λειτουργία κάτω από την Ακρόπολη”, την οποία έκλεισε με απαγγελία των στίχων του αποχαρτισμού ο ίδιος ο ποιητής. Το φεγγάρι που ασήμονε τα λευκά του μαλλιά, η επιβλητική φωνή του που χανόταν μέσα στο διάσελο, συνέθεταν μια εικόνα ανάληψης. Εμοιαζε πως είχε συμφύλωθεί με το σύμπαν».

62. Βρεττάκου Νικηφόρου, «Ο βράχος μου», *Εκκρεμής δωρεά, Τα ποιήματα Γ'*, ό.π., σ. 354.

Abstract

The natal place, designated symbolically by Ploumitsa and Taygetus, is associated directly with the childhood of Vrettakos. The natural environment of the poet's birthplace constitutes the space of felicity, optimism, simplicity and completeness of the poetic subject. Basic concepts of his poetical universe, such as love, sun, light, justice, kindness, peace, purity are realized in the space of the native land, while his poetry is supplied by ideas and values acknowledged in this specific area of Laconia. Taygetus, especially with its multiple symbolisms, not only guides but also protects the poet during the hard time of his life. Vrettakos' recourse to Taygetus and Ploumitsa indicates his notion that the natal place forms in fact the world of his personal myth.

Η «ΠΟΙΗΤΙΚΗ» ΤΗΣ ΘΗΛΥΚΟΤΗΤΑΣ: Μια «ανάγνωση» του ποιήματος του Γιάννη Ρίτσου «Μονεμβασιώτισσες»

Φώτης Πολίτης

Διευθυντής της Διεύθυνσης Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Ν. Λακωνίας

Περίληψη

Οι αντι-ουσιοκρατικές προσεγγίσεις των ανθρωπιστικών επιστημών έχουν καταδείξει ότι κάθε έμφυλη «ταυτότητα» δεν είναι πάγια, αλλά μια ασταθής και ρευστή κοινωνική κατασκευή που συγκροτείται και ανα-συγκροτείται μέσα σε πεδία κοινωνικο-πολιτισμικών και πολιτικο-οικονομικών διαδικασιών αμφισβήτησης και διαπραγμάτευσης. Η παρούσα εργασία με τη χρήση της μεταφοράς περί έμφυλης «ποιητικής» του Michael Herzfeld, διερευνά την «ποιητική» της θηλυκότητας μέσα από μια πολιτισμική «ανάγνωση» του ποιήματος του Γιάννη Ρίτσου: «Μονεμβασιώτισσες», καταδεικνύοντας ότι επιτελώντας οι γυναίκες καθημερινά τον έμφυλο εαυτό τους, ταυτόχρονα τον αλλάζουν και τον μετασχηματίζουν.

1. Από την ουσιοκρατία¹ στην έμφυλη «ποιητική»

Στη δυτική σκέψη εξακολουθεί να κυριαρχεί η αντίληψη ότι το φύλο αποτελεί ένα φυσικό, πάγιο και σταθερό χαρακτηριστικό της υποκειμενικότητας, μια έμφυτη ουσία, η οποία βασίζεται σε βιολογικές προκειμένες. Η ουσιοκρατική (essentialist) αυτή θεώρηση παραπέμπει σε άκαμπτα έμφυλα χαρακτηριστικά, τα οποία μένουν αμετάβλητα καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής των υποκειμένων, ορίζοντας και καθορίζοντας τη συμπεριφορά τους.² Συνεπώς, με βάση αυτή την αντίληψη, η ανατομία/βιολογία συνιστά ένα φυσικό προσορισμό, την κανονικότητα του οποίου άνδρες και γυναίκες καλούνται να διασφαλίσουν και να εκπληρώσουν, ώστε να μη στιγματιστούν και περιθωριοποιηθούν κοινωνικά.

Η αντι-ουσιοκρατική ακαδημαϊκή φεμινιστική διάνοηση σε συνδυασμό με τις

1. Ουσιοκρατικές είναι οι αντιλήψεις που εξηγούν την ανθρώπινη δράση με βάση εγγενείς ουσίες που προηγούνται της δράσης και την καθορίζουν, βλ. π.χ. Fuss, D., *Essentially Speaking: Feminism, Nature, and Difference*, London, Routledge, 1990.

2. Βλ. Fuss, ό.π.

θεωρίες περί κοινωνικής κατασκευής επανέφεραν στο επίκεντρο το φύλο ως κατηγορία ανάλυσης, επιχειρώντας αυτή τη φορά μια θεώρηση διάφορη από βιολογικές αναγωγές και με βάση το διάβημα ότι το φύλο αποτελεί κοινωνική σχέση και κοινωνικο-πολιτισμικό σύμβολο παρά δεδομένο της φύσης/βιολογίας. Έτσι, το βιολογικό φύλο αποδομείται και επιχειρείται η αναίρεση των ουσιοκρατικών αντιλήψεων γι' αυτό.

Συγκεκριμένα, η Monique Wittig³ και η Judith Butler,⁴ θεωρούν ότι το φύλο είναι μια επινόηση, καθώς η πολιτισμική του σημασία ποικίλλει χρονικά και τοπικά, αποδομώντας έτσι την οικουμενικότητα των κατηγοριών «άνδρας» και «γυναίκα».⁵ Επίσης, η Butler εισάγει την έννοια της επιτέλεσης (performance) ως συγκροτητική του φύλου, μέσω των συνεχών επαναλήψεων και του στυλιζαρίσματος του σώματος. Μια ανάλογη της επιτέλεσης πολιτιστική πρόταση για τη συγκρότηση του φύλου κάνει και ο Michael Herzfeld⁶ με την έννοια της έμφυλης «ποιητικής», μόνο που η έννοια αυτή είναι ευρύτερη αυτής της επιτέλεσης. Το υποκείμενο λοιπόν ποιεί/«κατασκευάζει» καθημερινά την έμφυλη «ταυτότητά» του, η οποία δεν είναι καθόλου δεδομένη, αλλά αποτελεί πεδίο κοινωνικο-πολιτισμικών συγκρούσεων και διαπραγματεύσεων, με αποτέλεσμα να μιλάμε πλέον για έμφυλη ταυτοτική διαδικασία, για έμφυλη πολλαπλότητα και ποικιλία.

2. Η ποίηση του Γιάννη Ρίτσου ως «κείμενο»

Η παρούσα μελέτη προσεγγίζει το ποίημα του Γιάννη Ρίτσου: «Μονεμβασιώτισσες», ως ένα πολιτισμικό «κείμενο», και συνεπώς, επιχειρεί «ανάγνωση» ερμηνευτική. Στη βάση αυτή, δε μπορεί να υπάρξει μια και μοναδική «ανάγνωση», μια και μοναδική τελική αυθεντική ερμηνεία, αλλά πάντα ενυπάρχει το ενδεχόμενο των πολλαπλών «αναγνώσεων», μέσω των οποίων συγκρούονται πολλαπλά νοήματα, κάποια εκ των οποίων επιχειρούν να ηγεμονεύσουν. Άλλωστε, όπως θα πει και ο ίδιος ο ποιητής: «Μια μορφή ή μια παρομοίωση δεν εξαντλείται σε μια ερμηνεία»⁷ και αυτή άλλωστε είναι η μαγεία του πολιτισμού, η διαφοράση του από κά-

3. Wittig, M., "The category of sex", *Feminist Issues*, 2, 1982, pp.63-8.

4. Butler, J., *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, New York, Routledge, 1990.

5. Οι έννοιες: άνδρας, γυναίκα, ταυτότητα, κ.λπ., βρίσκονται μέσα σε εισαγωγικά για να δηλωθεί η ρευστότητά τους, έπειτα από την αποδόμηση (deconstruction) που έχουν υποστεί από το μεταστρουκτουραλισμό (post-structuralism) και το μεταμοντερνισμό (post-modernism).

6. Herzfeld, M., *The Poetics of Manhood: Contest and Identity in a Cretan Mountain Village*, Princeton, Princeton University Press, 1985a και Herzfeld, M., "Silence, submission and subversion: Toward a Poetics of Womanhood", in Loizos, P. / Papataxiarchis (eds) *Contested Identities: Gender and Kinship in Modern Greece*, Princeton, Princeton University Press, 1985b, pp.79-97.

7. Τοπούζης, Κ., *Γιάννης Ρίτσος: Πρώτες Σημειώσεις στο Έργο του: Α΄ Η Σονάτα του Σεληνόφωτος-Όταν έρχεται ο ξένος-Η Γέφυρα*, Αθήνα, Κέδρος, 1979, σ.69.

θε στατικό, κάθε τελικό και η ταύτισή του με τη συνεχή ροή και εξέλιξη.

Τα πολλαπλά αυτά νοήματα αναδύονται μέσα από πολλαπλές «αναγνώσεις» και επομένως, ούτε ταυτίζονται με τους στόχους του ποιητή, ούτε ενυπάρχουν *per se* μέσα στο ίδιο το κείμενο. Άλλωστε, η ερμηνεία είναι εγγενώς αυτοκριτική, καθώς αποτελεί μια διαμεσολάβηση ανάμεσα στο οικείο και το μη-οικείο και η ερμηνεία του μη-οικείου με όρους του οικείου θέτει το οικείο σε αμφισβήτηση.

Σε όλες σχεδόν τις συλλογές του Ρίτσου υπάρχει μια γυναίκα. Στη συνέχεια θα γίνει μια «ανάγνωση» του ποιήματος: «Μονεμβασιώτισσες», από πολιτισμική οπτική, το οποίο πραγματεύεται την κατηγορία «γυναίκα» στην πόλη της Μονεμβασιάς.

3. Οι «Μονεμβασιώτισσες»⁸

3.1. Γυναίκες και ιδιωτικός χώρος

Οι έμφυλα διχοτομημένες δυτικές κοινωνίες τείνουν να περιορίσουν τις γυναίκες στο χώρο του ιδιωτικού, ασχολούμενες με «τα του οίκου» και ουσιαστικά παραμένοντας κοινωνικά «αόρατες», αφήνοντας το δημόσιο χώρο δράσης ελεύθερο για τους άνδρες.⁹ Φυσικά, η ιεράρχηση αυτών των δίπολων τοποθετεί σε θέση εξουσίας, κύρους και γοήτρου το δημόσιο χώρο –ως ανδρικό προνόμιο– και σε υποδεέστερη τον ιδιωτικό –ως γυναικεία «κληρονομιά».

Οι γυναίκες είναι υπεύθυνες για τη γενική ευημερία των μελών της οικογένειας και μάλιστα χωρίς ν' αμείβονται γι' αυτή τους την εργασία.¹⁰ Το μαγείρεμα αποτελεί ένα από τα πιο σημαντικά καθήκοντα της Ελληνίδας συζύγου και μητέρας. Αυτή λοιπόν «στέκεται όρθια στο μαγερείο», αυτή έχει «συνταγές κτρινοσμένες για γλυκά ταψιού, μελομακάρονα, αμυγδαλωτά και ταψιού, κουραμπιέδες κι άλλες για τα γλυκά του κουταλιού, μαστίχα, κίτρο, σύκο, περγαμόντο, νεραντζάκι και καρπούζι και μελιτζανάκι». Οι γυναίκες είναι «αυτές που πετάγονται απ' τη σκάφη ... μ' αλευρωμένη την ποδιά», «αυτές που ανάβουν το φούρνο».

Οι γυναίκες είναι αυτές που φροντίζουν και για την καθαριότητα. Αυτές είναι «οι πανάρετες αρχόντισσες της πάστρας μες στα λάμψη απ' τα πλυμένα διπλοτριπλοσφουγγισμένα πιάτα και ποτήρια», είναι «πλύστρες, σιδερώστρες ... ανυφάντρες και κεντήστρες με το μεγάλο σίδερο το καρβουνόθρεφτο να σιδερώνουν». Κάποιες φορές, η παραμέληση αυτών των οικιακών ενασχολήσεων, και συνήθως η εμπλοκή σε δίκτυα κουτσομπολιού, υποδηλώνει τάση για ανηθικότητα.

8. Ο Γιάννης Ρίτσος έγραψε τις «Μονεμβασιώτισσες» στο Καρόβασι της Σάμου, σε διάστημα μιας εβδομάδας, από τις 18 έως τις 25 Αυγούστου 1975. Ο ποιητής διακατέχεται από την ανάμνηση των γυναικών του γενέθλιου τόπου του, φέρνοντας στη σκέψη του τα έργα και τις ημέρες των γυναικών αυτών στον τόπο που τον διέπλεσε.

9. Σκουτέρη-Διδασκάλου, Ν., *Ανθρωπολογικά για το Γυναικείο Ζήτημα*, Αθήνα, Πολίτης, 1992.

10. Oakley, A., *Housewife*, London, Lane.

Αλλά οι γυναίκες δεν εργάζονται κοπιαστικά μόνο για την οικογενειακή ευημερία των μελών. Εργάζονται, παράλληλα, και σε εργασίες που δεν αφορούν άμεσα στην ευημερία της οικογένειας. Οι γυναίκες αυτές είναι «που πλέκαν τα ψαθιά», «αυτές οι αυτοκρατόρισσες στο θρόνο του αργαλειού».¹¹

Κάποιες απ' αυτές τις δραστηριότητες ο ποιητής επιχειρεί να τις συνδέσει με τη θηλυκότητα: «αυτές που πλέκαν με το βελονάκι πετσετάκια, κουρτινάκια, αυτές που κένταγαν με αναβατό φαρδιά σεντόνια, αυτές που χτενίζονταν με φεγγάρι στο παράθυρο και τα μαλλιά τους βρέχονταν στ' ακροθαλάσσι».

Η μόνη φιγούρα που εμφανίζεται να κάνει μια κατ' εξοχήν «γυναικεία» δραστηριότητα, το γνέσιμο μαλλιού, μαζί με άλλες ηλικιωμένες γυναίκες, είναι κάποιος άνδρας με κινητική αναπηρία. Μόνο ένας άνδρας στιγματισμένος (κουτσός) θα μπορούσε να καθίσει με την παρέα γυναικών και ν' ασχοληθεί με γυναικείες δραστηριότητες, χωρίς να έχει το φόβο ν' αμφισβητηθεί ο ανδρισμός του:¹² «Κι ο Μανωλιός να κάθεται το δέιλο στο ζεστό πεζούλι με τις γριές κατάγναντα στο μέγα πόντο, να γνέθει όπως κι αυτές στη ρόκα του μαλλί τραγίσιο ανατενώνοντας το κουτσό του ποδάρι».

Φυσικά, κάθε έμφυλος ρόλος τέμνεται από μεταβλητές, όπως της κοινωνικής τάξης, της φυλής, της σεξουαλικότητας, της θρησκείας, της σωματικής αν/ικανότητας, κ.λπ., προκαλώντας πολυάριθμη ποικιλία διαφοροποιήσεων. Έτσι, οι κατ' οίκον «γυναικείες» ασχολίες διαφοροποιούνται σε σχέση με την κοινωνική τάξη: «αυτές κυράδες που στοχάζονται σε κουνιστές πολυθρόνες».

Η γυναίκα, για να επιβιώσει στην καταπίεση του ιδιωτικού χώρου, κάποιες φορές αναπτύσσει την παθητική συμπεριφορά της καρτερικότητας και της υπακοής, ως στρατηγική άμυνας: «αυτές που ξέρανε τα μουσικά ... της καρτερίας», «οι πέρφρανες της υπακοής που παίρνουνε το γδικιωμό τους με τη μουγγαμάρα τους γι' αυτούς που βλαστημάγαν μπρος στην κλίνη». Άλλωστε, η γυναικεία σιωπή έχει υποστηριχθεί ότι αποτελεί σημείο παθητικής αντίστασης μέσα σε ένα φαλλογοκεντρικό κόσμο. Μ' αυτή τη λογική, η «ποιητική» της θηλυκότητας είναι δυνατόν να υπονομεύει την «ποιητική» του ανδρισμού, μέσα από τη σιωπή.¹³

-
11. Ο ποιητής είναι γνώστης του επίπνου όλων αυτών των δραστηριοτήτων που τις ονομάζουμε «γυναικείες», επειδή έχουν ανατεθεί στερεοτυπικά στις γυναίκες. Στοχεύει όμως να τις εξιδανικεύσει, ώστε να εξυψώσει τη γυναίκα και να την ανακουφίσει. Γι' αυτό και τις ονομάζει αρχόντισσες της πάστρας, ή αυτοκρατόρισσες, με θρόνο τους τον αργαλειό.
 12. Για το κατηγορήμα του ανδρισμού και τους εξαναγκασμούς που επιβάλλει στα υποκείμενα, βλ. και Politis, F., *The Procrustean Bed of Masculinities: An Exploration of Boys' Concepts of Masculinities in a Kindergarten Through the Lens of Feminism*, Unpublished Master Dissertation, London, Institute of Education, University of London, 1997.
 13. Βλ. και Herzfeld, M., "Silence, submission and subversion: Toward a Poetics of Womanhood", in Loizos, P./Papataxiarchis (eds) *Contested Identities: Gender and Kinship in Modern Greece*, Princeton, Princeton University Press, 1985b, pp.79-97.

Επίσης, η γυναίκα είναι ταυτόσημη με τα βάσανα και την οδύνη. Το συναίσθημα συνδέεται με το σώμα, και συνεπώς, θεωρείται ανώριμο, αδύνατο, γυναικείο, παιδαριώδες. Χρησιμοποιώντας μεταφορικά σχήματα, ο ποιητής γράφει: «ετούτες που δεν είχαν ώρα δίχως δάγκωμα σκορπιού και δίχως ανατρίχιασμα σαρανταποδαρούσας».

3.2. Γυναίκες και δημόσιος χώρος

Ο δημόσιος χώρος είναι κατ' εξοχήν ανδρικός.¹⁴ Αποτελεί το χώρο μέσα στον οποίο οι άνδρες μπορούν να δείξουν, να επιδείξουν και να αποδείξουν τον ανδρισμό τους. Στη μελέτη του για την «ποιητική» του ανδρισμού σε ένα χωριό της Κρήτης, ο Michael Herzfeld¹⁵ υποστηρίζει ότι δεν είναι τόσο σημαντικό να είσαι καλός άνδρας, όσο το να είσαι καλός στο να είσαι άνδρας. Αυτές οι ατομικές αυτο-παρουσιάσεις και επιτελέσεις αποτελούν μέρος ενός συνεχούς δημόσιου δραματουργικού ανταγωνισμού μεταξύ των ανδρών, όπου το υποκείμενο επικεντρώνει την προσοχή του στην επιτέλεση. Κάτι ανάλογο, αλλά με διαφορετικό τρόπο, ισχύει και για την «ποιητική» της θηλυκότητας, με την αίρεση ότι η θηλυκότητα δε χρειάζεται να κερδιθεί ή να επιδειχθεί δημόσια, καθώς η δημόσια παρουσία μιας επιτέλεσης έρχεται σε αντίθεση με τα πολιτισμικά πρότυπα της αρμόζουσας γυναικείας συμπεριφοράς.

Η μεγάλη έμφαση που δίδεται στη διεκδίκηση του ανδρισμού, κάποιες φορές μπορεί να είναι αποτέλεσμα της ανάγκης να δραπετεύσει το υποκείμενο από ένα γυναικοκρατούμενο οικιακό κόσμο, ώστε να επιτελέσει τον ανδρισμό του προκειμένου να γίνει άνδρας¹⁶: «Αιντε ωρέ μη μας βασκάνουν τους υγιούς με τους μεγάλους πούτσους σα ριχνόνται από το βράχο για το μέγα μακροβούτι», και φυσικά, η φαλλική αναφορά παραπέμπει στην ανδρική εξουσία. Η μετάβαση των κοριτσιών στη θηλυκότητα δεν απαιτεί ανάλογη ενεργό προσπάθεια, καθώς δε χρειάζεται να διαφοροποιηθούν από τον οικιακό κόσμο.

Για τη γυναίκα είναι κοινωνικά αποδεκτή η δραστηριοποίησή της στη δημόσια σφαίρα, σε περιπτώσεις που το χωριό εορτάζει και έχει πανηγύρι και συνήθως υπό την αυστηρή εποπτεία και τον έλεγχο των ανδρών: «οι άλλες σε μαύρα ή άσπρα ή κόκκινα φαρδιά καλπάζοντας στα πανηγύρια».

Επίσης, στη γυναίκα γίνεται επιτρεπτό να εμπλακεί με τη δημόσια σφαίρα, αν αγωνίζεται για εθνικά ζητήματα: «αυτές που τραγουδάγαν και χόρευαν το χορό του Ζαλόγγου ... αυτές που γιόμιζαν τις καρραμπίνες των πολεμιστάδων ... ύστερις μάθανε το γέμισμα των κανονιώνε ... κι ανηφορίζαν βιγλατόρισσες στ' αφηλά

14. Σκουτέρη-Διδασκάλου, ό.π.

15. Herzfeld, M., *The Poetics of Manhood: Contest and Identity in a Cretan Mountain Village*, Princeton, Princeton University Press, 1985a, p.16.

16. Politis, ό.π.

καραούλια». Μάλιστα, για ν' «ανδρώσει» ο ποιητής αυτές τις γυναίκες, τις θέλει να φοράνε παντελόνια (σύμβολο ανδρισμού), που είναι τιμημένα, καθώς προέρχονται από σκοτωμένο πολεμιστή: «αυτές που φόραγαν του σκοτωμένου κύρη τους τα μπαλωμένα παντελόνια».

3.3. *Γυναίκες και σεξουαλικότητα: Το δίπολο Παναγία / Εύα*

Διάφορες ανθρωπολογικές μελέτες¹⁷ έχουν επικεντρωθεί γύρω από τις πολιτισμικά κατασκευασμένες έννοιες του κοινωνικού φύλου (gender) και της σεξουαλικότητας, οι οποίες έχουν ως επίκεντρό τους τις έννοιες της τιμής και της ντροπής. Οι έννοιες αυτές αποτελούν θεμελιώδες γνώρισμα ενός (ανδροκεντρικού) ηθικού κώδικα για την κοινωνία μας, αλλά και για πολλές άλλες μεσογειακές κοινωνίες, που τοποθετεί τις γυναίκες σ' έναν παθητικό ρόλο. Ο ηθικός αυτός κώδικας της τιμής και της ντροπής ενώνει κάποιες ιδέες για την εξουσία, τη σεξουαλικότητα και τις έμφυλες σχέσεις με μια αυστηρή διάκριση στο χώρο και τη συμπεριφορά ανάμεσα σε γυναίκες και άνδρες. Σύμφωνα μ' αυτόν, η γυναίκα οφείλει να είναι ενάρετη, και συνεπώς σεξουαλικά αγνή, έστω και αν η επιθυμία της πιθανόν να είναι άλλη: «αυτές που παίρνουν αγκαλιά τα ξύλινα τρανά γουδιά ... για να μη γείρουνε στο στρώμα δίπλα στον ασίκη στριφτομούστακο πιωμένο ξενοκοίτη ... την ίδιαν ώρα που έξω στο κηπάκι τριβονταν στα κρίνα η τρίμουνη στεφανοπλέξουδη Υακίνθη για να χωνέψει ίνα την ίνα η γαλατένια σάρκα της κατάβαθα το παχίο σπέρμα». Από την άλλη, οι άνδρες οφείλουν να υπερασπιστούν αυτή τη γυναικεία αρετή, από ατίμαση, δημόσια –καθώς δημόσια επιτελείται και η συγκρότηση του ανδρισμού τους¹⁸– και αν δεν το πράξουν θα ντροπιαστούν, θα ευνοηχιστούν κοινωνικά και θα είναι σα να έχουν μετατηρήσει στις τάξεις των γυναικών.¹⁹

Παρ' όλα αυτά, όσο και ηθικές και αν είναι οι προθέσεις μας γυναίκας, πιθανόν να μην καταφέρει να αποφύγει τον ατιμασμό, αν δε βρίσκεται υπό την άγρουπη και πανοπτική επιτήρηση του άνδρα. Η υπόληψή της λοιπόν δεν εξαρτάται μόνο από την αίσθηση ντροπής που έχει, αλλά και από το αν υπάρχουν άνδρες να την υπερασπιστούν. Και όταν δεν υπάρχει άνδρας για προστασία, τότε μπροστά στην ατίμωση –και μάλιστα από τον εχθρό– καλύτερος είναι ο θάνατος –γιατί διαφορετικά είναι σα να ατιμάζεται ολόκληρο το έθνος²⁰: «αυτές που ρίχνονταν απ' τα τειχιά στη θάλασσα μη τις μολέψει ο Μεμέτης».

17. Peristiany, J., (ed.) *Honour and Shame: The Values of Mediterranean Society*, Chicago, University of Chicago Press, 1966.

18. Politis, ό.π.

19. Ο υποτιμητικός/υβριστικός χαρακτηρισμός: γυναικούλα, για έναν δειλό αγόρι/άνδρα είναι ενδεικτικό.

20. Δεν είναι τυχαίο ότι στον πρόσφατο πόλεμο στην πρώην Γιουγκοσλαβία υπήρξαν ομαδικά φαινόμενα βιασμού γυναικών από τα στρατεύματα κατοχής, ως σύμβολο κατάκτησης.

Οι γυναίκες θα πρέπει να φροντίσουν να διαφυλάξουν αυτή την τιμή, καλλιεργώντας την ντροπή. Η ντροπή αυτή συνδέεται με αποστροφή προς κάθε σεξουαλική συμπεριφορά, έστω και αν αυτή είναι προσποιητή: «και να καμώνονται πως μήτε παίρνουνε χαμπάρι σαν ο ήλιος γαργαλάει στο σβέροκο τους τα' αχνό τσουλούφι».

Η διαφύλαξη της τιμής γίνεται και με τη σεμνή ένδυση: «αυτές που ρίχνανε το μαύρο τους τσεμπέρι ως κάτου-κάτου να ξεβγαίνει μόνο το αχαμινό σαγόνι», με την οποία επιχειρείται η κάλυψη του γυναικείου σώματος και η ατονία κάθε σωματικού στοιχείου θηλυκότητας που τείνει να προκαλέσει το ερωτικό ενδιαφέρον.²¹ Εξάλλου, το μαύρο χρώμα έχει τον έντονο συμβολισμό του πένθους, που τοποθετεί τα υποκείμενα σε μια μεθοριακή κατάσταση.

Σε αυτόν τον κώδικα ηθικής εμπλέκεται και το δίπολο: Παναγία/Εύα, που καταντά συνώνυμο με το δίπολο: αρετή/αμαρτία. Οι γυναίκες θεωρούνται πιο επιρρεπείς στην αμαρτία, είναι μιαρές, φέρουν την καταστροφική δύναμη της σεξουαλικότητας την οποία δεν είναι ικανές από μόνες τους να χειριστούν, και συνεπώς, θα πρέπει να τη διοχετεύσουν, υπό τον έλεγχο και την καθοδήγηση των ανδρών, στους επιθυμητούς σκοπούς της αναπαραγωγής. Άλλωστε, οι γυναίκες ευθύνονται για την απώλεια του χαμένου παραδείσου. Μόνο με τον καταξιωμένο κοινωνικό ρόλο της μητέρας, οι γυναίκες μπορούν να εξαγνισθούν από την αμαρτωλή τους φύση, να υπερβούν την έκπτωτη Εύα και να ταυτιστούν με τη Θεομήτορα Παναγία.²² Η μητρότητα, ή η προετοιμασία γι' αυτήν, αποτελεί τον πλέον καταξιωμένο ρόλο για μια γυναίκα: «η γκαστρομένη να χαϊδεύει τη χοντρή κοιλιά της». Μια άτεκνη γυναίκα προκαλεί τον οίκτο –ακόμα και όταν είναι συνειδητή.

Η γυναικεία ομορφιά, σαφώς σχετίζεται με την «ποιητική» της θηλυκότητας και της σεξουαλικότητας, γι' αυτό και οι γυναίκες ασχολούνται μ' αυτήν, ενώ τις τρομάζει η απουσία του κάλλους που επέρχεται με τη φυσική φθορά του γήρατος: «μάτια βαθύπρεπα βαμμένα με καμένο δαφνοκλάδι ως πέρα-πέρα στα μελίγια –την πρώτη άσπρη τρίχα».²³

Το γυναικείο κάλλος μπορεί να θολώσει και να πλανέψει τον άνδρα: «Αυτές που καίγαν μοσχοκάρφι στο λαμπριάτικο κερύ να ξεβασκάνουν τον ξελογιασμένο άντρα», αλλά η θρησκεία μπορεί να έρθει αρωγός.

21. Σε αντίστιξη με τη σεμνότητα είναι: «οι μακρόμαλλες γοργόνες οι ξυλοπελεκητές του Μεγαλέξαντρου αδεργάδες με τα ξέσκεπα βυζιά στις πλώρες».

22. du Boulay, J., "Women: Images of their nature and destiny in rural Greece", in Dubisch, J., (ed.) *Gender and Power in Rural Greece*, Princeton, Princeton University Press, 1986, pp.139-68.

23. Το ζήτημα της φθοράς του γυναικείου κάλλους από τα γηρατιά συναντάται και σε άλλα ποιήματα του Ρίτσου, όπως στα: «Χρυσόθεμις», «Η Ελένη», «Η σονάτα του σεληνόφωτος», κ.λπ.. Βλ. Ρίτσος, Γ., *Η Ελένη*, Αθήνα, Κέδρος, ⁶1972, Ρίτσος, Γ., *Χρυσόθεμις*, Αθήνα, Κέδρος, ¹⁹1984.

3.4. Γυναίκες και θρησκεία

Η γυναίκα έχει ιδιαίτερη σχέση με τη θρησκεία, καθώς αποτελεί την πνευματική διαχειρίστρια της οικογένειας.²⁴ Το γεγονός ότι η εκκλησία θεωρεί τη γυναίκα φύση πιο μαρτή και αμαρτωλή, πιθανόν να ενισχύει την ανάγκη τους για τη θρησκεία, ως μέσον εξιλέωσης: «ετούτες τα μεσάνυχτα εγεγυμένες στο προσκέφαλο και να σταυροκοποούνται». Όπως και αν έχει, όμως, οι γυναίκες της Μονεμβασιάς έχουν ως μόνο στοιχείο πνευματικότητας την Ορθοδοξία. Αυτές είναι υπεύθυνες για την παρουσία του Θεού στο σπίτι: «κι απέ να μπουν με τα κεριά αναμμένα να χαράξουν με την κάπνα τρεις σταυρούς πάνω στ' ανώφλι», «η αγιαστούρα πρέπει να μας ραντίσει με κλωνί βασιλικό το κιούπι και του λαδιού και τη σιτοκασέλα», καθώς και για την πνευματική ευταξία των μελών: «αυτές που βρέχουνε το δάκτυλο στο λάδι της καντήλας και σταυρώνουν του μωρού την πατούσα». Παράλληλα, είναι οι συντηρήτριες ηθών και εθίμων που συνδέονται με την ορθόδοξη πρακτική. Έχουν συνταγές: «μαζί με φακελάκια κοκκινόσκονη για τα ξεδιαλεγμένα αυγά του Πάσχα», «κι απέ να τρέξουν μάνι-μάνι στην κουζίνα να θερμάνουνε τη μαγειρίτσα που σου σπάει τα ρουθούνια».

Πάνω απ' όλα, όμως, συνδυάζουν την ελληνική Παιδεία με την Ορθοδοξία και τη μεταφέρουν και στα παιδιά τους: «Αιντε μωρέ διαβάστε ακόμη μια βολά την αλφαβήτα, κάτου απ' το λυχνάρι, πείτε και το πατερωμό σας πρι πλαγιάστε». Και παρακαλάνε την Αγία Τριάδα: «Αγιά Τριάδα της Χρανάπας βάλε το χεράκι σου μη μου ξενιτευτεί και δαύτο».

Η γυναικεία θρησκευτικότητα συνδέεται και με τελετουργίες θανάτου: «Εχ πόσα ψυχοσάββατα θα λιβανίζουν, θα καπνομαυρίζουν τη μεγάλη μνημοσύνη», «αυτές που αφαλοκόβαν και σαβάνωναν ... που πλένανε με ξύδι κ' ύστερι μ' ανθόνερο τα σκοτωμένα παλληκάρια», «αυτές που νανούριζαν μπρος στις κούνιες και θρηνολογάγαν θεοτικές μπρος στα μεγάλα κιβούρια».

Καταλήγοντας, τα λόγια του ποιητή στο ποίημα: «Μονεμβασιώτισσες» δεν είναι τυχαία. Αποτελούν βιώματα της παιδικής και εφηβικής του εμπειρίας μέσα στον τόπο που γεννήθηκε, τη Μονοβασία. Μέσα όμως από τη ζώσα αυτή μαρτυρία του ποιητή και την καθημερινότητα των γυναικών, βλέπουμε την πολλαπλότητα των γυναικείων επιτελέσεων, τη ρευστότητα και ποικιλία στην «ποιητική» (συγκρότησης και ανα-συγκρότησης) της θηλυκότητάς τους.

24. Dubisch, J., *Το Θρησκευτικό Προσκήνιο στη Σύγχρονη Ελλάδα: Μια Εθνογραφική Προσέγγιση*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2000.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ξενόγλωσση

- Butler, J., *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, New York, Routledge, 1990.
- Fuss, D., *Essentially Speaking: Feminism, Nature, and Difference*, London, Routledge, 1990.
- Herzfeld, M., *The Poetics of Manhood: Contest and Identity in a Cretan Mountain Village*, Princeton, Princeton University Press, 1985a.
- Herzfeld, M., "Silence, submission and subversion: Toward a Poetics of Womanhood", in Loizos, P. / Papataxiarchis (eds) *Contested Identities: Gender and Kinship in Modern Greece*, Princeton, Princeton University Press, 1985b, pp.79-97.
- Peristiany, J., (ed.) *Honour and Shame: The Values of Mediterranean Society*, Chicago, University of Chicago Press, 1966.
- Politis, F., *The Procrustean Bed of Masculinities: An Exploration of Boys' Concepts of Masculinities in a Kindergarten Through the Lens of Feminism*, Unpublished Master Dissertation, London, Institute of Education, University of London, 1997.
- Wittig, M., "The category of sex", *Feminist Issues*, 2, 1982, pp.63-8.

Ελληνόγλωσση

- Bien, P., *Αντίθεση και Σύνθεση στην Ποίηση του Γιάννη Ρίτσου*, (μτφρ. Γιάννης Κρητικός), Αθήνα, Κέδρος, 1980.
- Βελουδής, Γ., *Γιάννης Ρίτσος: Προβλήματα Μελέτης του Έργου του*, Αθήνα, Κέδρος, 1983.
- Διαλησιμάς, Σ., *Εισαγωγή στην Ποίηση του Γιάννη Ρίτσου*, Αθήνα, Επικαιρότητα, ²1999.
- Προβελάκης, Π., *Ο Ποιητής Γιάννης Ρίτσος: Συνολική Θεώρηση του Έργου του*, Αθήνα, Εστία, ³1992.
- Ρίτσος, Γ., *Μονεμβασιώτισσες*, Αθήνα, Κέδρος, ¹³1987.
- Ρίτσος, Γ., *Μονοβασιά*, Αθήνα, Κέδρος, ⁶2002.

Abstract

Anti-essentialist approaches of humanities have indicated that every gender "identity" is not rigid, but an unstable and fluid social construction which is constituted and re-constituted in fields of social-cultural and political-economical procedures of questioning and negotiating. The present task with the use of the metaphor concerning gender "identity" by Michael Herzfeld studies the "poetics" of femininity through a cultural "reading" of the poem of Yannis Ritsos: "The Women of Monemvasia", indicating how women performing everyday their gendered selves, simultaneously change and reform them.

Η ΣΠΑΡΤΙΑΤΙΣΣΑ «ΕΛΕΝΗ ΤΗΣ ΤΡΟΙΑΣ»: ΜΥΘΟΣ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

Ελένη Γ. Λεοντοίνη

Δρ του Πανεπιστημίου Γλασκώβης

Ειδική επιστήμονας του Πανεπιστημίου Αθηνών

Περίληψη

Σκοπός της ανακοίνωσης αυτής είναι να αναλύσει το μυθικό πρόσωπο της Ελένης, το οποίο είναι τόσο άρρηκτα συνδεδεμένο με το γεωγραφικό χώρο της Λακωνίας, συγκριτικά με άλλες προσεγγίσεις της γυναικείας αυτής μορφής και να καταδείξει τους συμβολισμούς και τις χρήσεις του προσώπου της καθώς και τη διαχρονική πολλαπλή χρήση του μύθου της. Το πρόσωπο της σπαρτιάτισσας Ελένης αποτελεί την έκφραση ενός μύθου, ο οποίος ενσωματώνει συμβολικές μορφές και απεικονίζει την εικονιστική σύλληψη μιας γυναικείας μορφής. Η Ελένη ως πρόσωπο, ο χαρακτήρας της και η ομορφιά της καθώς και τα δεινά που προκάλεσε, οδήγησαν, τόσο στην αρχαιότητα, όσο και στη νεότερη και σύγχρονη εποχή, ραψωδούς, λυρικούς και τραγικούς ποιητές και γενικότερα καλλιτεχνικούς δημιουργούς κάθε είδους, αλλά ακόμη και ρήτορες και φιλοσόφους, να την συζητήσουν, να την τραγουδήσουν και να την απεικονίσουν με ποικίλους τρόπους.

Η σπαρτιάτισσα «Ελένη της Τροίας»: Μύθος και πραγματικότητα

Σκοπός της ανακοίνωσης αυτής είναι να αναλύσει το μυθικό πρόσωπο της Ελένης συγκριτικά με άλλες προσεγγίσεις της γυναικείας αυτής μορφής και να καταδείξει τους συμβολισμούς και τις χρήσεις του προσώπου, καθώς και τη διαχρονική πολλαπλή χρήση του μύθου. Το πρόσωπο της Ελένης αποτελεί την έκφραση ενός μύθου, ο οποίος ενσωματώνει συμβολικές μορφές και απεικονίζει την εικονιστική σύλληψη μιας γυναικείας μορφής. Η Ελένη ως πρόσωπο, ο χαρακτήρας της και η ομορφιά της καθώς και τα δεινά που προκάλεσε, οδήγησαν, τόσο στην αρχαιότητα, όσο και στη νεότερη και σύγχρονη εποχή, ραψωδούς, λυρικούς και τραγικούς ποιητές και γενικότερα καλλιτεχνικούς δημιουργούς κάθε είδους, αλλά ακόμη και ρήτορες και φιλοσόφους, να την συζητήσουν, να την τραγουδήσουν και να την απεικονίσουν με ποικίλους τρόπους.

Ο μύθος της «Ωραίας Ελένης», ή της «Ελένης της Τροίας» όπως συνήθως αποκαλείται, είναι συνδεδεμένος φυσικά με το γεωγραφικό χώρο της Λακωνίας, αφού σύμφωνα με την παράδοση η Ελένη ήταν βασίλισσα της Σπάρτης, σύζυγος του βασιλιά της Σπάρτης Μενελάου. Ουσιαστικά δηλαδή πρόκειται για την

«Ελένη της Σπάρτης», όπως θα έπρεπε να αποκαλείται, αν η μοίρα της δεν είχε δεθεί τόσο αδιάρρηκτα με την Τροία και την αφορμή του πολέμου ανάμεσα σε Τρώες και Αχαιούς.¹

Η Ελένη αποτελεί μία από τις πιο ελκυστικές μορφές της αρχαίας ελληνικής μυθολογίας. Δεν υπάρχει ίσως άλλο γυναικείο πρόσωπο της ελληνικής μυθολογίας που να έχει δώσει τόσες αφορμές έμπνευσης σε τόσους πολλούς δημιουργούς της τέχνης και του λόγου. Κόρη του Δία και της Λήδας² (και του βασιλιά της Σπάρτης Τυνδάρεως), μοιραία γυναίκα –η πρώτη ίσως *femme fatale* στην ιστορία της ανθρωπότητας– και λαμπρό παράδειγμα της δύναμης της Αφροδίτης αποτελεί τη ζωντανή ενσάρκωση όλων των επιθυμιών των ανδρών για την ομορφιά. Η ομορφιά της ξεπερνά το ανθρώπινο μέτρο και άλλη αντίστοιχη με αυτήν δεν υπάρχει ανάμεσα στους ανθρώπους. Στην τραγωδία του Ευριπίδη *Εκάβη*, η οποία διδάχτηκε από σκηνης το 425/424 π.Χ., η Ελένη χαρακτηρίζεται από το χορό ως η πιο όμορφη γυναίκα που είδε ποτέ ο ήλιος: «τάν καλλίσταν ό χρυφαής ήλιος αύγάξει» (635-637).

Είναι ακριβώς αυτό το περιώνυμο αυτό κάλλος της Ελένης που προκάλεσε τόσα δεινά στο ελληνικό και το τρωικό γένος και την κατέστησε μισητή ανάμεσα στους Έλληνες και τους Τρώες. Είναι ενδεικτική η στάση του Τεύκρου, αδελφού του Αίαντος ο οποίος ταξιδεύοντας για την Κύπρο, συναντά στην Αίγυπτο την Ελένη και μη μπορώντας να πιστέψει αυτό που αντικρίζει, λέει χαρακτηριστικά: «Α, τι βλέπουν τα μάτια μου θεοί; Τη μισημένη εικόνα φόνισσας γυναίκας βλέπω που αφάνισε τους Αχαιούς και μένα. Θα σε σιχαίνονται οι θεοί που μοιάζεις τόσο με την Ελένη. Αν δεν πατούσα σε ξένη γη το πόδι μου, με τούτο το τόξο μου το αλάθευτο θα είχες πεθάνει τιμωρία σου που μοιάζεις τόσο πολύ με του Δία την

-
1. Δεν θα ασχοληθώ με το πρόβλημα της ιστορικότητας του προσώπου της Ελένης ή του Τρωικού πολέμου, το ερώτημα δηλαδή αν η Ελένη ήταν υπαρκτό πρόσωπο και αν κλέφτηκε με τον Πάρι και στάθηκε έτσι η αιτία ή η αφορμή του πολέμου, μια και το ενδιαφέρον μου εστιάζεται στους συμβολισμούς του προσώπου, οι οποίοι δε σχετίζονται με το αν η Ελένη ήταν ή δεν ήταν υπαρκτό πρόσωπο. Το θέμα αυτό έχει αποτελέσει αντικείμενο φιλολογικής διαμάχης και οι απόψεις δίστανται, καθώς άλλοι συνηγορούν υπέρ της ιστορικότητας (βλ. ενδεικτικά Page, D. L., *Η Πλιάς και η ιστορία*, μτφρ. Κ. Πανηγύρη, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1988) και άλλοι υπέρ της ποιητικής φαντασίας (βλ. ενδεικτικά Lesky, A., *Gesammelte Schriften*, 1966, Marg, W., 'Homeros', *Gnomon* 42 (1970), σ. 225 κε. και Κακριδής, Ι. Θ., *Προομηρικά ομηρικά ησιόδεια*, Αθήνα 1980).
 2. Η Ελένη σύμφωνα με την μυθική παράδοση γεννήθηκε από ένα αυγό, αφού η Λήδα είχε μεταμορφωθεί από τον Δία σε κύκνο. Το στοιχείο του αυγού θα πρέπει να ήταν οικείο ως τρόπος δημιουργίας όχι απαραίτητα μιας κοσμογονικής μορφής, αλλά τουλάχιστον μιας σημαντικής θεότητας, όπως ο Έρως. Εδώ ίσως είναι ενδεικτική η γέννηση της Ελένης από ένα αυγό, αφού η Ελένη, που συνδέεται με μία δεινόσαυρο-μορφή μνημιαίας ίσως προέλευσης, είναι ευνοούμενη και εκπρόσωπος της Αφροδίτης και του Έρωτα στον Όμηρο. Την εκδοχή της γέννησης της Ελένης από αυγό ακολουθεί και ο Ευριπίδης (στ. 255-305).

κόρη» (72-77). Λίγο πιο κάτω η Ελένη παρουσιάζεται από τον Ευριπίδη να καταριέται τον εαυτό της για την ομορφιά της που προξένησε τόσες συμφορές: «Γιατί η ζωή μου κι ό,τι έχω τραβήξει ως τώρα είναι περιεργό φαινόμενο, αιτία: η Ήρα από τη μια κι από την άλλη η ομορφιά μου. Αχ, και να σβηγνόμεν σα ζωγραφιά κι ύστερα πάλι όψη άσκημη να έπαιρνα αντ'ίς ωραία, και να ξεχνούσαν οι Έλληνες τη μοίρα, τη μαύρη μοίρα που με κατατρέχει, και να θυμόνταν μόνο τα καλά μου, όπως θυμούνται την κακιά μου μοίρα» (260-266). «Σε άλλες γυναίκες η ομορφιά ευλογία, εμένα όμως μ' έχει καταστρέψει.» (304-305).

Σύμφωνα με τον Σχολιαστή του *Ορέστη* (1287) του Ευριπίδη, ο Στησίχορος αναφέρει ότι οι Αχαιοί, όταν πήγαν να λιθοβολήσουν την Ελένη, μόλις αντίκρισαν το πρόσωπό της, άφησαν να τους πέσουν οι πέτρες από τα χέρια. Οι κατοπινές εποχές προτιμούσαν την παραλλαγή του Ίβικου σύμφωνα με την οποία ο Μενέλαος, στη θέα της Ελένης, θαμπωμένος από το κάλλος της άφησε να του πέσει το ξίφος. Ο Στησίχορος είχε να αντιμετωπίσει το πρόβλημα, γιατί η Ελένη δε θανατώθηκε τελικά από τους Αχαιούς, αν πράγματι εκείνη τους προκαλούσε τον αποτροπιασμό που ισχυριζόνταν ότι τους προκαλούσε. Η σιωπή του Ομήρου σ' αυτό το θέμα ίσως να υπαγορευόταν από τον ολοφάνερο θαυμασμό που έτρεφε ο ποιητής για το πρόσωπό της, όμως οι μετέπειτα δημιουργοί πρέπει να αισθάνονταν ζωηρότερη την ανάγκη μιας απάντησης, γι' αυτό και τόσο ο Στησίχορος όσο και ο Ίβικος, προκειμένου να καλύψουν το ομηρικό κενό, θεώρησαν το κάλλος επαρκή λόγο για την αποτροπή της τιμωρίας.³

Επίσης, εμπνεόμενος από την *Ελένη* του Ευριπίδη ο ποιητής Γιώργος Σεφέρης στο ποίημά του *Ελένη*, παρουσιάζει τον Τεύκρο να περιγράφει την αισθησιακή ομορφιά της Ελένης ως εξής: «Με το βαθύ στηθόδεσμο, τον ήλιο στα μαλλιά, κι αυτό το ανάστημα ίσκιοι και χαμόγελα παντού στους ώμους στους μηρούς στα γόνατα: ζωντανό δέρμα και τα μάτια με τα μεγάλα βλέφαρα, ήταν εκεί, στην όχθη ενός Δέλτα». Το πρόβλημα της υποκειμενικότητας και της αντικειμενικότητας του ωραίου θίγει και ο στωικός φιλόσοφος Επίκτητος, ο οποίος κάνει μία βαθυστόχαστη παρατήρηση σύμφωνα με την οποία, αν ο Μενέλαος, που αντιπροσωπεύει κάθε άντρα, είχε καταστεί ικανός να σκεφθεί την Ελένη ως απλώς μία άλλη ακόμη γυναίκα, χαμένη θα είχε πάει και η Ιλιάδα και η Οδύσσεια.⁴

Εντυπωσιακή είναι επίσης η υπεράσπιση της Ελένης από το σοφιστή Γοργία στο έργο του *Ελένης Εγκώμιον*. Της γυναίκας που, όπως χαρακτηριστικά λέει ο ίδιος, «έχοντας γεννηθεί από τους θεούς, είχε ομορφιά όση οι θεοί, που τη δέχτη-

3. Στησίχορος, *Ελένη*, Α 126, 127, 161, 167-174. Βλ. επίσης, Θεόκριτος, *Ελένης Επιθαλάμιος*, όπου η Ελένη παρουσιάζεται ως η ομορφότερη ανάμεσα στα άλλα καλογυμνασμένα συνομήλικα κορίτσια της Σπάρτης καθώς ολόκληρη η Σπάρτη καμαρώνει για τη βασιλοπούλα της: «η Ελένη η ροδομάγουλη της Σπάρτης στο στολίδι!».

4. Nussbaum, M., *ό.π.*, σ. 181.

κε και δεν την έγκρυψε. Προκάλεσε σε πάρα πολλούς μεγάλο ερωτικό πάθος και με ένα σώμα συγκέντρωσε σώματα πολλών ανδρών που είχαν μεγάλες επιδιώξεις για μεγάλους στόχους». Υπερασπίζοντάς την λέει χαρακτηριστικά ότι «[Η Ελένη] έκανε όσα έκανε είτε από θέλημα της τύχης και απόφαση των θεών, και της Ανάγκης προσταγή, είτε επειδή αρπάχτηκε με τη βία, είτε επειδή πείσθηκε με λόγια, είτε επειδή από τη θωριά ερωτεύτηκε. Αν ήταν ο λόγος που την έπεισε και εξαπάτησε την ψυχή της, ούτε σε αυτή την περίπτωση είναι δύσκολη η υπεράσπιση και η ανασκευή της κατηγορίας... Ο λόγος είναι ένας μεγάλος δυνάστης, που ενώ έχει το πιο μικρό και αφανές σώμα, επιτελεί τα έργα τα πιο θεϊκά. Γιατί μπορεί και το φόβο να σταματήσει και τη λύπη να διώξει και χαρά να προκαλέσει και τον οίκτο να αυξήσει.» Επίσης, όπως υποστηρίζει στη συνέχεια: «Ποια αιτία λοιπόν μας εμποδίζει να θεωρήσουμε ότι η Ελένη ήρθε στην Τροία χωρίς τη θέλησή της, το ίδιο όπως αν αρπάχτηκε από απαγωγέων τη βία; Αφού η επίδραση της πειθούς, αν και δεν έχει του εξαναγκασμού τη μορφή, έχει την ίδια με αυτόν δύναμη... Αυτός λοιπόν που την έπεισε [δηλ. ο λόγος], εφόσον την εξανάγκασε, διέπραξε αδικημα, ενώ αυτή που πείσθηκε, εφόσον εξαναγκάστηκε από το λόγο, άδικα κατηγορείται.» Τον Γοργία βέβαια δεν τον ενδιαφέρει καθόλου το αν η Ελένη είναι αθώα ή ένοχη.⁵ Ο μοναδικός σκοπός του είναι να δείξει ότι μπορεί να κάνει αυτό που φαίνεται σε όλους τους ανθρώπους λάθος να φαίνεται σωστό και να τονίσει τη δύναμη της ρητορικής τέχνης και του φιλοσοφικού επιχειρήματος. Ο Γοργίας προτείνει τέσσερις λόγους για τους οποίους η Ελένη πρέπει να έφυγε με τον Πάρι: (α) εξαιτίας της μοίρας και της θέλησης των θεών, (β) λόγω του ότι την πήραν με τη βία, (γ) επειδή πείσθηκε με τα λόγια, (δ) επειδή την κατακυριεύσε ο έρωτας. Σε κάθε περίπτωση ο ρήτορας Γοργίας προσπαθεί να δείξει ότι η Ελένη ήταν ηθικά άμεμπτη.⁶

Οι μυθολογικές συνδέσεις γύρω από το όνομα και την προέλευση της Ελένης είναι βέβαια πάρα πολλές και θα μπορούσαν να αποτελέσουν ξεχωριστό θέμα συζήτησης. Θεωρώ σκόπιμο, επομένως, να αναφερθώ εν συντομία στην ιστορία του μυθικού αυτού προσώπου. Ελένη ήταν αρχικώς το όνομα μιας θεάς της βλάστησης πανάρχαιας, ίσως από τα μινωικά ακόμη χρόνια, που η λατρεία της αργό-

5. Στο τέλος του κειμένου του ο Γοργίας περνά από τον πειστικό στον πειθαναγκαστικό λόγο. Πειθαναγκασμός είναι ο εξαναγκασμός κάποιου σε συγκεκριμένη ενέργεια, με χρήση απειλής ή ψυχολογικής βίας. Σύμφωνα με τον Γοργία, αυτός ο λόγος, με την ακαταμάχητη επίδραση που ασκεί, αφαιρεί από την Ελένη την ελεύθερη επιλογή και είναι, συνεπώς, ο μόνος υπεύθυνος για πράξεις της (*Ελένης Εγκώμιον*, 12).

6. Ο Γκαίτε, αντιθέτως, στην ομώνυμη τραγωδία του προσεγγίζει το πρόσωπο της Ελένης με καθαρά συμβολικό τρόπο. Η Ελένη, σύμβολο του κλασικισμού, παντρεύεται στην τραγωδία του *Φάουστ*, η οποία επίσης συμβολίζει το ρομαντικό πνεύμα. Η ψυχρή ομορφιά και απλότητα του κλασικισμού στην ένωσή της με το ρομαντικό πνεύμα δημιουργεί το γιο των δύο αυτών, το νέο αναγεννησιακό πνεύμα.

τερα είχε περιοριστεί στη Θεράπνη, μια μικρή πόλη ανατολικά της Σπάρτης, και στη Ρόδο. Η Ελένη ίσως θεωρείτο επίσης προστάτιδα των μικρών παιδιών, όπως δηλώνει η ιστορία που παραθέτει ο Ηρόδοτος. Στο δεύτερο βιβλίο των *Ιστοριών* του (B, 112), ο Ηρόδοτος αναφέρει ότι στο τέμενος του Πρωτέα στη Μέμφιδα της Αιγύπτου είχε δει ένα ιερό που οι Αιγύπτιοι θεωρούσαν ότι είναι αφιερωμένο στην «ξείνην Αφροδίτην», το οποίο, υποθέτει ο ίδιος, πρέπει να πρόκειται για ιερό της Ελένης, αφού πουθενά δεν υπάρχει ιερό της Αφροδίτης με το επώνυμο της «ξείνης». Επίσης ο Ηρόδοτος στο έκτο βιβλίο των *Ιστοριών* του (Z, 61) χαρακτηρίζει την Ελένη θεά, αναφερόμενος στην ιστορία της γυναίκας του βασιλιά της Σπάρτης Αρίστωνα, η οποία, όταν ήταν μικρό παιδί, ήταν πολύ άσκημη αλλά χάρι στην παρέμβαση της θεάς Ελένης –ύστερα από επίκληση της τροφού της στο ιερό της Ελένης στη Θεράπνη– έγινε «καλλίστη εξ αισχίστης» και μάλιστα τόσο όμορφη που ο βασιλιάς Αρίστωνας τη χώρισε με πονηριά από τον πρώτο της άντρα για να την παντρευτεί ο ίδιος.

Ο Ισοκράτης, ένα αιώνα αργότερα, μας πληροφορεί στο *Υπέρ Ελένης εγκώμιον* ότι στη Θεράπνη της Λακωνίας η Ελένη λατρεύεται ακόμη με θυσίες. Ο Πausanias πολλούς αιώνες αργότερα θα επισκεφθεί τους δύο τόπους που διέσωζαν τη λατρευτική παράδοση της Ελένης, τη Θεράπνη και ένα άλλο κοντά στον Πλατανιστά της Λακωνίας. Και στα δύο αυτά μέρη, η λατρεία της ήταν συνδεδεμένη με τη βλάστηση και ιδιαίτερα με τα δένδρα. Ειδικότερα για τη λατρεία της Ελένης στη Ρόδο ο Πausanias (3, 19, 10) αναφέρει ότι το λατρευτικό επώνυμό της ήταν «Δενδρίτις», επώνυμο που δηλώνει καθαρά τη σχέση της με τα δένδρα και τη βλάστηση. Στη Θεράπνη μάλιστα η αρχαιολογική έρευνα έφερε στο φως μυκηναϊκά αγγεία και αναθήματα στο σημείο ακριβώς που η παράδοση τοποθετούσε τους τάφους του Μενέλαου και της Ελένης, τα οποία δείχνουν πως κάποια θεά λατρευόταν εκεί στα χρόνια του χαλκού. Είναι πολύ πιθανό η Ελένη να είχε πάρει τη θέση της άγνωστης αυτής θεάς των μυκηναϊκών χρόνων ή αυτή η θεά να είναι η προελληνική θεότητα της βλάστησης Ελένη.

Ο πρωταρχικός προομηρικός μύθος της θνητής Ελένης σχετικά με την κρίση του Πάρι και την απαγωγή της είναι βέβαια γνωστός σε όλους. Στην ιστορία αυτή, η γυναίκα που κλέβεται δεν μπορεί όμως να θεωρηθεί υπεύθυνο πρόσωπο, με δικές της επιθυμίες και προθέσεις. Είναι βέβαια πολύ όμορφη, όταν όμως ο Πάρις και η Αφροδίτη έκλειναν τη συμφωνία μεταξύ τους, κανείς δε σκέφθηκε να ρωτήσει πρώτα την ίδια. Η γυναίκα την εποχή εκείνη είναι απλώς ένα «κτήμα», ιδιαίτερα πολύτιμο όταν είναι όμορφη, αλλά χωρίς δική της θέληση και προσωπικότητα. Η Αφροδίτη υπόσχεται στον Πάρι την Ελένη, όπως θα μπορούσε να υποσχεθεί άλλα «κτήματα», όπως κοσμήματα, πολύτιμους λίθους, αγγεία, άλογα. Η Ελένη στην ιστορία αυτή, όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Ιωάννης Κακριδής, δεν είναι παρά ένα ωραίο άψυχο ξόανο: «Το ξόανο αυτό κάποιος παλιός ποιητής το είχε πει Ελένη. Για πιο λόγο τώρα συνέδεσε την ηρωίδα του με το όνομα μας παλαιάς θεάς της βλάστησης είναι πολύ δύσκολο να το πει κανείς. Οπωσδή-

ποτε, εκείνο που δεν μπορούσε να φανταστεί είναι το τι θα γινόταν, όταν κάποτε το ξόανο θα ζωνάνευε 'σαν τα αγάλματα στη Ρόδο, που μια μέρα βρέθηκαν να περπατούν λυτρωμένα από τα δεσμά της ακινησίας, όπως λέει ο Πίνδαρος. Με άλλα λόγια, τι θα γινόταν, όταν σε υστερότερα χρόνια οι ποιητές θα δοκίμαζαν από τη άψυχη Ελένη να πλάσουν ένα ακεραιομένο άνθρωπο με θέληση και επιθυμίες δικές του· όταν θα την έβαζαν στη μεταβίβασή της από τον έναν άνδρα στον άλλο να αντιδρά κατά κάποιο τρόπο· ή κάτι περισσότερο: όταν θα γύρευαν την ετεροκίνητη πράξη της απαγωγής να τη μετατρέψουν σε δική της υπεύθυνη ενέργεια. *Habent sua fata fabulae!*».⁷

Μια διαφορετική παραλλαγή του μύθου παρουσιάζει ο Ευριπίδης στην ομώνυμη τραγωδία. Ο τρόπος με τον οποίο πραγματεύεται ο Ευριπίδης την ιστορία της βασίλισσας της Σπάρτης παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη σημειολογία του προσώπου της Ελένης, γι' αυτό κρίνω σκόπιμο να αναφερθώ εν συντομία στην τραγωδία αυτή του Ευριπίδη, η οποία μάλιστα συνδέεται κατά ιδιαίτερο τρόπο και με την ιστορία της Κύπρου, αφού ο Αμίλιος Χουρμούζιος το 1963, όταν γιορτάστηκε η απελευθέρωση της Κύπρου, μετέβη εκεί με το θίασο του Εθνικού Θεάτρου και έπαιξαν το ομώνυμο έργο. Λαμβάνοντας υπόψη τα σχόλια του Αριστοφάνη στους Βατράχους (στ. 53) και στις Θεσμοφοριάζουσες (στ. 1011) μπορούμε να πούμε ότι η παράσταση της *Ελένης* (μαζί με αυτή της *Ανδρομέδας*) δόθηκε το 412 π.Χ. περίπου.⁸ Η *Ελένη* του Ευριπίδη, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Α. Lesky, διαθέτει εκείνη την ελαφρότητα του παραμυθένιου-φανταστικού παιγνιδιού, που ο ποιητής δεν την έφτασε σε καμιά άλλη από τις δημιουργίες του και είναι δυνατό να τοποθετηθεί κοντά σε έργα όπως η *Τρικυμία*, ο *Μαγεμένος αυλός* και η *Αριάδνη στη Νάξο*. Πραγματικά, στην περίπτωση αυτή έχει συλληφθεί θαυμάσια ο μελοδραματικός χαρακτήρας της διάπλασης.⁹

Ο Στησίχορος είχε τραγουδήσει στην *Παλινωδία* του ότι μόνο ένα είδωλο της Ελένης πήγε στην Τροία και ο Ηρόδοτος γνώριζε την παραμονή της στην Αίγυπτο (2, 112). Ο Ευριπίδης, στηριζόμενος πάνω στις προηγούμενες αυτές αναφορές, παίρνει αυτή τη λιγότερο γνωστή παραλλαγή του μύθου και την κάνει τραγωδία. Στην Αίγυπτο βρίσκουμε την Ελένη στο δράμα του Ευριπίδη ακριβώς τότε που ο Μενέλαος κουβαλώντας το είδωλό της ναυαγεί στην ακρογιαλιά της Αιγύπτου. Ο βασιλιάς Πρωτέας που προστάτευε την Ελένη έχει πεθάνει και ο γιος του Θεοκλύμενος, ο οποίος επιθυμεί να την παντρευτεί με τη βία, την αναγκάζει να καταφύγει ως ικέτιδα στον τάφο του πατέρα του. Εκεί, απαγγέλλοντας τον πρόλογο της, η Ελένη εξηγεί την περίπλοκη ιστορία του ειδώλου και της τύχης

7. Κακριδής, Ι., *Ξαναγυρίζοντας στον Όμηρο*, σ. 63-65.

8. Lesky, A., *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 540.

9. Lesky, A., *ό.π.*, σ. 543.

της. Μετά από αυτό έχουμε την περίφημη συνάντησή της με τον Τεύκρο που ενέπνευσε το Γιώργο Σεφέρη να γράψει το γνωστό ποίημά του *Ελένη*. Στη συνέχεια έχουμε την περίφημη συνάντησή της με το Μενέλαο και τη σταδιακή αλληλοαναγνώρισή τους. Ο Θεοκλύμενος απειλεί με θάνατο όλους τους ξένους και ο Μενέλαος κινδυνεύει. Όμως η αδελφή του Θεοκλύμενου Θεονόη, που έχει προφητικά χαρίσματα, βοηθά την Ελένη να καταστρώσει σχέδιο φυγής. Το σχέδιο εφευρίσκει η γυναικεία πανουργία. Ο Μενέλαος παρουσιάζεται στο Θεοκλύμενο ως αγγελιαφόρος του δικού του θανάτου, η Ελένη παίρνει την άδεια να τελέσει θυσία μέσα στη θάλασσα για τον πεθαμένο της σύζυγο, και όλοι μαζί, ξεφεύγοντας με το πλοίο, οδεύουν προς την πατρίδα τους. Η οργή του Θεοκλύμενου ξεσπά πάνω στη Θεονόη, όμως οι Διόσκουροι τον φωτίζουν για τη θέληση της μοίρας και τον κάνουν να μείνει τελικώς ευχαριστημένος για όσα έγιναν.

Η *Ελένη* του Ευριπίδη είναι η έκφραση ενός μύθου, ο οποίος ενσωματώνει συμβολικές μορφές και απεικονίζει την εικονιστική σύλληψη μιας γυναικείας μορφής, όπως την είδε ο τραγικός ποιητής. Οι μυθολογικές συνδέσεις γύρω από το όνομα και την προέλευση της Ελένης είναι πάρα πολλές. Κανείς δεν αμφιβάλει ότι η Ελένη ήταν κάποτε θεά, αφού, όπως ελέγχθη προηγουμένως, λατρευόταν στο Μενελαίο της Θεράπνης και τιμώταν στη Ρόδο ως θεά των δένδρων. Αυτό που έχει ενδιαφέρον είναι ότι η θεά Ελένη στα κατοπινά χρόνια υποβιβάστηκε σε απλή θνητή, όπως και ο Μενέλαος.

Ο Ευριπίδης παρέχει στην ομώνυμη τραγωδία του μία συγκεκριμένη ευνοϊκή εικόνα της Ελένης που διαφέρει από αυτή που μας δίνει σε άλλα του έργα. Πόσο αλλιώς μπορεί να δοθεί η μορφή της Ελένης, το αντιλαμβανόμαστε όταν δούμε τι καταμαρτυρούν γι' αυτήν ο Όμηρος, ο Ησίοδος, ο Στησίχορος, ο Αλκαίος, η Σαπφώ, ο Ίβυκος, ο Θεόκριτος καθώς και οι άλλοι τραγικοί, όπως λ.χ. ο Αισχύλος, αλλά και σοφιστές, φιλόσοφοι και ρήτορες, όπως ο Γοργίας, ο Ηράκλειτος, ο στωικός Επίκτητος, ο Ισοκράτης, αλλά και νεότεροι συγγραφείς όπως ο Γκαίτε, ο Σεφέρης, ο Ρίτσος και ο Ελύτης μεταξύ άλλων.

Ενδεικτικά εδώ μπορεί να αναφερθεί η *Παλινωδία* του Στησίχορου, την οποία σύμφωνα με την παράδοση την έγραψε για να εξιλεωθεί από την προσβολή που παλαιότερα είχε κάνει στο πρόσωπο της Ελένης. Σύμφωνα με την παράδοση, ο ποιητής λέγεται ότι πρόσβαλε την Ελένη σε ομώνυμο ποίημα, όπου την κατηγορούσε για τον Τρωικό πόλεμο, με αποτέλεσμα να τυφλωθεί. Με την *Παλινωδία* βέβαια εξιλεώθηκε και ανέβλεψε. Στην *Παλινωδία* ο Στησίχορος αναφέρει τον ίδιο μύθο που θα χρησιμοποιήσει αργότερα ο Ευριπίδης στην *Ελένη*. Τα λόγια της Ελένης, όπως τα παραθέτει ο Πλάτων στο *Φαίδρο*, είναι: «Αυτή η ιστορία δεν είναι αληθινή. Δεν μπήκες στα καλόσκαμνα καράβια εσύ, ούτ' έφτασες ποτέ στην Ακρόπολη της Τροίας». Στην *Παλινωδία* του Στησίχορου στηρίζεται άλλωστε ο πλατωνικός *Φαίδρος*, όπως εύστοχα υποστηρίζει η Martha Nussbaum, αφού ο Πλάτων με τη φράση της *Παλινωδίας* «αυτή η ιστορία δεν είναι αληθινή», κατορθώνει να καταστήσει τους δύο αντίθετους λόγους του Σω-

κράτη για τον έρωτα και τη δύναμή του ισοδύναμα αληθινούς.¹⁰

Η Ελένη ωστόσο δε συμβολίζει μόνο τη μοιραία γυναίκα που με την ομορφιά της σκλαβώνει τους άνδρες και δημιουργεί κοινωνικά και ηθικά προβλήματα. Ενσαρκώνει επίσης τη γυναίκα της εποχής του Ευριπίδη, η οποία δεν είχε τα ίδια δικαιώματα με τους άνδρες στο θέμα του έρωτα. Στα διάφορα δράματα του Ευριπίδη –πλην της *Ελένης*– δίνεται μία εικόνα της Ελένης που εκφράζει τις κατακρίσεις των ανθρώπων της εποχής σε θέματα συζυγικής απιστίας καθώς βέβαια και την υποκρισία αυτών που την κατακρίνουν. Γιατί οι θεατές, ενώ γνώριζαν ότι τον πόλεμο δεν τον προκάλεσε η Ελένη, τελικά υιοθετούσαν τις απόψεις των προσώπων που στα δράματα του Ευριπίδη κατέκριναν την Ελένη ως αιτία της συμφοράς Ελλήνων και Τρώων. Ο Ευριπίδης παρουσιάζει την Ελένη ως το μόνο γυναικείο πρόσωπο που τολμά να σπάσει τα δεσμά της ανδροκρατίας, τουλάχιστον στο θέμα του έρωτα και του γάμου. Όπως παρατηρεί ο Philippe Vellacote: «Η Ελένη διεκδίκησε εκείνο που οι άντρες θεωρούσαν αποκλειστικό τους δικαίωμα, την ελευθερία της επιλογής και της απόρριψης. Για να είμαι σαφής, η ίδια θα έλεγε: “Είχα το δικαίωμα να εγκαταλείψω το σύζυγό που δέχτηκα υπό το κράτος καταναγκασμού, για τον άντρα που αγάπησα· και αν παίρνετε την πράξη μου ως πρόσχημα για ένα δεκαετή πόλεμο, αυτός ο πόλεμος είναι κάτι που κάνατε εσείς και όχι εγώ”».¹¹

Γενικά σε όλα τα δράματα του Ευριπίδη –πλην της *Ελένης*– που έχουν σχέση με τον Τρωικό πόλεμο, όπως και στους λυρικούς ποιητές ‘πλην του Στησίχορου’ καθώς και στον Αισχύλο, η Ελένη παρουσιάζεται με πολύ μελανά χρώματα και χαρακτηρίζεται με βαριά επίθετα, όπως «κακή γυνή», «κακίστη δάμαρ», «λιποπάτορα», «λιπόγαμον», «ἢ πλείστους Ἄχαιῶν ἀπόλεσεν». Ο χορός στην Ηλέκτρα του Ευριπίδη λέει χαρακτηριστικά ότι η Ελένη «κατήσχυνε» το γυναικείο γένος. Για τον Αισχύλο άλλωστε, όπως γράφει η A. M. Dale, η Ελένη ήταν δαμονική.¹² Χρειάζεται όμως, όσον αφορά τον Ευριπίδη τουλάχιστον, να διαχωρίζεται το πρόσωπο της Ελένης όταν εμφανίζεται και μιλάει η ίδια και όταν μιλούν οι άλλοι για εκείνη.

Στην *Ιφιγένεια εν Αυλίδι* δηλώνεται η θέση του Ευριπίδη στο θέμα της Ελένης. Με τα λόγια του Αγαμέμνονα στον πρόλογο του δράματος, ο οποίος αναφερόμενος στην άφιξη του Πάρι στη Λακεδαίμονα λέει ότι ο τελευταίος «έρῶν έρῶσαν ὥχετο ἔξαναρπάσας Ἐλένην», ο Ευριπίδης θέλει να τονίσει με το «έρῶσαν» πως η Ελένη δεν είναι η κακή γυναίκα των άλλων στίχων αυτού του δράματος και των άλλων δραμάτων, αλλά απλώς μία γυναίκα που υπέκυψε στην

10. Nussbaum, M, *The Fragility of Goodness*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1986, σ. 43-44.

11. Vellacote, P., *Ironic Drama. A study of Euripides' Method and Meaning*, Cambridge 1975, σ. 143.

12. Dale, A. M. (ed.), *Euripides Helen*, Oxford 1967, σ. xi.

ακατανίκητη δύναμη του έρωτα. Αυτό άλλωστε που επιτρέπεται στους άνδρες, γιατί να μην επιτρέπεται στις γυναίκες; Η Ελένη, αν είναι ένοχη, για τον Ευριπίδη είναι ένοχη από έρωτα και όχι ένοχη των δεινών των Ελλήνων και των Τρώων. Όπως χαρακτηριστικά λέει ο P. Vellacote, «το απλό γεγονός σχετικά με την Ελένη, όπως την παρουσιάζει ο Ευριπίδης είναι ότι συνέβη να μην παραδεχθεί ως οριστικούς τους κανόνες που έθεσαν οι άντρες στο θέμα του γάμου».¹³

Στο ίδιο πνεύμα, στη *Μαρία Νεφέλη* ο Οδυσσεάς Ελύτης, συγκρίνοντας τη Μαρία Νεφέλη με την Ελένη, θεωρεί τη γυναίκα που σπάει τα δεσμά της συμβατικής ηθικής ως παράδειγμα ανθρώπου που, ζώντας στους αντίποδες της ηθικής είναι όλο ήθος και πιστεύει ότι η μοιραία γυναίκα είναι δημιούργημα μιας συγκεκριμένης στιγμής και ότι οι ιστορικές συγκυρίες είναι δημιούργημα συγκεκριμένων ανθρώπων. Όπως λέει χαρακτηριστικά, «Όσο υπάρχουνε Αχαιοί θα υπάρχει μία ωραία Ελένη/και ας είναι αλλού το χέρι και αλλού ο λαμός/Κάθε καιρός κι ο Τρωικός του πόλεμος./Κάθε καιρός κι η Ελένη του.»

Ο Ευριπίδης θέτει επίσης επί τάπητος το πρόβλημα της ελευθερίας της βούλησης και της προσωπικής ευθύνης, πρόβλημα που δεν αντιμετωπίζεται στην Ομηρική ποίηση. Η άποψη αυτή ανευρίσκεται και στους προσωκρατικούς και ειδικότερα στον Ηράκλειτο, ο οποίος θεωρεί ότι ο χαρακτήρας του ανθρώπου είναι η μοίρα του (ἦθος ἀνθρώπων δαίμων)¹⁴. Κατά τον Ηράκλειτο η προσωπική μοίρα του ανθρώπου καθορίζεται από τον ίδιο του τον χαρακτήρα και όχι από εξωτερικές και συχνά ιδιότροπες δυνάμεις. Κατά την παράδοση, η Ελένη φόρτωνε την ευθύνη για το παράπτωμά της στην Αφροδίτη, όμως για τον Ηράκλειτο την ευθύνη τη φέρει στο ακέραιο το ίδιο το πρόσωπο. Το απόσπασμα αυτό αποτελεί την άρνηση της κοινής Ομηρικής αντίληψης ότι συχνά το άτομο δεν μπορεί να θεωρηθεί υπεύθυνο για τις πράξεις του. Η λέξη «δαίμων» σημαίνει εδώ απλώς την προσωπική μοίρα ενός ανθρώπου. Η μοίρα του αυτή καθορίζεται από τον ίδιο του τον χαρακτήρα, τον οποίο είναι σε θέση να τον ελέγχει ως ένα βαθμό.¹⁵

Η χρήση του προσώπου της Ελένης από τους Αθηναίους τραγικούς ποιητές έχει όμως και μια άλλη χροιά, η οποία έχει λιγότερο επισημανθεί, αυτή της πολιτικής χρήσης της Σπαρτιάτισσας βασίλισσας για την προώθηση του πατριωτισμού της πόλης-κράτους της Αθήνας. Χρειάζεται επομένως να επισημάνει κανείς ότι οι κατηγορίες, κυρίως στις τραγωδίες του Ευριπίδη, εναντίον της Ελένης εντάσσονται και στο πλαίσιο της αντισπαρτιατικής προπαγάνδας που ο ποιητής έκανε μέσα από τα δράματά του σε περίοδο άλλωστε που ο Πελοποννησιακός Πόλεμος λάμβανε χώραν. Όπως είναι γνωστό, οι ελληνικές τραγωδίες προορίζονταν για

13. Vellacote, P., *ό.π.*, σ. 135.

14. Απ. 119, Στοβαίος, Ανθ. IV, 40, 23.

15. Kirk, G. S., Raven, J. E., Schofield, M., *Οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι*, μτφρ. Δ. Κούρτοβικ, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1988, σ. 215-217.

όλους τους πολίτες της Αθήνας και ήταν μέσα από αυτές που οι θρησκευτικές, ηθικές και πολιτικές ιδέες του Αθηναϊκού κράτους έβρισκαν την έκφρασή τους.

Ο κύκλος του Τρωικού πολέμου προσφέρει επομένως μία μοναδική ευκαιρία στους Αθηναίους τραγικούς να τονίσουν την ηθική και πολιτική ανωτερότητα της Αθήνας σε σχέση με την αντίπαλο πόλη-κράτος, τη Σπάρτη, της οποίας οι ήρωες προκάλεσαν, υποτίθεται, τόσα δεινά στους Έλληνες και των οποίων ο βίος και ο τρόπος ζωής δε θα μπορούσε να αποτελέσει ηθικό παράδειγμα προς μίμηση για τους Έλληνες. Η Ελένη επομένως –και κυρίως ο Μενέλαος– συχνά περιγράφονται με μελανά χρώματα στις τραγωδίες του Ευριπίδη με στόχο την τόνωση του Αθηναϊκού πατριωτισμού. Είναι γνωστό άλλωστε πως η μυθική παράδοση αλλάζει την περίοδο της ανάπτυξης του κράτους της Αθήνας (τέλος 6ου αι. π.Χ.) κατά τέτοιο τρόπο ώστε παραδοσιακά μυθικά πρόσωπα να φαίνεται πως έχουν καταγωγή από την Αθήνα ή κατάληξη των περιπετειών τους στην Αθήνα, καθώς επίσης Αθηναίοι ήρωες, όπως ο Θησέας, να λαμβάνουν πανελλήνια υπόσταση.¹⁶

Θα μπορούσαμε, συνεπώς, να πούμε πως ο μύθος οδηγεί στο λόγο και ότι οι νοηματικές εικόνες εναρμονίζουν την πραγματικότητα με τη φαινομενικότητα, αλλά και ότι αυτές αντανακλούν συγχρόνως την εκάστοτε ηθική, πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα. Οι νοητικές άλλωστε εικόνες που ενυπάρχουν στο γραπτό λόγο, είναι μία μορφή εσωτερικής παράστασης, η οποία ενσωματώνει βιωμένες εμπειρίες και πληροφορίες γύρω από τα αντικείμενα και τις ιδιότητές τους. Διαβάζοντας ένα δράμα, ένα ποίημα, βλέποντας ένα θεατρικό ή κινηματογραφικό έργο, ένα γλυπτό ή ένα ζωγραφικό πίνακα δεν κάνουμε τίποτε άλλο από το να σχηματίζουμε στη νόηση και στη φαντασία μας μορφές και σύμβολα που η συμβατική γλώσσα μας έχει εφοδιάσει για να επικοινωνούμε μεταξύ μας.

Ένας ζωγραφικός πίνακας, για παράδειγμα, δεν απεικονίζει μόνο κάποιο θέμα, αλλά μας λέει συγχρόνως κάτι γύρω από αυτό. Βέβαια οι ζωγραφικοί πίνακες δεν ομιλούν αλλά αποτελούν ένα είδος «βουβής ποίησης». Ούτε περιγράφουν ιδιότητες των αντικειμένων, αλλά είναι ο καλλιτέχνης αυτός που δίνει ποιότητες στα αντικείμενα με τις εικόνες του. Κάθε ένας που στοχάζεται γύρω από την εμπειρία που προσφέρει η ζωγραφική δεν μπορεί να αποφύγει τη σκέψη ότι οι εικόνες μοιάζουν και παράλληλα δεν μπορούν να συγκριθούν με τα λογοτεχνικά έργα. Ένας τοπιογράφος και ένας περιηγητής μπορούν να μας δώσουν ο καθένας με τον τρόπο του μια ιδέα του πώς δηλαδή είναι μία πόλη ή μία όχθη, όμως ενώ ο ζωγράφος μας κάνει να βλέπουμε την πόλη του, ο συγγραφέας αυτό που μπορεί να κάνει είναι να μας εμπνεύσει να φανταστούμε την εικονική της σύλληψη.

Ο Αριστοτέλης διακρίνει στην *Ποιητική* του (1448α) μεταξύ της μιμητικής πράξης ενός ηθοποιού και της διηγηματικής περιγραφής μιας πράξεως. Θα μπορούσαμε συνεπώς να πούμε ότι ενώ ο αφηγητής περιγράφει μία πράξη, ο ηθοποι-

16. Βλ. Κακριδί, Ι. Θ., *Ο ποιητής και η μυθική παράδοση*, Αθήνα 1980, σ. 11-25.

ός την απεικονίζει. Το ίδιο συμβαίνει και με τη γλώσσα. Όπως χαρακτηριστικά λέει ο Wittgenstein, η γλώσσα μας πρωταρχικά περιγράφει μία εικόνα. Τι πρέπει να γίνει με την εικόνα, πώς πρέπει αυτή να χρησιμοποιηθεί παραμένει σκοτεινό. Παρά ταύτα πρέπει να διερευνηθεί, αν θέλουμε να αντιληφθούμε το νόημα αυτού που λέμε. Όμως η εικόνα φαίνεται να μας απαλλάσσει από αυτό το έργο, γιατί ήδη μας οδηγεί σε μία συγκεκριμένη χρήση.

Ο μύθος δεν αποτελεί παρά ένα εργαλείο στα χέρια του δημιουργού και ένα κοινό σημείο αναφοράς, που είναι γνωστό σε όλους ή στους περισσότερους τουλάχιστον από όσους θα αποτελέσουν το κοινό του, το οποίο θα αποτελέσει τη βάση για την ανάπτυξη του καλλιτεχνικού του οράματος και την παρουσίαση των ηθικών, πολιτικών και κοινωνικών ιδεών του. Ο μύθος, όπως έχει επισημάνει ο Αριστοτέλης, είναι λόγος ψευδής που δηλώνει όμως κάτι αληθινό. Ενώ σήμερα νομίζουμε ότι οι μύθοι αποτελούν κάτι το σταθερό και αμετάβλητο, στην πραγματικότητα αυτοί έχουν υποστεί ποικίλες αλλαγές από τους κλασικούς δημιουργούς. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η αλλαγή του μύθου της Μήδειας από τον Ευριπίδη, αφού, αν και στον αρχικό μύθο είναι οι Κορίνθιοι που σκοτώνουν τα παιδιά της, ο Ευριπίδης στην ομώνυμη τραγωδία του εμφανίζει την ίδια ως παιδοκτόνο και βέβαια είναι αυτή η νέα εκδοχή του μύθου που έχει τελικώς αποτυπωθεί σε εμάς σήμερα.¹⁷ Άλλωστε, όπως χαρακτηριστικά λέει η ίδια η Ελένη στην *Ιλιάδα* (Ζ. 357-58) «Αχαρη μοίρα ο Δίας μας έγραψε, πολυτραγουδημένο / μες τους ανθρώπους τους μελλούμενους να μείνει τ' όνομά μας»,¹⁸ δηλώνοντας πως κατανοεί ότι η κύρια λειτουργία της είναι όχι να είναι μία γυναίκα αλλά μία ιστορία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Andrews, A., *Αρχαία ελληνική κοινωνία*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1983, σ. 291-337.
 Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια· Ποιητική*.
 Borgeaud, P. et alia (εκδ.), *Ο Έλληνας άνθρωπος*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996.
 Bowra, C. M., *Αρχαία ελληνική λυρική ποίηση*, 2 τόμοι, μτφρ. Ι. Ν. Καζάκης, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1983.
 Blundell, M., *Helping Friends and Harming Enemies*, Cambridge University Press, Cambridge 1989.
 Guthrie, W.K.C., *Οι Σοφιστές*, μτφρ. Δ. Τσεκουράκης, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1998.
 Dale, A.M. (ed.), *Euripides Helen*, Oxford 1967.
 Dover, K. J., *Greek Popular Morality*, Blackwell, Oxford 1974.

17. Βλ. Κακριδή, Ι. Θ., *Ο ποιητής και η μυθική παράδοση*, Αθήνα 1980, σ. 10.

18 Ομήρου, *Ιλιάδα*, μτφρ. Ν. Καζαντζάκη και Ι. Θ. Κακριδή, Ο.Α.Ε.Δ., Αθήνα.

- Ευριπίδη, *Ελένη*, εισ., μτφρ. και σχόλια Ερρ. Χατζηανέστης, εκδ. «Ι. Ζαχαρόπουλος», Αθήνα 1989.
- Eastearling, P. E. και Knox, B. M. W., *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, Εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1990.
- Kirk, G. S., Raven, J. E. και Schofield, M., *Οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι*, μτφρ. Δ. Κούρτοβικ, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1988.
- Lesky, A., *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1988.
- Lesky, A., *Η τραγική ποίηση των αρχαίων Ελλήνων*, 2 τόμ., μτφρ. Ν. Χ. Χουρμουζιάδης, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1990.
- Κακριδί, Ι. Θ., *Ομηρικές έρευνες*, Αθήνα 1944·, *Ξαναγυρίζοντας στον Όμηρο*, Αθήνα 1979· *Οι αρχαίοι Έλληνες στη νεοελληνική λαϊκή παράδοση*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1979· *Προομηρικά Ομηρικά Ησιόδεια*, Αθήνα 1980· *Ο ποιητής και η μυθική παράδοση*, γ έκδ., Αθήνα 1980· *Ομηρικά θέματα*, Αθήνα 1981· *Έλα, Αφροδίτη Ανθοστεφανωμένη*, *Αρχαία λυρική ποίηση*, Αθήνα 1983· *Το μήνυμα του Ομήρου*, Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», Αθήνα 1985.
- Kerferd, G. B., *The Sophistic Movement*, Cambridge University Press, Cambridge 1981.
- Nilsson, M. P., *Geschichte der griechischen Religion I*, Munchen 1967.
- Nussbaum, M., *The Fragility of Goodness*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1986.
- Ομήρου, *Ιλιάδα*, μτφρ. Ν. Καζαντζάκη και Ι. Θ. Κακριδί, Ο.Α.Ε.Δ., Αθήνα.
- Page, D. L., *Η Ιλιάς και η ιστορία*, μτφρ. Κ. Πανηγύρη, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1988.
- Panofsky, D. and Panofsky, E., *Pandora's Box. The Changing Aspects of a Mythical Symbol*, Princeton University Press, Princeton 1991.
- Σεφέρης, Γ., *Ποιήματα*, 14η εκδ., Ίκαρος, Αθήνα 1982.
- Σκουτερόπουλος, Ν. Μ., *Η αρχαία Σοφιστική. Τα σωζόμενα αποσπάσματα*, εκδ. Γνώση, 2η εκδ., Αθήνα 1991.
- Vellacote, P., *Ironic Drama. A study of Euripides' Method and Meaning*, Cambridge 1975.

Abstract

My aim in this paper is to analyse the mythical person of 'Helen of Troy' –which is also so indissolubly tied to the geographical area of Sparta– in relation to the various appropriations of this mythical female heroine, and to illustrate the symbolisms and the uses of her person, as well as the universal use of the myth of Helen. The person of the Spartan Helen constitutes the expression of a myth that incorporates various mythical symbolisms and represents the fictitious conception of a female character. Helen as a person, her character and her beauty, as well as the evil that 'willing wanton' has caused, has led, both in antiquity and in modernity, numerous poets, authors, artists, orators and even philosophers to represent her in many different ways.

**«ΑΚΤΗ ΠΟΙΗΤΩΝ»: ΤΟ ΓΥΘΕΙΟ
ΣΤΗ ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΕΛΛΗΝΩΝ ΠΟΙΗΤΩΝ
Οι περιπτώσεις των Γιάννη Ρίτσου
και Νικηφόρου Βρεττάκου**

Ευαγγελία Μπέτα-Δρογκάρη
Φιλολόγος

Κώστας Δρογκάρη
Καρδιολόγος

Περίληψη

Το Γύθειο, στα τέλη του 19ου και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αι., φιλοξένησε για κάποιο χρονικό διάστημα της ζωής τους αρκετούς ποιητές: το Σπήλιο Πασαγιάννη, τη Μαρία Πολυδούρη, τον Κούλη Αλέπη, το Γιάννη Γρουπάρη, το Γιάννη Ρίτσο και το Νικηφόρο Βρεττάκο. Από αυτούς, άλλοι βρέθηκαν εκεί ακολουθώντας τις μετακινήσεις των γονιών τους (Πασαγιάννης, Πολυδούρη, Αλέπης), άλλοι για να φοιτήσουν στο Γυμνάσιο της πόλης (Ρίτσος, Βρεττάκος), ενώ ένας (Γρουπάρης) υπηρέτησε ως Γυμνασιάρχης. Αναμνήσεις της ζωής τους στο Γύθειο, υπάρχουν στο έργο όλων. Περισσότερα στοιχεία δίνονται εδώ για τους Γιάννη Ρίτσο και Νικηφόρο Βρεττάκο. Στην περίπτωση του Ν. Βρεττάκου, μάλιστα, ο τοπικός τύπος αποκαλύπτει ενδιαφέροντα, άγνωστα μέχρι τώρα, στοιχεία για τον ποιητή.

«Ακτή Ποιητών» στο Γύθειο... Άκρως ποιητικός ο όρος, ξαφνιάζει ευχάριστα, αλλά και παραξενεύει και δημιουργεί μια σειρά από εύλογα ερωτήματα: Ποια ήταν η Ακτή Ποιητών; Ποιοι ήταν οι ποιητές; Ποια σχέση έδενε τον καθένα τους με το Γύθειο;

Ας ξεκινήσουμε με το ποιοι ήταν οι ποιητές: μιλάμε για το Σπήλιο Πασαγιάννη, τη Μαρία Πολυδούρη, τον Κούλη Αλέπη, το Γιάννη Γρουπάρη, το Γιάννη Ρίτσο και το Νικηφόρο Βρεττάκο. Να σημειωθεί ότι τους αναφέρουμε με χρονολογική σειρά, ξεκινώντας από τον παλαιότερο, για να καταλήξουμε στο νεότερο. Κανένας τους δε γεννήθηκε στο Γύθειο, όλοι τους, όμως, έδεσαν μαζί του ένα κομμάτι της ζωής τους και κάτι από το έργο τους.

Ο Σπήλιος Πασαγιάννης βρέθηκε εκεί, λίγο πριν εκπνεύσει ο 19ος αι., ακολουθώντας τις μετακινήσεις του πατέρα του που ήταν ειρηνοδίκης.

Το ίδιο και η Μ. Πολυδούρη, της οποίας ο πατέρας ήταν καθηγητής και υπη-

ρέτησε στο Γύθειο. Έτσι η Μαρία από τα τρία μέχρι τα δώδεκα χρόνια της έζησε στο Γύθειο (1905- 1914).

Ο Κούλης Αλέπης, γεννημένος στα 1903, έφτασε στο Γύθειο μωρό σχεδόν κι έζησε εκεί 20 χρόνια μαζί με την οικογένειά του.

Ο Γιάννης Γρυπάρης υπηρέτησε ως γυμνασιάρχης του Γυμνασίου Γυθείου τη σχολική χρονιά 1914-1915.

Ο Γιάννης Ρίτσος και ο Νικηφόρος Βρεττάκος πήγαν στο Γύθειο κατά τη δεκαετία του 1920, προκειμένου να φοιτήσουν στο Γυμνάσιο.

Ας μας επιτραπεί, όμως, να επικεντρώσουμε την προσοχή μας στους ποιητές Γιάννη Ρίτσο και Νικηφόρο Βρεττάκο, για τους οποίους τα στοιχεία που συνδέουν τη ζωή και το έργο τους με το Γύθειο, παρουσιάζουν μεγαλύτερο ενδιαφέρον.

Και ξεκινάμε με την περίπτωση του Γιάννη Ρίτσου:

Η σχέση του Γιάννη Ρίτσου με το Γύθειο ήταν ως ένα βαθμό σχέση καταγωγής, αφού η μητέρα του, Ελευθερία Βουζουναρά, ήταν Γυθειαιοπούλα και μάλιστα από πλούσια οικογένεια της πόλης. Το Γύθειο, λοιπόν, του ήταν οικείο απ' τα μικρά του χρόνια, γιατί η Ελευθερία Ρίτσου το επισκεπτόταν τακτικά, μαζί με τα παιδιά της φυσικά. Κοντά σ' αυτήν κι ο άντρας της, ο Ελευθέριος Ρίτσος. Κι επειδή ο τελευταίος δεν ήταν τυχαίος άνθρωπος, μα άρχοντας, η άφιξη ή η αναχώρησή του από το Γύθειο ήταν θέμα κοινωνικού ενδιαφέροντος για την πόλη, τόσο ώστε ν' απασχολεί και τον τοπικό τύπο. Οι καλές μέρες βέβαια, για την οικογένεια του ποιητή πέρασαν γρήγορα, κι έτσι, όταν στα 1921 ο Γιάννης Ρίτσος έρχεται στο Γύθειο με την αδερφή του, Λούλα, για να γραφτούν στο Γυμνάσιο της πόλης, τίποτα δεν είναι όπως παλιά. Η οικογένειά τους έχει ξεπέσει οικονομικά, έχουν μόλις χάσει το μεγαλύτερό τους αδερφό από φυματίωση κι η μητέρα τους πεθαίνει απ' την ίδια αρρώστια, δύο μήνες αφότου τα δύο παιδιά έρχονται στο Γύθειο. Ο Γιάννης Ρίτσος ήταν τότε 12 χρονών. Στο Γύθειο τα δύο αδέρφια, θα μείνουν 4 χρόνια, όσο να τελειώσουν το Γυμνάσιο. Γράφει η αδελφή του: «...Στο Γύθειο ξαναβρήκαμε με τον καιρό την ανεμελιά των παιδικών μας χρόνων...» και πιο κάτω: «...Εδώ θα στεριώναμε, πότε στο ένα σπίτι και πότε στο άλλο, θα ζούσαμε τα χρόνια της εφηβείας και θα διαμορφώναμε, μοναχά, το χαρακτήρα μας.» Κι αλλού: «...στην Κρανάη, στο αγαπημένο νησάκι που μας θύμιζε τη Μονεβασία και μαζί μās έκανε να την ξεχάσουμε, περάσαμε 3 από τα 4 χρόνια του Γυμνασίου...».¹

Πραγματικά: τον πρώτο και τον τέταρτο χρόνο έμειναν στον πύργο του Τζαννετάκη στην Κρανάη. Τη δεύτερη χρονιά έμειναν στο σπίτι του φαροφύλακα, στην Κρανάη και πάλι, ενώ την τρίτη μέσα στο Γύθειο.

Τελειώνοντας το Γυμνάσιο, ο ποιητής έφυγε μαζί με την αδελφή του για την Αθήνα. Επιστρέφει στο Γύθειο πολλά χρόνια αργότερα, προς το τέλος της ζωής

1. Ρίτσου –Γλέζου Λ., *Τα παιδικά χρόνια του αδελφού μου, Γιάννη Ρίτσου*, Αθήνα, Κέδρος, 1981, σσ. 55, 55-56, 61.

του, στα 1982, με αφορμή μια εκδήλωση προς τιμήν του και προς τιμήν του Ν. Βρεττάκου. Όμως, γι' αυτήν θα κάνουμε λόγο αργότερα... Στο μεταξύ διάστημα ο ποιητής ούτε μπόρεσε (οι πολλές περιπέτειες της ζωής του δεν του το επέτρεψαν) ούτε και θα ήθελε, πιστεύουμε, να επιστρέψει έστω και για λίγο σ' αυτό. Γνώριζε πολύ καλά ότι οι πολιτικές του πεποιθήσεις τον καθιστούσαν μάλλον ανεπιθύμητο εκεί.

Το σίγουρο είναι πως τα χρόνια στο Γύθειο τα είχε ζωντανά μέσα του ο ποιητής. Απ' αυτά, υπάρχουν αρκετές αναμνήσεις του στη σειρά των 9 βιβλίων του με ημιαυτοβιογραφικά αφηγήματα, με το γενικό τίτλο «Εικονοστάσιο ανωνύμων αγίων», που έγραψε προς το τέλος της ζωής του. Κάποια τους είναι εξ ολοκλήρου αφιερωμένα σε θέματα που έχουν άμεση σχέση με το Γύθειο, όπως τα «Οικότροφος σε φαροφύλακα», «Στο νησάκι Κρανάη με φεγγαρόφωτο» και «Συνέχεια με μισοφέγγαρο». Σε αρκετά άλλα υπάρχουν εκτενείς αναφορές, όπως στο «Η αιώνια μάχη», ενώ σε άλλα υπάρχουν μικρές στιγμές, αναλαμπές της μνήμης ξαφνικές, θα έλεγε κανείς.

Γράφει κάπου: «Μεγαλώνουμε, μεγαλώνουμε, γερνάμε. Κι όμως τα πράγματα δε λιγοστεύουν. Απεναντίας πολλαπλασιάζονται...» Θέλει να πει: δε χάνεται, δεν εξαφανίζεται το παρελθόν. Αντίθετα «όλα ξαναγυρίζουν». Έτσι ξαναγυρίζουν στα γραφτά του τα πρόσωπα και τα ονόματα των φίλων του, Τέλης, Αλέκος, Νίκος, Χάρης... Ξαναγυρίζει η μεγάλη κόρη του φαροφύλακα, η Βαγγελιώ με τις «δυο χοντρές πλεξούδες», μαζί κι η μικρή η «μυξιάρα η Ελενίτσα» που έφαγε όλα τα «μελομακάρονα» από περασμένα Χριστούγεννα, αν και τα φύλαγε κλειδωμένα στο μπαούλο η μάνα της, για να τους δίνει από ένα κάθε Κυριακή με το πρωινό τους φασκομήλο... Ξαναγυρίζει η όμορφη Ζελίντα, η κόρη του Ιταλού μουσικού Μορέτι, που της έκαναν καντάδα τ' αγόρια... Ξαναγυρίζει η γραφική πρόσοψη του κτηρίου των Σφαγείων, αλλά και το κόκκινο τ' αυλάκι απ' το αίμα των σφαγμένων ζώων και το τρέμουλο του ποιητή, όταν επέβαλε στον εαυτό του ν' αντέξει να δει να τα σφάζουν, πράγμα που το θεώρησε σαν την πρώτη του μάχη και νίκη με το θάνατο.

Ξαναγυρίζουν κι άλλα πολλά: οι μυγδαλιές, η κάππαρη, τα σπερδούκλια στην Κρανάη, ο φάρος «όλος από άσπρο μάρμαρο κι ένα μπαλκονάκι πάνου- πάνου», το «Μουσικοδιδοσκαλείον» του Μορέτι κι ένα σωρό άλλα...

Πρόσωπα, περιστατικά, τοπία, μυρωδιές, ήχοι ξεπροβάλλουν ζωντανά μπροστά του, άρα και μπροστά μας.

Στο Γύθειο ο Ρίτσος έμαθε πολύ καλό μαντολίνο κι έγινε το πρώτο μαντολίνο της σχολικής ορχήστρας. Στο Γύθειο έγραφε ποιήματα που δημοσιεύονταν στη «Διάπλαση των Παιδών» με ψευδώνυμο. Εκεί δημιούργησε μαζί με άλλους μια φιλολογική συντροφιά, που την αποτελούσαν συνομήλικοί του. Στο Γύθειο με λίγα λόγια άρχισε να δείχνει ολοκάθαρα αυτό που επρόκειτο να γίνει στη συνέχεια...

Σειρά έχει τώρα ο Νικηφόρος Βρεττάκος, για τον οποίο πρέπει να πούμε ότι η έρευνά μας στον τοπικό τύπο του Γυθείου έχει φέρει στο φως πολύ ενδιαφέροντες πληροφορίες για τη ζωή του στο Γύθειο και τη δράση του εκεί, αλλά και ποιήματα που δημοσίευσε σε τοπική εφημερίδα, όχι βέβαια τα καλύτερά του, άγνωστα ως τώρα.

Η πρώτη επαφή του Νικηφόρου Βρεττάκου με το Γύθειο, καθώς ο ίδιος αφηγείται, έγινε, όταν, μαθητής «στο δημοτικό σχολείο Κροκεών σε μια από τις πρώτες τάξεις», ένωσε τη χαρά, την ευτυχία καλύτερα, να γνωρίσει εκεί «ένα από τα μεγαλύτερα στοιχεία που υπάρχουν σ' αυτόν τον κόσμο», τη θάλασσα.² Η γνωριμία ετούτη έγινε κάτω από συνθήκες ιδιαίτερες, καθώς έφυγε από τις Κροκεές κρυφά από τους δικούς του, λέγοντας ψέματα στον οδηγό του φορτηγού που πήγαινε στο Γύθειο, πως είχε την άδεια του πατέρα του.

Λίγα χρόνια αργότερα, στα 1922, από το ελληνικό σχολείο των Κροκεών μεταγγράφεται στο ελληνικό σχολείο του Γυθείου κι εκεί τελειώνει τη Β' τάξη, για να ξαναγυρίσει όμως πάλι στις Κροκεές, όπου και τελειώνει το ελληνικό σχολείο.

Το Γύθειο μπαίνει για κάμποσο καιρό 'κυριαρχικά' στη ζωή του στα 1924. Τότε εγγράφεται στην Α' τάξη του Γυμνασίου Γυθείου.

Την ίδια χρονιά γράφτηκε και το πρώτο του ποίημα «Ύμνος στη δημοκρατία». Ήταν εμπνευσμένο από την ανακήρυξη της Α' Ελληνικής Δημοκρατίας. Η μοναδική πληροφορία για το ποίημα αυτό ήταν ο τίτλος του, που ανέφερε ο ίδιος ο ποιητής. Όμως, ψάχνοντας στην εφημερίδα *Λακωνία* που κυκλοφορούσε τότε στο Γύθειο, ανακαλύψαμε σ' ένα φύλλο εκείνης της χρονιάς ένα ποίημα με τίτλο «Ύμνος στη δημοκρατία» που έχει την υπογραφή: Δήμος Κράτης.³

Ο τίτλος του ποιήματος και η χρονιά της δημοσίευσης, μας οδηγούν στο συμπέρασμα πως αυτό πρέπει να είναι το πρώτο ποίημα του Νικηφόρου Βρεττάκου. Προς τι το ψευδώνυμο; Πολλές εξηγήσεις μπορούμε να δώσουμε, με πιο απλή ίσως αυτή: ένα 12χρονο παιδί, που δεν έχει κανέναν να το ενθαρρύνει και να το στηρίξει στα πρώτα του ποιητικά βήματα, φοβάται, ντρέπεται, κρύβεται τέλος πάντων, πίσω από ένα ψευδώνυμο, που τα δυο του στοιχεία συνθέτουν τον οπαδό της δημοκρατίας, το δημο-κράτη.

Ανεξάρτητα από τη λογοτεχνική του αξία, το ποίημα έχει μια βαρύτητα, αφού ο ίδιος ο ποιητής στέκεται σ' αυτό και το αναφέρει, αλλά κι επειδή αποτελεί μια πρώτη, έστω και υποσυνείδητη σχεδόν, οριοθέτηση του πεδίου στο οποίο θα κινηθεί η ποίηση του Ν. Βρεττάκου, ένα πεδίο που αγκαλιάζει ό,τι αναδεικνύει τον άνθρωπο.

Ο Νικηφόρος Βρεττάκος, ερχόμενος στο Γύθειο, νόμιζε πως θα έβρισκε έναν τόπο, όπου θα μπορούσε να ξεδιπλώσει τα όνειρα και τις ανησυχίες του, αυτές

2. Βρεττάκος Ν., «Ο δραπέτης και η θάλασσα», περ. *Ευθύνη*, τχ. 200, Αυγ. 1988, σ.σ. 369-370.

3. Εφημ. *Λακωνία*, 2151/11.4. 1924.

που είχαν να κάνουν με το άτομό του, με τον τρόπο του, με τον κόσμο ολόκληρο. Η πόλη, όμως, θα τον απογοητεύσει. Αντί για τους «ωραίους ανθρώπους», τις «χρυσές καρδιές» (όπως έλεγε ο πατέρας του), βρήκε μια πόλη που «η μικρή της κοινωνία ήταν ένα άθροισμα από φτηνά «εγώ». Πίσω από την ανθρώπινη επιφάνειά τους δεν υπήρχε κανένας άνθρωπος».⁴

Η πόλη δε μπορούσε να καλύψει και μιαν άλλη μεγάλη του ανάγκη, αυτήν της γνώσης. Ο ίδιος λέει:

«Η πόλη είχε πολλά καταστήματα όλων των ειδών, εκτός από βιβλιοπωλεία. Το μοναδικό που υπήρχε, πουλούσε μόνο σχολικά, και το Πρακτορείο Εφημερίδων που πήγα μήπως βρω ν' αγοράσω κάτι, είχε μόνο την Αμαρτωλών Σωτηρία, και μερικούς βίους ληστών, που είχανε πρόσφατη δράση και είχανε μόλις εκείνη την εποχή εξοντωθεί. Ανέφερα μερικά ονόματα δικών μας και ξένων συγγραφέων, αλλά ο καταστηματάρχης με κοίταζε με τέτοιο τρόπο, που μάλλον εγώ έφυγα ντροπιασμένος. Και το σχολείο που πήγα να, δεν ήταν έξω από την πόλη κι έξω από το πνεύμα του πρακτορείου εφημερίδων. Ήμαστε στην τάξη μας κάπου εκατό αγόρια και κορίτσια. Μοιάζαμε όπως ένα κοπάδι παπαγάλοι μέσα σ' ένα κλουβί. Οι περισσότεροι ζούσανε με τ' όνειρο να γίνουμε αξιωματικοί της Χωροφυλακής ή του Στρατού, που οι σπουδές ήτανε δωρεάν. Αποστήθιζαν τα μαθήματα και δεν είχαν ούτε απορίες ούτε προβλήματα. Ούτε δικό τους “ναι” ούτε “όχι”. Τα μυαλά τους έμοιαζαν με τα σταματημένα ρολόγια του τοίχου σ' ένα μεγάλο ωρολογοποιείο».⁵

Πάλευε να τελειώσει το σχολείο κι απελπιζόταν ακριβώς επειδή πάλευε να τελειώσει αυτό το σχολείο. Διψούσε να διαβάσει βιβλία και βιβλία δεν είχε, κι από πάνω έβλεπε κάθε μέρα σκηνές από τη ζωή που του προξενούσαν λύπη, όπως τα κοριτσάκια, δεκάχρονα τα μεγαλύτερα, που απ' το πρωί ως το βράδυ, για ένα κιλό ψωμί, έσπαγαν χαλίμι για να φτιαχτεί ο παραλιακός δρόμος.⁶

Η καταφυγή στην ποίηση ήταν για τον έφηβο η μόνη δυνατότητα να ακουμπήσει τον πόνο και ίσως –ίσως την οργή του για την ζωή του που δεν ήταν έτσι, όπως θα την ήθελε, κι έτσι όπως την περιμένε. Ένα ποίημα που δημοσιεύεται και πάλι στη Λακωνία στις αρχές του 1926 με τίτλο “Στο Δάκρυ” με την υπογραφή Νικηφόρος Κων. Βρεττάκος είναι ενδεικτικό αυτής της της ψυχολογίας.⁷

Δυόμισι χρόνια αργότερα, στην ίδια εφημερίδα, δημοσιεύει ακόμη ένα ποίημα. Ο τίτλος του είναι “Πλάι στη θάλασσα”.⁸ Τώρα, όμως, ο ποιητής είναι έτοιμος να εγκαταλείψει το Γύθειο, αφού η τετράχρονη θητεία του στο Γυμνάσιο έχει πια τελειώσει. Η λαχτάρα του να φύγει, να ανοίξει τα πανιά της ζωής του, είναι ολοφά-

4. Βρεττάκου Ν., *Οδύνη*, Αθήνα, Πόλις, 2000, σ. 95

5. Βρεττάκου Ν., *ό.π.*, σ. 95.

6. Βρεττάκου Ν., *ό.π.*, σ.σ. 96-97.

7. Εφημ. *Λακωνία*, 2204 / 31. 1. 1926.

8. Εφημ. *Λακωνία*, 2273 / 30. 6. 1928

νερη. Ολοφάνερη είναι, όμως, και η αγωνία του, αλλά κι η επίγνωση ότι τίποτα δεν πρόκειται να είναι εύκολο. Κι ακόμα τα στοιχεία που αποτελούν το σήμα κατατεθέν του Γυθείου, ο φάρος και το νησί, είναι παρόντα σ' ετούτο το ποίημα. Να πιστεψε ότι αποχαιρετούσε τον τόπο; Ποιος ξέρει ... Πάντως ο ποιητής φεύγει απ' το Γύθειο, για το πατρικό σπίτι στην Πλούμιτσα αρχικά και για την Αθήνα το Νοέμβρη του 1929.

Η σχέση του με το Γύθειο, όμως, δεν τελειώνει. Σύμφωνα με τα λεγόμενά του στην *Οδύνη* (το αυτοβιογραφικό χρονικό του), ως τελειόφοιτος του Γυμνασίου έδωσε δύο διαλέξεις στην Εμπορική Λέσχη Γυθείου «που περιλάμβαναν μέσα τους όλα τα θέματα: από τη δικαιοσύνη και την παιδεία ως τη διάσπαση του ατόμου». ⁹ Στα χρονολογία του αναφέρεται ότι οι διαλέξεις δόθηκαν στα 1928. Όμως, στην εφημερίδα *Λακωνία* του 1930 υπάρχει μία ενδιαφέρουσα ανακοίνωση, που ενημερώνει για «2αν συμπληρωματική διάλεξιν του κ. Νικηφόρου Βρεττάκου με θέμα: “ο Χριστός στο μέτωπο της ζωής”». ¹⁰ Να πρόκειται για άλλο, πέρα από το γνωστό ζευγάρι διαλέξεων; Κατά την άποψή μας είναι περισσότερο πιθανό οι δύο διαλέξεις που αναφέρει ο Ν. Βρεττάκος και που περιλαμβάνονται στα χρονολογία του, να μην έγιναν το 1928, αλλά αργότερα, όπως φαίνεται απ' την εφημερίδα. Άλλωστε, ο Βρεττάκος έφυγε για την Αθήνα στα 1929, αλλά μετά από μερικούς μήνες, καθώς έχασε τη δουλειά του, επέστρεψε και πάλι για λίγο στην Πλούμιτσα.

Από τις τοπικές εφημερίδες του Γυθείου βγαίνει ακόμη αβίαστα το συμπέρασμα ότι υπήρχε μια διαρκής επαφή με τις πνευματικές δραστηριότητες του Γυθείου. Συνεργαζόταν με την εφημερίδα *Οι Πρωτοπόροι του Γυθείου*. Για τη συνεργασία αυτή μαθαίνουμε από μια δήλωση του ποιητή και της Καλλιόπης Αποστολίδου (που στη συνέχεια έγινε γυναίκα του), δήλωση που δημοσιεύτηκε σε φύλλο της εφημερίδας *Λακωνία* το 1934, και με την οποία ανακοινώνουν ότι αποχωρούν «από τον κύκλο των συνεργατών της εφημερίδος *Οι Πρωτοπόροι του Γυθείου*» ¹¹. Στο επόμενο φύλλο της εφημερίδας ο Νικηφόρος Βρεττάκος επανέρχεται με οργισμένη καταχώρηση, για να διαψεύσει τις φήμες που κυκλοφόρησαν ότι αποχώρησε από την ομάδα των συνεργατών των *Πρωτοπόρων Γυθείου*, διότι δεν έγιναν δεκτά προς δημοσίευση άρθρα του «άκρως αριστερά». Σ' αυτή την καταχώρηση γίνεται αναφορά σε ένα άλλο έντυπο, τις *Νέες Ημέρες*. ¹² Ένα από τα επόμενα φύλλα της *Λακωνίας* μας λύνει κάθε απορία. Μαθαίνουμε, λοιπόν, για την κυκλοφορία μιας νέας λακωνικής εφημερίδας, «υπό τον τίτλον *Νέες Ημέρες* και υπό την διεύθυνσιν του κ. Νικηφ. Βρεττάκου, ... με χαραγμένον πρόγραμμα “Αλήθεια - έλεγχος - πολιτισμός” ...» ¹³

9. Βρεττάκου Ν., *ό.π.*, σ. 111.

10. Εφημ. *Λακωνία*, 2340 / 25. 5. 1930.

11. Εφημ. *Λακωνία*, 2500 / 18. 3. 1934.

12. Εφημ. *Λακωνία*, 2501 / 25. 3. 1934.

13. Εφημ. *Λακωνία*, 2511 / 3. 6. 1934.

Η θητεία του Βρεττάκου στη διεύθυνση της εφημερίδας υπήρξε πολύ σύντομη, αφού 15 ημέρες αργότερα η *Λακωνία* φιλοξενεί μια νέα δήλωσή του, με την οποία διευκρινίζει: «Με την εκδιδομένην προσεχώς εφημερίδα “Νέα Ημέρα” η οποία και διαδέχεται την υπό την διεύθυνσίν μου εφημερίδα “Νέες Ημέρες” ουδεμίαν σχέσιν έχω, ως έχων καθαρώς σοσιαλιστικές και αντιφασιστικές αντιλήψεις». ¹⁴ Ο πνευματικός άνθρωπος νιώθει μάλλον να τον πνίγει η κατάσταση που διαμορφώνεται γύρω του...

Ίσως γι' αυτό, όταν στα τέλη Ιουλίου του 1934 κυκλοφορεί το πρώτο φύλλο της φιλολογικής επιθεώρησης το *Γυθειάτικο Πνεύμα*, δημοσιεύει εκεί ένα εξαιρετικά σαρκαστικό χρονογράφημα με τον τίτλο «Φωτεινά παραστρατήματα»:

«Σ' έναν αιώνα που όλα τα άλλα μέλη του σώματος προστατεύονται εκτός από τον εγκέφαλο, η προσπάθειά σας είναι τολμηρή ... Γιατί δεν προτιμούσατε αντί να κάνετε έναν πνευματικό κύκλο, να εκάνατε μια ομάδα ποδοσφαιρική ή μια ομάδα πάλης ή έναν σύλλογο κομψότητας; ... Και η μικρότερη εξωκοσμοπολιτιστική σκέψη, σήμερα θεωρείται επανάσταση. Επανάσταση προς την πεζότητα με την οποία μας φρουρεί το περιβάλλον. Σας συγχαίρω με όλη μου την ψυχή γιατί έχετε το θάρρος και τη δύναμη να βρισκόσαστε πάνω από εύκολες νίκες της ζωής...». ¹⁵

Τον ίδιο καιρό ο Θέμος Αμούργης (ποιητής που παραθερίζει στο Γύθειο) τον παρουσιάζει μέσα από ένα άρθρο του στη *Λακωνία*: ¹⁶ «...Ο Βρεττάκος για την πατρίδα του είνε άγνωστος σχεδόν, αν υπολογίση κανείς ότι εκείνο που πραγματικώς είνε απέχει πολύ από εκείνο που οι αγαπητοί συμπατριώτες του βλέπουν και αντιλαμβάνονται. Γιατί ενώ είνε ένας πνευματικός βράχος, δεν βλέπουν παρά το δημοσιογράφο που διακρίνεται για το επαναστατικό θάρρος της γνώμης του...».

Ανάμεσα στο Νικηφόρο Βρεττάκο και το Θέμο Αμούργη διαμείβεται ένας «ποιητικός» διάλογος, αφού ο Βρεττάκος του αφιερώνει ένα ποίημα που δημοσιεύεται στο επόμενο φύλλο της *Λακωνίας* κι ο Αμούργης απαντά με το ποίημα «στο Νικηφόρο Βρεττάκο», που δημοσιεύτηκε στο μεθεπόμενο φύλλο της εφημερίδας.

Στο τελευταίο αυτό φύλλο υπάρχει και «συγχαρητήριο» της εφημερίδας για τους αρραβώνες του «ποιητού και δημοσιογράφου, κυρίου Νικηφόρου Βρεττάκου» με τη «φιλόλογον και λόγιον δεσποινίδα Καλλιόπη Π. Αποστολίδου». ¹⁷ Φαίνεται πως ο ποιητής δεν ήταν αδιάφορος για την κοινωνία του Γυθείου, χαρακτηρίζεται δε από την εφημερίδα, *Συμπολίτης*. Η *Λακωνία* μάλιστα, φιλοξενεί σε

14. Εφημ. *Λακωνία*, 2513 /17. 6. 1934.

15. Εφημ. *Το Γυθειάτικο Πνεύμα*, 1 /26. 7. 1934.

16. Εφημ. *Λακωνία*, 2515 /1. 7. 1934.

17. Εφημ. *Λακωνία*, 2517 / 15.7.1934.

μα σειρά φύλλων της τις κριτικές (αναδημοσιευμένες από έντυπα των Αθηνών) για τα βιβλία του *Οι Γκιρμάτσες του ανθρώπου* και *Ο Πόλεμος* που έχουν στο μεταξύ κυκλοφορήσει και πωλούνται και στο Γύθειο, στο «βιβλιοπωλείον Ανδρεΐκου».

Σ' ένα φύλλο της *Λακωνίας*, τον Απρίλιο του 1936, υπάρχει ένα άρθρο του Βρεττάκου με τον τίτλο «Τα πρώτα συμπτώματα της πολιτικής του κ. Κανελλοπούλου», στο οποίο ο ποιητής κατηγορεί τον Π. Κανελλόπουλο για «ανακολούθιαν της πολιτικής του ζωής». Ας σημειωθεί ότι ο Π. Κανελλόπουλος, ως αρχηγός κόμματος (του Εθνικού Ενωτικού Κόμματος), στα πλαίσια περιοδείας –κατά το ανήσυχο πολιτικά διάστημα του 1936, πριν την επιβολή της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου– επισκέφθηκε και το Γύθειο. Έγινε μια ομιλία στην πλατεία της πόλης και ακολούθησε συζήτηση στην Εμπορική Λέσχη. Σ' αυτή τη συζήτηση πήρε το λόγο, φαίνεται, κι ο Ν. Βρεττάκος και επέκρινε τον Π. Κανελλόπουλο, γιατί σε κάποιο σημείο του άρθρου του διαβάζουμε: «Εις τους λόγους του ο κ. Κανελλόπουλος ισχυρίζεται ότι δεν είναι φασιστής και ότι θα σεβασθεί τας ελευθερίας και τας ιδέας όλων των ανθρώπων, ενώ εις την Εμπορικήν Λέσχην, όταν κάποιος εκ των παρακαθημένων του του είπε ότι είμαι κομμουνιστής –κάποιος που δεν συνητήθημεν ποτέ εις κανένα πνευματικόν δρόμον δια να είναι εις θέσιν να γνωρίζη τι ακριβώς είμαι– διέκοψεν την συζήτησιν και διέλυσεν την συγκέντρωσιν, αποδεικνύων εμπράκτως τον σεβασμόν του προς τας ιδέας των άλλων...».¹⁸

Καθένας καταλαβαίνει ότι ο πνευματικός άνθρωπος υψώνει τη φωνή του, καταφέρεται κατά της φασιστικής ιδεολογίας, στηλιτεύει ό,τι του φαίνεται υποκριτικό και «πολιτικάντικο». Βεβαίως, δεν είναι η πρώτη φορά που λέει με θάρρος τη γνώμη του, με αποτέλεσμα να τον έχουν «χαρακτηρίσει» κιόλας στο Γύθειο ως κομμουνιστή (πράγμα που δεν ήταν τότε ακόμη). Δεν ήξερε ο Βρεττάκος σε τι λογής πολιτικό περιβάλλον βρισκόταν; Βεβαίως και το ήξερε κι αυτό κάνει ακόμα πιο σπουδαία τη στάση του: παρόλο που ο πολιτικός συντηρητισμός της περιοχής δεν ανεχόταν τις διαφορετικές φωνές, εκείνος τόλμησε να υψώσει τη δική του.

Τον Ιούλιο του 1936 η *Λακωνία* φιλοξενεί ακόμη ένα άρθρο του, «Τα εξήντα τέσσερα χρόνια της *Λακωνίας*». Γράφει σχετικά: «...Δεν πρέπει να μιλήσωμε για την πνευματική συμβολή στον τόπο μας εκ μέρους της *Λακωνίας*. Μια συντηρητική γραμμή που είχε περισσότερο ανάγκη να εξυπηρετήση την οικογένεια του τόπου μας, να την ενώση, να κοινοποιήση τα μυστικά της...».¹⁹

Στο ίδιο φύλλο υπάρχει και ανακοίνωση ότι πρόκειται να λειτουργήσει φροντιστήριο φιλολογικών μαθημάτων της Καλλιόπης Βρεττάκου. Καλλιόπη Βρεττάκου δεν μπορεί να είναι άλλη παρά η φιλόλογος σύζυγος του ποιητή. Δημιουργείται ο προβληματισμός: Μήπως αυτή η γνωστοποίηση φανερώνει κάποια πρό-

18. Εφημ. *Λακωνία*, 2600 / 26. 4. 1936.

19. Εφημ. *Λακωνία*, 2611 / 12.7.1936.

θεση για εγκατάσταση στο Γύθειο, σε συνδυασμό και με την αρκετά έντονη δημοσιογραφική παρουσία του τη χρονιά αυτή στο Γύθειο; (κι άλλο άρθρο τον Ιούλιο του '36 με τίτλο «Οι αγροτικοί συνεταιρισμοί και η έλλειψις γεωπόνων»). Βεβαίως, ενδείξεις μόνο υπάρχουν, όχι, όμως, ασήμαντες.

Πάντως, όπως κι αν είχαν τα πράγματα, μετά την επιβολή της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου, ακόμη κι αν μέχρι τότε έτσι σχεδίαζε, πλέον ήταν δύσκολο να μείνει στο Γύθειο. Θα πρέπει να αισθανόταν πια ο Βρεττάκος ότι εκεί, όπου έτσι κι αλλιώς θεωρούνταν κομμουνιστής κι εκφραστής ιδεών «άκρως αριστερών», δεν υπήρχε πια αέρας ν' ανασάνει ούτε και τρόπος να συντηρήσει την οικογένειά του. Η Αθήνα ήταν η λύση.

Στο τελευταίο του δημοσίευμα στη *Λακωνία*, αρχές Σεπτεμβρίου του 1936, γράφει μια κριτική για ένα νέο βιβλίο: «...ομολογώ ότι στη μόνωσή μου και στην πνευματική ξηρότητα της περιόδου αυτής, το βιβλίο του κ. Σφακιανάκη υπήρξε για μένα σωστή αποκάλυψις. Έχω την ελπίδα πως όταν βρεθώ στην Αθήνα θα γράψω πιο διεξοδικά, πιο αναλυτικά, ικανοποιώντας έτσι τον εαυτό μου που δεν έχει τη διαστροφική δύναμη ν' αποσιωπά την αλήθεια...». Το στίγμα του είναι σαφές: «μόνωσή» του, «πνευματική ξηρότητα της εποχής», ο ίδιος «δεν έχει τη διαστροφική δύναμη ν' αποσιωπά την αλήθεια».²⁰

Κι έτσι ο Ν. Βρεττάκος εγκαταλείπει (κυριολεκτικά ή και μεταφορικά) το Γύθειο, αλλά και το Γύθειο ξεχνά για χρόνια τον ποιητή.

Εκείνος επιστρέφει πνευματικά με το ποίημα «Τρεις φίλοι που ξεκίνησαν να 'ρθουν να με ιδούν», που δημοσιεύεται και πάλι στη *Λακωνία* τον Ιανουάριο του 1961.²¹

Η συνέχεια θα δείξει ότι το Γύθειο ήταν πολύ καλά φυλαγμένο στην καρδιά και τη μνήμη του. Απόδειξη το γεγονός ότι στην *Οδύνη*, το αυτοβιογραφικό χρονικό του, αφιερώνει αρκετές σελίδες στη ζωή του σ' αυτό, καθώς επίσης και το ότι σε κείμενά του των τελευταίων χρόνων της ζωής του γυρίζουν ξανά και ξανά αναμνήσεις εκείνης της εποχής.

Αυτό φαίνεται πολύ καθαρά στο κείμενο «Οι μοσχοϊτιές του Γυθείου», που δημοσιεύει στα 1982. Γράφει σ' αυτό: «Θα ένιωθα βαθιά ανακούφιση αν ξανάβρισκα εκείνες τις μοσχοϊτιές έξω από το Γυμνάσιο του Γυθείου, όπως τις θυμάμαι κι όπως ήταν στο τέλος της δεκαετίας του 1920. Η ευωδιά τους την άνοιξη έμπαινε μέσα στην τάξη μαζί με τον ήλιο που έμπαινε κι αυτός πλούσιος, ξεστός, προσφιλής, σχεδόν πατρικός, από το μέρος του Λακωνικού. Εκ των υστέρων συνειδητοποίησα κι εξήγησα την ακαθόριστη αίσθηση που μου έδιναν τότε. Ήτανε ως να άκουγα και να έβλεπα την ίδια την ποίηση. Ήτανε μια από τις πρώτες μου συναντήσεις μαζί της...».²²

20. Εφημ. *Λακωνία*, 2617 / 6. 9. 1936.

21. Εφημ. *Λακωνία*, 3242 / 15. 1. 1961.

22. Περιοδ. *Λακωνικά*, τευχ. 108, Μάιος-Ιούνιος 1982, σ. 71.

Όσο για το επίσημο Γύθειο, αυτό για χρόνια αρκετά είχε ξεχάσει ή έκανε πως είχε ξεχάσει τον ποιητή.

Μόλις στα 1982, στις 22 Μαΐου, καθηγητές του Γυθείου και της Αρεόπολης, με μια πολύ ζεστή και συγκινητική εκδήλωση, τιμούν το Ν. Βρεττάκο στο αρχαίο θέατρο Γυθείου (το κείμενο «οι μοσχοϊτιές του Γυθείου» γράφτηκε ακριβώς μετά την εκδήλωση αυτή). Την επόμενη μέρα, 23 Μαΐου, ακολουθεί μια ακόμη ανάλογη εκδήλωση στον ίδιο χώρο, με τιμώμενο πρόσωπο αυτή τη φορά το Γ. Ρίτσο. Η πρόθεση, όμως, να ανακηρυχθούν οι δύο ποιητές επίτιμοι δημότες της πόλης, βρήκε αντίθετο το δημοτικό συμβούλιο, που απέρριψε, λόγω των πολιτικών τους πεποιθήσεων, σχετική πρόταση με ψήφους 7 κατά και 4 υπέρ.

Ο Ν. Βρεττάκος απαντά με μιαν εξαιρετική χειρονομία αγάπης και μεγαλοθυμίας: αποφασίζει να δοθεί στο αρχαίο θέατρο Γυθείου η παγκόσμια «πρώτη» του έργου του 'Λειτουργία κάτω απ' την Ακρόπολη'. Η παράσταση δόθηκε με μεγάλη επιτυχία στις 4 Σεπτεμβρίου 1982 από το Ελληνικό Λαϊκό Θέατρο του Μάνου Κατράκη.

Αργότερα, το επίσημο Γύθειο αναγνώρισε και τίμησε τον ποιητή. Στις 7 Οκτωβρίου 1989, το δημοτικό συμβούλιο της πόλης τον ανακήρυξε ομόφωνα επίτιμο δημότη της πόλης, κάτι που, όμως, δεν έγινε ποτέ στην περίπτωση του Γ. Ρίτσου.

Ας ξαναγυρίσουμε, όμως, εκεί απ' όπου ξεκινήσαμε: στην «Ακτή Ποιητών». Ο όρος δεν είναι επινόηση δική μας. Έτσι ονομαζόταν παλιά ο παραλιακός δρόμος που απ' το λιμάνι οδηγούσε στο νησάκι. Τον θεωρούμε, πάντως, εξαιρετικά εύστοχο, γιατί πραγματικά για όλους σχεδόν τους ποιητές που αναφέραμε, ισχύει ότι συνήθιζαν να κάνουν τον περίπατό τους στο τμήμα αυτό της παραλίας του Γυθείου και να εμπνέονται, βεβαίως. Μήπως η «Ακτή Ποιητών» δε θα έπρεπε να μείνει μόνο στα χαρτιά, αλλά κάποια στιγμή να ξαναγίνει και οδοδείκτης στο συγκεκριμένο σημείο;

ΠΗΓΕΣ

Βιβλία

Βρεττάκος Ν., *Τα ποιήματα*, Αθήνα, Τρία Φύλλα, 1981.

Βρεττάκος Ν., *Οδύνη*, Αθήνα, Πόλις, 1995.

Κωττή Α., *Γιάννης Ρίτσος, ένα σχεδιάσμα βιογραφίας*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1996.

Λαγάκου Ν., *Νικηφόρος Βρεττάκος, ο ποιητής της αγάπης*, Αθήνα, Διογένης, 1983.

Νικηφόρος Βρεττάκος, Μελέτες για το έργο του, Συλλογικό έργο, Αθήνα, Διογένης, 1976.

Πιερά Ζ., *Γιάννης Ρίτσος. Η μακρινή πορεία ενός ποιητή*, Αθήνα, Κέδρος, 1978.

Ρίτσος Γ., *Εικονοστάσιο Ανωνύμων Αγίων, 4, Ίσως να 'ναι κι έτσι*, Αθήνα, Κέδρος, 1985.

Ρίτσος Γ., *Εικονοστάσιο Ανωνύμων Αγίων, 5, Ο γέροντας με τους χαρταϊτούς*, Αθήνα, Κέδρος, 1985.

Ρίτσου-Γλέζου Λ., *Τα παιδικά χρόνια του αδελφού μου Γιάννη Ρίτσου*, Αθήνα, Κέδρος, 1981.

Εφημερίδες

Λακωνία, 1910 -1970

Το Γυθειάτικο Πνεύμα, 1934

Περιοδικά

Διαβάζω, Αφιέρωμα στο Γιάννη Ρίτσο, τεύχ. 205, Αθήνα, 1988.

Διαβάζω, Αφιέρωμα στο Νικηφόρο Βρεττάκο, τεύχ. 425, Αθήνα, 2002.

Ευθύνη, τευχ. 182 / 1987 και 200 / 1988.

Λακωνικά, τευχ. 108 και 110, 1982.

Νέα Εστία, Αφιέρωμα στον ποιητή Γιάννη Ρίτσο, τεύχ. 1547, Αθήνα, 1991.

Αρχαικές Πηγές

Γ.Α.Κ - Αρχαία Ν. Λακωνίας: *Μαθητολογία Σχολείων Γυθείου*, 1889 -1930

Πρακτικά συνεδριάσεων Δήμου Γυθείου 1982 ,1989.

Άλλες Πηγές

Αρχείο Συμβολαιογράφου Οιτύλου 1837-1848.

Γενική Εφημερίς της Ελλάδος, του 1828 έτους.

Οργανισμός των Δικαστηρίων και Συμβολαιογραφείων, 21.1./ 2.2.1834.

ΦΕΚ 11, 21 Μαρτίου (2 Απριλίου) 1836.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αλεξιάκης Ε. Π., *Μάνη γένη και οικογένεια*, Αθήνα, Τροχαλία, 1998, σ. 292.

Μάουρερ Γκ.Λ. , *Ο Ελληνικός λαός*, Αθήνα , εκδόσεις Αφών Τολίδη, 1976, σ. 637.

Μπακαδήμα-Ξουργιά Μ., Τσατσά Σ., *Συμβολαιογραφικές Πράξεις Μεσολογγίου έτους 1835, περιλήψεις-ευρετήρια*, Μεσολόγγι, Γ.Α.Κ. - Αρχαία Ν. Αιτωλοακαρνανίας, 1992.

Μπακαδήμα-Ξουργιά Μ., Τσατσά Σ., *Συμβολαιογραφικές Πράξεις Ναυπάκτου ετών 1835-1839, περιλήψεις-ευρετήρια*, Μεσολόγγι, Γ.Α.Κ. - Αρχαία Ν. Αιτωλοακαρνανίας, 1993.

Πουλημένακος Ά., *Η Μάνη σε κιτρινωμένα χαρτιά, πτυχές της μανιάτικης ιστορίας μέσα από τα έγγραφα των Γ.Α.Κ., Αδούλωτη Μάνη*, 13 (1996), σ. 22-23.

Σκιαδάς Ελ. Γ., *Ιστορικό Διάγραμμα των Δήμων της Ελλάδος 1833-1912*, Αθήνα Υπουργείο Εσωτερικών, Τ.Ε.Δ.Κ. Αργολίδος, 1993, σσ. 372, 387, 394, 403.

Ψυχογιός Δ.Κ., *Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί, Οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα , Ε.Κ.Κ.Ε , 1995, σ. 157.

Συμβολαιογραφικές Πράξεις Νησίου Μεσσηνίας έτους 1835, περιλήψεις, Καλαμάτα, Γ.Α.Κ. - Αρχαία Ν. Μεσσηνίας 1996.

Abstract

In the end of 19th century and the first decades of 20th century, some Greek poets lived for some time in Gythio: Spilios Pasagiannis, Maria Polydouri, Koulis Alepis, Yannis Gryparis, Yannis Ritsos and Nikiforos Vrettakos. Some of them followed their parents in Gytheio (Pasagiannis, Polydouri, Alepis), some others lived there in order to study in the high school of the city (Ritsos, Vrettakos) and one of them (Gryparis) was the Head Master of Gythio High school. Memories of their life in Gythio exist in their publications. More information are given here about Yannis Ritsos and Nikiforos Vrettakos. The local press reveals interesting information, unknown up to now, especially about Nikiforos Vrettakos.

ΕΝΑ ΠΑΡΑΞΕΝΟ ΠΑΡΑΜΥΘΙ ΣΕ ΜΙΑ ΠΑΡΑΛΛΑΓΗ ΑΠΟ ΤΗ ΜΑΝΗ

Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης
Καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών

Περίληψη

Στην ανακοίνωση αυτή γίνεται λόγος για ένα παράξενο παραμύθι με τίτλο «Το Τσουκαλάκι». Το παραμύθι, περισσότερο διαδομένο στην Κάρπαθο, έχει ως ήρωά του ένα παιδί-αντικείμενο (Τσουκαλάκι).

Η απίθανη σωματική σμικρότητα του ήρωα, που κατορθώνει ωστόσο να πραγματοποιεί μεγάλα κατορθώματα, είναι κάτι παράξενο, που γίνεται και γκροτέσκο, όταν αυτός υποκαθίσταται από ένα οικιακό σκεύος...

Μια παραλλαγή από τη Μάνη, που παρουσιάζει και διαφοροποιήσεις, δίνει την αφορμή να γίνουν ορισμένες παρατηρήσεις και συγκρίσεις με τις αντίστοιχες Καρπαθιακές παραλλαγές.

Ο εκπαιδευτικός Βασίλης Γεργατσούλης, μεταπτυχιακός φοιτητής του Παιδαγωγικού Τμήματος Δ. Ε. του Πανεπιστημίου Αθηνών, ασχολήθηκε, στη διπλωματική εργασία του,¹ με ένα λαϊκό παραμύθι, το οποίο παρουσιάζει αξιοσημείωτη συχνότητα στην Κάρπαθο, τόπο καταγωγής του.²

Η υπόθεση του παραμυθιού έχει συνοπτικά ως εξής: Ένα άτεκνο ζευγάρι προσευχήθηκε στον Θεό να του χαρίσει ένα παιδί, έστω κι αν αυτό είναι ένα Τσουκαλάκι. Η επιθυμία του ζευγαριού ικανοποιήθηκε και ο Θεός τούς έστειλε για παιδί ένα Τσουκαλάκι. Το παιδί-Τσουκαλάκι πηγαίνει στον γάμο μιας αρχοντοπούλας, απ' όπου φέρνει πρώτα φαγητά, κατόπιν χρυσές λίρες και την τρίτη... περιπτώματα της νύφης. Στο τελευταίο «δώρο» η μητέρα του «παιδιού» θύμωσε και έσπασε το Τσουκαλάκι. Από τα συντρίμια του τότε ακούστηκε η παραπονεμένη φωνή: «Καλά, ρε μαμά! Τα φουφφού-φουφφού (φαγητά) τα ήθελες, τα λιλλιά-λιλλιά (λίρες) τα ήθελες και τα κακκά-κακκά (περιπτώματα) δεν τα 'θελες;».

1. Βλ. σχετικά Βασίλη Ι. Γεργατσούλη, «Το Τσουκαλάκι»: Ένα λαϊκό παραμύθι της Καρπάθου. Πρόλογος Μηνά Αλ. Αλεξιάδη, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Καρπάθου, Σειρά Αυτοτελών Εκδόσεων, αρ. 3, Αθήνα 2003.

2. Βασίλη Ι. Γεργατσούλη, ό.π., σ. 118-152.

Στο απλό αυτό παραμύθι διακρίνεται, νομίζω, και μια «διδασκτική» έννοια, στη διαμαρτυρία του παιδιού-αντικειμένου.

Γι' αυτό και ο συγγραφέας προσέγγισε το παραμύθι από μια τέτοια παιδαγωγική πλευρά, καταλήγοντας σε ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις και διαπιστώσεις. Αξίζει εξ άλλου να αναφέρω, ότι, για τη συναγωγή του υλικού του, εργάστηκε με τη λεγόμενη εθνογραφική μέθοδο, όπως σημειώνω και εγώ προλογίζοντας την εργασία.³ Αναφέρω με την ευκαιρία ότι η μέθοδος αυτή⁴ επιτόπιας έρευνας, η οποία δομείται πάνω σε τρεις βασικές έννοιες (αφηγητής - storyteller, παράσταση της διήγησης - performance και τα συμφραζόμενα ή συγκείμενα, τα οποία μπορούμε να θεωρήσουμε και ως το γενικό - εθνολογικό πλαίσιο: context) της παραμυθιακής αφήγησης,⁵ φέρνει τον ερευνητή σε άμεση, ζωντανή επαφή με τους πληροφορητές και το αντικείμενό του. Έτσι μπορεί να ζητήσει απ' αυτούς όχι μόνο την αφήγηση ενός παραμυθιού (όταν πρόκειται, όπως στην περίπτωση μας, για συλλογή λαϊκών διηγήσεων), αλλά και να θέσει διάφορα ερωτήματα, τα οποία θα βοηθήσουν να γίνει ένας χρήσιμος διάλογος, που θα έχει ως αποτέλεσμα την αξιοποίηση και άλλων σχετικών πληροφοριών.⁶

Όπως ανέφερα και πιο πάνω, η προσέγγιση του Γεργατσούλη ήταν κατεξοχήν παιδαγωγική. Παρατηρεί συμπερασματικά ότι το συγκεκριμένο παραμύθι λειτουργεί ως ένας διδασκτικός μύθος, αφού το Τσουκαλάκι, σύμβολο της ανθρώπινης ζωής (ως σκεύος βασικής για τη συντήρηση του ανθρώπου δραστηριότητας) παραπέμπει στο νόημα της προσφοράς βοήθειας προς τους ηλικιωμένους γονείς, αλλά, συγχρόνως, και πολύ περισσότερο, διδάσκει την αποφυγή της πλεονεξίας.⁷

Η δική μου αναφορά στο παραμύθι αυτό θα είναι περισσότερο παραμυθολογική και προς την κατεύθυνση αυτή θα γίνουν ορισμένες σύντομες παρατηρήσεις μου.

Σημειώνω, εν πρώτοις, ότι, με βάση τον διεθνή κατάλογο των παραμυθιών των Antti Aarne - Stith Thompson⁸ και τον συνταγμένο, με βάση το υπόδειγμα των Aarne - Thompson, κατάλογο των Ελληνικών παραμυθιών του Γεωργίου Α. Μέγα, που επεξεργάζονται, με πρωτοβουλία του καθηγητή Μιχαήλ Γ. Μερακλή,

3. Βλ. Μηνά Αλ. Αλεξιάδη, «Πρόλογος», ό.π., σ. 11-12.

4. Βλ. σχετικά Μηνά Αλ. Αλεξιάδη, «Η εθνογραφική προσέγγιση του παραμυθιού», στον τόμο: *Από το παραμύθι στα κόμικς. Παράδοση και νεοτερικότητα*, επιμέλεια Ευάγγελου Γρ. Αυδίκου, εισαγωγή Μ. Γ. Μερακλή, Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών Πανεπιστημίου Θράκης-Αθήνα, Εκδόσεις Οδυσσέας, 1996, σ. 103-117, όπου και βιβλιογραφία.

5. Μηνά Αλ. Αλεξιάδη, ό.π., σ. 3-7.

6. Βλ. ενδεικτικά Kenneth S. Goldstein, *A Guide for Field Workers in Folklore*, Preface Hamish Henderson, Herbert Jenkins, London 1964, σ. 104-143. – Μ. Γ. Βαρβούνη, *Συμβολή στη μεθοδολογία της επιτόπιας λαογραφικής έρευνας*, Αθήνα, Εκδόσεις Οδυσσέας, 1994, σ. 47-50.

7. Βασίλη Ι. Γεργατσούλη, «Το Τσουκαλάκι», ό.π., σ. 116.

8. Βλ. σχετικά Antti Aarne - Stith Thompson, *The Types of the Folktale: A Classification and Bibliography*. Folklore Fellows Communications, No 184, Helsinki 1961³ (φωτομηχανική ανατύπωση 1964).

στον οποίο ο αείμνηστος καθηγητής και ακαδημαϊκός άφησε το τεράστιο αποδελτιωμένο παραμυθιακό υλικό, οι κυρίες Άννα Αγγελοπούλου και Αίγλη Μπρούσκου (και με τη βοήθεια και άλλων συνεργατών),⁹ το παραμύθι αυτό ανήκει στον τύπο ΑΤ 700, όπου εντάσσονται το παραμύθι του Κοντορεβυθούλη (ήρωας με κύριο γνώρισμα το πολύ μικρό ανάστημα) σε συνδυασμό με την ομάδα εκείνη παραμυθιών που σχετίζεται με άτεκνους γονείς.¹⁰ Οι γονείς αυτοί, που για πολλά χρόνια δεν κάνουν παιδιά, παρακαλούν τον Θεό να αποκτήσουν ένα, κι ας είναι και το πιο απίθανο υποκατάστατο κανονικού ανθρώπινου πλάσματος. Κάποτε, όπως είδαμε, είναι και ένα Τσουνκάκι, το οποίο, όπως ανέφερα, έχει αξιοπρόσεκτη παρουσία στην Κάρπαθο. Ο σημαντικός αριθμός παραλλαγών που επισημάνθηκε στο νησί αυτό (28 μέχρι τώρα), μπορεί να οφείλεται στη φιλότιμη συλλεκτική προσπάθεια του Β. Γεργατσούλη ή ακόμα και στην ιδιομορφία του παραμυθιού, που το έχει καταστήσει εκεί ιδιαίτερα δημοφιλές, απ' όσο γνωρίζω και ο ίδιος.¹¹

Από τα άλλα μέρη του Ελληνικού χώρου δεν έχουμε μεγάλο αριθμό παραλλαγών, όπως διαπιστώθηκε από τη βιβλιογραφική έρευνα που έχω κάνει. Έτσι εντόπισα μία παραλλαγή από την Κρήτη (1952),¹² μία από την Κάσο (1987),¹³ μία από τη Μάνη (1993)¹⁴ και μία από το χωριό Πετρίτσι Μεσσηνίας, που κατέγραψε το 2001 ο Βασίλης Γεργατσούλης από την προφορική παράδοση.¹⁵ Δεν αποκλείεται φυσικά ο μικρός αυτός αριθμός των παραλλαγών από την υπόλοιπη Ελλάδα να αυξηθεί, αν γίνουν ειδικές επιτόπιες έρευνες.

Με βάση όμως το υπάρχον υλικό, μπορούμε να πούμε ότι το παραμύθι είναι περισσότερο διαδομένο στην Κάρπαθο, ένα νησί άλλωστε με πλούσιο και ιδιόμορφο λαϊκό πολιτισμό, όπως έχει επισημάνει η επιστημονική λαογραφική έρευνα.¹⁶

9. Βλ. σχετικά Άννας Αγγελοπούλου - Αίγλης Μπρούσκου, *Επεξεργασία παραμυθιακών τύπων και παραλλαγών ΑΤ 700-749, Κατάλογος Ελληνικών παραμυθιών Γεωργίου Α. Μέγα*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας - Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε. Ι. Ε., Αθήνα 1994.

10. Άννας Αγγελοπούλου - Αίγλης Μπρούσκου, *ό.π.*, σ. 23-35.

11. Βλ. Μηνά Αλ. Αλεξιάδη, «Πρόλογος», στο βιβλίο του Βασίλη Ι. Γεργατσούλη, *ό.π.*, σ. 11.

12. Βλ. σχετικά Ευαγγελίας Κ. Φραγκάκι, *Το Κρητικό παραμύθι (Μελέτη και Συλλογή)*, Αθήνα 1952, σ. 48.

13. Βλ. Αντώνη Μ. Σοφού, *Τα Λαογραφικά της Κάσου, τόμ. Γ': Παραμύθια*, Αθήνα 1987, σ. 153-155.

14. Βλ. Κυριάκου Δ. Κάσση, *Παραμυθίες από την Μάνη, ήτοι 64 παραμύθια σε ντόπια αφήγηση, θρύλοι και παραδόσεις της περιοχής καθώς και αφηγήσεις σχετικές με μεταφυσικά φαινόμενα*, Αθήνα, Έκδοση Ιχώρ, 1993, σ. 85-86. -Η παραλλαγή της Μάνης αναδημοσιεύτηκε στο βιβλίο της Αγνής Στρουμπούλη (επιλογή, μετάφραση, επίμετρο), *Ελληνικά παραμύθια με ανεξιχνίαστες ριζές*, Αθήνα, Εκδόσεις «Απόπειρα», 2002, σ. 13-15.

15. Βλ. Βασίλη Ι. Γεργατσούλη, «*Το Τσουνκάκι*»: Ένα λαϊκό παραμύθι της Καρπάθου, *ό.π.*, σ. 152-153.

16. Βλ. ενδεικτικά Μηνά Αλ. Αλεξιάδη, *Καρπαθιακή Λαογραφία: Όψεις του λαϊκού πολιτισμού*, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Καρπάθου, Σειρά Αυτοτελών Εκδόσεων, αρ. 2, Αθήνα 2001, σ. 47-50.

Η παραλλαγή της Μάνης, σχετικά πρόσφατη και αυτή, δημοσιεύτηκε από τον Κυριάκο Κάσση, γνωστό μελετητή της Μανιάτικης Ιστορίας και Λαογραφίας, όπως ήδη σημείωσα, το 1993, με τον ιδιωματικό τίτλο «Το Τσικαλάκι».¹⁷ Ο Κάσσης κατέγραψε τη σχετική παραλλαγή από αφήγηση της Ματίνας Κορωναίου, το γένος Λαμπρινάκου (Τριανταφυλλιά Πύργου Δηρού), η οποία το είχε ακούσει από τη μητέρα της, το γένος Κυλάκου (1885-1950).¹⁸ Επειδή η παραλλαγή της Μάνης παρουσιάζει ορισμένες διαφοροποιήσεις, σε σύγκριση με τις άλλες παραλλαγές, την παραθέτω εδώ:

Το Τσικαλάκι

Μία φορά κι ένα καιρό ήταν ένας γέρος και μία γριά. Δεν είχαν παιδί. Επαρκαλούσα το Θεό να τους εδώσει ένα παιδάκι κι ας είναι και Τσικαλάκι.

Με τα πολλά τους άκουσε ο Θεός και τους έδωσε ένα παιδί Τσικαλάκι. Χαρά οι δύο οι γέροι!

Μια μέρα στη γειτονιά εγίνοντα ένας γάμος κι εκουβεντιάζοντα οι γέροι ποίο(ς) τους να πάει.

«-Να πάουν εγώ...», λέει το Τσικαλάκι.

«-Όχι, εσύ είσαι μικρό!...».

«-Όχι, θα πάουν!...».

Εϊδιάη. Ήτανε πολύς κόσμος... Χαρά, γλέντι, χορός! Το Τσικαλάκι είχε μαγευτεί.

Κάποια στιγμή που εγίνοντα η στεφάνωση κι αρχίζασι να πέφτουσι τα κεράσματα, είτασι οι καλεσμένοι:

«-Φέрте κάτι να βάλουμε τα προικιά της νύφης!...».

«-Να τα βάλουμε μέσ' σε τούτο το Τσικαλάκι!...», είπε κάποιος.

Επχιάσασι όλοι και βάλασι κεράσματα, μεταξοντά φορέματα, μαντήλια, κεντήματα...

Σε μια στιγμή που δε το λέπασι, τρέχει το Τσικαλάκι στο σπίτι του και φωνάζει τη μάνα του:

«-Μάνα, ζουν φέρονν προικιά!...».

«-Καλώς το παιδάκι μου, καλώς το Τσικαλάκι μου!...».

Έβγαλε τα προικιά. Το Τσικαλάκι φεύγει και ξαναπάει στο γάμο.

Μόλις εξαναμπήκε, άκουσε που ερώτα κάποιος:

«-Φέрте κάτι να βάλουμε της νύφης τα φλωρία!...».

«-Να ένα Τσικαλάκι, βάλτε τα επά!...».

Πχιάνουσι το Τσικαλάκι που είχε στηθεί εξεπίτηδες δίπλα κι άλλος έβαζε μέσα φλωρία, άλλος χρυσά τάλιρα και κωνσταντινάτα κι άλλος χρυσαφικό ή μάλα-

17. Βλ. σχετικά Κυριάκου Δ. Κάσση, *Παραμυθίες από την Μάνη*, ό.π., σ. 85-86.

18. Κυριάκου Δ. Κάσση, ό.π., σ. 85, σημείωση.

μα. Μέχρι που εκοντογιόμισε.

Αφού εβάλασι όλοι, την ώρα που δε το λέπασι, τρέχει όξου το Τσικαλάκι. Πάει στη μάνα του. Φωνάζει:

«-Μάνα, μάνα, άνοιξο γιατί σου φέρονου φλωρία!...».

«-Καλώς το παιδάκι μου, καλώς το Τσικαλάκι μου!...».

Άδειασε τα φλωρία και τα χρυσαφικά σ' ένα πανέρι η μάνα του.

Το Τσικαλάκι φεύγει και ξαναπάει στο γάμο. Εκεί εγλεντούσα, ετρώασι κι επίνασι.

Η νύφη, που 'χε φάει πολύ, της ήρθε να ντα κάμει και το 'πε κρυφά στην κοζούνα της. Εκείνη, που ήτανε και χαζή, φώναξε δυνατά:

«-Φέрте κάτι στη νύφη γιατί της ήρθε να ντα κάμει!...».

Είδιε ο κόζοννος το Τσικαλάκι και της το 'δωσε κρυφά για να μην ξαναφωνάξει και να το δώσει στη νύφη ολήγορα να μην τ' ακούνε όλοι...

Τα 'καμε η νύφη μέσ' το Τσικαλάκι.

Τρέχει εκείνο πάλι όξου και πάει στη μάνα του:

«-Μάνα, μάνα, άνοιξο, ζου φέρονου κι άλλα!...».

Ανοίγει η μάνα του κι είδιε τι της έφερε.

Εθύμωσε πολύ και τ' αρπάζει απ' τ' αυτί, του δώνει μία και το κολλά στον τοίχο μαζί μ' εκείνα που 'χε μέσα!...

«-Να, για να μάθεις, παλιοκλέφτικο!...».

«-Άχο!...», είπε το Τσικαλάκι... «Καλά μ' έκαμες!... Όντε έφερονα άλλα πράματα μα μ' έλεες καλό, τώρα με λείεις κλέφτικο;».

Πάσι οι γονιάτες της νύφης κι επάρασι όλα όσα είχε πάρει το Τσικαλάκι και την εβαρήσασι τη γριά. Εβαρήσασι και το Τσικαλάκι τόσο ξύλο που άλλαξε κι από Τσικαλάκι εγίνη παιδί...

Εγόγγα η γριά, εγόγγα το Τσικαλάκι... αλλά εχαίροτα που εγίνη παιδί...

Γιατί όπως λέεται: Ο πονηρεζάμενος έναι ξελιοθρεζάμενος!...¹⁹

*

Χαρακτήρισα το παραμύθι αυτό ήδη παράζενο, με την απίθανη σμικρότητα του ήρωα, που κατορθώνει ωστόσο να πραγματοποιεί μεγάλα κατορθώματα. Επιπλέον όμως η παραλλαγή της Μάνης, όπως άλλωστε και οι αντίστοιχες της Καρπάθου, μεταβάλλουν το παράζενο και σε γκροτέσκο, αλλόκοτο εντελώς, απίθανο, εξωπραγματικό, αφύσικο.²⁰ Είναι άλλωστε –πιθανώς εξαιτίας και της

19. Κυριάκου Δ. Κάσση, ό.π., σ. 85-86.

20. Για την έννοια του γκροτέσκο και ως ειδικού όρου στη λογοτεχνία βλ. Philip Thomson, *Το Γκροτέσκο*, μετάφραση Ιουλίας Ράλλη - Καίτης Χατζηδήμου, Αθήνα, Εκδοτική Ερμής, 1984 (α' αγγλική έκδοση 1972). - Βλ. πιο πέρα Μ. Γ. Μερσνκλή, *Εντροπέλες διηγήσεις: Το κοινωνικό τους περιεχόμενο*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1980, σ. 56-63.

κραυγαλέας απιθανότητάς της– η μόνη περίπτωση παραλλαγής του παραμυθιού AT 700, όπου ο ήρωας δεν είναι πρόσωπο, έστω και τερατωδώς μικροσκοπικό ή, ακόμα, και ένα άλλο στοιχείο, οργανικό πάντως, κι όχι ένα τσουκαλάκι.

Πάντως το κλίμα, που προδιαθέτει ακόμα και για μια τέτοια εκτροπή, υπάρχει στη βάση του παραμυθιού. Και καλλιεργείται στις περισσότερες παραλλαγές από τον πόθο των γονιών και τις απεγνωσμένες παρακλήσεις τους, κυρίως όμως της μητέρας, προς τον Θεό (ή ακόμα τον Ήλιο, τη Θάλασσα και σπανιότερα μια γριά μάγισσα), να αποκτήσουν ένα παιδί –κι ας είναι ό,τι είναι! Έτσι τα παιδιά αυτά μπορεί να έχουν μορφή ζώου ή φυτού, πολλές φορές είναι ένα κουκί, ρεβίθι, φασόλι, δέντρο, ακόμη και τέρατα ή τέλος αντικείμενα (τσουκαλάκι), όπως στην περίπτωση που μας απασχολεί.²¹ Και φυσικά είναι αξιοπαρατήρητο το γεγονός ότι η έντονη επιθυμία για την απόκτηση παιδιού προέρχεται από ηλικιωμένα ζευγάρια, ένα άλλο στοιχείο, το οποίο μπορεί να θεωρηθεί επίσης κοινωνικά αφύσικο και παράλογο. Οπωσδήποτε στη μεγάλη ηλικία ο άνθρωπος συνειδητοποιεί την ανάγκη να έχει κάποιο νεότερο πρόσωπο δίπλα του, να του παρέχει κάποια βοήθεια!

Το ίδιο συμβαίνει και στη Μανιάτικη παραλλαγή, όπου «*ένας γέρος και μία γριά... επαρακαλούσα το Θεό να τους εδώσει ένα παιδάκι κι ας είναι και Τσικαλάκι*».

Κοντά σ' αυτή τη βάση, που μπορεί η μορφολογία της ως προς τον ήρωα, από κουκιά και φασόλια έως το τσουκαλάκι (αν και κάποια συνειρμική σχέση υπάρχει ανάμεσα στα πιο πάνω), θα ήθελα τώρα να υπογραμμίσω ορισμένες διαφορές ανάμεσα στη Μανιάτικη παραλλαγή και στις παραλλαγές της Καρπάθου. Έτσι, στις διηγήσεις από την Κάρπαθο, οι τρεις προσφορές είναι φαγητό, χρυσά και περιττώματα, στο κείμενο από τη Μάνη είναι αντίστοιχα προικιά της νύφης –η κλοπή εδώ γίνεται πιο προκλητική ή σκανδαλώδης, αφού αφαιρεί την ημέρα του γάμου τα ίδια τα προικιά της νέας –, φλουριά και περιττώματα. Το καταληκτικό μοτίβο της Μανιάτικης παραλλαγής με την τιμωρία της γριάς-μητέρας και του παιδιού-αντικειμένου από τους «*γονιάτες της νύφης*» (γονείς), που παίρνουν πίσω και «*όλα όσα είχε πάρει το Τσικαλάκι*», δεν υπάρχει στις παραλλαγές της Καρπάθου. Ο ξυλοδαρμός της γριάς και του παιδιού-αντικειμένου στο τέλος οδηγεί στην παραλλαγή από τη Μάνη σε μαγική μεταμόρφωση, και αυτή είναι βέβαια η πιο ουσιαστική διαφορά. Το Τσουκαλάκι γίνεται τώρα παιδί και αυτό μπορεί ίσως να συσχετισθεί με την αναζωογονητική δύναμη του ξυλοδαρμού, όπως παρουσιάζεται και στο καρναβάλι.²² Ή, απλούστερα και πρακτικότερα, να συ-

21. Βλ. Άννας Αγγελοπούλου - Αίγλης Μπρούσκου, *Επεξεργασία παραμυθιακών τύπων και παραλλαγών AT 700-749*, ό.π., σ. 25 κ. ε.- Βασίλη Ι. Γεργατσούλη, «*Το Τσουκαλάκι*», ό.π., σ. 39-40.

22. Για το θέμα αυτό βλ. Γιάννη Κιουρτσάκη, *Καρναβάλι και Καραγκιόζης: Οι ρίζες και οι μεταμορφώσεις τους λαϊκού γέλιου*, Αθήνα, Εκδόσεις Κέδρος, 1985², σ. 105-108 και 265-273.

σχετισθεί με την... παιδευτική αξία του ξυλοδαρμού στις παραδοσιακές κοινωνίες, ικανού να κάνει, όπως πιστευόταν, και τους απείθαρχους, ανυπάκουους νέους σε... ανθρώπους (γνωστή η ρήση: «θα σε κάνω άνθρωπο», εννοείται με τον ξυλοδαρμό). Η μεταμόρφωση αυτή υπάρχει και στην Κάρπαθο (σε 4 από τις 28 παραλλαγές).²³

Η Μανιάτικη παραλλαγή τελειώνει με την παροιμία «Ο πονηρξάμενος είναι [=είναι] ξελιοθρεξάμενος», δηλαδή ο πονηρός εξολοθρεύεται, τιμωρείται.²⁴ Συχνά ο λαϊκός αφηγητής συνηθίζει να παραθέτει παροιμιακά κείμενα στο τέλος ή στην αρχή, που συνοψίζουν το νόημα ενός παραμυθιού. Το φαινόμενο αυτό έχει ήδη επισημανθεί και μελετηθεί από τη λαογραφική έρευνα.²⁵ Η παροιμία-κατακλείδα της Μανιάτικης παραλλαγής αποτελεί, λοιπόν, το επιμύθιο και ανακεφαλαιώνει το νόημα και την πλοκή της ιστορίας,²⁶ ιδωμένη τουλάχιστον από μιαν ορισμένη πλευρά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- AARNE A. - THOMPSON S., *The Types of the Folktale: A Classification and Bibliography*, Helsinki, Folklore Fellows Communications, No 184, 1961³ (φωτομηχανική ανατύπωση 1964).
- ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ Α. - ΜΠΡΟΥΣΚΟΥ ΑΙΓΛΗ, *Επεξεργασία παραμυθιακών τύπων και παραλλαγών AT 700-749, Κατάλογος Ελληνικών παραμυθιών Γεωργίου Α. Μέγα*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας - Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε. Ι. Ε., 1994.
- ΑΛΕΞΙΑΔΗΣ Μ. ΑΛ., «Η εθνογραφική προσέγγιση του παραμυθιού», στον τόμο: *Από το παραμύθι στα κόμικς. Παράδοση και νεωτερικότητα*, επιμέλεια Ευάγγελου Γρ. Αυδίκου, εισαγωγή Μ. Γ. Μερακλή, Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών Πανεπιστημίου Θράκης - Αθήνα, Εκδόσεις Οδυσσέας, 1996, σ. 103-117.
- ΑΛΕΞΙΑΔΗΣ Μ. ΑΛ., *Καρπαθιακή Λαογραφία: Όψεις του λαϊκού πολιτισμού*, Αθήνα, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Καρπάθου, Σειρά Αυτοτελών Εκδόσεων, αρ. 2, 2001.

23. Βλ. σχετικά Βασιλή Ι. Γεργατσούλη, «Το Τσουνκαλάκι», ό.π., σ. 86-89.

24. Ευχαριστώ θερμά και από τη θέση αυτή τον Μανιάτη γλωσσολόγο κ. Δικαίο Βαγιακάκο για τη βοήθειά του στην ερμηνεία των ιδιοματικών λέξεων.

25. Βλ. σχετικά Demetrios S. Loukatos, «La proverbe dans le conte», *Λαογραφία*, 22 (1965), σ. 229-233 (=Η παροιμολογική και παροιμογραφική εργογραφία του Δημητρίου Σ. Λουκάτου, εισαγωγή-επιμέλεια Αριστείδη Ν. Δουλαβέρα, Εκδόσεις Πορεία, Αθήνα 1994, σ. 92-93 και 490-493). – Park Carnes, *Essays on the Relationship of the Fable and the Proverb*, Peter Lang Publishing, New York 1988. – Κώστα Δ. Κονταξή, *Σημασιολογική προσέγγιση παροιμίας και παραμυθιού*, Αργίτιο 1998.

26. Πρβλ. και Μ. Γ. Μερακλή, «Επιλεγόμενα», στο βιβλίο του Γεράσιμου Ηρ. Παπατρέχα, *Ακαρνανικά παραμύθια*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 1986, σ. 96.

- ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ. Γ., *Συμβολή στη μεθοδολογία της επιτόπιας λαογραφικής έρευνας*, Αθήνα, Εκδόσεις Οδυσσέας, 1994.
- CARNES P., *Essays on the Relationship of the Fable and the Proverb*, New York, Peter Lang Publishing, 1988.
- ΓΕΡΓΑΤΣΟΥΛΗΣ Β. Ι., «*Το Τσουκαλάκι*»: Ένα λαϊκό παραμύθι της Καρπάθου. Πρόλογος Μηνά Αλ. Αλεξιάδη, Αθήνα, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Καρπάθου, Σειρά Αυτοτελών Εκδόσεων, αρ. 3, 2003.
- ΔΟΥΛΑΒΕΡΑΣ ΑΡ. Ν., (εισαγωγή-επιμέλεια), *Η παροιμιολογική και παροιμογραφική εργογραφία του Δημητρίου Σ. Λουκάτου*, Αθήνα, Εκδόσεις Πορεία, 1994.
- GOLDSTEIN K. S., *A Guide for Field Workers in Folklore*, Preface Hamish Henderson, London, Herbert Jenkins, 1964.
- ΚΑΣΣΗΣ Κ. Δ., *Παραμυθίες από την Μάνη, ήτοι 64 παραμύθια σε ντόπια αφήγηση, θρύλοι και παραδόσεις της περιοχής καθώς και αφηγήσεις σχετικές με μεταφυσικά φαινόμενα*, Αθήνα, Έκδοση Ιχώρ, 1993.
- ΚΙΟΥΡΤΣΑΚΗΣ Γ., *Καρναβάλι και Καραγκιόζης: Οι ρίζες και οι μεταμορφώσεις του λαϊκού γέλιου*, Αθήνα, Εκδόσεις Κέδρος, 1985².
- ΚΟΝΤΑΞΗΣ Κ. Δ., *Σημασιολογική προσέγγιση παροιμίας και παραμυθιού*, Αγρίνιο 1998.
- ΛΟΥΚΑΤΟΣ D. S., «La proverbe dans le conte», *Λαογραφία*, 22 (1965), σ. 229-233.
- ΜΕΡΑΚΛΗΣ Μ. Γ., *Εντράπελες διηγήσεις: Το κοινωνικό τους περιεχόμενο*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», 1980.
- ΜΕΡΑΚΛΗΣ Μ. Γ., «Επιλεγόμενα», στο βιβλίο του Γεράσιμου Ηρ. Παπατρέχα, *Ακαρνανικά παραμύθια*, Αθήνα, Εκδόσεις Πατάκη, 1986, σ. 91-97.
- ΣΟΦΟΣ Α. Μ., *Τα Λαογραφικά της Κάσου, τόμ. Γ': Παραμύθια*, Αθήνα 1987.
- ΣΤΡΟΥΜΠΟΥΛΗ Α., (επιλογή, μετάφραση, επίμετρο), *Ελληνικά παραμύθια με ανεξιχνίαστες γοιές*, Αθήνα, Εκδόσεις «Απόπειρα», 2002.
- THOMSON PH., *Το Γκροτέσκο*, μετάφραση Ιουλίας Ράλλη - Καίτης Χατζηδήμου, Αθήνα, Εκδοτική Ερμής, 1984 (α' αγγλική έκδοση 1972).
- ΦΡΑΓΚΑΚΙ ΕΥ. Κ., *Το Κρητικό παραμύθι, (Μελέτη και Συλλογή)*, Αθήνα 1952.

Abstract

In this announcement I examine an odd folktale entitled «The Little Pot» (Το Τσουκαλάκι). This folktale, whose hero is a child-object, is widely known in Karpathos Island.

Despite the fact that the hero has an unbelievably small body, he succeeds in performing deeds. His strange smallness tends to become grotesque, as he is a kitchen utensil.

A variation from Mani, that has some differences, motivates us to make some remarks and compare it with the related Karpathian variations.

Η ΠΡΩΘΥΠΟΥΡΓΙΑ (1909 - 1910) ΤΟΥ ΚΥΡΙΑΚΟΥΛΗ ΜΑΥΡΟΜΙΧΑΛΗ ΚΑΙ Ο «ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΣ ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ» Επιβεβαιώσεις και αμφισβητήσεις της ελληνικής πολιτικής ζωής

Χαράλαμπος Μπαμπούνης
Δέκτορας Π.Τ.Δ.Ε. Πανεπιστημίου Αθηνών

Περίληψη

Με την ανακοίνωση αυτή επιχειρείται να εξεταστεί η πολιτική στάση και η πρωθυπουργία (1909-1910) του Κυριακούλη Μαυρομιχάλη. Συγκεκριμένα, γίνεται κατ' αρχάς λόγος για την οικογενειακή του παράδοση, την ιδεολογία του και τις πολιτικές του θέσεις καθώς και για την ανάληψη της αρχηγίας του «Εθνικού Κόμματος», μετά τη δολοφονία του ιδρυτή του και πρωθυπουργού Θεοδ. Δηλιγιάννη.

Στη συνέχεια, η προσοχή επικεντρώνεται στην πρωθυπουργία Μαυρομιχάλη αμέσως μετά την εκδήλωση του κινήματος του Στρατιωτικού Συνδέσμου (Αύγουστος 1909), τις δυσχέρειες που αντιμετώπισε και το έργο που παρήγαγε η κυβέρνηση του. Η κυβέρνηση Μαυρομιχάλη οδηγήθηκε σε παραίτηση τον Ιανουάριο του 1910, ύστερα από τη συνεννόηση του Στρατιωτικού Συνδέσμου με τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Η κυβερνητική πολιτεία του Μαυρομιχάλη σε μια κρίσιμη καμπή της νεότερης ελληνικής ιστορίας, επιβεβαίωνε την αναγκαιότητα για ανανέωση της πολιτικής ζωής και χαρακτηριζε τις αμφιβολίες για τις πολιτικές και άλλες εξελίξεις αν η κατάσταση συνεχιζόταν, όπως είχε αρχίσει να διαγράφεται από την τελευταία δεκαετία του 19ου αι.

Ο Κυριακούλης Πέτρου Μαυρομιχάλης (1850-1916) γόνος της παλαιάς οικογένειας της Μάνης, δεν είναι το μόνο μέλος της που είχε ως παράγοντας διακριτή θέση στην πολιτική ζωή. Άλλα εικοσιτρία, τουλάχιστον, μέλη της αναδείχθηκαν πληρεξούσιοι Εθνοσυνελεύσεων, βουλευτές, γεροϋσιαστές (1844-1862, 1929-1935), υπουργοί κ.ά.¹ Ο συγκεκριμένος Μαυρομιχάλης διετέλεσε για πρώτη και τελευταία φορά πρωθυπουργός το 1909 - αρχές του 1910 στα όρια μιας ριζικής καμπής της ελληνικής πολιτικής ζωής, ενώ σε μια άλλη αξιοσημείωτη στιγμή, δια-

1. Βουλή των Ελλήνων, *Μητρώο Πληρεξουσίων, Γεροϋσιαστών και Βουλευτών 1822-1935*, Αθήνα 1986, σ. 11, 13, 18, 21, 38, 52, 63, 76, 134, 244. Ένωση τ. Βουλευτών, *150 χρόνια Ελληνικής Δημοκρατίας*, Αθήνα 1995, σ. 130, 152, 182, 218, 220.

δεχόμενος την κυβέρνηση Π. Πιπινέλη, ανέλαβε υπηρεσιακός πρωθυπουργός (28.9.-8.11.1963) ο Πρόεδρος του Αρείου Πάγου Στυλιανός Μαυρομιχάλης, με αποστολή τη διενέργεια των εκλογών της 3ης Νοεμβρίου. Στις εκλογές αυτές επικράτησε η Ένωση Κέντρου με ποσοστό 42,04%, έναντι 39,37% της ΕΡΕ, 14,34 της ΕΔΑ και 3,73% του Κόμματος των Προοδευτικών.

Είναι γεγονός ότι η βιογραφία, ως μορφή ιστοριογραφίας, έφθασε στα όρια του μετρονόμου της «ανυποληψίας» της όπως αυτή άρχισε να εμφανίζεται στις αρχές του β' μισού του 20ού αιώνα και επιστρέφει πλέον κάτω από άλλους όρους και αξιολογήσεις, όσον αφορά στη σχέση συλλογικού σώματος και προσώπου.²

Ο εγγονός του αδελφού του Πετρόμπετη, ο Κυριακούλης Μαυρομιχάλης, με σπουδές πολιτικών επιστημών στην Ελλάδα, Γαλλία και Αγγλία, άρχισε την πολιτική του σταδιοδρομία ως βουλευτής Οιτύλου και ακολούθως έγινε κατ' επανάληψη υπουργός στις κυβερνήσεις Θ. Δηλιγιάννη και Δ. Ράλλη.³ Μετά το βίαιο θάνατο του Δηλιγιάννη ο αττικάρχης Ράλλης απεχώρησε από το «Εθνικό Κόμμα» και ο μανιάτης Μαυρομιχάλης διαδέχθηκε τον Δηλιγιάννη στην αρχηγία του κόμματος ή μάλλον ηγήθηκε του μεγαλύτερου μέρους της κοινοβουλευτικής ομάδας που παρέμενε πιο κοντά στις αρχές του ιδρυτή του κόμματος. Ο Μαυρομιχάλης πίστευε ότι έπρεπε να διατηρηθεί η κοινωνική ιεραρχία αλλά και να περιορισθεί οικονομικά η πλουτοκρατία, ενώ συχνά διακήρυσσε την ανάγκη μεγαλύτερης συμμετοχής στην εξουσία των εξαστισμένων κοινωνικών ομάδσεων, την ενίσχυση των ενόπλων δυνάμεων καθώς και την αναδιάρθρωση της Διοίκησης.⁴

Στην τελευταία δεκαετία του 19ου αι. και στις αρχές του 20ού στην ελληνική κοινωνία σημειώνονται αξιοσημείωτες αλλαγές: οικονομική κάμψη με τα συμπαρομαρτούντα της, άνοδος των δεικτών της ανεργίας και υποαπασχόλησης, ενίσχυση της ροής της αποδημίας, ασύμμετρες εξελίξεις στο χώρο της βιομηχανίας, (ανα)διαμόρφωση των συντεχνιών, συγκρότηση των μεσαίων στρωμάτων της αστικής τάξης, ρηγματώση των παραδοσιακών κοινωνικών δομών, αγροτικά ζητήματα [σταφιδική κρίση, Θεσσαλοί αγρότες] καθώς και εμφάνιση στον ελληνικό χώρο κοινωνιστικών ιδεών. Οι αλλαγές αυτές σε συνδυασμό με τη διεθνή ύφεση, με το επαχθές ειδικό βάρος των πολεμικών γεγονότων του 1897, με τις έκδηλες αδυναμίες της στρατιωτικής μηχανής και ιεραρχίας,⁵ με τις εγγενείς δομικές αγκυλώσεις του πολιτικού συστήματος και τη μακρόχρονη κυβερνητική αστά-

2. Κ.Θ. Δημαράς, «Ως Διψόσα Έλαφος», στο: Κ.Θ. Δημαράς - Νίκος Σβορώνος, *Η Μέθοδος της Ιστορίας*, Αθήνα, εκδ. «Άγρα», 1995, σ. 23.

3. Ιω. Πικρός, «Προς τον Πόλεμο του 1897», *Ι.Ε.Ε.*, τ. ΙΔ', Αθήνα, εκδ. «Εκδοτική Αθηνών», 1977, σ.89. Ν. Οικονόμου, «Εσωτερικές Πολιτικές Εξελίξεις 1905-1909», ό.π., σ.178, 183, 185, 191.

4. Θαν. Μποχώτης, «Εσωτερική Πολιτική», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αι. 1900-1922, Οι απαρχές*, Αθήνα, εκδ. «Βιβλιόραμα», τ. Α2, 2001, σ. 40, 41, 67. G. Hering, *Die politischen Parteien in Griechenland 1821-1936*, München, 1992, σ. 654.

5. Λ. Παρασκευόπουλος, *Απομνημονεύματα*, τ. Α', Αθήνα 1993, σ.65.

θεια, με τη σαφή Ανακτορική παρέμβαση και τους χειρισμούς στα δρώμενα, με την παρόραμη των θεσμών⁶ τη σοβούσα εθνική κρίση, τη λεπτή φάση του Κρητικού Ζητήματος,⁷ με την ευαισθητοποίηση του χώρου της Βαλκανικής και την Επανάσταση των Νεοτούρκων,⁸ πρόβαλαν την ανάγκη για ανανέωση της πολιτικής ζωής, όπως αυτή εκφράστηκε –και έγινε αποδεκτή από τους Έλληνες– στο κίνημα του Στρατιωτικού Συνδέσμου (14 προς 15 Αυγούστου 1909, Γουδί) ο οποίος επέλεξε να συμμαχήσει «με τις λαϊκές τάξεις, υιοθετώντας με αρκετή «μάλλον» ασάφεια, κάποια από τα λαϊκά αιτήματα».⁹

Ο κατάλογος των αιτημάτων του (για ορισμένους ημίμετρα)¹⁰ δεν είχε ίσως τα πλήρη χαρακτηριστικά αμιγούς επαναστατικού εγγράφου, αλλά κινείτο στη βάση της ανανέωσης της πολιτικής ζωής. Ωστόσο, ο Δ. Ράλλης δεν τα αποδέχθηκε και η κυβέρνησή του παρατήθηκε.

Γενικότερα, ο τρόπος δράσης του Στρατιωτικού Συνδέσμου δεν είχε, παρά τις προθέσεις, τις διαστάσεις ακεραίας τομής και πλήρους αποστασιοποίησης από το παρελθόν.¹¹ Οι ενέργειες των μελών του ενίοτε παρουσίαζαν ενδείξεις και συμπτώματα πολιτικής απειρίας στην καθολική επίτευξη των στόχων τους, οι οποίοι – σύμφωνα με τις διακηρύξεις τους, ήταν, μεταξύ άλλων,¹² η αποπομπή του διαδόχου και των πριγκίπων από τις Ένοπλες Δυνάμεις καθώς και μια δέσμη στρατιωτικών και ναυτικών, κυρίως, μεταρρυθμίσεων. Υπήρχε, επίσης, εκπεφρασμένη η βούληση για την αναβάθμιση της διοίκησης, της εκπαίδευσης και του πολιτικού βίου στη συνολικότητά του. Θα συνταχθώ με την άποψη του Ν. Σβορώνου ότι η ούτως ή άλλως αξιόλογη ανανεωτική απόπειρα του 1909 κινείται οριακά στο πλαίσιο του συντηρητικού αναθεωρητικού φιλελευθερισμού.¹³

Ο παρατηθείς πρωθυπουργός Δ. Ράλλης είχε προτείνει, εξαιτίας της προσωπικής και πολιτικής του αντίθεσης με το Μαυρομιχάλη, το σχηματισμό «άχρους»

-
6. Α. Λοβέρδος, *Πολιτική Ιστορία της Ελλάδας (1828-1975)*, εκδ. «Σάκκουλας», 2000, σ. 99.
 7. Γ.Ν. Λεοντσίνης, «Στρατιωτικά Κινήματα: ιδεολογία και πολιτική 1909-1935», εφημ. *Η Καθημερινή - Επτά Ημέρες* [21.3.2004], σ. 21.
 8. E. Grey, *Jahre Politik 1812-1916*, τ. Α', Berlin 1926, σ. 170-197
 9. Γ. Κόκκινος, *Ιστορία του Νεότερου και Σύγχρονου Κόσμου*, Αθήνα, ΥΠ.Ε.Π.Θ. Π.Ι., 2002, σ. 137. Είναι, εξάλλου, γνωστό ότι οι δυνάμεις που διέθετε ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος στο Γουδί ανερχόταν σε 400-450 αξιωματικούς και υπαξιωματικούς, 2500 άνδρες, μονάδες πυροβολικού και αγήματα ναυτών [Θ. Πάγκαλος, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα, εκδ. «Κέδρος», 1959, σ. 87. Τριαντ. Γεροζήσης, *Το σώμα των αξιωματικών και η θέση του στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία (1821-1975)*, Αθήνα-Γιάννενα, εκδ. «Δωδώνη», 1996, σ. 285].
 10. Γ. Κορδάτος, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας*, Νεώτερη Ε' 1900-1924, εκδ. «20ος αιώνας» σ. 114.
 11. Σπυρ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, Αθήνα, εκδ. «Πάπυρος», 1966, σ. 73.
 12. R. Clogg, *Σύντομη Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, μτφρ. Χ. Φουντέας, Αθήνα, εκδ. «Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα», 1993, σ. 147.
 13. Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα, εκδ. «Θεμέλιο», 1976, σ. 18.

κυβέρνησης, όμως ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος –αποδεχόμενος την πρωτοβουλία του Θρόνου– συγκατένευσε στην πρωθυπουργοποίηση Μαυρομιχάλη,¹⁴ όταν ο τελευταίος ανέλαβε να υλοποιήσει τους όρους που το κίνημα έθετε και να δοθεί σε όλους τους κινηματίες αμνηστία, έτσι ώστε να υπάρχει και γι' αυτούς το κριτήριο της νομιμότητας. Άλλωστε, φαίνεται ότι ο Μαυρομιχάλης διατηρούσε ορισμένες επαφές με τους Επαναστάτες, κυρίως –όπως εικάζω– μέσω του συμπατριώτη του λοχαγού Ιω. Φικιώρη, ο οποίος συγκατελεγόταν στους έμπιστους του αρχηγού Νικ. Ζορμπά, ήταν μέλος του κεντρικού συμβουλίου¹⁵ και είχε έντονα δραστηριοποιηθεί στα τεκταινόμενα εκείνης της περιόδου. Ο Μαυρομιχάλης στις 15 Αυγούστου του 1909 διαβεβαίωσε το Ν. Ζορμπά ότι «θέλω ανταποκριθεί εις τας αξιώσεις...αίτινες άλλωστε είναι σύμφωνοι και προς τας γνώμας μου».¹⁶

Η κυβέρνηση Μαυρομιχάλη ορκίστηκε στις 17/30 Αυγούστου 1909, ενώ η σύγκληση της Βουλής ορίστηκε για τις 20 Σεπτεμβρίου. Την *ανορθωτική* αυτή *κυβέρνηση*, όπως έμεινε στην κοινοβουλευτική ιστορία από ομώνυμο άρθρο και ευρηματικό σύνθημα της εφημερίδας *Ακρόπολις*¹⁷ την αποτέλεσαν τρεις πολιτικοί¹⁸ και δυο στρατιωτικοί οι οποίοι και ανέλαβαν τα συναφή με την ειδικότητά τους υπουργεία. Από τις πρώτες κυβερνητικές αποφάσεις ήταν, κατά τα υπεσχημένα, η απομάκρυνση του Διαδόχου Κωνσταντίνου και των πριγκίπων από το στράτευμα.¹⁹

Κορύφωση της λαϊκής συνηγορίας στις θέσεις του Στρατιωτικού Συνδέσμου ήταν το συλλαλητήριο που έγινε, με πρωτοβουλία του συνδέσμου των συντεχνιών της πρωτεύουσας, στις 14/27 Σεπτεμβρίου. Τα αιτήματα που προβλήθηκαν είχαν σαφή οικονομικοκοινωνικό χαρακτήρα: μείωση δασμολογίου, προστασία των εργατών, εγγυήσεις για την παραγωγή, φορολογική μεταρρύθμιση υπέρ των οικονομικά ασθενεστέρων, θέσπιση προσοντολογίου και μονιμοποίηση των δημοσίων υπαλλήλων,²⁰ εκσυγχρονισμό του Κανονισμού της Βουλής, κ.ά. Το ψήφισμα του συλλαλητηρίου επιδόθηκε εν πομπή αλλά με ήπιο τρόπο στον Ανώτατο

14. Σπυρ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία ...ό.π.*, σ. 83, 86, 99. Θαν. Μποχώτης, «Εσωτερική πολιτική», ό.π., σ. 63.

15. Γ. Ασπρέας, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1821-1960*, τ. Α', Αθήνα 1930, σ. 107.

16. Σπ. Μελάς, *Η Επανάσταση του 1909*, Αθήνα 1957, σ. 283, 294. Γ. Ρούσσοσ, *Νεώτερη Ιστορία του Ελληνικού Έθνους 1826 – 1974*, τ. Ε', Αθήνα, εκδ. «Ελληνική Μορφωτική Εστία», 1976, σ. 126.

17. Γ. Κορδάτος, *Μεγάλη Ιστορία...ό.π.*, σ. 93.

18. α) Κ. Μαυρομιχάλης: Πρωθυπουργός και υπουργός Εξωτερικών, β) Ν. Τριανταφυλλάκος: υπουργός Εσωτερικών, γ) Αθαν. Ευταξίας: υπουργός Οικονομικών και (προσωρινά) Δικαιοσύνης, δ) Ι. Δαμιανός: υπουργός Ναυτικών, ε) Λ. Λαπαθιώτης: υπουργός Στρατιωτικών.

19. Π.Β. Πετρίδης, *Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική Ιστορία*, εκδ. Γκοβόστη, σ. 162-165. Φ. Γρηγοριάδης, *Διχασμός- Μικρά Ασία*, τ. Α', Αθήνα, εκδ. «Κεδρηνός», 1971, σ. 127-128.

20. Γ. Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920*, τ. Α', Αθήνα 1931, σ. 43. Γεωργ. Ν. Μοσχόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνικού Κράτους - πολιτικές προσεγγίσεις*, τ. Α', Αθήνα, εκδ. «Χριστάκης», 1997, σ. 119.

άρχοντα και στον πρωθυπουργό. Ο Μαυρομιχάλης απάντησε στους παρευρισκόμενους και η ομιλία του, όπως καταγράφει στα απομνημονεύματά του ο Ν. Ζορμπάς, έδινε την αίσθηση ότι απευθυνόταν όχι «προς διαδηλωτάς... αλλ' ως εάν ήσαν άνθρωποι του κόμματός του». Ήταν φανερό ότι υιοθετώντας τις βλέψεις του πλήθους, ο Μαυρομιχάλης επιχειρούσε να διευρύνει την πολιτική του επιρροή και, αν μη τι άλλο να σταθεροποιήσει το πολιτικό του status, σε μία περίοδο διαφαινόμενων ανακατατάξεων.

Στο τετράμηνο που άσκησε την κυβερνητική εξουσία ο Μαυρομιχάλης αντιμετώπισε σωρεία προβλημάτων, μεταξύ των οποίων υπερτερούν το αντικίνημα του Τυπάλδου, η σύγκρουση του υπουργού Λαπαθιώτη με τη Θεοτοκική πλειοψηφία της Βουλής²¹ καθώς και η διάσταση απόψεων του υπουργού Ν. Τριανταφυλλάκου με το Στρατιωτικό Σύνδεσμο σχετικά με την ανάκληση Ελλήνων πρεσβευτών. Και στις δυο περιπτώσεις, οι υπουργοί, υπό την πίεση των καταστάσεων, ουσιαστικά αποπέμφθηκαν, με τον εύσημο τρόπο της παραίτησης.

Το αντικίνημα μερίδας του Ναυτικού με πρωταγωνιστή τον «ακροαίως επαναστατικόν» υποπλοίαρχο Κ. Τυπάλδο κατέδειξε ορισμένες διαφοροποιήσεις στους κόλπους του Στρατιωτικού Συνδέσμου καθώς και την εν γένει απόκλιση των εκτιμήσεων μεταξύ χερσαίων και θαλασσιών ενόπλων δυνάμεων. Ο «Αντισύνδεσμος» του Ναυτικού [ο όρος κατά τη γνώμη μου είναι δηλωτικός μιας αναδυόμενης κρίσης στις τάξεις των Επαναστατών] πρόβαλε την ανάγκη διοργάνωσης του Ναυτικού, την αναβάθμιση του σώματος των αξιωματικών και την εξ αυτού απομάκρυνση των αξιωματικών Πέτρου και Ηλία Μαυρομιχάλη-εξαδέλφων του Πρωθυπουργού. Ο ριζοσπαστισμός των συγκεκριμένων κινηματιών δεν φαίνεται να διερμήνευε άλλες κοινωνικές πραγματικότητες,²² ίσως μόνον άλλους τρόπους και μέσα επίτευξης. Το αντικίνημα αυτό που στρεφόταν ευθέως κατά της Κυβέρνησης και ευρύτερα κατά των αποφάσεων της Επαναστατικής Επιτροπής, κατεστάλη αιματηρά. Ωστόσο, το κύρος του Συνδέσμου επλήγη εκ των έσω, ενώ ο Μαυρομιχάλης αισθάνθηκε έντονη πλέον την απειλή και από μη κοινοβουλευτικούς κύκλους. Πάντως, το έκρυθμο της κατάστασης πιστοποιείται και από τις διαφορετικής υφής και ύφους αγορεύσεις του Μαυρομιχάλη στη Βουλή, όταν –προ της Ημερησίας διατάξεως– ανήγγειλε αφενός μεν την έκρηξη κι αφετέρου την εξουδετέρωσή του.²³

21. Θαν. Μποχώτης, «Εσωτερική Πολιτική», ό.π., σ. 71.

22. Αυτόθι, σ. 70.

23. α) Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής των Ελλήνων -Δ' Σύνοδος της ΙΗ' Βουλευτικής Περιόδου, εν Αθήναις 1909, «Π.Β.Ε.», 16.10.1909, σ. 248: «Από της χθές εδημοσιουργήθη κατάστασις λίαν ανώμαλος και λίαν έκτροπος. Εντυχώς το κίνημα... δεν έχει έκτασιν... Εάν επλανήθησαν τινές ελπίζομεν ότι ούτοι ταχέως θα εξέλθωσι της πλάνης». β) Π.Β.Ε., 19.10.1909, σ. 252: Το κίνημα: «το οποίον τοσούτον βαθέως συνετάραξε την συνείδησιν του τόπου κατεστάλη εντός ολίγων ωρών χάρις εις την θαυμασίαν στάσιν του τε στρατού και του ναυτικού. Η θλιβερά υπόθεσις ευρίσκειται ενώπιον της Δικαιοσύνης ήτις καλείται όπως... αποφάνθη, περί της τιμωρίας των ενόχων, ήτις έσεται ανάλογος του διαπραχθέντος εγκλήματος».

Οι τριβές μεταξύ του Στρατιωτικού Συνδέσμου και της Κυβέρνησης με την πάροδο του χρόνου εντεινόταν καθώς αναπτυσσόταν αμοιβαία καχυποψία και πολλοί στρατιωτικοί σχημάτιζαν την πεποίθηση ότι το εγχείρημά τους υπονομευόταν. Ταυτόχρονα και αυτονόητα τα πράγματα οδηγούσαν σε ρήξη και με τη νομοθετική εξουσία. Η Βουλή έδειχνε απροθυμία ή απάθεια όσον αφορά στην προώθηση του νομοθετικού έργου και συχνά μόνον υπό το κράτος της πίεσης και της απειλής για στρατιωτική παρέμβαση προχωρούσε, χωρίς κωλυσιεργία, στο εντεταλμένο έργο της. Άλλες, πάλι, φορές οι βουλευτές παρέμεναν επίμονα σιωπηλοί κατά την κατάθεση των νομοσχεδίων και την κοινοβουλευτική διαδικασία εισαγωγής τους στην ολομέλεια εν είδει επίσχεσης εργασίας (lock out) ως αντίδραση σε δεδομένα που δεν συνήδαν με την αρχή της δεδηλωμένης και ήταν αλλότρια στα εκλογικά θέσμινα.

Ωστόσο, η Κυβέρνηση παρήγαγε ορισμένο έργο. Με νομοσχέδια που εισήγαγε στη Βουλή περιέσπειλε δημόσιες δαπάνες, αναδιάρθρωσε το λογιστικό νόμο, μεταρρύθμισε τους όρους σύνταξης του ετησίου κρατικού προϋπολογισμού, αύξησε την ελαστική έναντι της ανελαστικής φορολογίας, δημούργησε συγκεκριμένες προϋποθέσεις αναβάθμισης της απονομής της δικαιοσύνης, συνέστησε το θεσμό του Ανώτατου Δικαστικού Συμβουλίου, αγόρασε το θωρηκτό «Αβέρωφ» αλλά από την άλλη δεν προέβη σε ρηξικέλευθες θεσμικές αλλαγές ούτε κατέστη δυνατόν στη σύντομη θητεία της να αναδιοργανώσει τις ένοπλες δυνάμεις. Στις εβδομηνταοκτώ συνολικά συνεδριάσεις της Βουλής ψηφίστηκαν 177 νόμοι,²⁴ πολλοί εκ των οποίων χωρίς τη σκόπιμη συμμετοχή βουλευτών στη συζήτηση. Άλλα 123 νομοσχέδια δεν έγιναν νόμοι του κράτους²⁵ ενώ απορρίφθηκαν και δεκατέσσερις προτάσεις νόμων από μη κυβερνητικούς βουλευτές.²⁶ Ούτε η πολυνομία και κυρίως ούτε η ανεκτική έως αρνητική στάση της Εθνικής Αντιπροσωπείας δεν συνέβαλε στην εξομάλυνση της κατάστασης.

Ήδη, από τα μέσα του Δεκεμβρίου του 1909 φαίνεται ότι είχε οριστικά αποφασιστεί να εξαναγκαστεί ο Μαυρομιχάλης σε παραίτηση. Άλλωστε, για τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο, ο εκ Μάνης πολιτικός, παρότι είχε κατ' ουσίαν υποδειχθεί από τα Ανάκτορα, ασκούσε μορφή εξουσιαστικής τοποτηρητείας. Με τη λογική αυτή και επειδή βράδυνε η υλοποίηση των βασικών στόχων του «Συνδέσμου» προωθείτο αρχικά η λύση μιας υπηρεσιακής κυβέρνησης²⁷ ως διαμεσολαβητική κατάσταση έως ότου βρεθεί και αποδεχθεί να αναλάβει κυβερνητικές ευθύνες πολιτικό πρόσωπο μη αναμειγμένο έως τότε στα ελλαδικά και, τη φορά αυτή, της απόλυτης επιλογής των στρατιωτικών. Το ζήτημα της υπηρεσιακής κυβέρνησης δεν προχώρησε τελικά αλλά στις 28 Δεκεμβρίου προερχόμενος από τα Χανιά φθάνει στον Πειραιά ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ύστερα από πρόσκληση

24. Π.Β.Ε., σ. 1533-1555.

25. Αυτόθι, σ. 1557-1566.

26. Αυτόθι, σ. 1566-1567.

27. Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία...* ό.π. 92.

του Στρατιωτικού Συνδέσμου υπό «την επίδραση συναισθηματικών κινήτρων και ορθολογικών εκτιμήσεων».²⁸

Ο Βενιζέλος επισήμανε τα λάθη των Επαναστατών, συνηγόρησε υπέρ της αντικατάστασης της κυβέρνησης Μαυρομιχάλη και στη συγκεκριμένη συγκυρία τάχθηκε υπέρ της Αναθεωρητικής Βουλής. Με την άτυπη ιδιότητα του πολιτικού πληρεξουσίου του Συνδέσμου συναντήθηκε με τους πολιτικούς αρχηγούς αλλά και με τον πρωθυπουργό Μαυρομιχάλη που άκουσε, μεν, όσα του ανέπτυξε ο Βενιζέλος αλλά περιορίστηκε στο να του απευθύνει με νόημα λίγες και μόνον λέξεις: «*Ενόμιζον, κύριε, ότι θα ήκουον γνώμας περί του κρητικού ζητήματος, υμείς όμως εξεθέσατε γνώμας περί της εν Ελλάδι καταστάσεως, περί ης αρμόδιοι είναι οι αρχηγοί των πολιτικών κομμάτων*».²⁹ Ακολούθησε το Συμβούλιο του Στέμματος (16 Ιανουαρίου 1910) όπου όλοι οι πολιτικοί που παραβρέθηκαν εκτός από τον Πρόεδρο της Βουλής Α. Ρώμα και τον πρωθυπουργό αποδέχθηκαν τη σύγκληση Εθνοσυνέλευσης. Ο Μαυρομιχάλης είχε αντίθετη γνώμη με το επιχείρημα ότι «τις θέλει εμποδίστην την Εθνοσυνέλευσιν ταύτην και εάν ήτο Αναθεωρητική, να μη θεωρήση εαυτήν Συντακτικήν εν τω κυριαρχικώ δικαίωματι το οποίον έχει».³⁰

Η σύγκρουση πλέον ήταν πολιτικά μετωπική, εξουσιαστικά αμετάκλητη και χρονικά αμετάθετη. Δύο ημέρες αργότερα, στις 18 Ιανουαρίου, με την παρότρυνση του Βενιζέλου, την έγκριση του Στρατιωτικού Συνδέσμου, την αποδοχή του Θρόνου και τη συναίνεση των πολιτικών αρχηγών Θεοτόκη και Ράλλη, πρωθυπουργοποιήθηκε ο Στέφανος Δραγούμης. Στις εκλογές της 8ης Αυγούστου για την ανάδειξη νέας Βουλής [Α' Αναθεωρητική] οι Μαυρομιχαλικοί βουλευτές ανέρχονται σε τριαντατέσσερις (34), αριθμός που θα μειωθεί περισσότερο στις επόμενες εκλογικές αναμετρήσεις, όταν το κόμμα των Φιλελευθέρων θα συγκεντρώσει σε αξιοσημείωτο ποσοστό τις προτιμήσεις του εκλογικού σώματος.³¹

Ο Κυριακούλης Μαυρομιχάλης απεβίωσε στην Αθήνα στις 20 Ιανουαρίου του 1916. Λίγο πριν από τον θάνατό του, σε συνέντευξη που παραχώρησε στην εφημερίδα *Daily Telegraph*, δίκην κυβερνητικών απομνημονευμάτων (με ό,τι αυτό συνεπάγεται), υποστηρίζει ότι «αι προς το κράτος υπηρεσίαι μου, όταν εδέχθην την αρχήν...πιθανόν να μην φαίνονταί σήμερον τόσον σπουδαίαί όσον κατά την ημέραν καθ' ην ανέλαβον την προεδρείαν, ότε η ατμόσφαιρα ήτο πλήρης ηλεκτρισμού. Την εποχήν εκείνην μεταξύ του συνταγματικού πολιτεύματος και της επα-

28. Κώνστ. Σβολόπουλος, «Η άφιξη του Βενιζέλου στην Αθήνα, οι εισηγήσεις του και η ευόδωση της μεσολαβητικής του αποστολής», *I.E.E.*, ό.π., σ. 266.

29. Γ. Κορδάτος, *Μεγάλη Ιστορία...* ό.π., σ. 169.

30. Π. Πετρίδης, *Σύγχρονη Πολιτική Ιστορία...* ό.π., σ. 170.

31. Στη Βουλή που προέκυψε από τις εκλογές της 12ης Μαρτίου 1912 οκτώ βουλευτές (4,41% της Εθνικής Αντιπροσωπείας) πρόσκεινται στον Κ. Μαυρομιχάλη έναντι των 146 του Βενιζέλου (80,66%), ενώ κατά τις εκλογές τις 31ης Μαρτίου 1915 εκλέγονται επτά (2,21%) Μαυρομιχαλικοί βουλευτές και 189 (59,81%) Φιλελεύθεροι.

ναστάσεως πας δεσμός εφείνετο εκλείψας... Εις εμέ εδόθη να τους συνδέσω και πάλιν... Διεκινδύνευσα την υπόληψίν μου αλλά απέτρεψα τους κινδύνους από το έθνος... Εκέρδισα χρόνον κατά τον οποίον κατέπαυσε η έξαψις των παθόν...». ³²

Σε τελευταία ανάλυση, η κυβερνητική πολιτεία του Μαυρομιχάλη σε μια κρίσιμη καμπή της νεότερης ελληνικής ιστορίας επιβεβαίωσε την αναγκαιότητα για ανανέωση της πολιτικής ζωής και χαρακτήριζε τις αμφιβολίες για τις πολιτικές και άλλες εξελίξεις αν η κατάσταση συνεχιζόταν, όπως είχε αρχίσει να διαγράφεται από την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα.

ΠΗΓΕΣ

- ΑΜΑΕ: *Nouvelle Serie, Grece Politique Interieure*, vol. 3 (1906-1909), Manneville a Pichon 185/20.11.1909.
 Βουλή των Ελλήνων, *Μητρώο Πληρεξουσίων, Γερουσιαστών και Βουλευτών 1822-1935*, Αθήνα 1986
 Ένωση τ. Βουλευτών, *150 χρόνια Ελληνικής Δημοκρατίας*, Αθήνα 1995.
 FO 371/678, Athens, 133/29.8.1909.
 Μελάς Σπ., *Η Επανάσταση του 1909*, Αθήνα 1957.
 Πάγκαλος Θ., *Απομνημονεύματα*, Αθήνα-Γιάννενα, εκδ. «Κέδρος», 1996.
 Παρασκευόπουλος Λ., *Απομνημονεύματα*, τ. Α, Αθήνα 1993.
Πρακτικά Βουλής των Ελλήνων, Δ΄ Σύνοδος της ΙΗ΄ Βουλευτικής περιόδου, εν Αθήναις 1909.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ασπρέας Γ., *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1821-1960*, τ. Α΄, Αθήνα 1930.
 Βεντήρης Γ., *Η Ελλάς του 1910-1920*, τ. Α΄, Αθήνα 1931.
 Γεροζήσης Τριαντ., *Το σώμα των αξιωματικών και η θέση του στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία (1821-1975)*, Αθήνα-Γιάννενα, εκδ. «Δωδώνη», 1996.
 Γρηγοριάδης Φ., *Διχασμός - Μικρά Ασία*, τ. Α΄, Αθήνα, εκδ. «Κεδρηνός», 1971.
 Clogg R., *Σύντομη Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, μτφρ. Χ. Φουντέας, Αθήνα, εκδ. «Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα», 1993.
 Δημαράς, Κ.Θ., «Ως διψόσα Έλαφος...», *Η Μέθοδος της Ιστορίας*, Αθήνα, εκδ. «Άγρα», 1995.
 Grey E., *Jahre Politik 1812-1916*, τ. Α΄, Berlin 1926.
 Hering G., *Die politischen Parteien in Griechenland 1821-1936*, München, ed. «Verlag», 1992.

32. Γ. Ρούσσο, *Νεότερη Ιστορία...ό.π.*, σ.128-129.

- Κόκκινος Γ., *Ιστορία του Νεοτέρου και Σύγχρονου Κόσμου*, Αθήνα, ΥΠΕΠΘ – Π.Ι., 2002.
- Κορδάτος Γ., *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας*, Νεώτερη Ε' 1900-1924, Αθήνα, εκδ. «20ος αιώνας», 1961.
- Λεοντοίνης, Γεωργ. Ν., «Στρατιωτικά κινήματα: ιδεολογία και πολιτική 1909-1935», εφημ. *Η Καθημερινή - Επτά Ημέρες* [21.3.2004], σ. 19-23.
- Λοβέρδος Α., *Πολιτική Ιστορία της Ελλάδας (1828-1975)*, Αθήνα, εκδ. «Σάκκουλας», 2000.
- Μαριεζίνης Σπυρ., *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, τ. Α' Αθήνα, εκδ. «Πάπυρος», 1966.
- Μποχώτης Θαν., «*Εσωτερική Πολιτική*» *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αι. [1900-1922]. Οι απαρχές*, τ. Α2, Αθήνα, εκδ. «Βιβλιόραμα», 2001, σ.37-105.
- Μοσχόπουλος Γ., *Ιστορία του Νέου Ελληνικού Κράτους - πολιτικές προσεγγίσεις*, τ. Α', Αθήνα, εκδ. «Χριστάκης», 1997.
- Οικονόμου Ν., «Εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις 1905-1909», *Ι.Ε.Ε.*, τ. ΙΔ', Αθήνα, εκδ. «Εκδοτική Αθηνών», 1977, σ.179-192.
- Πετρίδης, Π.Β., *Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική Ιστορία*, Αθήνα, εκδ. «Γκοβόστης», χ.χ.
- Πικρός Ιω., «Προς τον Πόλεμο του 1897», *ΙΕΕ*, τ. ΙΔ', Αθήνα, εκδ. «Εκδοτική Αθηνών», 1977, σ. 88-125.
- Ρούσσοις Γ., *Νεώτερη Ιστορία του Ελληνικού Έθνους 1826-1974*, τ. Ε', Αθήνα, εκδ. «Ελληνική Μορφωτική Εστία», 1976.
- Σβολόπουλος Κ., «Η άφιξη του Βενιζέλου στην Αθήνα, οι εισηγήσεις του και η ευόδωση της μεσοαβηθικής του αποστολής», *Ι.Ε.Ε.*, τ. ΙΔ', Αθήνα, εκδ. «Εκδοτική Αθηνών», 1977, σ.266-268.
- Σβορώνος Ν., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα, εκδ. «Θεμέλιο», 1976.

Résumé

Cet ouvrage étudie l' attitude politique et la présidence du conseil des ministres de Kyriakoulis Mavromihalis. Au début, il se rapporte à sa tradition familiale, à son idéologie et à la période de sa vie politique où il était chef du parti que Theodoros Diliyannis avait fondé.

Ensuite, on prête attention à la manière et au temps que Mavromihalis est devenu Premier Ministre, juste après la révolte de l' Association Militaire – appelée «Stratitotikos Syndesmos» au mois d' août 1909. On étudie aussi des difficultés qu' il a rencontrées et l' œuvre de son gouvernement. Enfin, Mavromihalis a été obligé de démissionner en janvier 1910, après les discussions politiques entre «Stratitotikos Syndesmos» et Eleuthérios Venizélos.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΜΑΝΗΣ ΚΑΙ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Γιώργος Στεφανάκος

M. Ed, Υπ. Διδάκτορας του Πανεπιστημίου Αθηνών

Περίληψη

Η ιστορία της Μάνης με τις ιδιαιτερότητές της είναι πεδίο έρευνας, πρόσφορο για τους μαθητές. Η έρευνα των μαθητών και η επαφή τους με τις τοπικές ιστορικές πηγές θα δημιουργήσουν τις προϋποθέσεις για την ενεργό συμμετοχή των μαθητών στη μαθησιακή διαδικασία μέσα από ερευνητικές δραστηριότητες.

Οι μαθητές μέσω των διδακτικών μεθόδων και τεχνικών διδασκαλίας θα προσεγγίσουν τις συμπεριφορές και νοοτροπίες των κατοίκων της Μάνης, θα καταλάβουν την αξία των πολιτισμικών και ιδεολογικών μορφωμάτων της περιοχής και θα αναπτύξουν τη θέληση να συμβάλλουν –με τη γνώση της τοπικής τους ιστορίας– σε μια εκπαίδευση που δεν απορρίπτει, αλλά καθοδηγεί και σχεδιάζει μαζί τους, τρόπους επίλυσης των προβλημάτων τους.

Επειδή η Γενική Ιστορία είναι κατά κανόνα γνώση αφηρημένη (για άλλους τόπους, άλλους χρόνους, άλλες κοινωνικές περιστάσεις), η Τοπική Ιστορία προσφέρεται ως πεδίο μελέτης, για τους μαθητές, ορατό και ερευνήσιμο για να προετοιμαστούν ή να διευκολυνθούν στην κατανόηση της Γενικής Ιστορίας και της ευρύτερης κοινωνίας, να ευαισθητοποιηθούν για προβλήματα της τοπικής κοινωνίας μέσα στην οποία ζουν, να έρθουν σε επαφή με ιστορικά στοιχεία ερευνήσιμα και κατανοητά και τέλος να κατανοήσουν ότι η Ιστορία είναι ανθρώπινη δραστηριότητα με ανθρώπινα κίνητρα, ενταγμένη μέσα σε ανθρώπινα μέτρα.

Στην ανακοίνωση αυτή θα παρουσιάσω τους βασικούς άξονες στους οποίους κινείται η διδακτορική διατριβή μου που εκπονείται στο Πανεπιστήμιο Αθηνών υπό την επίβλεψη του καθηγητή της Νεότερης Ιστορίας και Διδακτικής της Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Γεώργιο Λεοντσίνη.

Ο πρώτος άξονας είναι η ενασχόληση, έρευνα και ανάδειξη της ιστορίας της Μάνης. Τόπος που με τις ιδιαιτερότητες του φυσικού τοπίου του, τις συνήθειες και συμπεριφορά των κατοίκων του, την παρουσία του στην ελληνική ιστορία, εμφανίζεται ως χαρακτηριστικό παράδειγμα διδακτικής της ιστορίας και δη της τοπικής και περιβαλλοντικής.

Η ιστορία της Μάνης καλύπτει όλη την τυπολογία θεμάτων τοπικής ιστορίας. Θέματα με έμφαση στην ιστορία του τοπίου όπως:

Ο τοπικός ιστορικός χώρος της Μάνης με τις γεωγραφικές και μορφολογικές συνιστώσες του. Η παρέμβαση του ανθρώπου στον πεδινό και τον ορεινό χώρο.

Η ονομασία της τοπικής αλλά και της ευρύτερης περιοχής –Μαΐνη, Βραχίων της Μάνης, Μάνη. Η προέλευση των τοπωνυμίων, τα οδωνύμια, το όνομα της πόλης, του χωριού, της συνοικίας και της γειτονιάς-Πόρτο Κάγιο, Κότρωνας, Πύργος Δυρού, Τσίμοβα-Αρεόπολη, Ξιφαριάνικα.

Οι αρχαιολογικοί χώροι και τα σπήλαια του Δυρού.

Οι παραδοσιακοί οικισμοί π.χ. Αρεόπολη και πως αυτός ο οικιστικός χώρος διαμορφώθηκε, με τις διαδοχικές επεμβάσεις του ανθρώπου στο φυσικό και στο ιστορικό τοπίο.

Τα λατομικά προϊόντα –πέτρα– τα είδη εξόρυξης και οι τεχνικές της άλλοτε και τώρα.

Τα κτήρια, δημόσια και ιδιωτικά, οι ανδριάντες –Μαυρομιχάλης– και τα ηρώα.

Τα λιμάνια της περιοχής, Γύθειο-Κότρωνας-Γερολιμένας-Λιμένι και ο ρόλος τους στη ζωή του τόπου.

Η ειδική αξία της γεωγραφικής θέσης της Μάνης, η επικοινωνία και η δυνατότητα επαφής των ανθρώπων με άλλους τόπους.

Η συγκοινωνία στη Μάνη κατά τον 19ο και 20ό αιώνα και οι επιδράσεις της στην οικονομία του τόπου και στην κοινωνικότητα των ανθρώπων.

Παλαιότερα και σύγχρονα συγκοινωνιακά μέσα, η ιστορία τους και οι προοπτικές τους-η θαλάσσια είσοδος προϊόντων από τη Καλαμάτα στο Λιμένι και ο δρόμος Τσίμοβας-Οιτύλου-Καρδαμύλης προς Καλαμάτα.

Μουσεία όπως το λαογραφικό μουσείο Κάσση στη Μάνη.

Θέματα με έμφαση στις καθημερινές ανθρώπινες δραστηριότητες όπως:

Οι καθημερινές κινήσεις και χειρονομίες, οι οικιακές εργασίες, η τροφή-σύγκλινο, η ένδυση, η επικοινωνία με τους άλλους, το αυστηρό και επιβλητικό βλέμμα των Μανιατών.

Στη σφαίρα της επιθυμίας, οι σχέσεις των ανθρώπων και οι προσδοκίες τους γύρω από το χρήμα, η ευχαρίστησή τους, οι φιλοδοξίες τους, οι γιορτές και τα παιχνίδια τους.

Οι αρρώστιες, ο πόνος, η μοναξιά, τα δάκρυα και ο θάνατος-μανιάτικα μοιρολόγια.

Οι αλλαγές στην τεχνολογία, όπως η τραυματική και καταλυτική συνάμα, ιστορία του νερού στην περιοχή, ο ηλεκτρισμός και τα μέσα μεταφοράς στη Μάνη. Κάθε μεταβολή ερμηνεύεται στη βάση της διάστασης της καθημερινότητας των ανθρώπων.

Τα επαγγέλματα κατά φύλα και ανά κοινωνική ομάδα. Ειδικότερα τα τοπικά επαγγέλματα με παράδοση, όπως αυτά που έχουν ως κέντρο αναφοράς τους τη πέτρα, υλικό που χαρακτηρίζει την περιοχή και διεμβολίζει τη ζωή των κατοίκων της.

Τα σχολεία της Μάνης π.χ. το Δημοτικό σχολείο Γερολιμένα ή το Γυμνάσιο Αρεόπολης και η θέση τους στην τοπική κοινωνία μέσα στο χρόνο.

Η εξέλιξη της κατοικίας στη Μάνη

Η άμεση βιωματική εμπειρία του παιδιού με το συγκεκριμένο αντικείμενο συνιστά τη βάση για μια καλύτερη και ευρύτερη γνώση του άμεσου περιβάλλοντός του, ενώ παράλληλα με μια μεθοδικά οργανωμένη συνολική προσέγγιση πραγμάτων, φαινομένων και καταστάσεων, θα αποκαλυφθεί προοδευτικά η εσωτερική συνάφεια, η αλληλουχία και η εξελικτική υφή με τον τόπο και τα πρόσωπα. Υπό τις προϋποθέσεις αυτές αξιοποιούνται οι προσωπικές εμπειρίες και γνώσεις και αναπτύσσονται τα ατομικά ενδιαφέροντα των παιδιών. Με αφετηρία την άμεση πραγματικότητα –πέτρα, κατοικίες, πύργοι, οικισμοί– λαμβάνοντας παράλληλα υπόψη μας τις πνευματικές ανάγκες και τους προβληματισμούς των παιδιών, αποδεσμευόμαστε σταδιακά από το άμεσο περιβάλλον σε έναν ευρύτερο χώρο και χρόνο κάνοντας τις συνδέσεις ανάμεσα σε γεγονότα και καταστάσεις, αναλύοντας και ερμηνεύοντας γενικότερα και ειδικότερα φαινόμενα.

Επίσης η σύνδεση του τόπου με τη χριστιανική θρησκεία, η έκφραση της θρησκευτικότητας των Μανιατών –προσκυνητάρια, αφιερώματα, πανηγύρια, θρησκευτικές εορτές, ιερωμένοι και κοσμικό στοιχείο, νοοτροπίες και συμπεριφορές.

Θέματα με έμφαση στην ιστορία της οικογένειας. Η ιστορία της Μάνης είναι κατ' εξοχήν ιστορία των οικογενειών. Είτε των γνωστών ιστορικών οικογενειών της Μάνης, π.χ. Μαυρομιχαλαίοι, είτε της οικογένειας του κάθε μαθητή που με τη μορφή της, τη διαδικασία σχηματισμού της, το καθεστώς των μελών του ζευγαριού και τις συνέπειες των κοινωνικών και οικονομικών διαφοροποιήσεων, μπορεί να αποτελέσει πεδίο πιθανών ερωτημάτων για τη σχολική τάξη.

Στη Μάνη είναι εμφανής ο διαχωρισμός των ρόλων κατά φύλα, στο εσωτερικό της οικογένειας. Η προσδοκία γέννησης αρσενικού παιδιού και η σύνδεσή της με τη διαίωση του ονόματος της οικογένειας με την άμυνα, την ασφάλεια και την εργασία.

Θέματα με έμφαση στην τοπική κοινωνία όπως: η δημογραφική πορεία της Μάνης και γιατί αυτή φθίνει. Η σημερινή κοινωνική διαστρωμάτωση της περιοχής και ποια η πορεία των μεταναστών. Κινήσεις επιστροφής, π.χ. από τη Νίκαια ή τα Μανιάτικα του Πειραιά.

Η σχέση της οικονομίας της Μάνης με το κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό περιβάλλον. Οι τοπικές επιχειρήσεις, δραστηριότητες και επιδράσεις στην κοινότητα, π.χ. το βιβλιοπωλείο «Αδούλωτη Μάνη» στην Αρεόπολη. Ποια η προσφορά του στην περιοχή, πώς μπορούν τα παιδιά να έρθουν σε επαφή μαζί του και να καταλάβουν ότι η προσφορά παιδείας και πολιτισμού δεν είναι προνόμιο μόνο του σχολείου, αλλά και του τοπικού πολιτιστικού συλλόγου ή του τοπικού βιβλιοπωλείου που με την εφημερίδα του *Αδούλωτη Μάνη* ή με τις εκδόσεις βιβλίων με

θεματολογία σχετική με την ευρύτερη περιοχή καλύπτουν τις ανάγκες των Μανιατών για γνώση;

Θέματα σχετικά με τις μάχες που διεξήχθησαν στην περιοχή της Μάνης, π.χ. Δυρού, Βέργας και τη συνεχή παρουσία των Μανιατών στους αγώνες για την ελευθερία, π.χ. συμμετοχή τους στον Μακεδονικό Αγώνα και θέματα σχετικά με θρύλους και παραδόσεις, π.χ. «Το Μυστικό της Κυρούλας στο Οίτυλο».

Γίνεται αντιληπτή, με την ενδεικτική τυπολογία θεμάτων που ανέφερα προηγουμένως, η ιδιαιτερότητα της ιστορίας της Μάνης και η αναγκαιότητα ενασχόλησης των μαθητών με αυτή, ώστε να ανακαλύψουν το κοντινό, το γνώριμο, το τοπικό και μέσω αυτού το γενικό, το ευρύτερο, το εθνικό.

Οι επόμενοι δύο άξονες σχετίζονται με τη διδακτική μεθοδολογία την οποία χρησιμοποιώ, τις τεχνικές διδασκαλίας και τις δραστηριότητες που οι μαθητές θα αναπτύξουν ώστε η ενασχόλησή τους με την τοπική ιστορία να έχει και πρακτικά αποτελέσματα που θα βοηθήσουν τους ίδιους να καταλάβουν τις μεθόδους της επιστημονικής έρευνας, να έρθουν πιο κοντά στην ιστορία της περιοχής τους, αλλά και τους εκπαιδευτικούς να χρησιμοποιήσουν αυτές τις μεθόδους και τεχνικές ώστε να είναι πιο αποδοτικοί στο έργο τους.

Με την οπτική που έδωσε στην επιστήμη της ιστορίας και στην ιστορική εκπαίδευση η «Νέα Ιστορία», δε γίνεται πλέον δεκτή η κυριαρχία της γνώσης, η παντοκρατορία του περιεχομένου. Η προσοχή του διδάσκοντος επιστρατεύεται συνενπώς στη μεθοδολογία εκείνη που εξοικειώνει σταδιακά τους μαθητές με τις παραμέτρους της ιστορικής έρευνας και την ερευνητική μέθοδο γενικότερα. Στη διδακτική προσέγγιση της τοπικής και της γενικής ιστορίας η απόθεση της απομνημόνευσης, η θεωρητική θεμελίωση της ιστορικής επιστήμης και της διδακτικής της ιστορίας και η έμφαση στην πρακτική άσκηση και κυρίως στη σχολική έρευνα συνιστούν τα βασικά δομικά υλικά του ιστορικού μαθήματος.¹

Η γνωριμία των παιδιών με την επιστημονική μεθοδολογία, με έννοιες, με αρχές και γενικεύσεις, τους δίνει τη δυνατότητα να καταλάβουν καλύτερα τον κόσμο που ζουν, να δουν την οργάνωσή του, την εναλλαγή των φαινομένων και να επιχειρήσουν να ερμηνεύσουν τις συνεχείς αλλαγές. Το να παρατηρούν τα παιδιά είναι πολύ σπουδαίο γιατί σχηματίζουν μια καθαρότερη εικόνα του γύρω κόσμου. Ακόμη και η ικανοποίηση και η ευχαρίστηση που νιώθουν στο να παρατηρούν είναι μια λογική αιτία για να τα ενθαρρύνουμε στην παρατήρηση. Η παρατήρηση όμως είναι μόνο η αρχή. Αν θέλουμε το παιδί να σκέφτεται και να ενεργεί με τρόπο συστηματικό, πρέπει να το παροτρύνουμε με ερωτήσεις πάνω σ' αυτό που παρατηρεί, να υποθέτει, να πειραματίζεται και να καταλήγει σε συμπεράσματα. Είναι η αρχή της επιστημονικής προσέγγισης κάθε θέματος την οποία θα πρέπει να ακολουθούν.

1. Λεοντσίνης, Γ.Ν., *Ιστορία - Περιβάλλον και η Διδακτική τους*, Αθήνα, εκδ. Χριστάκης, 1999, σ. 10.

Αντί λοιπόν να παρατηρούν μόνο παθητικά, τα ενθαρρύνουμε να παίρνουν ενεργό μέρος, να απαντούν τα ίδια στις ερωτήσεις τους βρίσκοντας τις απαντήσεις με διάφορους τρόπους που εκείνα διαλέγουν. Οι παρατηρήσεις τους οδηγούν σε σωστές ερωτήσεις που ενδεχομένως ο δάσκαλος να μην είχε σκεφθεί. Προϋπόθεση για την επιλογή της διδακτικής προσέγγισης, του πλάνου εργασίας και του μοντέλου που θα υιοθετηθεί για τον χωρισμό των ομάδων, είναι αν και κατά πόσο αυτά απαντούν τις ερωτήσεις που δημιουργούνται στον εκπαιδευτικό.² Όπως π.χ.

- Ποια ακριβώς ιστορική περίοδο σχεδιάζω να καλύψω;
- Συνδέεται με την ιστορική περίοδο που εξετάζει η Γενική Ιστορία της τάξης, τους στόχους, τις γνώσεις, τις ιστορικές έννοιες;
- Συνδέεται η μελέτη του συγκεκριμένου θέματος της Τοπικής Ιστορίας με άλλες γνωστικές περιοχές; Πώς θα το συνδέσω με ενότητες άλλων μαθημάτων;
- Πώς θα διαπιστώσω τι γνωρίζουν ήδη τα παιδιά για το θέμα που θα μελετήσουν;
- Τι χρειάζεται να προετοιμάσω για να δημιουργήσω το περιβάλλον εκκίνησης στην τάξη (π.χ. βιβλία, φωτοτυπημένο υλικό, εικόνες, βιντεοκασέτες, επισκέψεις κ.λπ.).
- Θα ενδιαφέρει το συγκεκριμένο θέμα την πλειοψηφία των μαθητών;
- Τι κενά πρέπει να καλύψω στις δικές μου γνώσεις;
- Ποιες γνώσεις και ποιες δεξιότητες πρέπει οι μαθητές να αποκτήσουν;
- Ποιες ιστορικές έννοιες πρέπει οι μαθητές να κατανοήσουν;
- Θα εμπλακούν άλλα πρόσωπα στη διαδικασία (γονείς, τοπικοί ιστοριογράφοι, προσωπικό μουσείων, αρχείων, βιβλιοθηκών κ.ά.); Ποιος θα είναι ο ρόλος τους; Τι προετοιμασία θα χρειαστεί;

Ως διδακτική προσέγγιση προτείνεται η βιωματική - επικοινωνιακή διδασκαλία. Λέγοντας *βιωματική διδασκαλία* εννοούμε ένα πλέγμα διδακτικών διαδικασιών που έχουν ως αφορμή βιωματικές καταστάσεις. Είναι δηλαδή ανάγκες, προβλήματα και απορίες του παιδιού, που πηγάζουν από την καθημερινή ζωή καθώς και από τις εμπειρίες και τις ανησυχίες που του δημιουργούνται μέσα στον κοινωνικό περίγυρο όπου ζει και ενσωματώνεται. Οι διαδικασίες αυτές προσπαθούν να εισάγουν το μαθητή στον κόσμο της γνώσης, έχοντας ως σημείο αναφοράς τα πιο πάνω βιώματα. Όλη αυτή η διαδικασία της ένταξης των βιωματικών καταστάσεων στη σχολική ζωή και της μετάλλαξής τους σε διδακτικές δραστηριότητες, υλοποιείται στα πλαίσια μιας επικοινωνιακής σχέσης ανάμεσα στα μέλη της διδακτικής ομάδας (εκπαιδευτικούς - μαθητές). Πρόκειται για μία σχέση

2. Βλ. Λεοντοίνης, Γ.Ν., *Διδακτική της Ιστορίας. Γενική - τοπική ιστορία και περιβαλλοντική εκπαίδευση*, Αθήνα, Κεντρική διάθ. Βιβλιοπωλείο Καρδαμίτσα, 1996, σ.σ. 116-129.

που τη χαρακτηρίζει ισότιμη ανταλλαγή απόψεων, που θα βοηθήσει την ομάδα να διαμορφώσει μια τελική άποψη και να προβεί στη λήψη κάποιων αποφάσεων σχετικών με το μάθημα (οργάνωση - προσχεδιασμός - διεξαγωγή - αξιολόγηση).³

Το μοντέλο που έχω υιοθετήσει για το χωρισμό των ομάδων προκειμένου να υλοποιηθεί το σχέδιο εργασίας είναι της «Μαθητικής συνεργατικής επιτυχίας» (student teams achievement divisions, Τριλιανός, 1992).⁴

Κατά το συγκεκριμένο μοντέλο θέλουμε να συμπεριλάβουμε σε κάθε ομάδα μαθητές και των δύο φύλων με διαφορετική απόδοση. Συντάσσουμε έναν κατάλογο με τα ονόματά τους, τα οποία είναι τοποθετημένα ανάλογα με την προηγούμενη επίδοσή τους. Στη συνέχεια, διαιρούμε τον κατάλογο σε τέταρτα και συγκροτούμε ομάδες παίρνοντας δύο μαθητές από κάθε τέταρτο του καταλόγου. Έτσι πετυχαίνουμε τη δημιουργία ομάδων των 8 ή 9 μελών των οποίων η ικανότητα ποικίλει. Όμως «Διδασκαλία με Ομάδες» σημαίνει κάτι περισσότερο απ' αυτό, δηλαδή χωρισμός σε μικρότερες αριθμητικά ομάδες. Τα μέλη κάθε ομάδας θα πρέπει να συνοδεύονται όχι με απλές σχέσεις αθροίσματος (να είναι δηλαδή ένα απλό άθροισμα ατόμων που μόνο εργάζονται παράλληλα), αλλά να συνοδεύονται μεταξύ τους με «σχέσεις συστήματος». Το κάθε μέρος δηλαδή πρέπει να βρίσκεται σε αμφίδρομη και ολόπλευρη σχέση με τα υπόλοιπα μέλη, έτσι ώστε να υπάρχει ανέλιξη κάθε φορά όλων των μελών της ομάδας, με τη δημιουργία θέσης - αντίθεσης - σύνθεσης. Η έννοια της ομάδας, κατά συνέπεια, δεν πρέπει να αντιμετωπιστεί στατικά (σαν ένα απλό άθροισμα των μελών της), αλλά δυναμικά, σαν μια αλληλουχία γεγονότων –διεργασίες– που εξελίσσονται ασταμάτητα άμεσα στα μέλη μιας ομάδας και που βρίσκονται σε αλληλεξάρτηση, αλληλοσυσχέτιση και συναλλαγή. Ένα βασικό χαρακτηριστικό της είναι η αλληλεξάρτηση των μελών της. Υπάρχει δηλαδή συνεξάρτηση των μελών για επιτυχία των κοινών επιδιώξεων και η επιτυχία των στόχων κάθε μέλους συνδέεται άμεσα με την επιτυχία των άλλων μέσων. Οι δραστηριότητες των μελών είναι αλληλοσυνδεδεμένες και το καταληκτικό αποτέλεσμα είναι έργο ομαδικό και όχι επιμέρους συνάθροιση δραστηριοτήτων

Η τεχνική διδασκαλίας που θα ακολουθηθεί είναι το *project*.

- Το project δεν είναι μέθοδος, όπως συνηθίζεται να λέγεται, είναι μια τεχνική, μια πολύ γενική μάλιστα τεχνική, που στηρίζεται όμως σε ορισμένες γενικές αρχές. Τουλάχιστον, δεν είναι ένα υποκατάστατο της γενικής και ειδικής παιδαγωγικής και δεν πρέπει να χρησιμοποιείται ως τέτοιο. Έρχεται σε πλήρη αντίθεση και με τον παιδαγωγισμό και με τον διδακτισμό, δηλαδή το να περιγράφεται η παιδαγωγική σχέση είτε ως αποκλειστικά δια-

3. Χρυσαφίδης, Κ., *Βιοματική - επικοινωνιακή διδασκαλία*, Αθήνα, εκδ. Gutenberg, 2000, σ. 17.

4. Τριλιανός, Αθ., *Μεθοδολογία της διδασκαλίας II: κριτική προσέγγιση της αποτελεσματικής διδασκαλίας με βάση τα πορίσματα της σύγχρονης επιστημονικής έρευνας*, Αθήνα, εκδ. Τολίδη, 1992.

προσωπική σχέση με αφαίρεση των συγκεκριμένων γνωστικών αντικειμένων είτε αντίθετα ως σχέση ανάμεσα σ' αυτόν που γνωρίζει και σ' εκείνον που αγνοεί. Η παιδαγωγική σχέση είναι μια διαπροσωπική σχέση που αναπτύσσεται ως προς συγκεκριμένα και διαρκώς υπό διαπραγμάτευση γνωστικά αντικείμενα. Αυτή η αντίληψη είναι ριζικά διαφορετική από κάθε προηγούμενη, διότι απαλλάσσει την παιδαγωγική σχέση από τον αυτοκαθορισμό της και τη γνωστική διαδικασία στο σχολείο από τον τεχνητό και συντηρητικό της χαρακτήρα. Δάσκαλος και μαθητές βρίσκονται σε διαρκή ερευνητική διαθεσιμότητα, η παιδαγωγική σχέση ξαναβρίσκει τον αυθεντικό χαρακτήρα των κοινωνικών σχέσεων, της σκόπμης δηλαδή συνεργασίας σε συγκεκριμένα αντικείμενα.⁵

- Η βιωματική - επικοινωνιακή προσέγγιση της διδασκαλίας, το μοντέλο της μαθητικής συνεργατικής επιτυχίας για τον χωρισμό της τάξης, και το project ως πλάνο -τεχνική εργασίας, συνθέτουν τη συνεργατική (διδασκαλία)-ερευνητική (εργασία), τον τρόπο δηλαδή της ομαδικής διδασκαλίας.⁶

Το 1913 μια ογδοντάχρονη Μανιάτισσα έλεγε ένα μανιάτικο μοιρολόϊ.

*Δασκάλες θε να φέρουσι,
Να κόψουμε τα έθιμα
Όπου με κάψαν την καρδιά⁷*

Η μοιρολογήτρα, υπαινισσόταν βέβαια, το γδικιωμό (βεντέτα), αλλά εκφραζόταν με μια εντυπωσιακά γενικευμένη πρόβλεψη για τον κοινωνικό ρόλο της εκπαίδευσης. Τα προηγούμενα χρόνια η εκπαίδευση είχε στο βάθος της μια στάση απαξίωσης απέναντι σε ό,τι έμοιαζε *χωριάτικο*, οπισθοδρομικό και τάχα απολίτιστο μέσα σε ένα κόσμο που βιαζόταν να γίνει αστικός και εξελγμένος. Τα παιδιά μάθαιναν ότι το σχολείο έρχεται να διορθώσει τα «λανθασμένα», που επί χρόνια πολλά ακολουθούσε, με λόγια και με πράξεις, η κοινότητα στην οποία ζούσαν. Και προφανώς, το «σκούπισμα» των εθίμων δεν είναι εύκολο να περιοριστεί σε μερικές μόνο πλευρές της παράδοσης, όταν η εκπαίδευση θεωρητικοποιεί την αποκάθαρση ως δείγμα εξέλιξης και πολιτισμού. Έτσι, μαζί με τα έθιμα που κάψαν την καρδιά της μοιρολογήτρας, ρίχτηκαν στην πυρά πολιτισμικά και ιδεολογικά μορφώματα, χρηστικά αντικείμενα και αντιλήψεις ζωής, μαστορικές τέχνες και πολύτιμο υλικό προφορικής ιστορίας. Είναι ευτύχημα ότι έστω και αρκετά αργά, μέσα στην ίδια την οργανωμένη εκπαίδευση, μαζί με την έγνοια για το

5. Ανθογαλίδου, Θ., *Δουλεύοντας με projects, Virtual School, The sciences of education on line*, τ. 1, τχ. 1, 1998.

6. Λεοντοίνης, Γ.Ν., *Ιστορία-Περιβάλλον και η διδακτική τους*, Αθήνα, Κεντρική διάθ. Αθ. Π. Χριστάκη, 1999, σ. 41.

7. Κάσσης Κ., *Μοιρολόγια της Μέσα Μάνης*, Β', 1980, σ. 283.

περιβάλλον, φυσικό και ανθρωπογενές, αναπτύσσεται μια κίνηση που υποδεικνύει την ανάγκη να ξανακοιτάξουμε το διαφορετικό και ξεχωριστό του πολιτισμού και της ιστορίας συγκεκριμένων περιοχών και να μάθουμε από αυτό, αλλά και να το χρησιμοποιήσουμε ως λόγο και οδηγό διαφοροποιήσεων στο περιεχόμενο της σχολικής γνώσης.⁸

Στην ιστορική αφήγηση έχει γίνει αποδεκτή η αναγνώριση της σημασίας των μη γραπτών πηγών και τώρα πια πηγές της ιστορίας θεωρούνται και οι σιωπές των ανθρώπων... Η Μάνη φημίζεται για τη σιωπή της.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανθογαλίδου, Θ., *Δουλεύοντας με projects, Virtual School, The sciences of education on line*, τ. 1, τχ. 1, 1998.
- Κάσσης Κ., *Ιστορία της Μάνης*, 1977.
- Κάσσης Κ., *Μοιρολόγια της Μέσα Μάνης*, Β', 1980.
- Λεοντοίνης Γ.Ν., *Διδακτική της Ιστορίας. Γενική τοπική ιστορία και περιβαλλοντική εκπαίδευση*, Αθήνα, Κεντρική διάθ. Βιβλιοπωλείο Καρδαμίτσα, 1996.
- Λεοντοίνης, Γ.Ν., *Ιστορία-Περιβάλλον και η διδακτική τους*, Αθήνα, Κεντρική διάθ. Βιβλιοπωλείο Αθ. Π. Χριστάκη, 1999.
- Λεοντοίνης Γ.Ν. κ.ά., *Πειραματικό πρόγραμμα για τη διδασκαλία της Τοπικής Ιστορίας στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση*, ΥΠ.Ε.Π.Θ.-Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Αθήνα 1999.
- Ματσαγγούρας, Ηλ., *Ομαδοσυνεργατική διδασκαλία*, Αθήνα, εκδ. Γρηγόρη, 1998.
- Μέξης, Δ., *Η Μάνη και οι μανιάτες*, Αθήνα 1977.
- Νυφάκης Ν., *Ιστορία της Μάνης όλης, χ.τ.*, 1798.
- Πρακτικά Συνεδρίου, *Μάνη και εκπαίδευση, Αρεόπολη 15-17 Οκτωβρίου 1999*, Αθήνα, ΥΠ.Ε.Π.Θ.-ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ, 2000.
- Σαΐτας Γ., *ΜΑΝΗ*, Αθήνα, εκδ. Μέλισσα, 1990.
- Ταϊφάκος, Ι.Γ., *Οι Ρωμαίοι και το Κοινόν των Λακεδαιμονίων*, Αθήνα 1973.
- Τριλιανός, Αθ., *Μεθοδολογία της διδασκαλίας II: κριτική προσέγγιση της αποτελεσματικής διδασκαλίας με βάση τα πορίσματα της σύγχρονης επιστημονικής έρευνας*, Αθήνα, εκδ. Τολίδη, 1992.
- Χρυσοαφίδης Κ., *Βιωματική-επικοινωνιακή διδασκαλία*, Αθήνα, εκδ. Gutenberg, 2000.
- Leake W., *Ταξίδια στο Μοριά*, VI.
- Frey, K., *Μέθοδος project*, μτφρ. Κ. Μάλλιου, Θεσ/νίκη, εκδ. Κυριακίδη, 1996.

ΠΗΓΕΣ

Πρόγραμμα ΣΕΠΠΕ του Π.Ι.: Τοπική Ιστορία, Γυμνάσιο Αρεόπολης, 1999.

8. Πρακτικά Συνεδρίου, *Μάνη και Εκπαίδευση*, Αρεόπολη 15-17 Οκτωβρίου 1999, ΥΠ.Ε.Π.Θ. Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Αθήνα 2000, σ.σ. 125-126.

Abstract

The history of Mani with all its differences is a rewarding field of research for students. The students research and their contact with local historical resources offers them the opportunity to discover their role in the education process.

The students through teaching methods and technique, will have a greater understanding of the behaviour and traditions of the people of Mani. In this way they will develop the desire to be a part –knowing more about their local history- of an education system that doesn't reject but leads and plans with them ways to solve their problems.

ΜΑΝΙΑΤΙΚΗ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ:
ΜΙΑ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ ΣΥΝΔΕΣΗΣ ΤΗΣ ΤΟΠΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΜΕ ΤΙΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΕΣ ΚΑΤΑΒΟΛΕΣ ΤΗΣ ΜΑΝΗΣ
(Δύο περιπτώσεις από τα θέματα που προβλήθηκαν:
A. Το ιδιότυπο εκκλησιαστικό καθεστώς της Μάνης: αίτια
και επιδράσεις του, και B. Νικήτας Νηφάκης: ο φορέας
των μηνυμάτων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού στη Μάνη)

Νικόλαος Ε. Μαραμπέας
Σχολικός Σύμβουλος Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης

Περίληψη

Η εργασία συνίστατο στην έκθεση στοιχείων και γεγονότων μέσω των οποίων έγινε δυνατή η έκδοση και κυκλοφορία, πριν από πέντε χρόνια της μηνιαίας εφημερίδας με τίτλο: Μανιάτικη Αλληλεγγύη. Η έκδοση αυτή όπως προσδιορίζεται και από τους στόχους της φιλοδοξεί να λειτουργήσει προωθώντας στοιχεία της Δια Βίου Εκπαίδευσης. Αυτό γίνεται με τον ιδιαίτερο, επιλεκτικό και εύληπτο τρόπο, που παρέχονται σε κάθε φύλλο της μηνιαίας αυτής έκδοσης, στοιχεία από την Ιστορία και τον Πολιτισμό της περιοχής, σε αγαστή σύνδεση με σύγχρονα γεγονότα που αποτελούν την Τοπική Ιστορία της περιοχής. Τα στοιχεία της Ιστορίας και του Πολιτισμού της Μάνης αναφέρονται κυρίως στην περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας, περίοδο κατά την οποία δημιουργήθηκαν τα ηρωικά έπη των Μανιατών. Αναπτύσσονται διεξοδικότερα δύο θέματα: Το ένα για το εκκλησιαστικό καθεστώς της Μάνης και το δεύτερο για το Νικήτα Νηφάκη, τον πρώτο Μανιάτη λόγιο.

Από την ιδέα μέχρι την έκδοση της εφημερίδας

Κυρίες και κύριοι σύνεδροι,
επιτρέψτε μου να καταθέσω ενώπιον σας ένα κύκλο προβληματισμού που συνδέεται άμεσα με τον τίτλο του συνεδρίου, **Λακωνία: Γλώσσα - Ιστορία - Πολιτισμός**, και το περιεχόμενο των εργασιών του συνεδρίου, σύμφωνα με τον προγραμματισμό της Οργανωτικής Επιτροπής και του φίλτατου Προέδρου της, του Καθηγητή Κυρίου Θεόδωρου Εξαρχάκου. Με την αναγκαία σημείωση ότι τα στοιχεία αυτού του προβληματισμού που θα καταθέσω αναφέρονται σε τμήμα της Λακωνίας, τη Μάνη.

Η θελκτική ιδέα της επαναπροσέγγισης των στοιχείων του ιδιότυπου μανιάτικου πολιτισμού, της ανάδειξής τους και της διαμόρφωσης συνθηκών σύνδεσης και σύγκρισης με τα δρώμενα τη σύγχρονη περίοδο στην εδαφική περιοχή της Μάνης, με απασχολούσε εδώ και πολλά χρόνια. Πολλά από τα βήματα της ζωής μου καθοδηγήθηκαν άτυπα σε αντανακλαστική επιταγή των στοιχείων αυτής της ιδέας. Μετά από είκοσι πέντε χρόνια βιωματικών εμπειριών, που απόκτησα ως μόνιμος κάτοικος της Μάνης, ασκώντας το εκπαιδευτικό λειτούργημα, αλλά συμμετέχοντας ταυτόχρονα, άμεσα και ενεργά, σε όλα τα κοινωνικά δρώμενα της περιοχής, θεώρησα ότι είχαν δημιουργηθεί οι κατάλληλες συνθήκες για να σχηματιστεί το πλαίσιο μέσω του οποίου θα μπορούσε να λειτουργήσει σε πρακτικό επίπεδο αυτή η ιδέα. Έτσι γεννήθηκε η *Μανιάτικη Αλληλεγγύη*. Αυτός είναι ο τίτλος της Εφημερίδας μας. Που συνοδεύεται από τον αναγκαίο και ανελαστικό υπότιτλο: **Μηνιαία εφημερίδα με μανιάτικα θέματα**. Απαιτούνται μερικά στοιχεία ακόμα για την αμέσως προηγούμενη χρονική περίοδο αυτής της «γέννας».

Η Αλληλεγγύη ήταν το χαρακτηριστικό στοιχείο των Μανιατών όταν εξορμούσαν στις πολεμικές επιχειρήσεις τους σε στεριά και θάλασσα, ιδιαίτερα κατά τους τέσσερις αιώνες της Οθωμανικής κυριαρχίας στο γεωγραφικό χώρο της Ελλάδας που έφθανε μέχρι τη μανιάτικη γη. Για την πρόοδο και ανάπτυξη της περιοχής στις σύγχρονες συνθήκες θεωρήσαμε αναγκαίο όρο την επανεμφάνιση αυτού του χαρακτηριστικού. Τότε, το χαρακτηριστικό στοιχείο της Αλληλεγγύης προέκυπτε και δημιουργείτο από τον καταναγκασμό που δημιουργούσε η πολεμική βία. Τώρα, στις ειρηνικές και αναπτυξιακές συνθήκες θα 'πρεπε να το χρησιμοποιήσουμε, εμπλουτίζοντας τα κοινωνικά δρώμενα της περιοχής μας με ποιότητα και πνευματικά έργα. Αυτά τα χαρακτηριστικά θέλαμε να προσδώσουμε στο έντυπο του οποίου οραματιζόμαστε την έκδοση.

Αυτές οι σκέψεις κυριαρχούσαν στις απανωτές συσκέψεις μιάς μεγάλης ομάδας ατόμων, που κατάγονταν από τα 19 Δημοτικά Διαμερίσματα του Δήμου Λεύκτρου της Μάνης, κατά το τελευταίο τρίμηνο του 1998 και το πρώτο τρίμηνο του 1999. Τα άτομα αυτά 110 περίπου είχαν πριν από λίγους μήνες συμπράξει για τη διαμόρφωση κοινού προγράμματος και συμμετείχαν στο συνδυασμό της Αλληλεγγύης κατά τις δημοτικές εκλογές που προηγήθηκαν. Στις συσκέψεις αυτές επικράτησε η άποψη ότι ένα από τα στοιχεία πολιτικής παρέμβασης πρέπει να είναι η ποιοτική αναβάθμιση της περιοχής με την κυκλοφορία εντύπου που θα διακρινόταν από αυτά τα χαρακτηριστικά. Ειδικότερα τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του θάπρεπε να προέκυπταν από έναν αρμονικό συνδυασμό στοιχείων της ιστορίας και του πολιτισμού της Μάνης αφενός, με τα σύγχρονα δρώμενα αλλά και τις προοπτικές του μέλλοντος, αφετέρου. Η παρατεταμένη ζύμωση απόψεων και ιδεών οδήγησε στην απόφαση για σύσταση σωματίου μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα από τα συγκεκριμένα μέλη, με την επωνυμία *Μανιάτικη Αλληλεγγύη*. Κάτω από το ιστορικό πλαίσιο αυτό οδηγήσαμε δειλά στην κυκλοφορία του πρώτου φύλλου της *Μανιάτικης Αλληλεγγύης*, τον Απρίλιο του 1999. Στα πέντε, και

πάνω, χρόνια που πέρασαν από τότε η διαδρομή της εφημερίδας ξεπέρασε κατά πολύ τις προσδοκίες εκείνων που την οραματίστηκαν. Η ικανοποίηση όμως προέκυψε κυρίως από την εμπιστοσύνη που έδειξαν σ' αυτή την προσπάθεια οι Μανιάτες και οι φιλομανιάτες.

Οι τρόποι σύνδεσης του παρελθόντος με το παρόν και το μέλλον της περιοχής μας, από τις στήλες της εφημερίδας

Ας παρακολουθήσουμε αυτή την πορεία προσδιορίζοντας τους τρόπους, όπως ισχυρίζομαι στον τίτλο αυτής της παρουσίασης, που συνδέεται η Τοπική Ιστορία, δηλαδή τα στοιχεία της κοινωνικής κινητικότητας στη Μάνη κατά τη σύγχρονη περίοδο, με τις ιστορικές και πολιτιστικές καταβολές που μας κληροδότησαν οι πρόγονοί μας

Θεωρώ ότι έχουμε διανύσει τεράστια απόσταση από το Μάρτιο του 1999 που σχεδιάζαμε την κυκλοφορία του πρώτου φύλλου. Η μορφή με την οποία εμφανίζεται τώρα η εφημερίδα χρειάστηκε πάνω από ένα χρόνο δοκιμές, πειραματισμούς και διαβουλεύσεις, για να σταθεροποιηθεί στις 20 σελίδες μεγάλου μεγέθους. Καταθέτω χαρακτηριστικά στοιχεία του περιεχομένου της: Α) μία στήλη που βρίσκεται μόνιμα στη δεύτερη σελίδα και έχει χαρακτηριστικό τίτλο: *Σελίδες από την Ιστορία της Μάνης*, αναφέρεται στο ηρωικό παρελθόν της περιοχής ιδιαίτερα σε ιστορικά γεγονότα της περιόδου της Οθωμανικής κυριαρχίας στην Ελλάδα, τότε που διαδραματίζονταν τα μανιάτικα έπη. Τα γεγονότα που προβάλλονται αποτελούν συνθέσεις στοιχείων και καταγραφών και αναφέρονται σε ιστορικά θέματα που δεν έχουν ευρεία διάδοση και μεταφορά στο ευρύ μανιάτικο και φιλομανιάτικο κοινό..

Μόνιμες στήλες αποτελούν επίσης: Β) *το κύριο άρθρο*, που είναι εξάσθηλο και παίρνει τη θέση του άνω μισού της πρώτης σελίδας. Σ' αυτό παρουσιάζονται ιδέες και κρίσεις για δημιουργία ενωτικών διαδικασιών στο χώρο της Μάνης, Γ) *Θέματα εκπαίδευσης και πολιτισμού*, που βρίσκεται στην τρίτη σελίδα. Στη στήλη αυτή προβάλλονται ειδήσεις για τα σχολεία της Μάνης, τους μαθητές και τους δασκάλους της. Παρουσιάζονται, επίσης, βιβλία που κυκλοφορούν για τη Μάνη, καθώς και βιβλία Μανιατών συγγραφέων, καθώς και στοιχεία από τις εφημερίδες που κυκλοφορούσαν στη Μάνη παλιότερα. Δ) *Τα χωριά της Μάνης είναι ζωντανά* είναι η στήλη μέσω της οποίας προβάλλονται σε κάθε φύλλο θέματα σχετικά με τη ζωή στους οικισμούς της Μάνης, τόσο κατά τη σύγχρονη περίοδο, όσο και κατά το παρελθόν, το κοντινό και το απομακρυσμένο. Ε) *Λαογραφικά θέματα*, ονομάζεται η στήλη μέσω της οποίας συνεργάτες της εφημερίδας, κυρίως εκπαιδευτικοί και λογοτέχνες, παρουσιάζουν στοιχεία από τη ζωή στις μικροπεριοχές της Μάνης, είτε καταγραμμένα είτε συγκεντρωμένα και πρωτοεμφανιζόμενα από τους ίδιους. Στ) Οι τίτλοι *Δήμος Αβίας - Δήμος Ανατολικής Μάνης - Δήμος Γυθείου - Δήμος Λεύκτρου - Δήμος Οιτύλου - Δήμος Σμύνου - Δημοτικό Διαμέρισμα Βέργας -*

Δημοτικό Διαμέρισμα Μικρής Μαντίνειας (του Δήμου Καλαμάτας), εναλλάσσονται στον υπέρτιτλο της 6ης και 7ης σελίδας ανάλογα με ποιον οργανισμό Τοπικής Αυτοδιοίκησης αφορά το θέμα που υπόκειται. Η κάλυψη των σύγχρονων θεμάτων τοπικού ενδιαφέροντος συμπληρώνεται με τις μόνιμες στήλες *Μικρά... τοπικά επίκαιρα... και άλλα* και *Τοπικές εκδηλώσεις*, που αναφέρονται σε ειδήσεις μικρής έκτασης και σε πολιτιστικές εκδηλώσεις στα χωριά της Μάνης ή από τους συλλόγους των Μανιατών ετεροδημοτών, αντίστοιχα. Ζ) Έχουμε λάβει ειδική μέριμνα για την προβολή αναπτυξιακών θεμάτων που αφορούν τους αγρότες της περιοχής μας, καθώς και τα ειδικότερα θέματα που τους ενδιαφέρουν. Τα κείμενα αυτού του είδους κατατάσσονται κάτω από τον υπέρτιτλο: *Ανάπτυξη υπαίθρου*. Η) Τέλος, και όχι τελευταίο, θεωρήσαμε σκόπιμο, ενώ δεν είχαμε κλείσει ενάμιση χρόνο κυκλοφορίας, να φροντίσουμε και για τους απόδημους μανιάτες και κυρίως για τους απογόνους τους, που τα Ελληνικά τους είναι περιορισμένα. Μεταφράζουμε τα περιεχόμενα από το ιστορικό θέμα, το κύριο άρθρο, «Τα χωριά της Μάνης είναι ζωντανά», και τα Λαογραφικά θέματα, στην αγγλική γλώσσα. Το υλικό αυτό εμφανίζεται στις σελίδες 9 και 10. Αποτελεί και μια προσφορά για τους πολυάριθμους φιλομανιάτες που εγκαθίστανται στην περιοχή μας, εμπλουτίζοντας για μια ακόμα φορά τη μανιάτικη κουλτούρα, στη συνέχεια των πολλών όμοιων εγκαταστάσεων που προηγήθηκαν και έχει καταγράψει η Ιστορία του τόπου μας.

Αφού εμφανίστηκε το πλαίσιο διασύνδεσης της Τοπικής Ιστορίας με τα στοιχεία που αποτελούν το αντικείμενο του Συνεδρίου: Γλώσσα, Ιστορία, Πολιτισμός, ελπίζω να έχω την ανοχή σας για να δώσω και δύο δείγματα θεμάτων που παρουσιάστηκαν μέχρι τώρα στους τομείς αυτούς.

Το πρώτο, στον τομέα της Ιστορίας, αναφέρεται στο ιδιότυπο εκκλησιαστικό καθεστώς που ίσχυσε στη Μάνη ολόκληρη τη μακρά περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας. Το δεύτερο, στον τομέα του Πολιτισμού, αναφέρεται στον Νικήτα Νηφάκη, τον πρώτο Μανιάτη εκπρόσωπο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, που έφερε τα μηνύματά του από τα σύγχρονα, τότε, ευρωπαϊκά ρεύματα στην περιοχή μας, διδάσκοντας για τρεις και πάνω δεκαετίες μικρούς και μεγάλους στη Μάνη και στην Καλαμάτα.

Το ιδιότυπο εκκλησιαστικό καθεστώς της Μάνης. Αίτια και επιδράσεις

Είναι επιστημονικά τεκμηριωμένο ότι οι θρησκευτικοί και εκκλησιαστικοί θεσμοί αποτυπώνουν αξιόπιστα και τις κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές καταστάσεις που επικρατούν στις διάφορες γεωγραφικές περιοχές. Η παρουσίαση σελίδων εκκλησιαστικής ιστορίας της περιοχής μας ως σημαντικής πτυχής των ιστορικών σχέσεων των περιοχών, είναι και μια ελάχιστη αναγνώριση της τεράστιας συμβολής της Ορθόδοξης Ανατολικής Θρησκείας και των θεσμών της στην κοινωνική ομογενοποίηση του γεωγραφικού μας χώρου, στη διατήρηση και στη

χρονική προέκταση του Ελληνισμού. Μια διαδικασία δέκα και πλέον αιώνων, στην οποία η περιοχή μας διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο. Μια διαδικασία που τελικά οδήγησε στην αναγέννηση του Ελληνικού Έθνους και τη δημιουργία του νεοελληνικού κράτους.

Τα αίτια του ιδιότυπου για πολλούς αιώνες εκκλησιαστικού καθεστώτος της Μάνης ανατρέχουν, όπως προανέφερα στις προσπάθειες κοινωνικής ομογενοποίησης των κατοίκων της περιοχής μέσω και των θρησκευτικών θεσμών. Στους αρχικούς κατοίκους, τους περιόικους της Σπάρτης, μετά από επιδρομές και κατακτήσεις, προστέθηκαν Σλάβοι Μηλιγγοί κατά τον 7ο αιώνα, Φράγκοι και Ιταλοί Σταυροφόροι τον 13ο αιώνα και Αλβανοί, μετά τη μάχη του Κοσσυφοπεδίου, τον 15ο αιώνα. Ο εξελληνισμός αυτών των ομάδων οφείλεται σε ένα μεγάλο βαθμό στην Ορθόδοξη Ελληνική Εκκλησία και τους εκκλησιαστικούς θεσμούς.

Παραλείποντας αναφορές στο εκκλησιαστικό καθεστώς της περιοχής μας κατά την πρώτη χιλιετία μ.Χ., σταματώ σε ένα ντοκουμέντο, που περιγράφει τον ενιαίο εκκλησιαστικά γεωγραφικό χώρο και παρέχει ταυτόχρονα σημαντικές πληροφορίες για την εποχή του. Είναι το χρυσόβουλο που γράφτηκε το 1293 από τον αυτοκράτορα του Βυζαντίου Ανδρόνικο τον πρεσβύτερο (1282-1328), που μεταξύ των άλλων προσδιορίζει και τα όρια της Μητροπόλεως Μονεμβασίας. Το κείμενο αποτελεί πολύτιμη ιστορική πηγή για τα ιστορικά δεδομένα της περιοχής μας. Παραθέτω ευρύ απόσπασμά του σε νεοελληνική μετάφραση:

Τον παρόντα χρυσόβουλο λόγο αποστέλλω εγώ ο βασιλιάς και σύμφωνα με το θέλημα του Θεού και θεσπίζω τα εξής. Αυτός που τώρα προίσταται αρχιερατικά στην αγιότατη Μητρόπολη Μονεμβασίας, καθώς και οι διάδοχοί του στο Θρόνο να απολαμβάνουν την τιμή που έχει ο κατέχων το θρόνο της Σίδης γενικώς σε όλα του τα δικαιώματα...

Η εδαφική περιοχή αυτής της Μητροπόλεως οριοθετείται ως εξής: Από την Επαρχία Επίδαυρο πρώτα την αποκαλούμενη Λιμηρά, προχωρώντας ανατολικά στο Ζάρακα, και από κει προχωρώντας κοντά στη θάλασσα στην πολίχνη Κυπάρισος. Στη συνέχεια στο ναό του Αγίου Λεωνίδου, μετά δε είναι το Άστρος. Ανεβαίνοντας βρίσκεται η κωμόπολη η αποκαλούμενη Καστάνιτσα. Μετά από αυτή η περιμετρική γραμμή πηγαίνει σε άλλη κωμόπολη λεγόμενη Τζιτζίνα. Μετά στο ναό των Αγίων Αναργύρων, έπειτα στα αρχαία αλώνια και το ξεροπήγαδο. Μετά από αυτό κατεβαίνει στο ναό του Αγίου Ευθυμίου. Έπειτα προχωρά στη σεβάσμια μονή του Αγίου Γεωργίου, που ονομάζεται του Λυκοβουνού. Από αυτή την ιερά μονή διέρχεται από την πεδιάδα και φθάνει στην απέναντι θεία μονή της Υπεραγίας Θεοτόκου, που τιμάται και ως Ελεούσα, η οποία είναι κοντά στην κωμόπολη Αρκασά. Στη συνέχεια φθάνει σε άλλη κωμόπολη στα πόδια του Ταϊγέτου. Από κει ανεβαίνει στην κορυφή του, όπου ήταν εξωκλήσι του προφήτη Ηλία, το επονομαζόμενο Πενταδάχτυλο και πάλι κατεβαίνει στα δεξιά σε άλλο εξωκλήσι του Προφήτη Ηλία, που βρίσκεται στην άκρη της κοιλάδας και φαραγγιού σκληρού και δύσβατου που τρέχει νερό. Μετά το εξωκλήσι και στο

δεξιό του μέρος όπως κατεβαίνει είναι χωριά και κωμοπόλεις. Το Δυρράχι, πόλη που και την αρχαία περίοδο εκκαλείτο έτσι. Μετά από αυτό κατεβαίνει στο σωρό της Γραός, περνά από τη Βασιλική οδό και φθάνει στους Χοιρόλακκους. Έπειτα ανεβαίνει στη μονή Βουλκάνου και περνά στο βουνό που λέγεται Οπή. Έπειτα στο βουνό που λέγεται Όρθιο και κατεβαίνει στην Πύλο, την αποκαλούμενη Αβαρίνο, που είναι μεγάλο λιμάνι. Όλα αυτά τα μέρη και όσα οι τόποι που έχουν αναφερθεί περικλείουν προς τα νότια τους μέχρι τη θάλασσα οριοθετούν την περιφέρεια της αγιωτάτης μητροπόλεως Μονεμβασίας, χωρίς τις δύο Επισκοπές της Κυθουρίας και Ζεμενού. Εκτός και αν κάποιες επισκοπές ανήκουν στους Λατίνους και όποτε ο Θεός επιτρέψει να επανέλθουν στο βασίλειό μου και να σωθούν θα ανήκουν στην αγιώτατη Μητρόπολη Μονεμβασίας. Σ' αυτόν που προΐσταται αυτής της Μητροπόλεως δίνεται το δικαίωμα των αρχιερέων να χειροτονεί επισκόπους σ' αυτές, όπως και στις άλλες επισκοπές.

Με την κατάλυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας από τους Οθωμανούς αναπροσαρμόζεται αναγκαστικά και το εκκλησιαστικό καθεστώς στην περιοχή μας. Έτσι εμφανίζεται σε ευρεία κλίμακα το ειδικό εκκλησιαστικό καθεστώς των εξαρχιών, που υπάγονταν απευθείας στο Οικουμενικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης. Έξαρχοι ορίζονται κυρίως ευκατάστατοι Έλληνες της πρωτεύουσας. Αυτοί με τη σειρά τους ορίζουν «επιτρόπους» στην περιοχή της εξαρχίας, συνήθως κληρικούς, επισκόπους που έχουν στερηθεί την επισκοπή τους ή ιερομόναχους, για να ασκούν τις ιεραουργικές και λοιπές πνευματικές υποχρεώσεις. Οι εξαρχίες στελεχώνονταν από λαϊκούς, που προωθούσαν ενέργειες συνοδευτικές, όπως η είσπραξη των φόρων και η καλλιέργεια των εκκλησιαστικών κτημάτων, η επιστασία για την ανέγερση και αγιογράφηση ναών. Έξαρχίες που εμφανίστηκαν και διατηρήθηκαν συνέχεια ή με διαλείψεις για 2-3 αιώνες στην περιοχή της Μάνης είναι εκείνες του Μεγάλου Ζυγού (ή της Πλάτζας), του Πραστίου, της Ζαρνάτας και της Γαστίτζας (Γαϊτσάς). Το καθεστώς των εξαρχιών διατηρήθηκε μέχρι την τελευταία δεκαετία του 18ου αιώνα, περίοδο κατά την οποία ολόκληρη η Πελοπόννησος υποτάχτηκε στους Βενετούς. Οι τελευταίοι οπωσδήποτε συνεκτιμούσαν την ισχύ του ορθόδοξου κλήρου και επιθυμούσαν να επιτύχουν τροποποίηση του υπάρχοντος καθεστώτος που πρόβλεπε την απευθείας υπαγωγή των εξαρχιών στο Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης. Αυτές οι αφετηρίες οδηγούν στη μετεξέλιξη της Μητροπόλεως Μονεμβασίας σε Μητρόπολη Καλαμάτας και Μονεμβασίας και στην ένταξη σ' αυτή μιας Αρχιεπισκοπής και 6 Επισκοπών που κάλυπταν το μεγαλύτερο μέρος του χώρου της Μάνης. Της αρχιεπισκοπής Ζαρνάτας (με έδρα τον Κάμπο) και των Επισκοπών Μαΐνης και Νίκλου, με έδρα το Οίτυλο, Μηλέας και Καστάνιας, Σταυροπηγίου Ζαρνάτας, Ανδρούβιας (Εξωχωρίου) και Λαγείας και Κατωπαγίων.

Το καθεστώς αυτό, που έκανε την Καλαμάτα ουσιαστική έδρα της Μητροπόλεως Μονεμβασίας, διατηρήθηκε πάνω από 120 χρόνια. Τροποποιήθηκε λίγα χρόνια πριν από την έναρξη της Επανάστασης του 1821, με την προαγωγή της

Αρχιεπισκοπής Ζαζρνάτας σε αυτοτελή Μητρόπολη, που κάλυπτε όλες τις μανιάτικες επισκοπές.

Ο Νικήτας Νηφάκης, φορέας των μηνυμάτων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού στη Μάνη

Θεωρώ ότι η τελευταία πνευματική προσφορά του Καθηγητή της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και Ακαδημαϊκού Σωκράτη Κουγέα, τα *Μανιάτικα Ιστορικά Στιχουργήματα* του Νικήτα Νηφάκη εμπλουτισμένα με δικά του προλεγόμενα και σημειώσεις οδηγούν στην αποκάλυψη καιριων στοιχείων του Μανιάτικου πολιτισμού. Αποτελούν, θα έλεγα, μια διαρκή δεξαμενή αναγνώρισης των ιδιοχαρακτηριστικών που παράγει ο τόπος μας και προικίζει μ' αυτά τους εκατοστοτε κατοίκους του. Αυτή η εντύπωση μου διαμορφώθηκε από την πρώτη στιγμή που συνάντησα το κείμενο, το 1973. Η εισαγωγική παρουσίαση του έργου από το Σωκράτη Κουγέα λιτή και σαφής, μας μπάζει αμέσως στο νόημα και μας κατατοπίζει για την πνευματική απόλαυση που θα ακολουθήσει:

«Με το παρόν βιβλίον έρχονται εις φως τα Μανιάτικα ιστορικο-σατιρικά στιχουργήματα του Νικήτα Νηφάκη (1748-1818 περίπου), του περίφημου τούτου Λάκωνος σατιρογράφου, όστις αποτελεί δια την εποχήν του τον μοναδικόν θεράποντα των Μουσών εις την τραχεία και αυχηράν γην της Μάνης». Στην εισαγωγή που ακολουθεί ο Σωκράτης Κουγέας προβαίνει σε αξιολογικές κρίσεις για το πνευματικό έργο και την εκπολιτιστική προσπάθεια του Νικήτα Νηφάκη στη Μάνη κατά τα προεπαναστατικά χρόνια. Αναφέρει χαρακτηριστικά: «Κατά τους δυσχεμέριους εκείνους χρόνους ο Νηφάκης γίνεται δια του εμμέτρου του λόγου ο κήρυξ και ο πρόδρομος υγιών κοινωνικών αρχών, ο προοδευτικός αναμορφωτής και ο διδάσκαλος ηθικών και ειρηνικών διδαγμάτων, ο μετά παρηγορίας και θάρρους στιγματίζων το έθιμον του γδικιωμού και την ροπήν των Μανιατών εις την πειρατείαν, ο μετά σαρκασμού ψέγων την κακομεταχείρισιν και την ταπείνωσιν της γυναίκος, ο αμείλικτος κατήγορος της απαυδευσίας του κλήρου και των άλλων κοινωνικών ελαττωμάτων των Μανιατών». Και συνεχίζει ο γέρον Κουγέας στην εισαγωγή του βιβλίου του για το Νικήτα Νηφάκη: «Τα στιχουργήματα του Νηφάκη είναι ενδιαφέροντα, τόσο δια την λογοτεχνικήν των αξίαν, όσον δια την ιστορικήν και λαογραφικήν των σημασίαν, και διότι παρέχουν αδρόν χαρακτηρισμόν φωτισμένης και εκλεκτής Λακωνικής φυσιογνωμίας, σπανίας δια τον τόπον της καταγωγής και δια την εποχήν της δράσεώς του».

Ασφαλώς το πρώτο μέρος του έργου του Νηφάκη *Η Ιστορία της Μάνης όλης, ήθη, χωρία και ντροάδες αυτής, δια στίχων πολιτικών* αποτελεί την κορωνίδα της ιδιότυπης αυτής ποιητικής συλλογής. Είναι αυτό που μας δίνει τη δυνατότητα να χαρακτηρίσομε το όλο έργο του ως προβολή του Μανιάτικου έπους. Αυτό φαίνεται αμέσως και από τα μικρά αποσπάσματα που θα ακουστούν, με όλη την επιεικειά σας για την απόδοση:

Το ποίημα αυτό αρχίζει με τους στίχους:

*Μεγάλο βουνό βρίσκεται απάνω στον Μοριά,
Στον τόπον της Λακωνικής, ωσάν την Πιερία,
Ταῦγετον τον έλεγαν οι παλαιοί Σπαρτιάτες
Και Μακρυνόν, τον λέγουσιν Ηλίαν, οι Μανιάτες.
Είναι και άλλα περισσά βουνά μικρότερά του
Από τον κάβο Ματαπά έως εκεί κοντά του.
Σ' αυτά τα όρη φύγανε οι μαύροι Σπαρτιάτες
Και είναι αυτοί που λέγονται την σήμεραν Μανιάτες.
Για να φυλάξουν την ζωήν και την ελευθερία,
Έκτισαν χώρες στα βουνά και περισσά χωρία.
Δεν ήτο φυσικόν σ' αυτούς να γίνουν σκλάβοι, δούλοι,
Αλλά να είν' ελεύθεροι, γιατί δεν ήταν μούλοι,
Αλλ' ήταν Σπάρτης γνήσια παιδιά τα καημένα
Κ' ελεύθερα γεννήματα και καλομαθημένα.
Για τούτο χώρες έκτισαν στα όρη και χωρία
Και ζουν έως την σήμεραν εις την ελευθερία.
Ετούτων εγώ βούλομαι να γράψω ιστορία
Και χώρες και τα ήθη τους, ιντράδες και χωρία.*

Οι έννοιες-κλειδιά που προβάλλουν από την πρώτη ανάγνωση του έπους: **Ταῦγετος, Σπάρτη, ελευθερία**, οριοθετούν την έννοια **Μάνη, μανιάτικος χώρος, μανιάτικες ιδέες**. Και δένονται πυκνά μεταξύ τους μέσω του στιχουργήματος.

Κλείνω την αναφορά μου στο στιχούργημα αυτό με λίγους από τους τελευταίους στίχους, που αποτελούν ηθικά διδάγματα και υποθήκες σε μας, τους επιγενόμενους στο μανιάτικο χώρο:

*Πλην ταῦτα όλα γίνονται από την απειθίαν
Αυτή πάλιν προέρχεται από την αμαθίαν
Από αυτήν προέρχεται και η ασυμφωνία
Και η επικατάρατος η δεισιδαιμονία,
Πως τάχα την παπουδική κρατούν ελευθερία
Και τούτο δεν ειν' άλλο τι, παρά πολλή μωρία.*

Στην κατάληξη αυτή κυριαρχούν έννοιες που περιγράφουν τα ελαττώματα των Μανιατών: απειθεια, αμάθεια, ασυμφωνία, δεισιδαιμονία. Τις περισσότερες μπορούμε να τις αναγνωρίσομε, τουλάχιστο «εν σπέρματι», στους σύγχρονους Μανιάτες, και στο εσωτερικό μας. Ο στιγματισμός τους από το λόγιο συμπατριώτη μας Νικήτα Νηφάκη αποβλέπει στην καταπολέμηση, που θα οδηγήσει στην εξέλιψή, τους. Τελικά, όμως, προβάλλει η κάθαρση με την επίκληση και πάλι της

έννοιας της ελευθερίας. Αυτή φαίνεται ότι σε τελευταία ανάλυση παίρνει μπροστά και εξαλείφει πολλές από τις συνέπειες των πολλών ελαττωμάτων μας.

Δυστυχώς δεν είναι εξακριβωμένη πλήρως η διαδρομή στη ζωή του Νηφάκη. Είναι βέβαια όμως τα γεγονότα της γέννησής στη Μηλέα της Έξω Μάνης, της αιχμαλωσίας του από τους Τουρκομπαρδουνιώτες, όταν σε εφηβική ηλικία πήγαινε ν' αλέσει στους νερόμυλους της Αγια-Μαρίνας στην Ανατολική πλευρά του Ταυγέτου, της ταλαιπωρίας του σε πολλές Τουρκικές φυλακές κατά τη μεταφορά του από το Μυστρά προς την Κωνσταντινούπολη και της διαφυγής του στο Βουκουρέστι. Αποτελεί βεβαιότητα ότι κατά την παραμονή του στη Ρουμανία δέχθηκε τα μηνύματα του Διαφωτισμού που προβάλλονταν τόσο από τους ίδιους τους Φαναριώτες ηγεμόνες με τις συγγραφές και τις προωθήσεις ατόμων που μετέφεραν τα μηνύματά του μετά από σπουδές στα Πανεπιστήμια της Ευρώπης, όσο και μέσω των σχολειών που είχαν συστήσει και λειτουργούσαν με επιχορηγήσεις τους. Οι νέες συνθήκες που διαμορφώνουν μετά το 1781, δηλαδή το καθεστώς αυτονομίας με ντόπιο ηγεμόνα, επιτρέπουν την επιστροφή του στη Μάνη. Προσπαθεί εδώ να ασκήσει πνευματικό έργο, ως περιοδεύων διαφωτιστής και διδάσκαλος. Για δέκα χρόνια προωθεί το έργο του, υπό την υψηλή προστασία του αγαθού ηγεμόνα Τζανέτμπεη Γρηγοράκη, του οποίου την ευεργετική για τη Μάνη και τους Μανιάτες διοίκηση και τις προσωπικές αρετές θαυμάζει και υμνεί ο Νηφάκης στα περισσότερα από τα επικά του στιχουργήματα. Δυστυχώς, μετά από δέκα χρόνια, οι συγκυρίες τον αναγκάζουν να εκπατριστεί, εθελοντικά αυτή τη φορά, και να εγκατασταθεί στην Καλαμάτα, όπου ασκεί το διδασκαλικό λειτουργήμα για άλλα δέκα χρόνια. Τα αίτια της νέας αποδημίας του έχουν σχέση και με την αντιπάθεια και δυσαρέσκεια που προκαλούσε στους ατίθασους συμπατριώτες μας, γιατί επέκρινε αυστηρά και μαστίγωνε αλύπητα τις κακές και απάνθρωπες συνήθειές, τους.

Τελειώνοντας την αναφορά μου στο επικό έργο του Νηφάκη, ιχνηλατώ τα συναισθήματα, που θα διακατείχαν το γέροντα Καθηγητή Σωκράτη Κουγέα τα τελευταία χρόνια της ζωής του. Τολμώ να ισχυριστώ ότι ιχνηλατώ αυτά τα συναισθήματα αντιστοιχώντας τα με επιλογές ανθρώπων που διακρίνονται για την πνευματική τους καλλιέργεια, όταν ξεπερνούν το μισό του προσδόκιμου χρόνου ζωής. Τα συναισθήματα που τους κατακλύζουν, τους δημιουργούν έντονη διάθεση να ξαναγυρίσουν τη σκέψη στις πατρογονικές τους ρίζες. Επιτρέψτε μου στο τέλος αυτού του συλλογισμού μου μίαν ακόμα παραδοχή: **εμείς οι Μανιάτες διαθέτουμε σε αυξημένο βαθμό αυτή τη νοσταλγική διάθεση για την πατρώα γη.** Αψευδή απόδειξη αποτελεί η σημερινή εκδήλωση, που ελπίζω ότι θα την ακολουθήσουν πολλές άλλες, το ίδιο επιτυχημένες σε εκπομπή μηνυμάτων για την πνευματική ανάταση του τόπου. Έτσι όπως μας το υπαγόρευσαν, ο πρώτος Μανιάτης λόγιος Νικήτας Νηφάκης και ειδικότερα όπως το καταδεικνύουν με τη διαρκή πνευματική τους πορεία οι πολλαπλοί πανεπιστημιακοί δάσκαλοι, που ξεκινώντας από αυτή την άγονη γη διέτρεξαν σημαντικές διαδρομές στον πνευμα-

τικό ορίζοντα της χώρας μας. Χαρακτηριστική περίπτωση μίας τέτοιας διαδρομής αποτελεί εκείνη του Πρόεδρου του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αθηνών και Προέδρου του Συνεδρίου μας του Καθηγητή Θεόδωρου Εξαρχάκου, τον οποίο θεωρώ υποχρέωση να ευχαριστήσω και απ' αυτή τη θέση για την πολυειδή προσφορά του στη Μάνη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αποστολόπουλου Δ. Μιχαηλάρη Π. *Η νομική συναγωγή του Διοσιθέου*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, ΚΝΕ, Αθήνα 1987.
- Βαγιακάκου Δ. *Αρδούβιστα - Ανδρούβιστα - Μεγάλη Χώρα της Έξω Μάνης* (ανάπτυπο από τον τόμο ΙΓ' «Λακωνικά Σπουδαί»), Αθήνα, 1996.
- Βέη Ν.Α., *Έκφρασις Κώδικος της Μητροπόλεως Μονεμβασιάς και Καλαμάτας*, Αθήνα, 1901.
- Γαλανόπουλου Μ, *Εκκλησιαστικά σελίδες Λακωνίας*, Αθήνα, 1939.
- Γκέοργκ Μάουρερ, *Ο Ελληνικός λαός*, Αθήνα, Αφοί Τολίδη, 1976.
- Ζερέντη Π., *Τάξις ιεραρχική ... Η Μητρόπολη Ζαρνάτας και οι εν Μάνη Επισκοπαί*, Αθήνα, 1922.
- Κουγέα Σ., «Συμβολαί εις την ιστορία και τοπογραφία της ΒΔ Μάνης», Αθήνα, τεύχος 62 Περιοδικού *ΕΛΛΗΝΙΚΑ*, 1933.
- Κουγέα Σωκράτη, Νηφάκη Νικήτα, *Μανιάτικα ιστορικά στιχουργήματα*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1964.
- ΜΑΝΙΑΤΙΚΗ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ*, «Εκκλησιαστικές σελίδες Μάνης . Ειδήσεις για την προ του 17ου αιώνα περίοδο (Ι)», φύλλο 15, Καρδαμύλη, Ιούνιος 2000.
- ΜΑΝΙΑΤΙΚΗ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ*, «Εκκλησιαστικές σελίδες Μάνης. Πατριαρχικές εξαρχίες», φύλλο 44, Καρδαμύλη, Νοέμβριος 2002.
- ΜΑΝΙΑΤΙΚΗ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ*, «Εκκλησιαστικές σελίδες Μάνης. Ειδήσεις για την προ του 17ου αιώνα περίοδο (ΙΙ)», φύλλο 16, Καρδαμύλη, Ιούλιος 2000.
- ΜΑΝΙΑΤΙΚΗ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ*, «Εκκλησιαστικές σελίδες Μάνης. Επισκοπές και επίσκοποι», φύλλο 7, Καρδαμύλη, Οκτώβριος 1999.
- ΜΑΝΙΑΤΙΚΗ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ*, «Εκκλησιαστικοί δεσμοί Μάνης - Καλαμάτας», φύλλο 53, Καρδαμύλη, Αύγουστος 2003.
- ΜΑΝΙΑΤΙΚΗ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ*, «Εναρκτήρια ομιλία του συνεδρίου: Μάνη και Καλαμάτα – δεσμοί αγάπης και αμοιβαιότητας. Στοιχεία από την εκκλησιαστική μας ιστορία», φύλλο 33, Καρδαμύλη, Δεκέμβριος 2001.
- ΜΑΝΙΑΤΙΚΗ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ*, «Μανιάτες ακαδημαϊκοί. Σωκράτης Κουγέας (ΙV)», φύλλο 60, Καρδαμύλη, Μάρτιος 2004.
- ΜΑΝΙΑΤΙΚΗ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ*, «Μανιάτες ακαδημαϊκοί. Σωκράτης Κουγέας (ΙΙ)», φύλλο 58, Καρδαμύλη, Ιανουάριος 2004.
- ΜΑΝΙΑΤΙΚΗ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ*, «Μανιάτες ακαδημαϊκοί. Σωκράτης Κουγέας (ΙΙΙ)», φύλλο 59, Καρδαμύλη, Φεβρουάριος 2004.
- ΜΑΝΙΑΤΙΚΗ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ*, «Νικήτας Νηφάκης, ο πρώτος Μανιάτης λόγιος», φύλλο 3, Καρδαμύλη, Ιούνιος 1999.

Παΐζη-Αποστολόπουλου Μ., *Ο θεσμός της πατριαρχικής εξουσίας*, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, ΚΝΕ, 1995.

Φέρομορ Π., *Μάνη*, Αθήνα, Κέδρος, 1978.

Φραντζής Α., *Επιτομή της Ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος*, Εν Αθήναις, Κ. Καστόρχης και σία, 1839.

Abstract

The project consisted of the presentation of data and events through which the publication of the newspaper, entitled *ΜΑΝΙΑΤΙΚΗ ΑΛΙΛΕΓΗ*, became possible 5 years ago.

This publication, as it is defined by its goals, aims to promote data of the Long term Education. This is done in the special, selective and dignified way, by which historical and cultural data are presented in relation to the contemporary events of the Local history in every monthly issue.

The historical and cultural information derives from the period of the Ottoman Empire, when the heroic *epos* of the people of Mani flourished. The mixture of elements of Local History, as it presented in the newspaper, includes social issues and events from contemporary life as well as issues related to the present political status quo, especially to the Local Self government.

In order to have a full idea of the region, a third dimension, which refers to the developmental and financial aspect, is approached through the presentation of issues related to the future perspectives of the area.

Η ΜΑΝΗ ΣΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ: ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΚΑΙ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΟΥ ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗ ΜΑΝΗ. ΜΙΑ ΠΡΟΤΑΣΗ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΙΣΤΟΣΕΛΙΔΑΣ

Κωνσταντίνος Λιάσκος

M. Ed, Υπ. Διδάκτορας του Πανεπιστημίου Αθηνών

Αναστάσιος Κόλλιας

M. Ed, Υπ. Διδάκτορας του Πανεπιστημίου Αθηνών

Φαίη Παπαδάκη

*Μεταπτυχιακή Φοιτήτρια Παιδαγωγικού Τμήματος Δ.Ε.
του Πανεπιστημίου Αθηνών*

Περίληψη

Η συνεχής διάδοση της χρήσης του Διαδικτύου, η οποία αυξήθηκε με γοργούς ρυθμούς ιδιαίτερα μετά τα μέσα της δεκαετίας του '90, αλλά και η ίδια η διεισδυτική του φύση, το έχουν εγκαθιδρύσει ως το βασικό και κυρίαρχο μέσο πληροφόρησης του σύγχρονου κοινωνικού γίνεσθαι.

Είναι γεγονός πως η ανάπτυξη του Διαδικτύου αποτελεί ένα από τα πιο αξιόθαιμα επιτεύγματα στην ιστορία των εγγράφων. Σε λιγότερο από δέκα χρόνια εκατομμύρια πολιτών ανά τον κόσμο, άνθρωποι που δεν έχουν συναντηθεί ποτέ, άνθρωποι διαφορετικών αντιλήψεων και αξιών το χρησιμοποιούν σαν μια de facto μέθοδο ανεύρεσης πληροφοριών από διαφορετικούς δικτυακούς τόπους.

Αν και οι μηχανές αναζήτησης ψάχνουν ένα τεράστιο όγκο πληροφοριών με εντυπωσιακή ταχύτητα, πολλές φορές αδυνατούν να ανακτήσουν σχετικές πληροφορίες, ενώ αντίθετα ανακτούν ένα πλήθος μη σχετικών πληροφοριών και αντικρουόμενων πληροφοριών.

Ο σκοπός της παρούσας μελέτης είναι η εύρεση και η αξιολόγηση των ηλεκτρονικών διευθύνσεων, αλλά και των πληροφοριών που παρουσιάζουν σχετικά με την περιοχή της Μάνης προκειμένου αυτές να χρησιμοποιηθούν για εκπαιδευτικούς σκοπούς. Τα ευρήματα της έρευνας έδειξαν ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των ιστοσελίδων που διατίθενται στο Διαδίκτυο έχουν σαν σκοπό την προβολή κυρίως τουριστικών εγκαταστάσεων και των αξιοθέατων της περιοχής και όχι των πολιτισμικών στοιχείων της περιοχής. Προτείνεται η κατασκευή μιας ιστοσελίδας για τη προβολή των στοιχείων αυτών.

1. Εισαγωγή

Αναμφισβήτητα το Διαδίκτυο αποτελεί ένα από τα πιο αλληλεπιδραστικά μέσα επικοινωνίας του 21ου αιώνα. Το χαμηλό κόστος αγοράς των υπολογιστών και οι μειωμένες τιμές χρέωσης της σύνδεσης στο Διαδίκτυο με την ταυτόχρονη αύξηση των ταχυτήτων μεταφοράς ψηφιακών δεδομένων, είναι ορισμένοι από τους λόγους που έχουν κάνει αρκετούς ανθρώπους να επιλέγουν τις υπηρεσίες του Διαδικτύου για την ελεύθερη, γρήγορη και ανέξοδη πληροφόρηση, διαφήμιση και επικοινωνία τους.¹

Εκατομμύρια άτομα με τη βοήθεια *πλοηγών* (navigator) και *εξερευνητών* (explorer) αναζητούν τον κρυμμένο θησαυρό της γνώσης μέσα σε εικονικές *terrae incognitae* (sites) ενός ψηφιακού κόσμου του οποίου τα τοπία μεταβάλλονται με τη ταχύτητα που κινούνται τα ηλεκτρόνια. Αυτός ο ψηφιακός κόσμος εκπληρώνοντας τη «προφητεία» του de Chardin, εφόσον υπάρχει μέσα σε μια πολύπλοκη «μεμβράνη» πληροφοριών που καλύπτει όλη την Υδρόγειο, δίνει τη δυνατότητα στον πολίτη που κινείται μέσα σ' αυτόν τον κόσμο να εξερευνά αρχαία, συλλογές, μουσεία, βιβλιοθήκες και πάσης φύσεως πηγές για όλες τις πτυχές του ανθρώπινου πολιτισμού.

Η επικοινωνία και η άντληση πληροφοριών μέσω του Διαδικτύου αποτελεί πλέον μια νέου τύπου βιβλιοθήκη, που το πληροφοριακό της περιεχόμενο σταδιακά μεγεθύνεται, υπερκεράζοντας το ρόλο των παραδοσιακών βιβλιοθηκών.² Μια μικρή ένδειξη του όγκου των πληροφοριών που διατίθενται στο ευρύ κοινό μέσω του Διαδικτύου αποτελούν οι πηγές και κείμενα που ήταν καταχωρημένα στη γνωστή μηχανή αναζήτησης Google, τα οποία τον Ιούνιο του 2002 έφταναν σε αριθμό τα 2,1 δισεκατομμύρια.³

Το ίδιο το μέγεθος της διακινούμενης πληροφορίας και η ελεύθερη πρόσβαση του ατόμου στην παγκόσμια γνώση, μας οδηγεί στο να αντιληφθούμε το μετασχηματισμό της παραδοσιακής σχέσης ατόμου και γνώσης.

Αν ο Francis Bacon, το 1597, θεωρούσε ότι η γνώση είναι δύναμη, σήμερα στην Κοινωνία της Πληροφορίας η πληροφορία είναι πλέον το κλειδί για τη γνώση.⁴

1. Nashigaki, T. "A Global Electronic Community: From the Fifth Generation Computer to the Internet", *Social Science Japan Journal*, 1998, Vol. 1, No. 2, pp. 217-232.
2. Παπαδάτος, Γ., Λιάσκος, Κ., «Πανεπιστήμιο και επικοινωνία στο Διαδίκτυο: μια μελέτη στη χρήση των λατινοελληνικών», *Πανεπιστήμιο*, 2003, τευχ. 6, σ.σ. 115-142.
3. Boylon, P., "The Development Gateway: A major new Internet resource for information and debate about culture, heritage and development issues", *Museum International*, Vol. 54, No. 3, 2002, pp. 49-58.
4. Madu, C. and Jacobs, R., "The Internet and global cultural transformation", *Foresight*, 1999, Vol. 1, No. 1, pp. 63-71.

Η Κοινωνία της Πληροφορίας και το Διαδίκτυο θέτει νέες προκλήσεις στους υπάρχοντες «παραδοσιακούς» πολιτισμούς, αφού τα σημερινά τεχνολογικά μέσα δεν άλλαξαν απλά τον κόσμο αλλά πιθανόν θα οδηγήσουν σε σταδιακό μετασχηματισμό και τον ίδιο τον πολιτισμό της υφής.⁵

Ο κόσμος έγινε μικρότερος κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα, οι αποστάσεις συρρικνώθηκαν, ενώ ο μετασχηματισμός του κόσμου σε ένα παγκόσμιο χωρικό προκάλεσε επαναστατικές αλλαγές σε φυσικές και κοινωνικές υποδομές, οι οποίες θα οδηγήσουν σε μια «πολιτισμική ενοποίηση» και ένα παγκόσμιο πολιτισμικό μετασχηματισμό.⁶

Οι Νέες Τεχνολογίες διαμόρφωσαν πολιτισμικά ανοίγματα στις διαφορετικότητες, την οικουμενικότητα και την πολιτιστική αλληλεπίδραση άλλοτε διασώζοντας και αναδεικνύοντας τα πολιτιστικά στοιχεία των λαών⁷ και άλλοτε οδηγώντας τους ίδιους τους πολιτισμούς στην υπεράσπιση ορισμένων πρακτικών τους.⁸

Στον τομέα της εκπαίδευσης, ο μαθητής δεν βασιίζεται ή δέχεται αποκλειστικά τις απόψεις του εκπαιδευτικού στα διάφορα θέματα αλλά μπορεί ο ίδιος να διεξάγει «παράλληλες» σπουδές μέσω του Διαδικτύου έχοντας πρόσβαση σε ποικιλία πληροφοριών, επιλέγοντας ο ίδιος το τι θα υιοθετήσει.

Όταν κρίνεται απαραίτητο να χρησιμοποιήσουν το Διαδίκτυο για την εύρεση πληροφοριών, είναι ανάγκη να καθοδηγούνται σε συγκεκριμένους δικτυακούς τόπους. Αν και οι μαθητές ίσως να μπορούν να βρουν πληροφορίες από μόνοι τους, εντούτοις συχνά δεν συνειδητοποιούν ότι οι πληροφορίες αυτές πρέπει να προέρχονται από αξιόπιστες πηγές. Το Διαδίκτυο μπορεί να ανοίγει το δρόμο για την εύρεση χρήσιμων πληροφοριών όμως ταυτόχρονα ανοίγει το δρόμο και σε λανθασμένες πληροφορίες, προκατειλημμένες και αναξιόπιστες. Αυτό μπορεί να αποτελέσει τροχοπέδη στην διαδικασία μάθησης και πρέπει να αποφευχθεί με την κατάλληλη καθοδήγηση των μαθητών σε δικτυακούς τόπους που έχουν ελεγχθεί από τους δασκάλους.⁹

Η αξιοποίηση του Διαδικτύου στην εκπαιδευτική πράξη μπορεί να καλύψει πολλές πτυχές της σχολικής ζωής πέρα από τη χρήση μέσα στο σχολικό εργαστήριο για τη διεξαγωγή μαθημάτων. Πιο συγκεκριμένα, το Διαδίκτυο προσφέρει δυνατότητες για:

- Μαθήματα βασισμένα στο Διαδίκτυο (Web-Based Courses)
- Εκπαιδευτική Διαχείριση (Educational Administration)

5. Fox, M. *Internet opens up secret world of machine*, Reuters, 1998, www.aol.com.

6. Madu, C. and Jacobs, R., ο.π.

7. Ράπτης Α. και Ράπτη Α., *Μάθηση και Διδασκαλία στην εποχή της Πληροφορίας-Ολική Προσέγγιση*, Αθήνα, 2002, τ. Α'.

8. Adam, N., Awerbuch, B., Wegner, P., Yesha, Y., "Globalizing Business, Education, Culture Through the Internet", *Communication of ACM*, 1997, Vol. 40, No. 2, pp. 115-121.

9. Pratt, S., *Finding our way*, Tech Trends, 2000, Vol. 44, No. 6, pp. 14-17.

- Ανάπτυξη Επικοινωνιακών Δεξιοτήτων (Development of Communication Skills)
- Ηλεκτρονική Δημοσίευση (Electronic Publishing)
- Εξόρυξη Πληροφοριών (Mining Information)
- Ρώτησε τους ειδικούς (Ask the Experts)
- Ηλεκτρονικές Εμφανίσεις (Electronic Appearances & Impersonations)
- Προσομοιώσεις (Simulations)
- Συμμετοχή σε ερευνητικά Προγράμματα (Involvement in Research Projects)
- Επαγγελματικό δίκτυο (Professional Networking)

Η ευρύτερα διαδεδομένη εκπαιδευτική χρήση του Διαδικτύου από εκπαιδευτικούς και μαθητές της ελληνικής επικράτειας, η οποία κατά κανόνα στερείται μεγάλου αριθμού ιστοχώρων προσανατολισμένων αποκλειστικά στην εκπαίδευση και επομένως υλικού στοιχειοθετημένου με τρόπο ιδανικό για χρήσεις αυτού του χαρακτήρα, συνίσταται στην «Εξόρυξη Πληροφοριών».

Το Διαδίκτυο μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως πηγή υλικού αναφοράς ή δεδομένων.

Το ερώτημα που τίθεται, όμως, είναι εάν η ποσότητα και η ποιότητα των πληροφοριών που βρίσκει το άτομο στο Διαδίκτυο αναφορικά με το θέμα που το ενδιαφέρει μπορεί να καλύψει τις απαιτήσεις του.

2. Σκοπός της παρούσας έρευνας

Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι η εύρεση και η ποσοτική κατηγοριοποίηση των ηλεκτρονικών διευθύνσεων (URL) που αναφέρονται στη γεωγραφική περιοχή της Μάνης, καθώς και η ποιοτική αξιολόγηση του υπάρχοντος πληροφοριακού υλικού, ώστε να διευκρινιστεί ο εκπαιδευτικός ή μη χαρακτήρας τους και εν συνεχεία να λειτουργήσουν ως άξονες για το σχεδιασμό μιας νέας ιστοσελίδας.

3. Μεθοδολογία

Η ανακάλυψη πληροφοριών στο Διαδίκτυο αποτελεί μια σημαντική και πολύπλοκη διαδικασία εξαιτίας του όγκου των διατεθειμένων πληροφοριών και του αυξανόμενου αριθμού των χρηστών που απαιτούν στιγμιαία πρόσβαση στο Διαδίκτυο. Σε αντίθεση με τις υπόλοιπες παραδοσιακές πηγές άντλησης πληροφοριών, το Διαδίκτυο θεωρείται σε γενικές γραμμές αδόμητο και χαοτικό.

Αυτή η ιδιαιτερότητα του Διαδικτύου μας οδήγησε στο να σχεδιαστεί η στρατηγική της αναζήτησης προτού αρχίσει η εύρεση των ηλεκτρονικών διευθύνσεων που αφορούν τη Μάνη.

Η στρατηγική της αναζήτησης στηρίχθηκε στο μοντέλο των Edwards & Bruce (2002) που αποτελεί ένα μοντέλο σχεδιασμού της έρευνας μέσα στο χώρο του Διαδικτύου.¹⁰

Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με το προτεινόμενο μοντέλο, τα βήματα μιας οποιαδήποτε αναζήτησης πληροφοριών στο Διαδίκτυο είναι τα παρακάτω:

i) Σχεδιασμός της στρατηγικής αναζήτησης.

- α) Ανάλυση του θέματος που πρόκειται να αναζητήσουμε πληροφορίες.
- β) Συσχέτιση του θέματος με τις λέξεις-όρους «κλειδιά» που αναφέρονται σ' αυτό.
- γ) Καθορισμός του τρόπου συσχέτισης των όρων της αναζήτησής μας και της χρήσης ή της αποφυγής των λογικών συνδέσμων.
- δ) Καθορισμός των μηχανών αναζήτησης που πρόκειται να χρησιμοποιήσουμε.

ii) Εφαρμογή της σχεδιαζόμενης στρατηγικής.

iii) Καταγραφή των αποτελεσμάτων.

iv) Κριτική αξιολόγηση των αποτελεσμάτων.

Εφαρμόζοντας το παραπάνω μοντέλο, προκειμένου να αναζητήσουμε και να καταγράψουμε τους τρόπους που παρουσιάζεται η γεωγραφική περιοχή της Λακωνικής Μάνης, η στρατηγική μας διαμορφώθηκε ως εξής:

i) Σχεδιασμός της στρατηγικής αναζήτησης

α) Αναζητούμε ιστοσελίδες που παρουσιάζουν πληροφορίες για την ευρύτερη γεωγραφική περιοχή της Λακωνίας και συγκεκριμένα την περιοχή της Μάνης. Σκοπός μας είναι η χαρτογράφηση όλων των ιστοσελίδων που παρουσιάζουν οποιαδήποτε σχετική πληροφορία με την περιοχή και εν συνεχεία η κατηγοριοποίηση τους. Ιδιαίτερη σημασία έχουν οι ιστοσελίδες που παρουσιάζουν πληροφορίες σχετικές με το πολιτισμό, τη γλώσσα και την ιστορία της περιοχής.

β) Οι όροι-λέξεις «κλειδιά» που αναφέρονται στην αναζήτηση είναι:

1) Ξενόγλωσσοι όροι: «Mani», «Lakonia».

2) Ελληνόγλωσσοι όροι: «Μάνη», «Λακωνία».

γ) Αποφεύχθηκε η χρήση των λογικών συνδέσμων. Προτιμήθηκε η απλή παράθεση των όρων «Μάνη Λακωνία» - «Mani Lakonia», χωρίς να ομαδοποιηθούν.

Σ' αυτό το σημείο αξίζει να σημειωθεί ότι επιλέχθηκαν μόνο δυο γενικοί όροι και όχι άλλοι ειδικοί όπως «πολιτισμός», «ιστορία» κ.ά, καθώς θεωρήσαμε σκό-

10. Edwards, S., Bruce, C., "Reflective Internet searching: a action research model", *The Learning Organization*, 2002, Vol. 9, No. 4, pp. 180-188.

πιμη την αποφυγή της χρήσης των λογικών συνδέσμων και της προχωρημένης αναζήτησης.

Οι στρατηγικές αναζήτησης, που χρησιμοποιούν τους λογικούς συνδέσμους και την προχωρημένη αναζήτηση, έχει αποδειχθεί ότι παρουσιάζουν αυξημένα ποσοστά λαθεμένων αποτελεσμάτων και ότι ουσιαστικά δεν προσφέρουν τίποτα.¹¹ Αντίθετα, η χρήση τους μπορεί να αποσπάσουν τον ερευνητή από το αρχικό θέμα αναζήτησης του και να τον παραπλανήσουν μέσα από την παρουσίαση λαθεμένων αποτελεσμάτων.¹²

δ) Για την εύρεση των ηλεκτρονικών διευθύνσεων που αφορούσαν το θέμα χρησιμοποιήθηκαν δύο μηχανές αναζήτησης (Teoma, Google), ένα θεματικό κατάλογο από τον ελληνικό κυβερνοχώρο¹³ (in.gr) και δύο μετα-μηχανές αναζήτησης (Metacrawler, Copernic).

Οι μηχανές αναζήτησης Teoma και Google επιλέχθηκαν σύμφωνα με στοιχεία που απορρέουν από το εταιρικό τους προφίλ, καθώς υποστηρίζει 500 εκ. ιστοσελίδες η πρώτη και 4,28 δις ιστοσελίδες η δεύτερη.

Ο θεματικός κατάλογος in.gr επιλέχθηκε με βάση τη χρονολογία δημοσίευσής της στον παγκόσμιο ιστό, τον αριθμό επισκεψιμότητας που παρουσίασε τον τελευταίο χρόνο και τις επιλογές αναζήτησης που ενσωματώνει.

Οι μετα-μηχανές αναζήτησης Metacrawler, Copernic επιλέχθηκαν γιατί θεωρούνται από τις πιο δημοφιλείς.¹⁴

ii) Εφαρμογή της σχεδιαζόμενης στρατηγικής

Η αναζήτηση στο Διαδίκτυο ξεκίνησε στις 10 Φεβρουαρίου 2004 και διάρκεσε μέχρι τις 16 Φεβρουαρίου του 2004. Για την αναζήτηση ελληνικών ιστοσελίδων χρησιμοποιήθηκαν η Google, η Metacrawler, η in.gr και η Copernic, ενώ για την αναζήτηση των διεθνών ιστοσελίδων χρησιμοποιήθηκαν η Google, η Teoma, η Metacrawler και η Copernic.

-
11. Jansen, B.J., Sprink, A., and Saracevic, T., "A study of user queries on the Web", *Information Processing and Management*, 2000, Vol. 36, No. 2, pp. 207-27. Επίσης βλ. Jansen, B.J and Pooch, U., "A review of Web searching studies and a framework for future research", *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 2001, Vol. 52, No. 3, pp. 235-46. Xu, J., *Internet search engines: real world IR issues and challenges*, Conference on Information and Knowledge Management, 1999, Kansas City.
 12. Ford, N., Miller, D., and Moss, N., "Web search strategies and retrieval effectiveness: an empirical study", *Journal of Documentation*, 2002, Vol. 58, No. 1, pp. 30-48.
 13. Δεν υπάρχει επίσημη ελληνική μηχανή αναζήτησης, αλλά οι θεματικοί κατάλογοι συνηθίζουν να ενσωματώνουν λειτουργίες τέτοιου τύπου.
 14. Oppenheim, C., Morris, A., McKnight, C., Lowley, C., "Progress in Documentation: The evaluation of WWW search machines", *Journal of Documentation*, 2000, Vol. 56, No. 2, pp. 190-211.

iii) Καταγραφή των αποτελεσμάτων

Το αριθμητικό αποτέλεσμα των αναζητήσεων ταξινομημένα ανά μηχανή και ανά όρο-λέξη «κλειδί» παρουσιάζεται παρακάτω (Πίν. 1).

Πίνακας 1

Όρος Μηχανή	Μάνη Λακωνία	Mani Lakonia
<i>Google</i>	372	542
<i>in.gr</i>	42	..
<i>Copernic</i>	15	259
<i>Teoma</i>	..	173
<i>Metacrawler</i>	12	60

Από τη διασταύρωση των αποτελεσμάτων των μηχανών αναζήτησης, τη διαγραφή των επαναλαμβανόμενων διευθύνσεων και εκείνων που δε λειτουργούσαν, προέκυψε ο πραγματικός αριθμός των ηλεκτρονικών διευθύνσεων που θα αξιολογούνταν (Πίν. 2).

Πίνακας 2

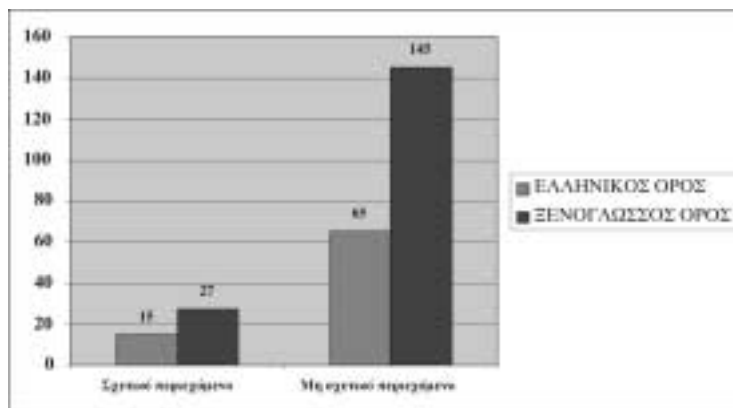
Όρος	Μάνη Λακωνία	Mani Lakonia
Ηλ. Διευθύνσεις	80	172
Σύνολο:	252	

Από την επισκόπηση των ιστοσελίδων (ελληνικών και ξενόγλωσσων) προέκυψαν οι ακόλουθες κατηγορίες (Γράφημα 1):

– **Σχετικό περιεχόμενο:** εντάσσονται οι ιστοσελίδες που περιέχουν στοιχεία ή περιεχόμενο σχετικό με τη γλώσσα, την ιστορία και τον πολιτισμό της Μάνης, συμπεριλαμβανομένου φωτογραφικού υλικού, το οποίο κατ' επέκταση μπορεί να χρησιμοποιηθεί για εκπαιδευτικούς σκοπούς.

– **Μη σχετικό περιεχόμενο:** εντάσσονται οι ιστοσελίδες όπου απλώς παρουσιάζονται κάποιοι από τους όρους «Λακωνία», «Μάνη», «Lakonia», «Mani» χωρίς περαιτέρω αναφορά και με περιεχόμενο άσχετο.

Γράφημα 1

iv) Κριτική αξιολόγηση των αποτελεσμάτων

Ο ποσοτικός και ετερογενής χαρακτήρας των πληροφοριών που μπορεί να βρει ο ερευνητής στο Διαδίκτυο καθιστούν την αξιολόγηση των πληροφοριών μια εργασία αρκετά πολύπλοκη και δύσκολη, προκειμένου να αποσαφηνιστούν οι χρήσιμες και αξιόπιστες πληροφορίες.

Σύμφωνα με τη διεθνή βιβλιογραφία¹⁵ τα κριτήρια αξιολόγησης του εκπαιδευτικού χαρακτήρα μιας ιστοσελίδας και της αξιοπιστίας των πληροφοριών, που εκείνη προβάλλει, στοιχειοθετούνται σε τέσσερις κεντρικούς άξονες:

1ος άξονας: Τα χαρακτηριστικά και η οργάνωση του περιεχομένου

Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι πρέπει να εξετάζονται στοιχεία όπως η σαφήνεια του στόχου της ιστοσελίδας και της ομάδας χρηστών στην οποία απευθύνεται, η αντιπροσωπευτικότητα του τίτλου και των εννοιών της σελίδας σε σχέση με το προβαλλόμενο περιεχόμενο, η αποφυγή γραμματικών ή συντακτικών λαθών, ο χρόνος της τελευταίας ενημέρωσης, η απαλλαγή του περιεχομένου από εθνικά, φυλετικά και άλλα στερεότυπα.

2ος άξονας: Η ταυτότητα και η εγκυρότητα του δημιουργού

Εξετάζεται η προβολή πληροφοριών για το επιστημονικό προφίλ του συγγραφέα ώστε να αποσαφηνίζεται η προγενέστερη εμπειρία του στο θέμα. Επίσης το αν δίνονται περαιτέρω στοιχεία για το συγγραφέα που να διευκρινίζουν αν εντάσσεται σε κάποιο ιδεολογικό ή θρησκευτικό ή πολιτικό ρεύμα, το οποίο εκπροσωπεί. Τέλος, είναι σημαντική η παράθεση κάποιων στοιχείων επικοινωνίας

15. Alexander, J. E., Tate, M. A., *Web wisdom: How to evaluate and create information quality on the Web*, 1999, Mahwah: Erlbaum.

όπως η διεύθυνση ηλεκτρονικής αλληλογραφίας ή οποιοδήποτε άλλο στοιχείο ώστε να είναι δυνατή η αποστολή σχολίων, διευκρινίσεων προς το συγγραφέα.

3ος άξονας: Τα χαρακτηριστικά του περιβάλλοντος διεπαφής

Αξιολογείται ο βαθμός ευκολίας της πλοήγησης από το χρήστη, η ύπαρξη χάρτη πλοήγησης και μηχανής αναζήτησης του υλικού μέσα στην ιστοσελίδα, η δόμηση και ο τρόπος παρουσίασης του υλικού, η αποφυγή μεγάλων σε έκταση κειμένων, η ύπαρξη γραφικών, ήχων, εικόνων, βίντεο.

4ος άξονας: Τα τεχνικά χαρακτηριστικά της ιστοσελίδας

Εξετάζεται ο χρόνος εμφάνισης της ιστοσελίδας, η ύπαρξη καθοδήγησης του χρήστη σε περίπτωση λάθους, καθώς και η χρήση εξειδικευμένου λογισμικού για να περιηγηθεί ο χρήστης στην ιστοσελίδα.

Στηριζόμενοι στους παραπάνω άξονες, δημιουργήθηκε ένα φύλλο παρατήρησης-αξιολόγησης του εκπαιδευτικού χαρακτήρα των ιστοσελίδων που καταλήξαμε ότι θα εξετάσουμε, το οποίο τις ταξινομούσε σε τρεις γενικές κατηγορίες με βάση:

I) Το φορέα δημοσίευσης.

II) Τα στοιχεία που περιέχει / παρουσιάζει η ιστοσελίδα και συγκεκριμένα εκείνα που αφορούν τη γλώσσα, την ιστορία, τον πολιτισμό και την κοινωνία, το φωτογραφικό υλικό.

III) Την ιδιαίτερη ταυτότητα των ιστοσελίδων, η οποία αποσαφηνιζόταν μέσα από

- α) το σκοπό δημιουργίας και δημοσίευσής τους,
- β) το χρόνο δημοσίευσής τους στον παγκόσμιο ιστό και ανανέωσης του υλικού που προβάλλουν,
- γ) τη γλώσσα που χρησιμοποιούν (Ελληνική, Αγγλική ή άλλη),
- δ) τον αριθμό επισκεπτών της ιστοσελίδας ή τον αριθμό υπογραφών που επιδεικνύουν στο βιβλίο επισκεπτών (guestbook),
- ε) την παροχή ή όχι της δυνατότητας επικοινωνίας με τον εκδότη ή διαχειριστή της ιστοσελίδας μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου ή χώρου συζητήσεων (e-mail, forum),
- στ) την ύπαρξη μόνιμης και αποκλειστικής δικτυακής διεύθυνσης (dedicated ip / url) ή τη δημοσίευσή της μέσα από δικτυακές εταιρίες παροχής δωρεάν ελεύθερου χώρου για ιστοσελίδες (π.χ. tripod, hol, yahoo, in.gr, geocities κ.ά.),
- ζ) τη χρήση ή όχι πολυμεσικού περιεχομένου στη διαμόρφωση της ιστοσελίδας (βίντεο, flash animation, ήχοι, κυλιόμενες παρουσιάσεις κ.ά.)
- η) τη χώρα προέλευσης.

3.1. Στατιστική επεξεργασία

Για τη στατιστική επεξεργασία των δεδομένων χρησιμοποιήθηκε το λογισμικό ανάλυσης στατιστικών δεδομένων SPSS, έκδοση 10 καθώς και το λογισμικό Microsoft Excel για την επεξεργασία κάποιων από τα δεδομένα και την γραφική τους απεικόνιση.

4. Περιγραφή αποτελεσμάτων

Η στατιστική επεξεργασία των αποτελεσμάτων βάσει του φύλλου αξιολόγησης έδειξε τα παρακάτω αποτελέσματα:

A. Γενική κατηγοριοποίηση των ιστοσελίδων

Από τις 252 ιστοσελίδες (100%) που βρέθηκαν, οι 147 (58,3%) αφορούσαν την προβολή ξενοδοχειακών εγκαταστάσεων και τουριστικών οδηγιών. Η χώρα προέλευσης για τις 133 (52,8% επί του συνόλου, 90,5% επιμέρους) ήταν χώρες του εξωτερικού, ενώ για τις 14 (5,6% επί του συνόλου, 9,5% επιμέρους) ήταν η Ελλάδα.

Σαράντα δύο (42) ιστοσελίδες εμφάνισαν στοιχεία που μπορούσαν να αξιοποιηθούν στην εκπαιδευτική πράξη. Από αυτές οι 27 (10,7% επί του συνόλου, 64,3% επιμέρους) προέρχονταν από το εξωτερικό και οι 15 από τη Ελλάδα (6% επί του συνόλου, 35,7% επιμέρους). Οι υπόλοιπες 64 ιστοσελίδες (25,4%) εμφάνισαν μη σχετικό περιεχόμενο με τις 52 (20,6% επί του συνόλου, 81,3% επιμέρους) να προέρχονται από τον ελληνικό χώρο και 12 (4,8% επί του συνόλου, 18,7% επιμέρους) από το εξωτερικό.

B. Περιγραφή των σχετικών ιστοσελίδων

Οι 42 ιστοσελίδες που εμφάνισαν πληροφοριακό υλικό σχετικό με τον πολιτισμό, τη γλώσσα και την ιστορία της περιοχής περιγράφονται ως εξής:

1. Φορέας Δημοσίευσης

Το 38,1% (N=16) των ιστοσελίδων υποστηρίζονται από φορείς που σχετίζονται με την ανάπτυξη και την προώθηση του τουρισμού της περιοχής, καθώς παρουσιάζουν ξενοδοχειακές εγκαταστάσεις και τουριστικούς οδηγούς της Μάνης. Σχεδόν το ίδιο ποσοστό, 35,7% (N=15), καταλαμβάνουν οι ιστοσελίδες που υποστηρίζονται από πολιτικούς – πολιτιστικούς - εκπαιδευτικούς φορείς. Οι ιστοσελίδες που υποστηρίζονται από ιδιωτικούς φορείς και από ατομικές πρωτοβουλίες καταλαμβάνουν το 14,3% (N=6) και το 11,9% (N=5) αντίστοιχα.

2. Χώρα Προέλευσης

Το μεγαλύτερο ποσοστό των ιστοσελίδων (52,4%, N=22) εμφανίζουν ως χώρα προέλευσής τους την Ελλάδα. Όσον αφορά τις χώρες του εξωτερικού που εμφανίζουν ενδιαφέρον για την περιοχή της Μάνης είναι η Ολλανδία με το 7,1 %

των ιστοσελίδων η (N=3), η Γερμανία και η Αγγλία με το 4,8% των ιστοσελίδων αντίστοιχα (N=2). Σε ποσοστό 2,4% (N=1) εμφανίζονται οι ιστοσελίδες που προέρχονται από τον Καναδά, τη Δανία, τη Γαλλία, την Αυστραλία και την Ιταλία. Το υπόλοιπο 19% των ιστοσελίδων (N=8) δεν εμφάνιζε κανένα στοιχείο σχετικό με τη χώρα προέλευσής τους.

3. Σκοπός Δημοσίευσης

Η εξέταση του σκοπού των ιστοσελίδων, όπως εκείνος περιγραφόταν μέσα σ' αυτές, έδειξε ότι το 35,7% των ιστοσελίδων (N=15) στόχευαν στην εμπορική διαφήμιση, το 7,1% (N=3) στην εκπαίδευση, το 4,8% (N=2) στην προβολή και το 2,4% (N=1) στην ενημέρωση. Οι υπόλοιπες ιστοσελίδες (50%, N=21) στόχευαν σε μία ή περισσότερες από τις παραπάνω κατηγορίες. Από αυτές μόνο το 11,9% (N=5) στόχευε σ' όλες τις κατηγορίες πλην της εμπορικής διαφήμισης.

4. Γλώσσα

Το 30% των ιστοσελίδων (N=14) εμφανίζουν τα περιεχόμενά τους στην Αγγλική γλώσσα, το 20% (N=9) στην Ελληνική γλώσσα, ενώ μόνο το 26% των ιστοσελίδων (N=12) δίνουν τη δυνατότητα στον επισκέπτη να επιλέξει την Αγγλική ή την Ελληνική γλώσσα. Οι υπόλοιπες ιστοσελίδες παρουσιάζουν ως γλώσσα την Γερμανική (9%), την Ιταλική (2%), την Ολλανδική (11%) και μια ιστοσελίδα (2%) στην Αγγλική, τη Γερμανική και την Ελληνική.

5. Χρόνος δημοσίευσης-ανανέωσης

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ότι η πλειονότητα των ιστοσελίδων δεν εμφανίζει τόσο το χρόνο δημοσίευσης όσο και το χρόνο ανανέωσης. Συγκεκριμένα το 61,9% των ιστοσελίδων (N=26) δεν εμφανίζουν τον χρόνο δημοσίευσης τους, ενώ το 57,1% (N=24) δεν εμφανίζει χρόνο ανανέωσης.

6. Δυνατότητα Επικοινωνίας

Το 61,9% (N=26) δίνουν τη δυνατότητα επικοινωνίας του επισκέπτη με το φορέα δημοσίευσης ενώ το 38,1% (N=16) δεν παρέχει αυτή τη δυνατότητα.

7. Δικτυακή Διεύθυνση

Το 97,6% των ιστοσελίδων (N=41) είναι αποκλειστικές ιστοσελίδες κάτι που δηλώνει ότι ο φορέας προχώρησε στην απόκτηση αποκλειστικής δικτυακής διεύθυνσης (.org, .com, .net, .edu), ενώ το 2,4% (N=1) επέλεξε τη δημοσίευση της ιστοσελίδας μέσα από διαδικτυακή υπηρεσία παροχής δωρεάν χώρου για τη δημοσίευση ιστοσελίδων (geocities).

Γ. Περιγραφή των προβαλλόμενων στοιχείων

Όπως αναφέρθηκε και στην ενότητα 3 που αφορούσε στη μεθοδολογία, τα στοιχεία που εμπεριέχονται στις ιστοσελίδες και μπορούν να χρησιμοποιηθούν στην εκπαιδευτική πράξη διακρίνονται σε τέσσερις κατηγορίες:

1. *Γλωσσικά στοιχεία*: από τις 42 ιστοσελίδες, το 21,4% (N=9) παρουσιάζουν γλωσσικά στοιχεία, ενώ στο 78,6% (N=33) δεν υπάρχουν. Τα στοιχεία αυτά δίνουν πληροφορίες στον επισκέπτη για γλωσσικές ιδιομορφίες ή ιδιαίτερα

γλωσσικά γνωρίσματα, όπως τα μοιρολόγια.

2. *Ιστορικά στοιχεία*: εμφανίζονται στο 57,1% των ιστοσελίδων (N=24), ενώ απουσιάζουν από το υπόλοιπο 42,9% (N=18).

3. *Πολιτισμικά - κοινωνικά στοιχεία*: παρουσιάζονται στο 42,9% των ιστοσελίδων (N=18), ενώ απουσιάζουν από το 57,1% που απομένει (N=24). Τα στοιχεία αυτά αναφέρονται στη δομή της κοινωνίας, καθώς και σε ήθη και έθιμα της περιοχής.

4. *Φωτογραφικό υλικό*: το 2,4% (N=1) δημοσιεύει αποκλειστικά ιστορικό φωτογραφικό υλικό, το 31% (N=13) αποκλειστικά σύγχρονο, το 26,2% (N=11) ιστορικό και σύγχρονο ταυτόχρονα, ενώ φωτογραφικό υλικό απουσιάζει από το 40,5% (N=17) των ιστοσελίδων.

Συγκεντρωτικά, 7 μόνο ιστοσελίδες δημοσιεύουν στοιχεία και από τις 4 παραπάνω κατηγορίες και θα μπορούσαν, επομένως, να θεωρηθούν πλήρεις από άποψη υλικού. Η καταλληλότητα, ωστόσο, των ιστοσελίδων για χρήση στην εκπαιδευτική διαδικασία εξαρτάται από μία ακόμα παράμετρο, η οποία δεν είναι άλλη από την εγκυρότητα του υλικού.

Η εγκυρότητα ή μη του δημοσιευμένου υλικού συνίσταται στην παράθεση ή όχι των πηγών από τις οποίες το υλικό αυτό προέρχεται (παραπομπές, βιβλιογραφία, δεσμοί). Από τις 42 ιστοσελίδες, το 35,7% (N=15) χρησιμοποιεί περιεχόμενο που θεωρείται έγκυρο, ενώ το 64,3% (N=27) δημοσιεύει υλικό, η προέλευση του οποίου δεν γίνεται γνωστή στον επισκέπτη.

Έχοντας, λοιπόν, υπόψη μας τις συγκεκριμένες παραμέτρους και συνδυάζοντας τα δεδομένα που αφορούν στα περιεχόμενα στοιχεία και την εγκυρότητά τους, καταλήγουμε στο συμπέρασμα πως κατάλληλες για εκπαιδευτικούς σκοπούς είναι οι ακόλουθες 7 ιστοσελίδες (16,7%), οι οποίες συνδυάζουν την πληρότητα με την εγκυρότητα του περιεχομένου:

1. Φορέας: Δήμος Οίτυλου (<http://www.dimosoitilou.gr/gr/odiporiko/od.htm>)
2. Φορέας: Ιδιώτης (<http://www.mani.org.gr>)
3. Φορέας: Πανελλήνια Λέσχη Μανιατών (<http://www.hellasmani.gr/t2/02.htm>)
4. Φορέας: Δήμος Λεύκτρου (<http://www.lefktro.gr/english/mani15.html>)
5. Φορέας: Εκπαιδευτικό ίδρυμα (<http://www.haef.gr/chilias/greek/gre/mani/mani.html>)
6. Φορέας: Προσωπική ιστοσελίδα (<http://users.macunlimited.net/maniguide/>)
7. Φορέας: παραδοσιακός ξενώνας (<http://www.trapela.gr>)

5. Συζήτηση - Προτάσεις

Με βάση τα αποτελέσματα της έρευνας, με δεδομένο το μικρό αριθμό ιστοσελίδων που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν στην εκπαίδευση και λαμβάνοντας υπόψη όλα τα στοιχεία που καθιστούν ένα δικτυακό τόπο κατάλληλο για εκπαιδευτικούς σκοπούς, καταλήξαμε στην ακόλουθη πρόταση για δημιουργία δικτυακού τόπου αφιερωμένου στη Μάνη:

Τίτλος:

Ο τίτλος θα μπορούσε να επιλεγεί ανάμεσα στα σύγχρονα και περιεκτικά «e-Μάνη», «Μάνη.gr» και στο περισσότερο αναλυτικό «Μάνη: παρελθόν, παρόν και μέλλον».

Φορέας Δημοσίευσης:

Είναι σημαντικό να αναφέρεται ξεκάθαρα ο φορέας δημοσίευσης του δικτυακού τόπου, ώστε να γίνεται σαφές εάν πρόκειται για πολιτιστικό, πολιτικό (τοπική ή νομαρχιακή αυτοδιοίκηση), εκπαιδευτικό ή ιδιωτικό φορέα, καθώς επίσης και ο σκοπός που οδήγησε στη δημοσίευση.

Ενότητες:

Οι ενότητες στις οποίες θα οργανωθεί το υλικό που θα περιλαμβάνει και θα προβάλλει ο δικτυακός τόπος προτείνεται να διακρίνονται στις ακόλουθες:

- **Ιστορία:** κείμενα, άρθρα, φωτογραφικό υλικό που αναφέρονται στην ιστορική πορεία της Μάνης στο χρόνο, από την αρχαιότητα μέχρι τις μέρες μας και ύπαρξη χρονολόγιου για την ευκολότερη πρόσβαση στις πληροφορίες.
- **Λαογραφία:** κείμενα, άρθρα, φωτογραφικό υλικό που αναφέρονται στα ήθη, στα έθιμα και στις τοπικές παραδόσεις της περιοχής, όπως για παράδειγμα παρουσίαση παραδοσιακών ενδυμασιών και χορών.
- **Γλώσσα:** ο ιδιαίτερος γλωσσικός χαρακτήρας της περιοχής με έμφαση στις επιρροές από άλλους λαούς, γλωσσικά ιδιώματα και ιδιαίτερα γλωσσικά στοιχεία, όπως τα μοιρολόγια και τα τραγούδια.
- **Γεωγραφία:** παρουσίαση της διοικητικής διαίρεσης της περιοχής και του ιδιαίτερου γεωμορφολογικού ανάγλυφου με ταυτόχρονη παραβολή χαρτών, πολιτικών και γεωφυσικών.
- **Περιηγήσεις:** οδοιπορικά και ενδιαφέρουσες διαδρομές στα αξιοθέατα και τα χωριά της Μάνης.
- **Αρχιτεκτονική:** παρουσίαση των στοιχείων εκείνων που σχετίζονται με την ιδιαίτερη αρχιτεκτονική της περιοχής, κυρίως με την αρχιτεκτονική των πύργων.
- **Εκδόσεις:** κατάλογος όλων των εκδόσεων, επιστημονικών και λογοτεχνικών που σχετίζονται με ή αντλούν το θέμα τους από τη Μάνη.

Αναζήτηση:

Ενσωμάτωση εξελιγμένων λειτουργιών αναζήτησης που θα επιτρέπουν αφε-

νός την απρόσκοπτη αναζήτηση όρων ή θεμάτων από ολόκληρο το περιεχόμενο του δικτυακού τόπου και θα εκτείνονται στον παγκόσμιο ιστό.

Επικοινωνία:

Παροχή στοιχείων επικοινωνίας με τον φορέα δημοσίευσης και τον κατασκευαστή της σελίδας για περαιτέρω παροχή πληροφοριών, υποβολή ερωτήσεων ή παρατηρήσεων, καθώς και την πιθανή υποβολή υλικού προς δημοσίευση.

Δεσμοί:

Οι δεσμοί που θα προτείνονται από το δικτυακό τόπο προτείνεται να διακρίνονται στις ακόλουθες κατηγορίες:

- Δημόσιοι Φορείς
- Ιδιωτικοί φορείς / Οργανισμοί
- Εκπαιδευτικοί Δικτυακοί Τόποι
- Άλλοι σχετικοί δικτυακοί τόποι

Χάρτης Πλοήγησης:

Κρίνεται απαραίτητη η ύπαρξη χάρτη πλοήγησης, ο οποίος θα καθιστά σαφή στους χρήστες τη δομή του δικτυακού τόπου και θα επιτρέπει την απρόσκοπτη μετακίνηση σε όλες τις ενότητες κατά το δοκούν.

Οδηγίες / Συχνές Ερωτήσεις:

Κρίνεται απαραίτητη η ύπαρξη καταλόγου με οδηγίες πλοήγησης, αναζήτησης, καθώς και με συχνές ερωτήσεις που αφορούν στη λειτουργία του δικτυακού τόπου και σκοπεύουν στην αντιμετώπιση αποριών ή τυχόν προβλημάτων που ενδεχομένως θα έχουν ή θα αντιμετωπίσουν οι χρήστες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adam, N., Awerbuch, B., Wegner, P., Yesha, Y., "Globalizing Business, Education, Culture Through the Internet", *Communication of ACM*, Vol. 40, No. 2, pp. 115-121, 1997.
- Alexander, J. E., Tate, M. A., *Web wisdom: How to evaluate and create information quality on the Web*, Mahwah: Erlbaum, 1999.
- Alexander, J., Tate, M., *The Web as a research tool: evaluation techniques*, Website: <http://www.science.widener.edu/~withers/evalout>, 1998.
- Berners-Lee, Tim, *Weaving the Web*, Orion, 1999.
- Boylon, P., "The Development Gateway: A major new Internet resource for information and debate about culture, heritage and development issues", *Museum International*, Vol. 54, No. 3, pp. 49-58, 2002.
- Edwards, S., Bruce, C., "Reflective Internet searching: a action research model", *The Learning Organization*, Vol. 9, No. 4, pp. 180-188, 2002.
- Ford, N., Miller, D., and Moss, N., "Web search strategies and retrieval effectiveness: an empirical study", *Journal of Documentation*, Vol. 58, No. 1, pp. 30-48, 2002.
- Fox, M. *Internet opens up secret world of machine*, Reuters, www.aol.com, 1998.

- Grey, D., *The Internet in School*, New York: Cassell Education, 1999.
- Harris, R., *Evaluating Internet research sources*, Website: <http://www.sccu.edu/faculty/R-Harris/evalu8it.htm>, 1998.
- Herring, J. E., *Exploiting the Internet as an information resource in schools*, London, Library Association Publishing, 1999.
- Jansen, B.J and Pooch, U., "A review of Web searching studies and a framework for future research", *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, Vol. 52, No. 3, pp. 235-46, 2001.
- Jansen, B.J., Sprink, A., and Saracevic, T., "A study of user queries on the Web", *Information Processing and Management*, Vol. 36, No. 2, pp. 207-27, 2000.
- Jones, M., Okey, J., *Interface Design for Computer-based Learning Environments*, University of Georgia, 1995.
- Lynch, Patrick, Horton, S., *Web Style Guide: Basic design principles for creating Web sites*, Yale University School of Medicine's Centre for Advanced Instructional Media (CAIM), New Haven, CT: Yale University Press, 1999.
- Madu, C and Jacobs, R., "The Internet and global cultural transformation", *Foresight*, Vol. 1, No. 1, pp 63-71, 1999.
- Mc Cormack, C, Jones, D., *Building a web-based education system*, New York, Wiley, 1997.
- Nashigaki, T. *A Global Electronic Community: From the Fifth Generation Computer to the Internet*, Social Science Japan Journal, Vol. 1, No. 2, pp. 217-232, 1998.
- Oppenheim, C., Morris, A., McKnight, C., Lowley, C., "Progress in Documentation: The evaluation of WWW search machines", *Journal of Documentation*, Vol. 56, No.2, pp. 190-211, 2000.
- Owston, R., "The World Wide Web: A Technology to Enhance Teaching and Learning?", *Educational Researcher*, Vol 26, No. 2, pp. 27-33, 1997.
- Parker Roerden, L., *Net Lessons: Web-Based Projects for your Classroom*, Songline Studios, 1997.
- Pratt, S., *Finding our way*, Tech Trends, Vol. 44, No. 6, pp. 14-17, 2000.
- Rosenfeld, L., & Morville, P., *Information architecture for the World Wide Web*, Sebastopol, O'Reilly, 1998.
- Schrum, L., Berenfeld, B., *Teaching and Learning in the Information Age - A guide to Educational Telecommunications*, Boston, Allyn and Bacon, 1997.
- Webb, G., *A Theoretical Framework for Internet-Based Training at Sydney Institute of Technology*, Information Technology, Sydney Institute of Technology (TAFE NSW), 1998.
- Xu, J., *Internet search engines: real world IR issues and challenges*, Conference on Information and Knowledge Management, Kansas City, 1999.
- Μακροάκης, Γ. Β., *Υπερμέσα στην Εκπαίδευση - Μια κοινωνικό - επικοινωνιακή προσέγγιση*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2000.
- Παπαδάτος, Γ., Λιάσκος, Κ., «Πανεπιστήμιο και επικοινωνία στο Διαδίκτυο: μια μελέτη στη χρήση των λατινοελληνικών», *Πανεπιστήμιο*, τεύχ. 6, σσ. 115-142, 2003.
- Ράπτης Αρ. και Ράπτη Αθ., *Μάθηση και Διδασκαλία στην εποχή της Πληροφορίας-Ολική Προσέγγιση*, Αθήνα, τ. Α', 2002.

- Ράπτης, Αρ. & Ράπτη, Αθ., *Μάθηση και Διδασκαλία στην εποχή της Πληροφορίας. Ολική Προσέγγιση*, Τόμος Α', Αθήνα, 2001.
- Σολομωνίδου, Χρ., *Σημασία της χρήσης των νέων τεχνολογιών στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση: διερεύνηση της σημερινής κατάστασης με μελέτες περιπτώσεων σε ελληνικά σχολεία*, Β' ΚΕΕΠΕΚ, Αθήνα, 2000.

Abstract

Having begun to spread with meteoric speed since the middle 1990s, the Internet is deemed to have a profound hold over the social life of today.

In fact, the rapid growth of the Internet constitutes one of the most remarkable accomplishments in the history of documentation. In less than ten years, millions of people worldwide, who have never met before and people with different perceptions and values, use the Internet as a de facto method of recovering information from several web sites.

Even though search engines search an enormous volume of information with impressive speed, they are unable to recover relative information while on the contrary they recover an amount of irrelative information and in many cases refuted information.

The aim of this study is the recovery of the web pages and information concerning the region of Mani as well as their evaluation for educational purposes. The findings showed that the biggest amount of the web sites available to the Internet aim to the promotion of several resorts and sights of Mani instead of the promotion of its cultural elements. The construction of a Web site, in order these elements to be promoted, is proposed.

